

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Kamu Hukuku Doktora Programı

**TARIMSAL KAPİTALİZME GEÇİŞ SÜRECİNDE
İNGİLİZ ÇİTLEME HAREKETİ VE
TOPRAK MÜLKİYETİNİN HUKUKÎ DÖNÜŞÜMÜ**

Çağatay ŞAHİN

Doktora Tezi

Ankara, 2023

TARIMSAL KAPİTALİZME GEÇİŞ SÜRECİNDE
İNGİLİZ ÇİTLEME HAREKETİ VE
TOPRAK MÜLKİYETİNİN HUKUKİ DÖNÜŞÜMÜ

Çağatay ŞAHİN

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Kamu Hukuku Doktora Programı

Doktora Tezi

Ankara, 2023

KABUL VE ONAY

Çağatay ŞAHİN tarafından hazırlanan "TARIMSAL KAPİTALİZME GEÇİŞ SÜRECİNDE İNGİLİZ ÇİTLEME HAREKETİ VE TOPRAK MÜLKİYETİNİN HUKUKİ DÖNÜŞÜMÜ" başlıklı bu çalışma, 15/06/2023 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak jürimiz tarafından doktora tezi olarak kabul edilmiştir.

Prof. Dr. Elif UZUN (Başkan)

Doç. Dr. Şefik Taylan AKMAN (Danışman)

Doç. Dr. Saim ÜYE (Üye)

Doç. Dr. Duygu HATİPOĞLU AYDIN (Üye)

Dr. Öğr. Üyesi F. Süzğün ŞAHİN ÜNVER (Üye)

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylım.

Prof.Dr. Uğur ÖMÜRGÖNÜLŞEN

Enstitü Müdürü

YAYIMLAMA VE FİKRİ MÜLKİYET HAKLARI BEYANI

Enstitü tarafından onaylanan lisansüstü tezimin tamamını veya herhangi bir kısmını, basılı (kağıt) ve elektronik formatta arşivleme ve aşağıda verilen koşullarla kullanıma açma iznini Hacettepe Üniversitesine verdiğimi bildiririm. Bu izinle Üniversiteye verilen kullanım hakları dışındaki tüm fikri mülkiyet haklarım bende kalacak, tezimin tamamının ya da bir bölümünün gelecekteki çalışmalarda (makale, kitap, lisans ve patent vb.) kullanım hakları bana ait olacaktır.

Tezin kendi orijinal çalışmam olduğunu, başkalarının haklarını ihlal etmediğimi ve tezimin tek yetkili sahibi olduğumu beyan ve taahhüt ederim. Tezimde yer alan telif hakkı bulunan ve sahiplerinden yazılı izin alınarak kullanılması zorunlu metinleri yazılı izin alınarak kullandığımı ve istenildiğinde suretlerini Üniversiteye teslim etmeyi taahhüt ederim.

Yükseköğretim Kurulu tarafından yayınlanan "**Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge**" kapsamında tezim aşağıda belirtilen koşullar haricince YÖK Ulusal Tez Merkezi / H.Ü. Kütüphaneleri Açık Erişim Sisteminde erişime açılır.

- Enstitü / Fakülte yönetim kurulu kararı ile tezimin erişime açılması mezuniyet tarihimden itibaren 2 yıl ertelenmiştir. ⁽¹⁾
- Enstitü / Fakülte yönetim kurulunun gerekçeli kararı ile tezimin erişime açılması mezuniyet tarihimden itibaren ..... ay ertelenmiştir. ⁽²⁾
- Tezimle ilgili gizlilik kararı verilmiştir. ⁽³⁾

15/06/2023

Çağatay ŞAHİN

¹"*Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge*"

- (1) *Madde 6. 1. Lisansüstü teze ilgili patent başvurusu yapılması veya patent alma sürecinin devam etmesi durumunda, tez danışmanının önerisi ve enstitü anabilim dalının uygun görüşü üzerine enstitü veya fakülte yönetim kurulu iki yıl süre ile tezin erişime açılmasının ertelenmesine karar verebilir.*
- (2) *Madde 6. 2. Yeni teknik, materyal ve metotların kullanıldığı, henüz makaleye dönüşmemiş veya patent gibi yöntemlerle korunmamış ve internetten paylaşılması durumunda 3. şahıslara veya kurumlara haksız kazanç imkanı oluşturabilecek bilgi ve bulguları içeren tezler hakkında tez danışmanının önerisi ve enstitü anabilim dalının uygun görüşü üzerine enstitü veya fakülte yönetim kurulunun gerekçeli kararı ile altı ayı aşmamak üzere tezin erişime açılması engellenebilir.*
- (3) *Madde 7. 1. Ulusal çıkarları veya güvenliği ilgilendiren, emniyet, istihbarat, savunma ve güvenlik, sağlık vb. konulara ilişkin lisansüstü tezlerle ilgili gizlilik kararı, tezin yapıldığı kurum tarafından verilir *. Kurum ve kuruluşlarla yapılan işbirliği protokolü çerçevesinde hazırlanan lisansüstü tezlere ilişkin gizlilik kararı ise, ilgili kurum ve kuruluşun önerisi ile enstitü veya fakültenin uygun görüşü üzerine üniversite yönetim kurulu tarafından verilir. Gizlilik kararı verilen tezler Yükseköğretim Kuruluna bildirilir. Madde 7.2. Gizlilik kararı verilen tezler gizlilik süresince enstitü veya fakülte tarafından gizlilik kuralları çerçevesinde muhafaza edilir, gizlilik kararının kaldırılması halinde Tez Otomasyon Sistemine yüklenir.*

* Tez danışmanının önerisi ve enstitü anabilim dalının uygun görüşü üzerine enstitü veya fakülte yönetim kurulu tarafından karar verilir.

ETİK BEYAN

Bu çalışmadaki bütün bilgi ve belgeleri akademik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi, görsel, işitsel ve yazılı tüm bilgi ve sonuçları bilimsel ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu, kullandığım verilerde herhangi bir tahrifat yapmadığımı, yararlandığım kaynaklara bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunduğumu, tezimin kaynak gösterilen durumlar dışında özgün olduğunu, Doç. Dr. Şefik Taylan AKMAN danışmanlığında tarafımdan üretildiğini ve Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Yazım Yönergesine göre yazıldığını beyan ederim.

Ar. Gör. Çağatay ŞAHİN

ÖZET

ŞAHİN, Çağatay. *Tarımsal Kapitalizme Geçiş Sürecinde İngiliz Çitleme Hareketi ve Toprak Mülkiyetinin Hukukî Dönüşümü*, Doktora Tezi, Ankara, 2023.

XX. yüzyılda tarım tarihi çalışmalarında önemli bir yer teşkil eden çitleme kavramı, ilkel birikim ve piyasa ilişkilerinin yerleşmesi tartışmalarında giderek daha önemli bir yer tutmaktadır. Bununla birlikte ekonomik büyüme konusundaki tartışmalarda toprak mülkiyeti ve kullanım haklarının nasıl bir ilişki içerisinde olduğu hususu üzerinde fazlaca durulmamaktadır. Feodal üretim tarzında kırsal emeğin doğa ve toprakla kurduğu örf ve âdet hukukuna dayanan faydalanma şekilleri, XVII. yüzyıla kadar malikâne topraklarındaki mülkiyet haklarını kırsal nüfusu tamamen dışlayarak kullanmak isteyenlerin taleplerinin önünde engel oluşturmuştur. Bu bağlamda kırsal bölgelerde aileleriyle birlikte küçük topraklar ve doğal kaynaklardan faydalanan köylülerin bu durumu, tarihsel süreçte servet birikimi yolundaki toprak sahipleri için bir ön sorun oluşturmuştur. İngiliz tarımının gelişim çizgisinde sermayenin artırımı için toprağa el koyma ve kır emeğini göçe zorlama eylemlerinin nasıl gerçekleştiğini iktisadi ve tarihsel bakımdan incelemenin yanında yasal değişimin buna nasıl eşlik ettiğini göstermek çalışmanın çıkış noktasını oluşturmaktadır.

Bunu gerçekleştirebilmek için çalışma, çitleme olgusunu İngiliz tarımında üç tarihsel aşamada incelemektedir. 1450'ye kadar süren erken dönem kısmi çitlemeler, yerini koyun yetiştiriciliğinin etkisiyle genel çitlemeler dönemine bırakmıştır. Bu iki dönemin ardından XVIII. yüzyılla birlikte, İngiliz ve Galler kırsalında toprak sahiplerinin şikayetleriyle parlamentoya intikal eden ve bölgedeki komisyonlar eliyle toprağın paylaşımının yapıldığı parlamentoda kabul edilen çitleme kararları dönemi başlamaktadır. 1850'ye kadar devam eden bu kararlar yoluyla ormanlar, çayırılık alanlar ve diğer ortak araziler daha hızlı ve yasal bir güvenceyle paylaşılmıştır. Çalışma bu kapsamda parlamentonun bu kararları nasıl almış olduğunu ve komisyonların yapısını incelerken arazi sahibi toplulukların bu süreçte göreneklere karşı "*common law*"ı bir enstrüman olarak kullanımını ele almayı planlamıştır.

Anahtar Sözcükler: Çitleme Hareketi, Toprak Mülkiyeti, Tarımsal Kapitalizm

ABSTRACT

ŞAHİN, Çağatay. *The English Enclosure Movement and the Legal Transformation of Land Ownership In the Transition to Agricultural Capitalism*, Ph.D. Dissertation, Ankara, 2023.

The concept of enclosure, which has an important place in the 20th century agricultural history studies, has an increasingly important place in the discussions of primitive accumulation and the settlement of market relations. However, in the discussions on economic growth, there is not much emphasis on the relationship between land ownership and usage rights. Until the 19th century, the forms of utilization based on customary law, which were established by the rural labor with nature and land in the feudal mode of production, created an obstacle to the demands of those who wanted to use their property rights in the manor lands by completely excluding the rural population. In this context, this situation of the villagers, who benefit from small lands and natural resources with their families in rural areas, has created a preliminary problem for landowners on the way to wealth accumulation in the historical process. The starting point of the study is to examine how the actions of confiscating land and forcing rural labor to migrate in order to increase capital in the development process of English agriculture, as well as analysing how legal change accompanies this.

In order to achieve this, the study examines the phenomenon of enclosure in three historical stages in English agriculture. The early period partial enclosures that lasted until 1450 were replaced by the general enclosures period with the effect of sheep breeding. After these two periods, with the 18th century, the era of enclosure decisions, which were submitted to the parliament with the complaints of the landowners in the English and Welsh countryside, where the land was divided by the commissions in the region, began. Through these decisions that continued until 1850, forests, meadows, and other common lands were shared more quickly and with legal assurance. In this context, while examining how the parliament took these decisions and the structure of the commissions, the study planned to deal with the use of the "*common law*" as an instrument against the customs in this process by the communities of landowners.

Keywords: Enclosure Movement, Land Ownership, Agricultural Capitalism

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY	Hata! Yer işareti tanımlanmamış.
YAYIMLAMA VE FİKRİ MÜLKİYET HAKLARI BEYANI Hata! Yer işareti tanımlanmamış.	
ETİK BEYANI	iii
ÖZET	iv
ABSTRACT	v
İÇİNDEKİLER	vi
KISALTMALAR DİZİNİ	x
GİRİŞ	1
1. BÖLÜM: NORMAN FEODALİZMİNİN OLUŞUMUNDA TARİHSEL UĞRAKLAR	6
1.1. ERKEN ORTAÇAĞ'DA ANGLO-SAXON İNGİLTERE	6
1.1.1. Roma Hâkimiyetinden Cermen Akınlarına Britannia Toprakları.....	6
1.1.2. Hristiyanlık ve Viking İstilaları Karşısında Geç Anglo-Saxon İngiltere.....	10
1.2. ANGLO-NORMAN FEODALİZMİNİN İDARİ ve MALİ TEŞKİLAT YAPISI	15
1.2.1. Norman İngilteresi'nde Manor Sistemi ve Saxon Arazi Mülkiyeti	15
1.2.2. Saxonlardan Normanlara Toprak Mülkiyeti Türleri: <i>Bookland, Loandland, Folkland</i>	20
1.2.3. <i>Domesday Book</i> ve Norman Toprak Yönetiminde Rasyonelleşme	24
1.2.4. Norman Monarşisinde Merkezîyetçi Hukuk Arayışı: <i>Common Law</i>	29
1.3. ANGEVIN DÖNEMDE TOPRAK MÜLKİYETİNİN TOPLUMSAL YAPISI	37
1.3.1. Norman İngilteresi'nde Tarımsal Ekim: Açık Arazi Sistemi	37

1.3.2. İngiliz Kilisesi'nin Feodal İşlevi: Manastır Sistemi ve <i>Tithe</i> Vergisi	41
1.3.3. <i>Magna Carta Libertatum</i> : Sınıflar Arası Mücadele ve Hukuksal Gelişmeler 46	
1.4. YÜN SAVAŞLARI, SINIFSAK MÜCADELE VE ERKEN ÇİTLEMELER DÖNEMİ.....	51
1.4.1. Magna Carta Sonrası Toprak Aristokrasisinin Değişimi ve Parlamento	51
1.4.2. İngiltere'de Koyun Yetiştiriciliği ve Yün İmalatının Toplumsal Tarihi.....	57
1.4.3. İngiltere'de Köylü Hareketlerinin Toplumsal Temelleri: <i>Efendi ve Vergi</i> ...	62
1.4.4. Geç Ortaçağ İngilteresi'nde Erken Çitlemelerin Toplumsal Dinamikleri	67
2. BÖLÜM: XV.-XVII. YÜZYILLAR ARASI İNGİLTERE'DE TOPRAK MÜLKİYETİNİN VE ARAZİ SAHİPLİĞİNİN TOPLUMSAL DEĞİŞİMİ	73
2.1. TUDOR YÜZYILINDA İDARİ VE TARIMSAL DÖNÜŞÜM	73
2.1.1. Tudor Döneminde İdari Dönüşümün Toprak Mülkiyetine Etkisi	73
2.1.2. İngiltere'de Serflik İlişkilerinin Çözülmesi ve Toplumsal Sonuçları	79
2.1.3. 1536 Reformasyonu ve Manastır Topraklarına El Konulması	85
2.1.4. <i>Copyhold-Freehold</i> Ayrımı ve Yeoman Topluluklarının Oluşumu	90
2.1.5. Erken Modern Dönem İngiliz Kırsalında Toprak İslahı ve Ticari Tarımın Gelişimi	97
2.1.6. <i>İnsan Yiyen Koyunlar</i> : Tudor Dönemi Çitlemeleri, İsyancılar ve Kraliyet Politikaları	103
2.2. XVII. YÜZYIL İNGİLTERESİ'NDE TOPRAK, YÜN VE TOPLUMSAL MÜCADELE	111
2.2.1. Stuart Hanedanlığı'nın Yün Politikaları ve Ham Yün İhraç Yasağı	111
2.2.2. <i>Levellers</i> ve <i>Diggers</i> Hareketlerinde Toprak Mülkiyeti ve Çitlemelere Tepkiler	115
2.2.3. XVII. Yüzyılda İngiliz Lonca Sistemi, Manifaktür ve Dışa İş Verme Sistemi (<i>Putting-Out System</i>)	121

2.2.4. <i>Tory</i> ve <i>Whig</i> Çatışmasının Sınıfsal Kökenleri ve Toprak Mülkiyetinde Rollerini	125
2.2.5. Stuart Döneminde Dokuma Endüstrisinin Çitleme Gereksinimi.....	128
2.3. İNGİLİZ İÇ SAVAŞI'NDAN 1688 ŞANLI DEVRİMİ'NE TOPRAK MÜCADELESİ	131
2.3.1. 1640 İngiliz Devrimi ve Parlamentoda Hâkimiyet İlişkileri	131
2.3.2. <i>Interregnum</i> Sonrası Tarımsal Kapitalist Ekonomiye Geçiş ve Devlet Arazilerinin Özelleştirilmesi	136
2.3.3. Monarşi, Parlamento ve <i>Common Law</i> Ekseninde İngiliz Toprak Sahipliğinin Kapitalistleşmesi	139
2.3.4. Şanlı Devrim'in Çitleme Hareketinin Önünü Açan Etkisi: Özel Mülkiyete Müdahale Etmeme İlkesinin Kabulü	144
3. BÖLÜM: TARIMSAL DEVRİM VE PARLAMENTO İLİŞKİSİ EKSENİNDE ÇITLEME YASALARI, DEVLET HUKUKU VE YASAL DEĞİŞİM	148
3.1. GEÇ STUART DÖNEMİ GELİŞMELERİ VE TARIMDA DÖNÜŞÜM	148
3.1.1. 1688-1714 Geç Stuart Hanedanı Gelişmeleri ve Tarım-Sermaye İlişkileri	148
3.1.2. XVIII. Yüzyıl İngiliz Tarımında Yasal Değişiklikler ve 1723 Tarihli <i>The Black Act</i>	154
3.1.3. Tarımsal Çalışma ve Hukukun Kesişimi: Yasa ve Görenek İkilemi	162
3.2. İNGİLTERE'DE ENDÜSTRİ DEVRİMİNİN YENİ İŞ İLİŞKİLERİNE ETKİSİ.....	169
3.2.1. İlk Fabrikalar-İlk İşçiler ve Kırsal Alanda Nüfus Hareketleri.....	169
3.2.2. Yeni " <i>Tarımsal Adalet</i> " ve Fikir Dünyasındaki İzleri	174
3.2.3. Dokuma Endüstrisinde İngiliz Hâkimiyeti ve Artan Yün İhtiyacı	182
3.3. ENCLOSURE ACT DÖNEMİ ve TOPRAK PAYLAŞIMLARI.....	189

3.3.1. Parlamento Tarafından Çıkarılan Çitleme Kanunları (<i>Enclosure Acts</i>) ve Çitleme Kayıtları	189
3.3.2. Çitleme Komisyonları: Planlar, Tutanaklar ve İşlevleri	194
3.3.3. Çit Sökmeler ve Cezalandırma Pratikleri: Kırsalda ve Kentte Topraksızlar (Squatters), İşgal ve Direniş	199
3.3.4. Hak Temelli Dönüşüm Bakımından İngiliz Çitlemeleri.....	206
SONUÇ.....	211
KAYNAKÇA	217

KISALTMALAR DİZİNİ

AÜHFD:	Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi
AÜSBFD:	Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi
bkz.:	Bakınız
co.:	Company
çev.:	Çevirmen
der.:	Derleyen
dn.:	Dipnot
ed.:	Editör
GSÜHFD:	Galatasaray Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi
haz.:	Hazırlayan
HFSA:	Hukuk Felsefesi ve Sosyolojisi Arşivi
md.:	Madde
MS.:	Milattan sonra
s.:	Sayfa
vb.:	Ve bunun gibi
vd.:	Ve devamı
vs.:	Vesair

GİRİŞ

Tarihte ortak kullanılan bir toprağın etrafını çevirerek bu arazideki kaynaklara ulaşımın yerel halka yasaklanmasını ve arazinin bir kimsenin özel mülkü haline getirilmesini açıklamak güç bir konudur. Çoğunlukla zora dayalı bu eylemlerin tarımsal kapitalizmin oluşum sürecinde müşterekler (*the commons*) ve mülksüzleştirme (*dispossession*) bahsinde ele alınması yaygındır; ancak bu hareketlerin hangi toplumsal dinamikler içerisinde gerçekleştiği ve hukukun buradaki dönüştürücü gücü üzerinde fazlasıyla durulmamaktadır. Bu bağlamda toprak sahibi soyluların (*landed gentry*) çoğunluğu oluşturduğu parlamentolarda bu topraklara ve ormanlık alanlara ilişkin çıkarılan yasaların maddi içeriğinin incelenmesi tezin ana konusunu oluşturmaktadır. Bu kapsamda İngiltere’de toprak sahipliğini doğrudan etkileyen gelişmelerden yola çıkacak çalışma, *Çitleme Hareketi*¹ (*Enclosure Movement*) olarak ifade edilen bu kavramın kapitalizme geçişin temelindeki toplumsal olgu olduğu iddiasından yola çıkmaktadır. İlk kez İngiliz tarihçi R. H. Tawney’nin “*Agrarian Problem of the Sixteenth Century*” eserinde ortaya konulan bu olgunun² başta İngiliz feodalizminin çözülüşü ve kapitalist ranta dayalı tarımın gelişiminde etkisinin ne olabileceği sorunları çalışma başlığının kararlaştırılmasında etkili olmuştur.

Bir üretim tarzının bitişi ve tarihsel süreçte yerini yeni bir üretim tarzına bıraktığının tespiti tarih, iktisat ve sosyoloji gibi alanlar başta olmak farklı disiplinler tarafından sıklıkla ele alınmakta ve zaman içerisinde geliştirilen teoriler arasında büyük değişimler

¹ İngilizce çevrelemek, kuşatmak anlamına gelen *enclose* kelimesinden türeyen *Enclosure* ifadesi sözlük anlamıyla çit veya hatlarla bir arazinin etrafının sarılması ve sınırlarının çizilmesi olarak karşılık bulmaktadır. Bu sebeple söz konusu kavram ortak arazinin özel mülkiyete çevrilmesi anlamında kullanılmaktadır. Kavram İngiliz hukuk tarihinde *Enclosure Act* veya *Inclosure Acts* adıyla bilinen bir dizi yasada da geçmektedir. bkz. SIMPSON, E. S. C. / WEINER, J. A. (ed.), **The Oxford Encyclopaedic English Dictionary Vol. V**, Clarendon Press, New York, 1989, s. 213.

² HILTON, Rodney, **Class Conflict and Crisis of the Feudalism**, The Hambledon Press, London, 1985, s. 39. Kaye’nin de vurguladığı üzere Cristopher Hill’in çalışmalarından çıkan temel sonuçlardan biri de İngiliz Devrimi’nin Çitleme Hareketi ile doğrudan ilişkili olduğudur. Toprakların çitlenmesi sonucunda tarımda kapitalist rant oluşmuş ve bunun sonucunda İngiliz endüstrisinin gelişimi için gerekli sermaye birikimi edinilmiştir. KAYE, Harvey J., **İngiliz Marksist Tarihçiler**, (çev. A. Köse), İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, s. 155.

gözlemlenmektedir. Üretim tarzları arasındaki geçişin tespiti ve bunun açıklanması ise değişim öncesi ve sonrası varlık gösteren iki sistemin ayırt edici özelliklerinin neler olduğunun ortaya konmasını gerektirmektedir. Bu ayırt edici özelliklerin tespitinin ardından yeni üretim tarzının başlangıç veya çözüme aşamaları hakkında bir inceleme yapabilmek mümkündür. Bununla birlikte böyle bir izahat, kavramsal çerçeve açısından üretim tarzı ve üretici güçler arasındaki tarihsel bağlantının ortaya konulmasını gerektirmektedir. Bu kapsamda geçiş tartışmaları için eski üretim tarzının çözülmeye başladığı ve yeni üretim tarzını harekete geçiren dinamiklerin ne olduğunun gerekçelendirilmesi elzemdir.

Feodal ekonomik sistemde içsel ve dışsal birtakım çözümler gerçekleşmiş ve kapitalist sistem bu çözüme sayesinde yaygınlık kazanma olanağını elde etmiştir. Bununla birlikte bu çözüme veya geçiş süreci, genellikle farklı sınıflar arasında başta ekonomik ve hukukî alanda yaygınlık kazanan uygulamaların genellikle zora dayalı mücadeleler üzerinden gerçekleşmesiyle mümkün olmuştur. Bu mücadeleler dahilinde sıklıkla köylü toplumunun günlük yaşam pratikleri içerisinde bulunan ortak arazilere erişim ve bu alanlara yakın doğal kaynaklardan faydalanma pratikleri o bölgedeki büyük toprak sahipleri tarafından yasaklanmaya çalışılmıştır. Bir başka deyişle bu mücadeleyi kazanmak, ekonomik dönüşümü sağlamak amacıyla toplumda egemen sınıf haline gelmek ve bunun için olabildiğince mülkü o bölgede temellük etmekten geçmektedir. Bu hususta tarihsel olarak böyle bir birikimin sağlanmasının birden çok sebebe bağlı olduğundan hareketle³ dönemler arası bağlamda toplumsal sınıflar arasındaki arazi mülkiyeti ilişkilerine odaklanılarak tarihsel araştırma yöntemi izlenmesi uygun görülmüştür.

Ortaçağ Batı Avrupası'nda feodalizmin gelişim ve çözümlüşünü İngiltere'deki toplumsal gelişmelere bağlı kalarak açıklama amacıyla olan çalışma, bunun ardından kapitalizme geçişi tarımsal yönden incelemeyi ve bunu yaparken de bu dönüşümün İngiliz tarım

---

³ Carr'ın da işaret ettiği bir tarihsel tez, nedenler arasında önceliği tartışmakla yükümlüdür ve tarihcî bir olay karşısında elindeki birden çok nedeni bir hiyerarşi içerisinde yorumlamak zorundadır. Son tahlilde, aynı olaya ait tüm bu nedenler arasında tarihinin dayanmak zorunda olduğu eşitler arasında bir birinci neden çıkacaktır. CARR, Edward Hallett, **Tarih Nedir?**, (çev. M. G. Gürtürk), İletişim Yayınları, İstanbul, 2002, s. 101-102.

tarihindeki izini sürmeyi planlamaktadır. XVII. yüzyıldan itibaren hukukî bir statüye kavuşan bu değişim, tarımsal kapitalizme geçişte toprakların çevrilmesini ve bunun nasıl legalize edildiğini incelemeyi temel bir sorun olarak görmektedir. Ticaret, sömürgecilik, manifaktür gibi olguların kapitalist üretim ilişkilerinin başlangıcında etkili oldukları kabul edilmekle birlikte çalışma, tarımdaki bu içsel hareketliliğin kapitalist toprak rantına geçişte tarihsel bir öncül olduğu iddiasına odaklanmaktadır. Marx'ın da ünlü eseri *Kapital*'in “*İlk Birikim*” başlığında kır nüfusunun topraksız bırakılması ve proleterleştirilmesi hususunda yer verdiği bu husus⁴, çalışma açısından çitleme sebebiyle topraktan atılmaların tarımın kapitalistleşmesindeki etkisine hukukî bakımdan temas etmeyi hedeflemektedir. Çitle çevirerek sınır çekme eylemlerinin tarihte kurucu bir rolü olduğu fikrinden hareketle toprak temellükü, Erken Modern düşüncede siyasi açıdan kurucu bir role sahip olmuştur; zira böyle bir durumda egemenliği başlatan çitle çevirme eylemidir ve çitin sınırı egemen olunan mekândaki iktidarın sınırlarının belirleyicisidir⁵.

Bu doğrultuda tarihsel aralık olarak XIII.-XVIII. yüzyıllar arasındaki müdahale biçimlerine yoğunlaşacak olan çalışmanın üç ana bölümden oluşması planlanmaktadır. Burada ilk olarak “*manor*” temelli bir ekonomik düzende kral, lordlar ve kilise arasında cereyan eden vergisel ilişkilerin nasıl geliştiğini açıklamak büyük önem taşımaktadır. 1066 sonrası Normanların güçlü bir merkezi idare kurmak amacıyla *Domesday Book*, *common law* ve açık arazi sistemi gibi idari ve hukukî düzenlemeler gerçekleştirdikleri bu dönem, ülkedeki feodal yapının da buna bağlı olarak değişim gösterdiği bir tarihsel aralıktır. Bu hususta *Magna Carta Libertatum*, Norman İstilasası sonrası lordlar, kilise ve krallık arasındaki çoğu vergisel nitelikli birçok mücadelenin sonucunda imzalanmış bir berat olarak karşımıza çıkmaktadır. XIII. yüzyılın başında dahi krallık ormanlarının kullanımını hükme bağlamasıyla dikkat çeken bu berat, ayrıca genel vergilendirmenin lordların izni olmadan gerçekleşmeyeceği ilkesiyle İngiliz Parlamentosu'na kaynaklık ettiğinden ötürü çalışma açısından ayrıca dikkate değerdir. Ayrıca Geç Ortaçağ

⁴ MARX, Karl, **Kapital Ekonomi Politığının Eleştirisi 1. Cilt Sermayenin Üretim Süreci**, (çev. M. Selik, N. Satlıgan), Yordam Kitap, İstanbul, 2011, s. 686 vd.

⁵ “*Toprak temellükü, çitle çevirme, mülkiyet, egemen iktidar ve egemenlik hakkının tesisi arasında açık bağlantılar kuran tek düşünür, mülkiyet odaklı bir zihniyete sahip olan Locke değildir. Schmitt'in de belirttiği gibi, Vico'dan Kant'a (bir ekleme de biz yaparsak, Machiavelli'den Rousseau'ya) erken dönem modern siyaset teorisyenleri toprak temellükünü siyasal egemenliğin temeli ve kamu hukuku, özel hukuk, mülkiyet ve düzenin başlıca önkoşulu olarak formüllestirmiştir.*” BROWN, Wendy, **Yükselen Duvarlar Zayıflayan Egemenlik**, (çev. E. Ayhan), Metis Yayınları, İstanbul, 2011, s. 52-55.

İngilteresi'ndeki toplumsal mücadelelerin aydınlatılabilmesi için 1381 tarihli *Wat Tyler* İsyanı gibi krallık politikalarına karşı geliştirilen köylü hareketlerinin değerlendirilmesi bu bölümün diğer inceleme konularını oluşturmaktadır. Klasik feodal ilişkilerin değişim göstermeye başladığı “*bastard feudalism*” olarak anılan bu dönem, vergisel nitelikli birçok köylü isyanının nedenleri ve feodal ilişkilerin giderek çözülmesi yönüyle değerlendirme kapsamına alınmıştır.

Tudor Hanedanı'ndan 1688 Şanlı Devrimi'ne geçen iki asırlık süreci inceleyecek olan ikinci bölüm ise merkezîyetçi politikanın giderek güç kazandığı bu dönemde toprağı elinde tutan sınıfların değişimini ve arazi piyasasının oluşumunu bir bütün halinde değerlendirmeyi amaçlamaktadır. Krallığın iktidarını aristokrasi ve ruhban sınıf karşısında arttırdığı bu dönemde, toprak çevirmeler ile yün ihtiyacının da ihraç yasağı sebebiyle görece arttığı ve manastır topraklarına krallık tarafından el konulduğu bilinmektedir. İngiliz tarihinde devrimler yüzyılı olarak bilinen XVII. yüzyılda İngiliz İç Savaşı ve Şanlı Devrim (*Glorious Revolution*) gibi önemli olayların yaşandığı bu dönem, tarımda *yeoman* toplulukların etkileri ve kapitalist nitelikte ilişkilerin yerleşmesi açısından önemli bir uğraktır. Öyle ki Şanlı Devrim, devlet ve toprak sahipleri arasında özel mülkiyete müdahale etmeme konusunda uzlaşmaya varıldığı ve bu tarihten sonra parlamento tarafından çıkarılan yasalarla bu eylemlere yasal altyapı kazandırıldığı tarih olması hasebiyle de dikkate değerdir.

Çalışmada yerel alanda komisyonlar ve merkezi olarak parlamentonun iş birliğine dayalı olarak gerçekleştirilecek çitlemeleri ele alacak olan üçüncü bölüm ise bu pratiklerin mecliste kabul edilmeleriyle nasıl resmi bir nitelik kazandığını ele almayı hedeflemektedir. Manifaktür temelli çalışma ilişkilerinden fabrikalara doğru ilerleyen süreçte kent nüfusunu besleyebilmek ve artan gıda talebini karşılamak için oluşan toprak ihtiyacı, koyun otlatma gereksiniminden daha şiddetli şekilde bu toprakların sahipliğinin yasal olarak belirlenmesini gerektirmiştir. 1723 *Black Act* gibi ortak alanlar ve krallığa ait ormanların yasal olarak düzenlenmesi kapsamında bu bölümde yasal değişimin toplumsal temelde araştırılması amaçlanacaktır. Burada dikkat çekici bir diğer nokta, İngiliz kırsalında örf ve âdet hukukunun bir benzeri olarak oluşmuş İngiliz köylülerinin

doğal kaynaklardan faydalanmalarının yasal altyapısını oluşturan göreneklerdir⁶. Bu erişimlerin *parish* bölgelerindeki büyük toprak sahiplerinin talepleri doğrultusunda devlet tarafından komisyonlara bırakılması ve bunlara erişimin çıkarılan yasalarla suç kapsamına alınması son bölümde tezin esas meselelerinden birisini oluşturacaktır.

Bu kapsamda araştırma, kendisini konu bakımından sınırlandırmak amacıyla Erken Ortaçağ'ın başlangıcından itibaren Anglo-Saxon topluluklarının tarımsal gelişimini inceleyerek işe başlamaktadır; zira Saxon toplulukları arasındaki toprak mülkiyeti yapısının XI. yüzyıl sonrasında da özgür köylüler ile krallık arasındaki mücadelelerde belirleyici olduğu kanaati bizce hâkimdir. Bunun ardından Norman İstilasının İngiltere'ye temel karakterini verdiği için hareketle ilk bölümde ön sorun, Norman feodal gelişiminde toplum bileşenlerinin toprakları nasıl paylaştığı ve krallık ile lordlar arasındaki ilişkilerin bu paylaşımı nasıl etkilediği olacaktır. Buna paralel olarak, bu bölümde yeni tarım topraklarının açılmasının ve tarımsal alandaki teknik gelişmelerin kölelikten serflikte geçişte etkisi de Norman sonrası feodal teşkilatlanma yapısıyla ilişkilendirilecektir.

Daha çok ikinci ve üçüncü bölümün konusunu oluşturacak olan kolektif veya devlet mülkiyetinden özel mülkiyete geçişler ve bu geçişlerin krallık ve parlamentoda nasıl yasalaştırıldığına dair bir değerlendirme ise bu bölümlerin ön sorusunu oluşturacaktır. Böyle bir çalışma aynı zamanda Geç Ortaçağdan Erken Modernliğe geçişte feodal toprak rantının kapitalist toprak rantına dönüşümüne hukukun nasıl kaynaklık ettiğinin izini *common law* tarihinde arama çalışması olacaktır. XVI.-XVII. yüzyıldaki yasal gelişmelerin ardından 1640 Devrimi ve 1688 Şanlı Devrimi'nin toplumsal ve hukuksal alanda özel mülkiyete dönük müdahalelere yasal statü kazandırmasının nasıl gerçekleştiğine dair bir analiz için yasal dönüşümü ortaya koymak gerekmektedir. Yasalaştırma sorunsalında ilerleyecek bu bölümler serflikin kaldırılması, çitlemelerin hız kazanması sonucunda özel mülkiyet sahipliğinin devlet tarafından nasıl tanındığı hususuna ışık tutmayı planlamaktadır.

---

⁶ Çalışma boyunca İngiliz örfi hukuku olarak tanımlanabilecek olan *common law* ile oluşabilecek karışıklığı önlemek amacıyla köylülerin araziden faydalanma temelli tüm haklarının örf âdet hukuku yerine görenek kavramıyla karşılanması uygun görülmüştür.

1. BÖLÜM

NORMAN FEODALİZMİNİN OLUŞUMUNDA TARİHSEL UĞRAKLAR

1.1. ERKEN ORTAÇAĞ'DA ANGLO-SAXON İNGİLTERE

1.1.1. Roma Hâkimiyetinden Cermen Akınlarına Britannia Toprakları

Tarihsel ve toplumsal açıdan İngiltere'nin Norman İstilasından önceki bin yılının genellikle Roma İmparatorluğu öncesindeki dönem, Romalıların İngiltere topraklarını hâkimiyet altına almasıyla başlayan aralık, Saxonların Ada'ya gelişi ve son olarak Viking İstilalarının yaygınlaşmaya başladığı dönemler özelinde incelenmesi yaygındır⁷. Bu tarihsel dönemler özellikle Roma İmparatorluğu'nun çözülüşü, Hristiyanlığın Britanya Adalarına yayılışı ve Viking istilaları başta olmak üzere bir üretim tarzı olarak feodalizmin Norman egemenliğindeki İngiltere'ye hangi toplumsal koşullarda ve nasıl sirayet ettiğinin açıklanmasında çalışma için yardımcı olacaktır. Böyle bir açıklama, ülkedeki güç ilişkilerinin ve bu ilişkilerdeki hiyerarşik yapılanmanın hukuk düzenlerinin ortaya çıkışı ve etkileşimindeki rolünü, tarihsel referanslarla ortaya koymak bakımından gereklilik arz etmektedir.

İlk olarak İngiltere topraklarının Roma İmparatorluğu ile ilişkisinin sonraki toplumsal gelişmeleri büyük oranda etkilemiş olması sebebiyle bu dönemden başlamak uygundur. M.S. 43 yılında Roma İmparatorluğu'nun Britanya topraklarını fethetmesi ve Briton kralı *Caratacus*'u mağlup etmesi, bu topraklarda yaklaşık üç asır boyunca sürecek Roma hâkimiyetini başlatmıştır⁸. O dönemde "*Britannia*" olarak anılan toprakların fethiyle

⁷ HINDE, Andrew, **England's Population A History Since the Domesday Survey**, Oxford University Press, London, 2003, s. 11.

⁸ Roma İmparatorluğu'ndan önce İngiliz toplulukları hakkında bilgi, öncelikle Romalı tarihçiler veya bazı yol kılavuzu kitapları (*road book*) tarafından sağlanmış, buna birkaç yazıt ve erken Ortaçağ kaydı sonradan eklenmiş bulunmaktadır. Roma İmparatorluğu'nun egemenliği sonrası bu toplulukların çoğu kimliklerini kaybederek daha büyük topluluklar içerisinde asimile olmuştur. WEBSTER, Graham, **Roma Against Caratacus The Roman Campaigns in Britain AD 48-58**, Batsford, London, 1993, s. 16-17. Romalı tarihçi Cornelius Tacitus Britannia'ya ilk gelen Roma imparatorunun Gaius Iulius Caesar olduğunu, kıyıları

birlikte İmparatorluk, başta Ren ve Tuna nehirleri arasındaki topraklar olmak üzere kıta üzerinde örgütsel ve bölgesel anlamda büyük bir hâkimiyet kurmuştur⁹. Roma İmparatorluğu'nun arazi sahipleriyle olan yereldeki iş birliği, temel olarak bu kesimlere askerî himaye sağlama ve karşılığında onlardan vergi alımıyla gerçekleşmektedir; ancak barbar istilalarıyla eyaletlerden çekilerek arazileri işgalcilere bırakma ve arazi sahibini himaye etme konusunda zafiyet gösterilen her durum, ordunun çekildiği bölgelerde toprak sahiplerinin kendi savunma önlemlerini almalarıyla devletin vergi gelirlerinin azalmasına neden olmuştur¹⁰. Bu dönemin ardından 375-496 yılları arasında Roma İmparatorluğu'nun parçalanması ve bu toprakları istila eden Cermen topluluklarının Britanya'nın tarihsel gelişiminde önemli rol oynadığı bir süreç başlamıştır¹¹. Bu dönemde Roma öncesindeki tarımsal uygulamaları sürdüren yerli topluluklar, diğer barbar topluluklarla karşılaştırıldığında daha az Romalılaşma etkisinde kalmış ve istilalara rağmen kültürel pratikler bakımından kökten bir değişim içerisine girmemiştir¹².

V. yüzyılla birlikte İngiltere topraklarını istila eden Cermen toplulukları ile bölgedeki halkın girdiği ilişkiler ise bugünkü İngiltere'nin temellerinin atılmasında oldukça önemli bir rol oynamıştır¹³. Birçok direnişle karşılaşılmasına rağmen Jutlar, Saxonlar ve Angll'lar tarafından İngiltere'ye farklı zamanlarda yapılan bu akınlar büyük oranda

---

büyük oranda ele geçiren Caesar'ın Roma İmparatorluğu'ndaki iç savaş sebebiyle bir süre sonra geri çekildiğini ifade etmektedir. TACITUS, Cornelius, **Germania Britannia / Germanlerin Kökeni ve Durumu Hakkında veya Agricola'nın Yaşamı**, (çev. F. Akderin), Alfa Kitap, İstanbul, 2006, s. 52-53.

⁹ Avrupa coğrafyasında bu şekilde bir hâkimiyet, Roma İmparatorluğu'ndan sonra bir daha yaşanmayacaktır. Coğrafi zorluklar, ulaşım problemleri veya etnik yapı farklılıkları Charlemagne, II. Philip, XIV. Louis veya Napolyon gibi imparatorların tüm kıta üzerinde hâkimiyet kurmalarına engel olmuştur. FAULKNER, Neil, **Marksist Dünya Tarihi Neandertallerden Neoliberalere**, (çev. T. Öncel), Yordam Kitap, İstanbul, 2012, s. 117 Roma hâkimiyetiyle geçen asırlarda İngiliz nüfusunda büyük bir artış yaşanmış; ancak Romalıların çekilmesiyle beraber bu sayının kademeli olarak iki milyon civarına düştüğünü ifade etmektedir. HİNDE, 2003, s. 11-14.

¹⁰ MITCHELL, Stephen, **Geç Roma İmparatorluğu Tarihi**, (çev. T. Kaçar), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2020, s. 162-163.

¹¹ Davis'e göre Romalılaşma veya barbarlaşma iki zıt kavram olarak görülmemelidir, Romalılar barbarlaşırken barbarlar da Romalılaşma diye ifade edilebilecek bir etkileşim sürecine girmişlerdir DAVIS, Ralph Henry Carless, **Orta Çağ Avrupa Tarihi**, (çev. R. Şişman), Dergâh Yayınları, İstanbul, 2020, s. 45. V. yüzyıldan itibaren birleşik imparatorluk fikrinden uzaklaşan ve bölgesel politikalar benimsemeye başlayan Romalıların bazı dönemlerde Cermen kavimler ile güç birliği oluşturdukları burada ifade edilmelidir. Saxon ilerleyişinin ardından geride Roma dönemine ait tek bir bölge isminin dahi kalmadığını ifade eden Brown, Saxonları durdurabilmek için Romalı aristokratların Vizigotlar ile ittifak yaparak Akitanya ile Galya'nın bir kısmını ellerinde tutabildiklerini yazmaktadır. BROWN, Peter, **Geç Antikçağda Roma ve Bizans Dünyası**, (çev. T. Kaçar), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2000, s. 79.

¹² BLACK, Jeremy, **İngiltere Tarihi**, (çev. A. Yıldız), Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2020, s. 62.

¹³ BLACK, 2020, s. 58.

başarıya ulaşmıştır. Angll’lar Kuzey İngiltere’deki topraklara çıkarken, Saxonlar *Sussex*, *Essex* ve *Middlesex*’teki yerleşim yerlerini ele geçirmişlerdir¹⁴. Pikt ve Saxon birliklerinin bölgeyi işgal etme girişimleriyle başlayan istila süreci, çoğu Hristiyan olan Briton topluluklar ile pagan kökenli Angll, Saxon ve Jutları dinsel anlamda karşı karşıya getirmiş; ancak buradaki toplulukların Hristiyanlaşması sonucunda Saxon Britanyası’nın ilk kralı Kentli *Aethelbert*, Canterbury’de piskoposluk makamının kurulmasına izin vererek tebaasının Katolikliğe geçmesinin yolunu açmıştır¹⁵. Buna rağmen akınlar, buradaki yerli toplulukların istilalar öncesindeki yaşam şeklini ve temel karakterini kalıcı şekilde değiştirmeye yetmeyerek eski kültürel değerlerin bu topraklarda varlığını sürdürmesine engel olamamıştır¹⁶. Bir asra yakın süren “*Völkerwanderung*”¹⁷ boyunca gelen topluluklar, yerli toprak sahiplerinin büyük arazilerine el koyarak erken bir tarihte Roma teşkilat yapısını ve kültürünü benimsemiş ve tarımsal alanda bağcılık, taş ustalığı gibi birçok tekniği devam ettirebilmiştir¹⁸. Coğrafi açıdan ise başta nehir havzaları olmak üzere önemli su kaynakları, ekilebilir araziler, hayvan otlakları ve ormana yakın olan köylerden faydalanan Saxon yaşam biçimi, İngiltere’deki toplumsal hayata kalıcı bir miras bırakmıştır¹⁹. Bununla ilişkili bir diğer gelişme de bu dönemden başlayarak İngiliz

¹⁴ BLACK, 2020, s. 59.

¹⁵ WOLFRAM, Herwig, **Germenler Kökenleri ve Roma Dünyasıyla İlişkileri**, (çev. T. İsmailoğlu Kacı), Kronik Kitap, İstanbul, 2020, s. 124-126. 430 yılına kadar Britanya topraklarını yöneten Romalıların eyaleti terk etmeleri ve yönetimin Saxon topluluklar eline geçmesi 442 yılında mümkün olmuştur. BURY, John B., **Barbarların Avrupa’yı İstilas**, (çev. İ. Kavas, Y. Akbaba), Kronik Kitap, İstanbul, 2020, s. 96-97.

¹⁶ BLACK, 2020, s. 60. Cermenler, Roma İmparatorluğu’na bağlı köyler üzerinde savaş konusundaki ustalıkları ve askerî yaşam biçimleriyle üstünlük kurmuşlar ve bu durum, köylülerin ürettiklerine bu askerî üstünlük sayesinde el koyabildikleri bir yaşam modelini beraberinde getirmiştir. ŞENEL, Alâeddin, **Kemirgenlerden Sömürgecilere İnsanlık Tarihi**, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2006, s. 810.

¹⁷ *Völkerwanderung* yani Kavimler Göçü ile gelen akınları iki temel evrede incelemek gerektiğini ifade eden Anderson’a göre bunlardan ilki M.S. 406 yılında başlayan, başını Suevi, Vandal ve Alanların çektiği ve Ren Nehri üzerinden ilerleyerek Vizigotların Roma topraklarını yağmalamasıyla daha yıkıcı olan birinci dalgadır. 439 yılında Kartaca’nın Vandallar tarafından işgali ile devam eden bu evre, 480 yılında Roma topraklarında bu toplulukların federatif yapılarının kurulmasıyla tamamlanmıştır. Latin kırsal teşkilatlanması sonrası Cermen aristokrasisiyle daha kalıcı olan ikinci istila evresi ise İngiltere’nin Anglo-Saxonlar tarafından işgal edilmesini kapsayan ve Roma’nın hukukî mirasını kıtada büyük oranda ortadan kaldıran dönemi oluşturmaktadır. ANDERSON, Perry, **Antikiteden Feodalizme Geçişler**, (çev. U. Kocabaşoğlu), İletişim Yayınları, İstanbul, 2017, s. 127-141.

¹⁸ Davis’in de vurguladığı gibi Roma ve Cermen toplulukları arasındaki kültürel alışveriş sebebiyle Geç Dönem Roma ev ve tarım aletleri, Cermen yaşamına büyük oranda etki etmiştir. DAVIS, 2020, s. 49. Romalı tarihçi Tacitus da İmparatorluk sınırları içinde en büyük adayı oluşturan ve iklim açısından elverişsiz olarak gördüğü *Britannia*’da yağmur ve şiddetli soğukların yıl boyunca sürdüğünü, bu sebeple zeytin, asma gibi sıcak iklim ağaçlarının bu topraklarda yetişmediğini ifade etmektedir. Buna karşılık toprak ve havanın nemli olması sebebiyle ekinlerin çabuk olgunlaştığını ve arazilerin büyük oranda düz olmasının tarımda verimliliği arttırdığını da vurgulamaktadır. *Britannia* ayrıca altın, gümüş başta olmak üzere maden açısından da Roma İmparatorluğu için önemli bir bölge olmuştur. TACITUS, 2006, s. 49-50.

¹⁹ HINDE, 2003, s. 15.

kırsal yerleşimlerindeki çiftlik yapılarının yerini Cermen tarzı yapıların almaya başlamış olmasıdır²⁰. Bir geçiş ve kültürel etkileşim evresi olarak kabul edilen bu döneme ilişkin Cermen toplulukların askerî üstünlüğüne rağmen bölgede yaşayan halkların toplumsal karakterlerini büyük oranda korumaya devam etmiş olduğunu söylemek yerinde olacaktır²¹. Bununla birlikte Roma İmparatorluğu'nun terk ettiği eyaletler üzerinde kurulan Cermen yönetimlerinin önceki idari sistemden farklı şekilde yaşadıkları temel zorluk, bu yönetimlerin tebaalarından arazi vergisi toplamayı başarmakta yaşadıkları problemler olmuştur; zira üretici kesim üzerinde oluşan aristokratik kontrol ve denetim, Roma sisteminin merkezi bir unsuru olduğundan bunun kaybolduğu bölgelerde idari-mali düzenlemeler çözümlenme yönünde değişim göstermeye başlamıştır. Diğer ifadeyle kontrolden çıkmaya başlayan köy topluluklarının giderek kendi yaşam alanlarına özgü hukuk düzenleri geliştirmeleri ve toprakların denetiminin merkezin vergi talebinden doğrudan toprak sahibine sunulan hizmetler yönünde değişmesi, feodal üretim tarzının oluşmasında önemli bir rol oynamaktadır²². Özetle, tarımsal artığın merkeze aktarımının güçleştiği yerde kapalı ekonomik birimlerle farklı bir toplumsal formasyon oluşmakta ve bu formasyon bölgesel olarak etkin manor yapılarıyla askeri yükümlülüklerle dayalı yeni bir vergi-ordu temelli düzeni ortaya çıkarmaktadır.

²⁰ HAMEROW, Helena, **Rural Settlements and Society Anglo-Saxon England**, Oxford, University Press, Oxford, 2012, s. 1.

²¹ BLACK, 2020, s. 62. Roma İmparatorluğu'nun yıkılışının doğrudan Cermen akınlarına bağlanması sorunlu bir yaklaşım olup ekonomik olarak çöküşün gözden kaçırılmasına neden olmaktadır. Çöküşüne ilişkin zaman aralığı son derece tartışmalı olan Roma İmparatorluğu, son yüzyıllarında ekonomik durgunluk sebebiyle gelirleri düşen bir imparatorluk haline gelmiştir. Bu sebepten dolayı servetin giderek azalması Roma şehirlerinin III. yüzyıldan başlayarak giderek küçülmesine ve nüfusun giderek kırsal alana doğru kaymasına neden olmuştur. Buna ek olarak Saxonların İngiltere topraklarına yerleşme süreci ve takip eden dönemde Avrupa'daki diğer barbar toplulukların aksine Anglo-Saxon krallarının Roma'ya bağlılık yemini etmemesi, Roma ekonomisi ve İngiliz topraklarının durumu açısından burada önemli kabul edilmelidir. DAVIS, 2020, s. 45-46.

²² MITCHELL, 2020, s. 9-10. Esasen feodal üretim tarzının kapsamının ne olduğu konusundaki görüşleri dört temel yaklaşım içerisinde açıklamak mümkündür. Bunlardan ilki, aşırı ampirist ve bilinemezci görüştür. Bu görüş, feodalizmi ekonomik toplumsal süreçten kopararak bu dönemin başlangıç ve bitiş süreçlerini belirlemeyi olanaksız hale getirmesinden ötürü eleştirilmektedir. İkinci olarak feodalizmi Batı Avrupa'nın Âdem-i merkezîyetçi vassallık ilişkileri üzerinden yorumlayan hukuksal-formalist temelli bir yorum bulunmaktadır ki bu yaklaşım, Batı Avrupa devletlerinin siyasi örgütlenmesiyle feodalizmi eş tutmasıyla eleştirilmektedir. Kavramın kapsamını büyük oranda daraltan hukuksal-formalist anlayışın ise üretim tarzının ekonomik temeline yoğunlaşarak onu mâlikane ekonomisi ve serflik yükümlülüklerine eşitlediğini ve *demesne* işletmeciliğini bir temel örnek olarak aldığını söyleyebilmek mümkündür. Son olarak feodalizmi doğal ekonomiyle eşitleyen ve ticari ilişkileri bu kapsamdan dışlayarak onu tarımsal faaliyetler kümesiyle eşitleyen güçlü bir akım daha bulunmaktadır. BERKTAY, Halil, **Kabileden Feodalizme**, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1983, s. 311 vd.

1.1.2. Hristiyanlık ve Viking İstilaları Karşısında Geç Anglo-Saxon İngiltere

IV. yüzyılın sonundan itibaren İmparatorluk ile İngiliz topluluklar arasında *Hadrian Duvarı*'nın kuzeyinde başlayan iletişim ve ticaret, Hristiyanlığın bu süreçte kültürel olarak tanınmasını sağlamış ve beşinci yüzyıl sonlarında *Galloway* kenti yakınlarındaki toplulukların bu yeni dini benimsemeye başladığı görülmüştür²³. İngiltere'nin güneyi ve merkezindeki bölgelerde Hristiyanlığın görülmesi ise Anglo-Saxon kökenli yöneticilerin hâkimiyeti altında gerçekleşmiştir. Bununla birlikte Papa *Büyük Gregorius* tarafından *Kent* şehrine misyoner bir grubun gönderildiği 597 yılına dek bu coğrafyadaki yerli toplulukların büyük ölçüde pagan oldukları bilinmektedir²⁴. Böylelikle Roma idari örgütlenmesi sonrası kentlerden başlayarak İngiliz topluluklar arasındaki çok dinli yapının yerini Kıta Avrupası'na benzer şekilde Hristiyanlık almıştır ve paganlığa ait uygulamalar kısa zaman sonra kiliseler tarafından kademeli olarak kaldırılarak bu geleneksel pratiklerin Hristiyanlık içinde erimesi sağlanmıştır²⁵.

VI. ve VIII. yüzyıllar arasındaki gelişmeler, İngiltere'nin diğer ada bölgeleri ile dini olduğu kadar hukukî ve ekonomik bir ilişki kurmasını sağlamıştır. Dini yapıların ve katedrallerin inşası, öncelikle bölge kiliseleri ve yerel kiliselerle başlamış ve sonrasında toprak sahiplerinin özel kiliseleriyle devam etmiştir²⁶. Kendisinden önceki döneme göre toplumda okuma yazma oranının artmasını sağlayan Hristiyanlaşma, hukukî açıdan ise din adamlarının kilise topraklarındaki mülkiyet haklarını güvence altına almaları amacıyla yazılı hukukun oluşturulmasına kaynaklık etmiştir²⁷. Karolenj İmparatorluğu'nun etkisiyle Anglo-Saxon topluluklar Hristiyanlığı benimsedikçe Latin

²³ COLLINS, Roger, **Early Medieval Europe 300-1000**, Macmillan, London, 1991, s. 168.

²⁴ COLLINS, 1991, s. 169. Dikkat çekici bir diğer nokta da Roma İmparatorluğu yıkılmada önce Frenk ve Saxon topluluklar haricinde neredeyse bütün Cermen topluluklar arasında Hristiyanlığın yayılmış olmasıdır; ancak bu toplulukların benimsediği mezhep o dönem sapkın olarak görülen Aryanizm yani Ariuşçu Hristiyanlıktır. DAVIS, 2020, s. 49.

²⁵ BLACK, 2020, s. 67-68. V. yüzyıla kadar adaya gelmiş toplulukların inancında paganlığın ağır basması dikkat çekicidir. Cermen topluluklar İngiltere'ye gelmeden önceki döneme ilişkin kıtada yazılmış olan ve İngiliz edebiyatının Hristiyanlık öncesi dönemini anlatan ünlü eseri *Beowulf*'ta Saxon öncesi topluluklardan destanda bahsedilmemektedir. URGAN, Mina, **İngiliz Edebiyatı Tarihi**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2010, s. 26.

²⁶ BLACK, 2020, s. 68.

²⁷ BLACK, 2020, s. 68.

kültürünü de bu yolla tanıma olanağı bulmuşlar ve Latince giderek merkezinde Roma'nın bulunduğu bir dinsel ortam içerisinde İngiliz aydınlarının dili olmaya başlamıştır. VII. yüzyıldan başlayarak Latin kültürünün etkisiyle şair *Aldhelm* ve Aziz *Bede* gibi isimler ülke topraklarında yetişmiştir²⁸.

Böyle bir tarihsel ortamda 793 yılında İskandinav bir topluluk tarafından İngiltere'nin kuzeyine yapılan baskın ve *Lindisfarne* bölgesinde bir manastırın yağmalanması, Avrupa'da üç asır boyunca sürecek olan Viking hâkimiyeti dönemini başlatmış olaylardır²⁹. Savaşçı ve sömürgeci bir karaktere sahip olmalarının yanında İzlanda'dan Rusya'ya geniş bir alana yayılarak ticaret alanında imtiyazlar kazanan Viking topluluklarının bölgesel olarak ise İngiltere ve Normandiya kıyılarında yoğunlaştıkları bilinmektedir³⁰. Bu yönüyle 800-1050 yılları arası dönem, Viking topluluklarının Avrupa üzerinde ekonomik ve sosyal açıdan büyük bir etkiye sahip oldukları bir çağın başlangıcı olarak değerlendirilebilir³¹. Bu istilalar genellikle kıyılardaki yerleşim yerlerini basma, yağmalama ve varlıklı manastırlar ile kentlerin kuşatılması ile devam eden birtakım eylemlerle gerçekleşmiştir. Wessex Kralı *Büyük Alfred*'in toprak vermek zorunda kaldığı 878 yılındaki Wedmore Barışı'ndan 1066 yılındaki Hastings Savaşı'na kadar geçen üç

²⁸ 782 yılında Palatine Okulu'nun başındaki Yorklu Alcuin'in Karolenj İmparatoru *Charlemagne* (748-814)'nin egemenliğini kabul etmesi de bunun bir etkisi olarak görülmelidir. PIRENNE, Henri, **Hız Muhammed ve Charlemagne**, (çev. M. A. Kılıçbay), Birey ve Toplum Yayınları, Ankara, 1984, s. 352-353.

²⁹ RANDBORG, Klavs, "The Viking Nation", **The Making of Britain The Dark Ages**, (ed. L. M. Smith), Macmillan, London, 1984, s. 91, (s. 91-104).

³⁰ BLACK, 2020, s. 78. Kapitalizme geçiş süreci ve toprak çevirmeleri ekseninde ayrıntılı olarak yer verilecek İngiliz yünlü dokuma sanayinin yaklaşık bin yıllık bir geçmişinin olduğunun burada altı çizilmelidir. İlk olarak Mısır'da başlayan ve ardından İskenderiye ile ekonomik ilişkideki Roma İmparatorluğu'na geçen dokuma sanayi üstünlüğü, VII. ve VIII. yüzyıldan itibaren Güney İtalya, Flandre ve İngiltere'de ağırlıklı olarak görülmektedir. Buna karşılık İngiliz yün sanayi Ortaçağ'ın son dönemlerine kadar İtalyan ve Hansa tüccarları tarafından yürütülmüş ve geliştirilmiştir. Adam Smith bu konuya Ulusların Zenginliği eserinde "Roma İmparatorluğu'nun Yıkılmasından Sonra Kent ve Kasabaların Yükselişi ve İlerlemesi Üzerine" bölümünde dikkat çeken ilk düşünürlerden biri olmuştur. KÜÇÜK, Yalçın, "İngiliz Endüstri Devrimi Öncesinde Avrupa'da Yünlü Dokuma Sanayi", **Bilim ve Edebiyat**, Tekin Yayınevi, Ankara, 1985, (s. 79-135), s. 106-112. Burada Pirrene'nin vurguladığı üzere Ortaçağ boyunca Flandre'nin İngiliz kıyılarıyla yakınlığının, başta yün imalatı olmak üzere ticari etkinliği, bu iki bölge arasında arttırdığını eklemek gerekmektedir. Buna ilişkin bir örnek olarak Flamanların 991-1002 yılları arasında Londra'daki pazaryeri ve vergilerine ait listelerde en etkin yabancı topluluk olarak bulunmaları gösterilebilir. PIRENNE, Henri, **Ortaçağ Kentleri Kökenleri ve Ticaretin Canlanması**, (çev. Ş. Karadeniz), İletişim Yayınları, İstanbul, 1991, s. 79.

³¹ RANDBORG, 1984, s. 91.

yüz yıllık sürede Viking varlığı, ikinci bir barbar akını olarak İngiltere topraklarının oldukça önemli bir bölümünü etkisine almıştır³².

Bu açıdan Viking hâkimiyeti özellikle Kuzey ve Doğu İngiltere'deki İskandinav varlığıyla³³ bu coğrafyadaki kültürel yapıyı dönüştürmüş ve toprak sahibi asker ve şehirli tüccar kesimlerin toplumsal ağırlıklarını arttırmıştır. Bu süreçte İskandinav dilleri İngilizceyi etkilerken, sanat formları ve Viking gelenekleri de X. ve XI. yüzyıllara gelindiğinde toplum yaşamını etkisi altına almıştır³⁴. Bu yöndeki bir başka gelişme de istilaların ardından gerçekleşen iskân politikalarıyla kentlerdeki yoğunluğun artış göstermesidir. Bu artış Alfred döneminden itibaren kent oluşumlarının askerî açıdan güçlendirilmiş “*kale-kent*” diye ifade edilebilecek “*burgh*”lara dönüşmeye başlamasını sağlamıştır³⁵. *Burghal* olarak ifade edilen bu sistem, Alfred'in krallığı döneminde gerek İngiltere sınırları gerek ülkedeki şehirlerin yönetimi ve savunulması açısından gelecek yüzyılları etkileyen bir dönüşüm olmuştur³⁶. Buna rağmen uzun vadede İskandinav kolonileri, *Fatih William*'ın 1066 yılındaki istilasına zemin hazırlayarak Anglo-Saxon İngiltere'nin toplumsal yapısını derinden etkilemişlerdir³⁷. Alfred'in ölümü sonrasında Kral *Ethelred* dönemiyle ise ülkede yüksek statüye sahip yerel yöneticiler olan

³² LE GOFF, Jacques, **Ortaçağ Batı Uygurluğu**, (çev. H. Güven, U. Güven), Dokuz Eylül Yayınları, İzmir, 1999, s. 38. Le Goff'a göre Ortaçağ'da yayılmacılık konusunda Cermenler kadar Viking yayılmacılığı da dikkat çekicidir. Kuzey Amerika'da Grönland ve Vinland bölgesine dek uzanan Viking istilaları, İngiltere'de de Svend ile X. yüzyıl sonunda artacak ve Kral Svend'in oğlu Büyük Cnut İngiltere'yi Norveç, İsveç ve Danimarka ile birlikte idare ederek hâkimiyetini 1035 yılına dek sürdürecektir. Bunun ardından Günah Çıkartan Edward İngiltere'yi Dan hâkimiyetinden kurtarmayı başaracaktır. LE GOFF, 1999, s. 51.

³³ Collins'in de işaret ettiği gibi Ada'da işgalci ve küçük bir topluluk olan Viking toplulukların kalıcı şekilde egemenliklerini sağlayabilmelerinin yolu İngiliz toplulukların kültürel asimilasyonundan geçmektedir. Dan'lar bunu özellikle Northumbria bölgesinde gerçekleştirmeyi başarmışlardır. COLLINS, 1991, s. 330.

³⁴ SMYTH, Alfred P., “Vikings in Britain. The Viking Nation”, **The Making of Britain The Dark Ages**, (ed. L. B. Smith), Macmillan Education, London, 1984, (s. 105-116), s. 116.

³⁵ NICHOLAS, David, **The Growth of the Medieval City: From Late Antiquity to the Early Fourteenth Century**, Routledge, New York, 2014, s. 83. Bu dönemde dikkat çekici bir diğer nokta da King Alfred ile birlikte İngiltere'de farklı bölgeleri birleştirmek amaçlı ulaşım yolları ve köprüler yapmaya başlanması ve bunun *common burdens* olarak ifade edilen zorunlu hizmetlere veya askerlik hizmetine dönüşmesidir. Temel olarak Viking saldırılarına karşı geliştirilen bu yükümlülükler daha sonra *burgh* yapımında da uygulanmış ve İngiliz topluluklarının tek çatı altında birleşmesinde önemli rol oynamıştır. Rochester, Chester, Londra, Huntingdon, Nottingham, Cambridge gibi önemli noktalarda sürdürülen ve sonraki Wessex kralları tarafından devam ettirilen uygulama, Kral Edgar döneminde düzenin yerleşmesi ve tek tip hale gelmesi sürecinde oldukça önemli bir rol oynamıştır. COOPER, Alan, **Bridges, Law and Power in Medieval England 700-1400**, The Boydell Press, 2006, s. 39-44.

³⁶ ABELS, Richard, **Alfred the Great War, Kingship and Culture in Anglo-Saxon England**, Routledge, New York, 2013, s. 199.

³⁷ SMYTH, 1984, s. 116.

“*ealdormen*”ların güç kaybetmesi ve merkezi yönetimde oluşan zafiyet sonucu Dan’ların İngiltere’yi işgali gerçekleşmiştir. Bunun sonucunda çoğu mülk sahiplerinden müteşekkil “*housecarl*” adı verilen muhafız oluşumu, İngiltere’nin Dan kralı *Cnut* tarafından yönetildiği dönemde düzenli ordu ihtiyacının karşılığı olarak ortaya çıkmıştır³⁸.

Bu dönem İngilteresi’nde, politik ve ekonomik gücün kalıtsal olarak geçtiği her yerde olduğu gibi, aristokratlar arasında miras yoluyla geçen unvanlar bir sınıfın diğeri üzerindeki hâkimiyet ilişkilerini göstermektedir. X. yüzyıldan itibaren toplumsal hayatı kontrol eden egemen sınıf birkaç yüz yıl boyunca “*duke*”, “*earl*”, “*count*” veya “*viscount*” gibi unvanlarla kral karşısında güçlü konumlarını sürdürmektedir³⁹. Bu kapsamda özellikle Normanlar öncesi Anglo-Saxon İngiltere’de üst tabaka olan earl’lerden bahsetmek gerekmektedir. Bu kişiler söz konusu makamları işgal ettikleri süre boyunca, kralın himayesi altında malikâne veya tımarları işleyen ve kral adına toprağı ellerinde tutan kişiler olarak giderek güç kazanmış ve kralın topraklarını kontrol etmeleri, onlara toplumsal olarak büyük bir avantaj sağlamıştır⁴⁰. Bu dönemde İngiliz topraklarını etkin bir şekilde kontrolüne alan aristokrat sınıfın bu gücü, bazı mali ayrıcalıklar ve aile içinde kalan geniş topraklardaki mülkiyet hakları sayesinde artış göstermiştir⁴¹.

Eski Saxon yasalarının tarihi İngiltere’nin birleşmesi ve politik bir varlık kazanmasından önceye işaret etmektedir. Özellikle Wessex Hanedanı’nda Kral *Alfred*’in⁴² Vikinglere

³⁸ OMAN, Charles W. C., **Ok, Balta ve Mancılık Ortaçağda Savaş Sanatı 378-1515**, (çev. Y. Alogan), Kitap Yayınları, İstanbul, 2013, s. 31-34.

³⁹ Crouch tarafından da vurgulandığı üzere kalıtsal unvanların Batı toplumlarında antik temelleri bulunmaktadır. Roma İmparatorluğu’ndan başlayarak makam, asalet sembolü ve haysiyetle ilişkilidir. Oğullara babalarının soyundan ayrıcalık getiren ve doğal olarak alt soya iletilen bir kazanç olarak anlaşılmaktadır. Devlet makamlarının büyük aileler tarafından sahiplenilmesi ve onların hakkı gibi görülmesi kıtada tarihsel bir olgu halini almıştır. Örneğin Roma İmparatoru Theodisius döneminde makam sahipleri, çocuklarının kendilerinden sonra makamlarından faydalanmaları için talepte bulunmuşlardır. CROUCH, David, **The Image of Aristocracy in Britain, 1000-1300**, Routledge, London, 1992, s. 33-35.

⁴⁰ Toplumsal olarak *earl* statüsünün toprak sahibi varlıklı kimselere ait olduğunu ifade eden Williams, görevlerini devlete sadakat ve krala hizmet amacıyla yaptıklarından ötürü bu kişilerin toplumsal gücünün soylular içerisinde sınırlı kaldığını ifade etmektedir. WILLIAMS, Ann, **The World Before Domesday The English Aristocracy 900-1066**, Continuum Books, New York, 2008, s. 22-23.

⁴¹ HUDSON, John, **The Oxford History of the Laws of England Volume II 871-1216**, Oxford University Press, Oxford, 2012, s. 93.

⁴² Urgan’ın da vurguladığı gibi Kral Alfred’in İngiliz tarihine ilişkin önemli bir katkısı da bir kısmını kendisinin yazdığı Anglo-Saxon Vakayinamesi’ni (*Anglo-Saxon Chronicle*) bütünlüklü bir hale getirilmiş olmasıdır. Kendisinden önce manastırlardaki rahipler tarafından kaleme alınan ve çoğunlukla Vikinglere karşı ülkenin nasıl savunulduğunu anlatan bu eserler, İngiliz tarihinin o dönemine dair ana başvuru kaynaklarını oluşturmaktadır. URGAN, 2010, s. 42-43.

karşı savaşması ve onun varislerinin İngiltere'nin geri kalanı üzerinde giderek askerî ve politik güçlerini arttırmaları ile 975 yılında gerçekteşen Benedikt Reformu sonucu İngiltere, idari örgütlenme anlamında olduğu kadar yargısal ve ekonomik anlamda da önemli bir değişim geçirmiş; ancak ülke içerisindeki politik bölünmelerin devam etmesi, ülke topraklarının farklı dönemlerde Dan ve Norman kralları tarafından istilaya uğramasını engelleyememiřtir⁴³.

Görüldüğü üzere Anglo-Saxon İngiltere'nin VI. yüzyıldan başlayarak farklı hanedanlarca yönetilen ve birkaç büyük krallığın egemenliği altında geçirdiği beş asırlık bir dönemi ve bölgelerindeki topluluklarla savaşarak sınırlarını koruyan Northumbria, Mercia, Doğu Anglia ve Wessex krallıkları bulunmaktadır⁴⁴. Bu dönem İngiltere'nin farklı bölgelerden gelen topluluklarla mücadele ettiği ve bu mücadele döneminin sonunda devlet yapısında dönüşümlerin yaşandığı bir aralık olması sebebiyle dikkat çekicidir. VIII. yüzyıldan itibaren İngiltere genelinde sırasıyla Mercia, Wessex, Danimarka ve ikinci bir Wessex hanedanı dönemi yaşanmış ve Norman İstilasına gelene dek birçok kral tarafından İngiltere'nin birleşmesi amacıyla girişimlerde bulunulmuştur. Bunların sonucunda İngiltere topraklarındaki en güçlü hanedan konumundaki Wessex Hanedanı bu birleşmeyi gerçekteşirmiş ve *Alfred*'in Dan akınlarını durdurması sonrasında *Athelstan* dönemiyle İngiltere, siyasi birliğini saęlayabilmiřtir⁴⁵.

Bu hususta İngiliz topraklarının XI. yüzyıla gelinceye dek geçirdiği bin yıllık süreçte sırayla Roma İmparatorluğu etkisi, Cermen akınları, Hristiyanlığın yayılması, Viking İstilaları dönemi ve sonunda Norman İstilasına ile çalkantılı bir bin yıl geçirdiğini görmek gerekir. Kentlerden kırsal alanlara doğru birçok değişimin yaşandığı İngiltere topraklarında idari örgütlenme ve hukuk sistemi de farklılaşmış ve buna bir çözüm olarak Saxon geleneklerin kayıt altına alınabilmesi amacıyla Norman yöneticiler tarafından birçok kanunname hazırlanmıştır⁴⁶. Bununla birlikte Anglo-Saxon İngiltere'de hukuka

⁴³ HUDSON, 2012, s. 18.

⁴⁴ BLACK, 2020, s. 69.

⁴⁵ BLACK, 2020, s. 81-83.

⁴⁶ CHIBNALL, Marjorie, **Anglo-Norman England 1066-1166**, Basil Blackwell, Oxford, s. 162. Tüm siyasi karışıklıklara rağmen Batı Avrupa coğrafyasının hiçbir dönemde hukuk düzeninden yoksun kalmadığına işaret eden Berman'a göre bugün bilinen hukuk sistemleri oluşmadan önce kıtada topluluk meclislerinin öncülüğünde gelişen halk hukuku (*folk law*) döneminden ve bu hukukun egemenliğinden bahsedilebilir. XI. yüzyıl sonrası bu egemenlik, halk hukukunun yeni hukuk geleneği tarafından ilga

kaynaklık eden ortak birçok kural ve gelenek olmakla birlikte Normanlardan sonra tahta çıkacak Angevin krallarının egemenliği altında oluşacak *common law*, bu hukuk sistemlerinden büyük oranda farklılık gösterecektir. Örneğin Anglo-Saxon hukukunun temellerinden olan “*bookland*” arazilerinin kraliyet kontrolünde olması veya piskoposlara ait resmi makamların bulunması gibi temel farklılıklar, uzun dönemde bunlara ihtiyacı olan krallık otoritesinin hukuk anlayışının şekillenmesinde büyük bir önem taşımıştır⁴⁷. Görüldüğü üzere yerel güç odaklarına karşı kralın adaletini tebaanın yaşadığı tüm topraklarda sağlayacak kral mahkemesi (*curia regis*), idari ve mali alanda oluşturmak istediği müşterek zemini, ortak hukuktaki toprak düzenlemeleri yoluyla gerçekleştirecektir.

1.2. ANGLO-NORMAN FEODALİZMİNİN İDARİ VE MALİ TEŞKİLAT YAPISI

1.2.1. Norman İngilteresi’nde Manor Sistemi ve Saxon Arazi Mülkiyeti

Dinsel ve askerî açıdan son derece çalkantılı bir bin yıl geçiren İngiltere’nin toplumsal ve politik yapısı da bu yıkıcı süreçten kaçınılmaz şekilde etkilenmiştir. Bu kapsamda İngiliz topraklarının malikâne temelli üretim tarzına hangi dönemde geçiş yaptığının tespiti ve bu doğrultuda yaşanan ekonomik ve hukukî dönüşümün açıklanması, sonraki yüzyılları etkileme gücü açısından önem taşımaktadır; ancak köleci üretim tarzına bağlı Roma İmparatorluğu’nun çöküşünün ardından gelen yedi yüz yıllık dönemde İngiltere topraklarındaki mücadeleler sonucu birbirini izleyen geçiş dönemleri yaşandığı ortadadır. Bu hususta tarihsel bir dönem olarak Ortaçağ ile feodal örgütlenme birimleri arasında bir

---

edilmesiyle değişim göstermiştir; ancak bu geçiş, büyük oranda halk hukukundaki komünal karakterin üzerinden gelişerek seküler hukuk sistemlerinin oluşmasına öncülük etmiştir. BERMAN, Harold J., **Hukuk ve Devrim Batı Hukuk Geleneğinin Oluşumu**, (çev. K. Turanlı), Pinhan Yayıncılık, İstanbul, 2020, s. 73-76.

⁴⁷ HUDSON, 2012, s. 251. Bu dönemde Normandiya topraklarından yapılan çıkarmalar yalnızca İngiltere’yi değil, Kuzey Fransa ve Güney İtalya’yı da etkisi altına almıştır. Bu sebeple burada sıkça yer verilen Norman İstilasası ifadesi İngiltere’nin Normanlar tarafından fethedilmesine yol açan ve Hastings Savaşı ile başlayan Viking akınlarının bir parçasını işaret etmektedir. FAULKNER, 2012, s. 121.

ortaklaşımın olduğu varsayıldığında, üretim tarzı bağlamında Ortaçağ'ın İngiltere topraklarında 1066 yılıyla başlatılması uygun görünmektedir⁴⁸.

IX. yüzyıla gelindiğinde İngiliz topraklarının kontrolü krallık ve aristokrat sınıfın büyük ölçüde hâkimiyeti altındadır. Bununla birlikte Saxonların feodal teşkilatlanma örgütüne Norman İstilasını öncesinde sahip oldukları iddiası, temelde üç ana meselenin tespitiyle ilişkilidir. Bu yöndeki iddialar, XI. yüzyıl başında feodal örgütlenmenin tespiti için aranan üç unsur olan bağımlı kiracılar, özel yargılama yetkisi ve askerlik hizmetinin bu topraklarda farklı formlarda halihazırda mevcut olduğu argümanı üzerinde yoğunlaşmaktadır. Bu doğrultuda bu kurumların İngiltere topraklarında bulunduğunu söylemek veya Norman İstilasından iki yüz yıl önce Fransa topraklarında gelişmiş bir sistemin bu topraklara prensipte hiçbir şey getirmediğini ifade etmek tartışmalı hususlar teşkil etmektedir⁴⁹. Bu bağlamda kıta topraklarına doğru gittikçe şiddetlenen Viking akınları⁵⁰ sonucunda X. yüzyılda Frank topraklarında kurulan Normandiya Dükaliği, İngiltere'nin sonraki yüzyıllarda toplumsal yapısını ve siyasi tarihini etkileyecek olması sebebiyle dikkate değerdir. Daha o zamanlarda iktidarın merkezileşmiş bir idareye ait bulunduğu bu topraklar, kralın tüm toprakların asıl sahibi konumunda olduğu ve büyük arazilerin toprak beylerine paylaştırıldığı bir yönetim şekli olarak teşekkül etmiştir⁵¹. Bu kişilerin altında tımarlara bölünen Normandiya toprakları, tüm zaman ve güçleriyle kendilerini savaşa adayabilecek zırhlı süvarilere paylaştırılmış ve arazinin bu şekildeki kontrolüyle yönetime dair planlama zincirleme biçimde tamamlanmıştır⁵².

⁴⁸ İngiltere'de Ortaçağı Norman İstilasından başlatan Black'e göre Tudor Hanedanlığı'na dek yaşanan gelişmeleri bu aralığa dahil etmek gerekir. BLACK, 2020, s. 99. Bu görüşe karşılık Hill, İngiliz topraklarında feodal nitelikteki imtiyazların kaldırıldığı 1646 yılına kadar bu tarihsel aralığın sürdüğünü ifade etmektedir. HILL, Christopher, **İngiliz Devrimler Çağı Demokratik Devrimden Sanayi Devrimi'ne 1530-1780**, (çev. L. Akalın), Kaynak Yayınları, İstanbul, 2015, s. 184.

⁴⁹ ADAMS, George Burton, "Anglo-Saxon Feudalism", **The American Historical Review**, Yıl: 1901, Cilt: 7, Sayı: 1, (s. 11-35), s. 12.

⁵⁰ Anderson'a göre İsveç, Norveç ve Danimarka'dan yapılan Viking akınlarının yapılış amaçlarını birbirinden ayırmak ve İskandinav yayılmacılığının temel dinamiklerini tek bir amaç altında değerlendirmemek gereklidir. Örneğin Norveç Vikingleri'ni harekete geçiren temel dinamik, gelmiş oldukları yerlerde tarım arazilerinin nüfus artışındaki yetersizliği iken İsveç üzerinden yapılan akınlar daha çok ticaret şehirlerine yönelik gerçekleşmiştir. Danimarka'dan Normandiya ve Kuzey İngiltere'ye yapılan çıkarmalar ise iyi örgütlenmiş bir komuta kademesinin farklı bölgelere kalıcı şekilde hâkimiyet kurma amacıyla yaptığı akınlar olmuştur. ANDERSON, 2016, s. 199-200.

⁵¹ FAULKNER, 2012, s. 120.

⁵² Böyle bir düzenin oluşturulması savaş tarihi açısından da bir gerekliliktir; zira zırhlı şövalye o dönemin en etkili askerî unsurudur. Birkaç bin şövalyeden oluşan bir askerî topluluğun yetiştirilmesi ve savaşlar için sürekli hazır durumda bulundurulması o dönem için en etkili şekilde feodal bir sistemde sağlanabilmektedir. FAULKNER, 2012, s. 120.

Normanların Saxonlara karşı feodal üstünlüklerinin bir göstergesi olan Hastings Savaşı, at üstündeki feodal süvariye karşı piyadenin cepheden savaştığı son savaş olarak ayrıca dikkat çekicidir. Böylece “*mızrak ve okun kılıca karşı zaferi*”ni simgeleyen bu mücadele, büyük oranda örgütlenmesini tamamlamış feodal sistemdeki zırhlı askerî süvarinin, görece geri bir toprak yönetimine sahip Saxonlara karşı kurduğu büyük üstünlüğü göstermektedir⁵³. İngiliz topraklarında askerî bakımdan geri kalmış Saxon savaş tekniğinin ileri Norman askerî örgütlenmesiyle karşı karşıya gelmesi sonucunda başlayan yeni dönem, bu topraklardaki toplulukların Normanların boyunduruğu altına girmesine yol açarak Anglo-Norman temelli bir kültürel yaşamı beraberinde getirmiştir⁵⁴. Bu hususta sonraki üç yüzyıl boyunca Norman kültürünün İngiltere’nin yargısal ve idari yönetiminde son derece etkili olacağı ve Saxon soyluları tarafından da bu sistemin giderek benimseneceği bir döneme girilmiştir⁵⁵. Normanlar ülkedeki üst sınıfların yaşam şeklini ve dilini son derece etkileyerek saray, parlamento, mahkemeler ve üniversitelerde bu yeni kültürün yaygınlaşmasını sağlayacak, ancak üst sınıflarla karşılaştırıldığında alt sınıflar ve kırsal topluluklar kendi değerlerine büyük oranda bağlı kalmaya devam edecektir⁵⁶.

Normandiya Dükü *Fatih William*’ın *Günah Çıkartan Edward*’ın kanuni varisi olduğu iddiasıyla tahta çıkması, kendisinin kurmayı hedeflediği yeni düzende başta hukukî değişiklikler olmak üzere dengeli bir siyaset izlemesini gerektirmiştir⁵⁷. Bununla birlikte Norman ilerleyişine karşı bölgedeki Saxon toplulukların direnişleri devam etmiş ve *Yorkshire*’da olduğu gibi toprak sahiplerinin başını çektiği isyanlar, ağır cezalar yoluyla

⁵³ OMAN, 2013, s. 31-34.

⁵⁴ ANDERSON, 2017, s. 181-182.

⁵⁵ Norman İstilasıyla oluşan Fransız etkisinin Orta Dönem İngilizce’sine getirdiği değişimi hukuk alanında crown (taç), parliament (meclis), saltanat (reign), royal (kraliyet), state (devlet), city (şehir), council (konsül), court (saray), evidence (kanıt), fine (para cezası), fraud (dolandırıcılık), gaol (hapis), prison (cezaevi) gibi bir dizi sözcüğün dile geçişiyle görmek mümkündür. KEARNEY, Hugh, **Britanya Adaları Tarihi Dört Ulusun Tarihi: İngiltere, İskoçya, İrlanda ve Galler**, (çev. Ö. U. Hoşafçı), İnkılap Kitap, İstanbul, 2015, s. 98.

⁵⁶ Urgan’a göre dikkat çekici bir diğer nokta da Fransız dilinde yazılanlar dışarıda bırakıldığında XI.-XIII. yüzyıl arasında yazılmış ve günümüze dek ulaşan İngilizce bir edebi eser bulunmamasıdır. Fransızcadan önemli oranda etkilenen ve bugünkü İngilizceye daha yakın olan bu Orta İngilizce (Middle English), eski İngilizce (Old English) ile karşılaştırıldığında çok daha anlaşılır hale gelmiş ve zengin bir içerik kazanmıştır. URGAN, 2010, s. 45-49.

⁵⁷ BARLOW, Frank, **The Feudal Kingdom of England 1042-1216**, Routledge, London, 1999, s. 70.

bastırılmıştır⁵⁸. Tahta çıkışının ardından hukuka sadık kalacağına ve Kral Edward'ın egemenliği altında uygulanan yasalara uyacağına dair yemin eden *William*, krallıktaki tüm erkeklerin toplumun iyiliği adına *Edward*'ın topraklarına ve diğer tüm şeylere riayet etmesini emretmiş, idari makamlara atanan kilise yöneticilerinden ise yeni düzene sadâkat göstermeleri beklenmiştir. Büyük toprak sahiplerinin yeni devlet düzeninde belirli oranda varlıklarını koruduğu bu dönemde, York Başpiskoposu *Ealdred*, Northumbria'da kral naibi olmuş, *Evesham* başrahibi *Aethelwig*, Mercia'da benzer bir pozisyona getirilmiştir. Bu doğrultuda yeni düzenin habercisi olan tüm bu uygulamalar, Norman egemenliğindeki yeni düzene yumuşak bir geçiş amacıyla kullanılmıştır⁵⁹.

Bu geçişi sağlayacak idari ve yasal uygulamalarla giderek İskandinav dünyasının etkisinden çıkan İngiltere, bu süreçte Fransız monarşisinin başını çektiği kıta yönetimlerine doğru kaymıştır⁶⁰. Böylelikle XI. yüzyıla ulusal birliğini sağlamış şekilde giren İngiltere'de devletin beş asır boyunca deniz ötesi topraklara sahip olacağı ve bu topraklar üzerinden ticari ilişkilerini arttıracığı yeni bir dönem başlamıştır⁶¹. Bu değişim yalnızca fetih sebebiyle Normandiya ile resmi ilişki içerisine giren İngiltere'yi değil, uzun süredir fetih ve kolonizasyon hareketlerinden etkilenen başta İrlanda olmak üzere tüm Ada krallıklarını etkilemiştir⁶². Buradan hareketle XI. yüzyıl koşullarında feodal niteliği haiz Frank coğrafyasından yapılan çıkarmayla İngiltere'nin malikâne tipi bir toprak örgütlenmesine geçtiği ve ülkenin idari örgütlenme açısından esaslı bir yönetim değişikliğine gittiği görülmektedir. Bu açıdan Norman İstilasası, feodal monarşinin, yani tüm toprakların krala ait olduğu ve lordların krala ait toprakları kiracı sıfatıyla ellerinde tuttıkları bir yönetim şeklinin İngiltere'de yerleşmesinin başlangıcıdır. Bir başka deyişle *William*'ın dağıttığı topraklar üzerinde lordlar mutlak bir hakka sahip değildir, yani “*allodium*” şeklinde bir toprak mülkiyeti anlayışı, çoğunluğu Norman kökenli bu lordlar için geçerli değildir⁶³. Böylece *Fatih William*'ın *Edward*'ın varisi olduğu iddiasıyla tahtta hak iddia etmesi, fetihle gelen kralın ülke üzerindeki hak iddiasının uzantısı şeklinde tüm

⁵⁸ DALTON, Paul, **Conquest, Anarchy and Lordship Yorkshire 1066-1154**, Cambridge University Press, Cambridge, 1994, s. 19.

⁵⁹ BARLOW, 1999, s. 70.

⁶⁰ BLACK, 2020, s. 99.

⁶¹ HILL, 2015, s. 41-42.

⁶² FRAME, Robin, **Conquest and Settlement. The Twelfth and Thirteenth Centuries 1066-C.1280**, (ed. B. Harvey), Oxford University Press, 2001, s. 31.

⁶³ DAVIS, 2020, s. 304-306.

toprakların krala ait olması anlamına gelmektedir. Bu doğrultuda *William*'ın şahsında bütün İngiliz topraklarının yeni krala ait olduğunun kabulü, kendisinin egemenliğini kabul eden Saxon ve Norman lordlarının toprak tasarruflarının ve kullanım haklarının da yolunu açmaktadır⁶⁴.

Böylelikle Norman yöneticiler İngiltere'deki toprakları yönetim kolaylığı sağlaması için çoğu Normandiya'dan gelen aristokrat sınıf arasında paylaştırmışlar ve Saxon senyörlüklerinin bu topraklarda bir yönetim birimi olarak oluşmasını sağlamışlardır. Burada dikkat çekici bir başka husus da sayıları dört bini bulan Saxon toprak sahiplerinin, yalnızca iki yüz kadar Norman baron, piskopos ve manastır reisine sahip oldukları toprakları bırakmak ve ülke topraklarının küçük bir kısmını aralarında paylaşmak zorunda kalmış olmasıdır⁶⁵. Görülmektedir ki, feodal düzende toprak sahibinin ekonomik kudreti, toprak genişliğinden öte toprak üzerinde himaye edilen köylü sayısı ile ilgili bir husustur. Nüfusun bu şekilde kontrolü, toprakların çoğunluğunun büyük malikânelere işletilmeye başlanması ve köylülerin topraklarından atılacakları zamana dek bu malikânelere serf olarak hizmet etmelerinin başlıca nedenini oluşturmuştur⁶⁶. Buna karşılık Normanların gelişiyle birlikte ülke çapında dokuz yüz senyörlük bölgesi belirlenerek bu topraklar soylulara paylaştırılmış ve köylü topluluklarına ise aileleriyle hayatlarını idame ettirebilmeleri amacıyla ekilebilir araziler bırakılmıştır. Bu uygulamalar sonucu köylü toplulukların kendini idare edebileceği ve ailesini geçindirebileceği bu toprak kullanımı, geleneksel bir hak olarak bu dönemlerden itibaren ülkede yerleşik bir hal almaya başlamıştır⁶⁷. Bundan dolayı, belirli feodal vergiler vermek zorunda olmasına karşın İngiliz köylüsünün diğer feodal bölgelerdeki köylülerle karşılaştırıldığında toprak sahipleriyle tam bir serflik ilişkisi içerisine girdiğini söylemek güçtür; onu, kullandığı veya geleneksel olarak işlediği topraklar sebebiyle bağımsız bir

---

⁶⁴ DAVIS, 2020, s. 306.

⁶⁵ İngiltere nüfusunun yaklaşık beşte biri bu dönemde katliam ve açlıkla hayatını kaybederken, iki yüz bin dolayında Norman, Fransız ve Flaman bu topraklara göç ederek iskân politikasına tabî tutulmuştur. JENKINS, Simon, **İngiltere'nin Kısa Tarihi**, (çev. U. Kocabaşoğlu), İletişim Yayınları, İstanbul, 2020, s. 42.

⁶⁶ BİLGİ, Alaattin, **Marx-Engels Ekonomi Politik Sözlüğü**, Yurt Kitap Yayın, Ankara, 1992, s. 194-195.

⁶⁷ İngiliz kırsalında mâlikanelere ender olarak rastlanmasına karşılık küçük köylü arazilerinin yaygın olduğuna dikkat çeken Marx, köylülerin bu yolla yüzyıllar içerisinde maddi olarak zenginleşmelerinin bir tarihsel aşamada bu zenginliğe sermaye tarafından el konulması sonucunu doğurduğunu "İlk Birikim" başlığı altında ifade etmektedir. MARX, 2015, s. 686 vd.

çiftçi olarak görerek “*özgür adam*” ya da “*yarıcı*” olarak nitelendirmek daha uygundur⁶⁸. Bir başka ifadeyle Norman tipi feodal örgütlenmenin gerektirdiği toprak ve emek üzerindeki kontrol ihtiyacı, *villein* statüsüyle toplumsal yapıya daha uygun düşecek bir hiyerarşik ilişkiler sistemini İngiliz topraklarında ortaya çıkarmıştır.

1.2.2. Saxonlardan Normanlara Toprak Mülkiyeti Türleri: *Bookland, Loandland, Folkland*

Döneme ilişkin belgelerde ekseriyetle “*villa*”, “*villata*” olarak geçen “*village*” sözcüğü, Ortaçağ İngilizcesi’nde küçük yerleşim biriminin karşılığı olarak ve çoğunlukla “*vill*” şeklinde kısaltılarak kullanılmaktadır. Bir kapsayıcı ifade olan bu kavramın İngiliz topraklarında “*hamlet*” gibi mezralar ve “*berewick*” veya “*member*” gibi yapılardan daha büyük bir yerleşim birimi anlamında kullanıldığı ve idari yönetimi kolaylaştırıcı bir işleve sahip olduğu kabul edilmektedir⁶⁹. Köken itibarıyla Latince “*manerium*” kelimesinden türeyen manor sözcüğü ise XI. yüzyılla birlikte kırsaldaki temel ekonomik örgütlenme biçimini ifade etmektedir. Bu doğrultuda İngiltere’nin Norman İstilasası sonrası arazi paylaşım biçiminin “*efendisiz toprak olmaz*” (*nulle terre sans sieigneur*) anlayışı gereği malikâneler temelinde olması, ekonomik ve hukukî açıdan üzerinde durulması gerekli bir konudur. Bu kapsamda Normanlar öncesinde de bölgesel vergi toplama ve serfleşme hareketleri görülmektedir; ancak savaşlar sırasında orduya katılacak kişilerin verecekleri hizmet karşılığında malikâne sahibi olmaları, Normanlaşma sonrasında gelen bir yenilik olmuştur⁷⁰. Bu bakımdan Modzelewski’nin işaret ettiği gibi Erken Ortaçağda savaş sonrasında sahipsiz topraklara dair kralın arazi hakkı, devletin oluşumunda önemli bir yetkiye işaret etmektedir; çünkü kabilenin atası ve savaşçıların silah arkadaşı olarak görülen kralın bir ganimet üzerinde en büyük pay sahibi olduğu kabul edilmiştir. Böylece önemli oranda köle ve hayvanı elinde tutan kral, bu iş gücünü sahipsiz topraklar üzerinde tarıma elverişli arazilerin oluşturulması yolunda kullanır ve kral, bu toprakları yakın

⁶⁸ FAULKNER, 2012, s. 124.

⁶⁹ DYER, Cristopher, **Everyday Life in Medieval England**, The Hambledon Press, London, 2000, s. 3-4.

⁷⁰ BLACK, 2020, s. 110. Feodal bir sistem olma yönünde önemli atılımlar gösteren Norman öncesi İngiltere’de köylü toplulukları büyük oranda mâlikanelere bağımlı hale getirilmiştir; ancak idari ve askerî açıdan fief sisteminin kurulması Normanların gelmeleriyle olanak kazanabilmiştir. SOMÇAĞ, Selim, **Avrupa Feodalizminin Evrimi**, Bağlam Yayınları, İstanbul, 1994, s. 16.

çevresine veya bir başka yabancı güce “*bifang*” hakkıyla bağışlamıştır⁷¹. Cermen kaynaklarda *bifang*, Latince “*comprehensio*” olarak bilinen yasal kazanım şekliyle kralın arazi hakkı, Karolenjlerden başlayarak tüm Ortaçağ Avrupası’nda kralın o zamana dek sahipsiz olan bir toprak parçasını yakın çevresi ya da kiliseye bağışlamasının temelini oluşturmaktadır. Bu pratikte topraklara komşu bir arazi ya da konutu olan herkes toprağıyla orantılı şekilde bu sahipsiz toprağı edinebilir, su kaynaklarını kullanabilir veya otlaklarda hayvanlarını otlatılabilir. Topraklar üzerinde münhasır bir egemenliğı olduğu kabul edilen topluluk üyeleri *bifang* hakkıyla bu kazanımları elde ederken, topluluk dışında kalan kimselere ise oy birliğıyle kabul edilmeleri haricinde tüm yararlanma halleri yasaklanmıştır⁷².

Feodal toprak rantının oluşmasının temel koşulu, köylünün ürettiğı artı değerin kişisel bağılıkla veya ekonomi dışı zor yoluyla kendisine hizmet edilen feodal beyin eline ulaşmasıdır⁷³. Buradan hareketle feodal bir toprak rantının ortaya çıkması için koşulların oluşmaya başladığı İngiliz toprakları, *Fatih William*’ın gelişiyle birlikte toprağı bağı köylünün üretmiş olduğu artık ürününün malikâne sahipleri tarafından toplanacağı bir yapı doğrultusunda dönüşüm yaşamaya başlamıştır. Buna rağmen manerium veya manor kelimesini teknik bir terim olarak açıklamanın zor olduğunu ifade eden Maitland’a göre bir hukuk düzeni veya örfi uygulamalar açısından bu tip bir örgütlenmenin tanımlanması ve ölçütlerinin ne olduğunun belirlenmesine ihtiyaç duyulmuştur. Bu açıdan Norman yöneticiler manerium kavramını hukukî anlamıyla ilişkili olduğu kadar, İngiliz

⁷¹ Cermen kabile topluluklarında yoğun olarak görülen bu uygulamaların devlet örgütlenmelerindeki yardımcı-yönetici kadronun teşekkülünde rol oynadığını kabul etmek gerekebilir; ancak doğrudan toprak senyörlüğünün çıkış noktası olduğu tezi tartışmalıdır. MODZELEWSKI, Karol, **Barbarların Avrupa’sı Roma’nın Mirasçuları Karşısında Germenler ve Slavlar**, (çev. N. Demirtaş), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2010, s. 394-396.

⁷² “Kral, kimseye ait olmayan arazileri tahsis hak ve yetkisine sahip bir egemen olarak değil, sınırsız *bifang* hakkına sahip ve elindeki hakkı dışarıdan gelen birine devreden bir komşu olarak değerlendirilir. Kim olursa olsun herhangi bir komşu dışarıdan birini köyde yaşamaya davet edebilir, ama bu durumda diğerlerinin itiraz hakkını göz önüne almak durumundadır.” MODZELEWSKI, 2010, s. 392-394. Hava, akarsu, deniz, orman, kıyı gibi kaynaklarda da görüldüğü gibi sınırsız bir kaynağı dayandığı kanül edilen bu unsurların temellük edilemez olmaları, tükenmez bir niteliğı sahip olmaları veya sabitlenmesi zor niteliklerinden ötürüdür ve bunlar “*res communes*” sınıfına dahil kabul edilmektedirler. Bu durum tüketim konusunda kaynakların bolluğı veya sabitlenememelerinden ötürü onları temellük etmenin fiziksel bakımdan imkânsızlığıyla açıklanmaktadır. DARDOT, Pierre / LAVAL, Christian, “Müşteregin Arkeolojisi”, (çev. E. Sarıkartal, F. Taylan), **Felsefelogos**, Yıl: 2018, Sayı: 68, (s. 7-30), s. 20-21.

⁷³ HOELL, Günter, **Tarımda Kapitalizmin Gelişmesi ve Toprak Rantı**, (çev. A. Doğançan), Bilim Yayınları, İstanbul, 1975, s. 22.

toplumundaki arazi ölçü birimlerine karşılık gelecek şekilde kullanmayı tercih etmişlerdir⁷⁴.

Feodal dönemde hukukun alanına geçildiğinde ise bir toplumla doğrudan ilişkili olmayan feodal hukukun, Roma hukuku ve Cermen halk hukuku karşısında görece özgün bir karaktere sahip düzenlemelerden müteşekkil olması dikkat çekicidir. Büyük oranda arazinin kullanımını ve topraktan yararlanma haklarını kapsayan bu hukuk, kendisine dair bir kanunlaştırma çabası olmadan fertler arası ilişkiler, toprak mülkiyetinin önemi ve devlet kavramının yokluğu gibi hususlarda oluşturduğu kurallarla dört yüz yıldan fazla bir süre varlığını korumuştur⁷⁵. Bir ekonomik ve yargısal birim olan malikâne yapısında lordun yönettiği çiftlik bir merkez olarak kalırken, çevresinde ona bağlı tüm birimlerin yargısal ve ekonomik açıdan bu birim üzerinden idare edilmeleri söz konusudur⁷⁶. Bununla beraber Norman tahakkümüyle birlikte İngiltere topraklarında gelişen malikâne tipi örgütlenmelerin temel yapısının klasik feodal bir idareye uygun şekilde çok merkezli bir yargısal yönetim ve özel mahkemeler sistemi yerine hukukî merkezî bir yapıya doğru evrildiğini söylemek doğru olacaktır. Bir sonraki başlıkta yer verilecek *common law* sisteminin de oluşmasının arka planında bu şekilde bir idari yapılanmaya hizmet edecek hukuk mantığının yattığı söylenebilir.

Norman İstilasası sonrası İngiltere’de etkisini sürdüren farklı toprak mülkiyeti yapılarını bu aşamada incelemek yerindedir. Anglo-Saxon dönem tarihçileri tarafından İngiliz toprak sisteminde araziler sıklıkla üçlü bir ayırım içerisinde ele alınmaktadır ve bunlar sırasıyla *bookland*, *loanland* ve *folkland* arazileridir. Zaman içinde bu toprak yapıları başka formlara bürünmüş olmakla beraber toprak yapısının bu kategorizasyona büyük oranda bağlı kaldığı söylenebilir⁷⁷. Hukukî açıdan kısıtlı sayıdaki Saxon dönem arazi mülkiyetine ilişkin kaynaklar, oldukça az sayıdaki yazılı kanun ile büyük oranda Latince yazılmış vasiyetname ve kira sözleşmelerine dayanmaktadır. Bunun gerekçesi olarak XI. yüzyıl başlarında Saxon hukuku çalışmalarına ilişkin temel kaynakların, vasiyetnameler,

⁷⁴ MAITLAND, Frederic William, **England Before the Conquest. Domesday Book and Beyond**, Cambridge University Press, London, 1921, s. 108.

⁷⁵ VAN CAENEGEM, Raoul Charles, **Özel Hukuk Tarihi**, (çev. A. Acar, C. Birdal, İ. D. Takavut, O. V. İşsevenler, Z. Arslan), Pinhan Yayıncılık, İstanbul, 2022, s. 67-69.

⁷⁶ BLACK, 2020, s. 110.

⁷⁷ HUDSON, 2012, s. 94.

beratlar ve arazi kayıtlarından geliştirilen hukukî kodlara dayanması gösterilmektedir⁷⁸. Bir başka deyişle bu yüzyıllar arasında İngiltere açısından toplumsal sınıfların ve devletin hukuk ile kurduğu ilişkinin izini sürmek oldukça güçtür.

Kökene eski İngilizcedeki “*bocland*” sözcüğünden gelen ve oldukça az sayıda hukukî belgeye konu olan bookland arazilerinin geçmişine ilişkin kayıtların az olması sebebiyle hangi arazilerin o dönemde kesin olarak bu nitelikte olduğunu söylemek güçtür⁷⁹. İlk olarak Saxon dönemde kraliyet bağışlarıyla ortaya çıkan arazilerin zamanla kraliyet tarafından manastırlara ve manastır dışından kimselere verildiği bilinmektedir⁸⁰. Bu arazilerin krallık tarafından krallık harici gruplara ve sınıflara bağışlanması, toprak üzerinden haklar ve ayrıcalıkların mülkiyet sahipliği yoluyla bu gruplara tanınması anlamına gelmektedir. Böylece bu arazilerin kontrolü ve devredilmesi krallık gücü açısından önemli bir unsur olduklarını bize göstermektedir⁸¹. İçeriği itibarıyla *bookland* arazilerinden farklı bir nitelik arz eden *loanland* arazileri ise temlikli sınırlandırmak için toprağın kiralandığı veya işlenmesi için belirli kimselere verildiği bir arazi sistemini ifade eder⁸². Bir başka deyişle büyük toprak sahipleri yapmış oldukları bu işlemle toprakların kendileri dışındaki kimselerden başkasına miras yoluyla geçişini engellemek istemiş ve devredilmeyen bu toprakların kiralama yoluyla boş kalmaması için bu yola başvurmuşlardır⁸³.

Bunun haricinde bir üçüncü arazi çeşidi de geçmişi Alfred döneminden öncesine dek götürülebilen ve üzerinde yaşayan halka ait olduğu düşünülen *folklend* arazileridir. Kökensel olarak askerî birlikler veya ülkedeki insanları işaret eden “*folc*” ifadesi, temelde ayrıcalıklı olan bir grup ya da şeyin zıttındaki unsurlara işaret etmektedir. Bu bakımdan Saxon dönem toprak sahipliğinde *folklend* arazilerinin çıkış noktasının ne olduğu ve bu toprakların bookland arazileri dışında bırakılmış araziler olarak nitelendirilmesi meselesi

⁷⁸ CHIBNALL, 1987, s. 162.

⁷⁹ HUDSON, 2012, s. 94.

⁸⁰ *Bookland* kavramıyla ilgili olarak Hudson, M.S. 734’teki bir belgeden hareketle manastır dışındaki varlıklı kişilerin de bu arazilerin bağışlarından faydalanabilmek amacıyla farklı bölgelerde manastır kurduklarına dikkat çekmektedir. HUDSON, 2012, s. 94.

⁸¹ HUDSON, 2012, s. 96-98.

⁸² HUDSON, 2012, s. 96-98.

⁸³ HUDSON, 2012, s. 100.

oldukça tartışmalı bir husustur⁸⁴. Bu konudaki yasal kayıtların azlığına dikkat çekerek *folkland* arazilerinin İngiliz tarihinde yalnızca *Edward* zamanındaki bir kanun ve onun dışında iki beratta yer aldığını dile getiren Maitland ise Vinogradoff'un bu arazilerin *bookland* dışında kalan ve halkın kullanımına açık bütün araziler olarak anlaşılması gerektiği konusundaki görüşüne katılmak gerektiğini de ifade etmektedir⁸⁵. Bu çerçevede kolektif biçimde İngiliz köylü toplulukların kullanımına özgülenmiş arazilerin toprak sahipliği bakımından başat bir unsur olarak tarihsel süreçte varlığını sürdürdüğünü görmek elzemdir.

1.2.3. *Domesday Book* ve Norman Toprak Yönetiminde Rasyonelleşme

İngiltere'ye ilişkin tarihi kayıtların en önemlilerinden "*Domesday Book*" yani *Kıyamet Günü Kitabı*, Norman İstilasası sonrası İngiliz coğrafyasında arazi unsurları ile toprak sahipliği konusunda kapsamlı bir araştırma olarak kabul edilmektedir⁸⁶. Diğer bir ifadeyle İngiliz topraklarında Normanların verimlilik temelli bir ekonomik düzen arayışında olduklarını gösteren temel belge, 1085-1086 yılları arasında kayda geçirilen bu derlemedir⁸⁷. Diğer bir ifadeyle Norman yöneticilerin bu tarihten itibaren geldikleri bölgelerde toprağı yeniden dağıtmaya çalışmaları, yeni kaleler tahkim etmeleri veya mevcut olanların özelliklerini kayıt altına alarak bu yeni düzeni malikânelerle desteklenmiş bir örgütlenme üzerinden sağlama çabaları önem taşımaktadır⁸⁸. Dönemi bakımından kıtada İngiltere harici bir örneği bulunmayan bu arazi kayıtlarının çalışmayla olan ilişkisi, Normanların gelişiyile toprak sahibi sınıfların topraklarının ellerinden alınması ve arazi tahsisinin yeniden yapılmasıyla birlikte yaşanan değişimdir⁸⁹.

⁸⁴ HUDSON, 2012, s. 102-103.

⁸⁵ Maitland, Ealdormen Alfred'in vasiyetinde folkland arazilerinin yer aldığına dikkat çekmektedir. "Oğlum *Æthelwald*'a ikisi *Waddon*'da, biri *Gatton*'da olmak üzere üç hide *bookland* toprağıını beraberindeki yüz domuzla birlikte bırakıyorum. Kralın *bookland* arazilerini folkland arazileriyle folkland arazilerini bağışlaması koşuluyla onun bu arazilere sahip olması ve yararlanmasını onaylıyorum. Şayet bu olmazsa eşim kendisine *Horsley* veya *Lingfield*'deki arazilerden birisini bağışlayacaktır." MAITLAND, 1921, s. 244-245.

⁸⁶ BLACK, 2020, s. 100.

⁸⁷ *Domesday Book*'un bir diğer önemi de ülkedeki aristokrat ailelerin geçmişlerini sıklıkla buradaki arazi tahriri kayıtlarına dayandırmalarıdır. KOCABAŞOĞLU, Uygur, **İngiliz Sicimi**, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 1995, s. 36.

⁸⁸ DALTON, 1994, s. 20.

⁸⁹ Normanların hâkimiyetlerini kurmalarının ardından gerçekleşen toprak müsaderelelerinin Ada tarihinde eşine rastlanılmayacak ölçüde olduğunu vurgulayan Black, buna eş bir müsaderele, XVII. yüzyıl sonunda İrlanda topraklarında gerçekleştiğini belirtmektedir. BLACK, 2020, s. 100-104.

İlk olarak burada *Fatih William*'ın İngiliz tahtına çıkışıyla birlikte ülkede Norman otoritesinin hızla sağlandığı ve istikrarlı bir yönetim anlayışının oluştuğu yargısına varılmamalıdır. 1066-1071 yılları arasında yerel nitelikte birçok direniş hareketi olmuş, bunun yanında *William*'a biat eğmeyen toprak sahiplerinin ellerindeki askerî güçlerle bölgesel ayaklanmalara giriştikleri bir dönem yaşanmış ve bunların bastırılması sonrasında Norman otoritesi bu topraklarda tam anlamıyla kurulabilmiştir. Bu otoritenin sağlanmasının ardından Normandiya'daki aristokratların bu toprakları paylaşmaları ve bu paylaşımın beraberinde farklı bölgelerde kolonizasyon hareketleri söz konusu olabilmıştır⁹⁰. Bu gelişmelerle birlikte *I. William*'ın tüm toprak sahibi ve yargıçlardan görev yaptıkları idari bölge ve bunlara bağlı çiftlik arazilerinin üzerindeki mevcudiyet hakkında kayıtlar tutmalarını istemesi, bu belgenin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Esasen iki cilt olarak krala sunulması planlanan ve daha sonra *Domesday Book* adını alan bu belgenin *Küçük Domesday* olarak bilinen ikincisi *Essex, Norfolk ve Suffolk* bölgelerini ele alırken, birinci cilt İngiltere'nin geri kalanına dair bilgiler sunmaktadır⁹¹.

Domesday Book bu yönüyle Normanların fetih ile geldikleri topraklar üzerindeki tüm unsurların kayda geçirilmesine ve buradan hareketle vergilendirmenin etkin şekilde sağlanmasına yönelik bir çalışmadır. Kayıtlar doğrudan Norman kralı altındaki mahiyetten başlayarak toprak sahipliğinin manor beylerden kralın emriyle toprakları işleyen “*kingsmen*”lere kadar toplumsal sınıflar arasındaki çeşitli ödemelerin düzeyine dair bir araştırma niteliğindedir⁹². Böyle bir araştırma, temel olarak merkezi otoritenin ülkede yerleşmesi üzerine çalıştığı tarımsal örgütlenmeye dair toprağı işleyecek serf nüfusunun bilinmesi ve iskân politikalarının bu bilgiler ışığında gerçekleştirilmesi doğrultusunda krallık için önemli bir işlev görmüştür.

---

⁹⁰ BLACK, 2020, s. 102-104. Normanlara uzun süre yerel oluşumlar tarafından direnilmesi burada dikkat çekicidir. Buradan hareketle İngiliz tarihçileri arasında Saxon toplumuna Norman değerlerinin dayatılmasına karşılık kullanılan Norman Boyunduruğu Teorisi, İngiltere'ye Norman Fethi ile gelen kral ve aristokrasinin ülkenin toplumsal yapısı ve kültürünü derinden etkilediği ve egemenlik altına aldığı tezine dayanmaktadır. Son bölümde de ayrıntılı yer verilecek olan İngiliz Devrimi'ne de bir şekilde etki edecek olan bu teori ayrıca Norman yönetimi ve yasalarının Saxon kültürü ve geleneklerini yok eden bir niteliğe sahip olduğunu ifade etmektedirler. KAYE, Harvey J., **İngiliz Marksist Tarihçiler**, (çev. A. Köse), İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, s. 167-168.

⁹¹ MAITLAND, 1921, s. 1.

⁹² KEATS-ROHAN, 1999, s. 24.

Bunun yanında ekim yapılacak toprağın ne derece verimli olduğunun görülmesi, bu topraklarda yaşayan toplulukların tabii tutulacakları örgütlenmenin tatbiki açısından da gerekli bir husus teşkil etmektedir. Örneğin bu kayıtlarda Kuzey İngiltere'deki *Lincolnshire* yakınlarındaki bataklıkla dolu bölgelerde görece az sayıda insanın yaşadığı gözlemlenebilirken, saban kullanımına uygun ve su kaynaklarına yakın *Norfolk* topraklarında mesken sayısının oldukça fazla olduğu görülmektedir⁹³. Benzer şekilde uzun dönem Viking egemenliğinde kalmış doğudaki yerleşim yerlerinin ve malikânelerin diğer bölgelere oranla görece daha zengin ve nüfus açısından kalabalık oldukları *Domesday Book*'ta belirtilmektedir⁹⁴. Buna karşılık toprağı işleyebilecek nüfus gücü ile toprakların ne oranda verimli olduğu konusunda gerekli bilgileri içeren bu kayıtları, XI. yüzyıl İngiliz ekonomisinin kapsamlı bir analizi olarak görmek doğru olmayacaktır. Bu tarihi girişim, krallığın malikâne sahipleri tarafından ekilen topraklarının değerine dair bilgiyi yönetici kadroya sağlamışsa da köylülerin veya toprak kiracılarının kendi ürettikleri veya sattıkları ürünün niteliğine dair bilgilerden yoksundur⁹⁵.

Domesday Book'un XI. yüzyılda İngiltere nüfusunun tahmin edilebilmesi yolunda bir araştırma olduğuna vurgu yapan Hinde'ye göre bu belgelerde nüfusun sayılmasına kaynaklık eden temel unsurlar, kraldan aldığı toprağı işleyen manor beyler, *sub-tenant* olarak nitelendirilen kiracılar, köylüler ve bağımlı çalışanlardır. Büyük oranda üçlü bir ayrımla incelenebilecek böyle bir toplumsal yapıda sayıları bir milyonun üzerindeki köylü, esasen beş bine yakın manor bey ve bu beylerin topraklarını işleyen yaklaşık yirmi yedi bin toprak kiracısı tarafından çalıştırılmaktadır⁹⁶. *Domesday Book*'ta bir diğer önemli nokta, toprakların 1066 öncesinde kimlere ait oldukları ve bu toprak sahiplerinin ölümüyle toprakların kime miras kalmış olduğunun araştırılmasıdır. Bundan dolayı o

⁹³ BLACK, 2020, s. 100-101.

⁹⁴ KEARNEY, 2015, s. 65.

⁹⁵ SAWYER, Peter H., **The Wealth of Anglo-Saxon England**, Oxford University Press, Oxford, 2013, s. 13.

⁹⁶ Söz konusu çalışma gerek feodal İngiltere'nin nasıl bir nüfus potansiyeli olduğunun, gerekse İngiliz ailesinin yapısını anlamak bakımından önem taşımaktadır. Yukarıda belirtilen sırasıyla bu dört ögenin toplamının o dönem için yaklaşık 1 milyon 200 bin üzerinde bir sayıya karşılık geldiğini ifade eden Hinde, bunun üzerine şehirdeki nüfus ile kuzeydeki county'lerden gelen rakamları da eklediğinde Normanlar sonrası İngiltere nüfusu için 1.506.769 rakamına ulaşmaktadır. Hinde bunun yanında bölgeler arasında değişiklik göstermekle birlikte bu döneme ait nüfus hesaplamalarında bir hanedeki üye sayısının üç ila beş arasında kabul edildiğinin altını çizmektedir. HINDE, 2003, s. 16-17.

tarihten önce vefat eden *earl*'lerin yanına *kontes* olarak çağrılan eşlerinin isimleri yazılmıştır⁹⁷.

Kayıtlarda köylüler farklı gruplardan oluşmaktadır; burada lorda verdikleri kiralarla *alodia* adı verilen toprakları işleyen “*freemen*” ve “*sokemen*” statüsündeki özgür köylüler ve lordun kendi işlettiği “*demesne*” adı verilen topraklarda çalışan, onlardan sayıca çok daha fazla “*villein*” ve “*bordar*” olarak ayrılan lorda bağımlı köylüler bulunmaktadır. Özgür köylülerle *villein*'lerin arasındaki temel ayırım, özgür köylülerin manor beyler karşısındaki durumlarının son derece güçlü olması ve hizmet ilişkisinin bu kişiler tarafından tek taraflı değiştirilebilir olmasıdır⁹⁸. Buradan hareketle İngiliz köylülerinin yapısal olarak birbirlerinden farklı gruplardan oluştukları ve feodal üretim tarzına geçilmesine rağmen söz konusu grupların varlıklarını sürdürdükleri ifade edilmelidir. Özgür köylülüğün İngiliz tarımında yaygın olması, Saxon dönemden bu yana bölgede mirasın bölünmesi, köylülerin arazi devretme hakkına sahip olması ve sıklıkla devlet mahkemelerine başvurmayı tercih etmeleriyle ilişkilendirilmektedir⁹⁹.

Kayıtlara dönecek olursak buradan çıkarılacak sonuç, toprak mülkiyeti tarihi açısından bu belgenin kendisinden önceki dönemi anlamak ve feodal üretimin yasal altyapısının oluşturulmasını sağlamak açısından özel bir öneme sahip olduğudur. Gerçekten daha önce ifade edildiği üzere “*Tempus Regus Edwardi*” gibi önceki döneme ait kanun ve beratlar dışarıda bırakıldığında bu dönem toprak hukukuna dair belge oldukça az sayıdadır. Bunun yanında Norman yöneticilerin kendilerinden önce mevcut olan hukuk ilkelerini nadiren benimsediği göz önüne alınırsa *Domesday Book*'un Saxon döneme ilişkin bir kodifikasyon çalışması olduğunu söylemek oldukça zordur¹⁰⁰. Bu yönüyle kayıtlar, önceki dönemde krallığa ait toprakları işleyen malikâne sahiplerinin ellerindeki

⁹⁷ Örneğin kayıt, “*müteveffa Earl Ralph'in eşi Gytha veya Mercia'lı Leofric'in dul eşi Godiva*” olarak alınmıştır. CROUCH, 1992, s. 43.

⁹⁸ HİNDE, 2003, s. 20-21. *Domesday Book*'ta İngiliz köylülüğündeki statülerin çeşitliliği açıkça kendisini gösterir. Köylülüğün bu kayıtlarda *villani*, *cotarii*, *bordarii*, *servi*, *bovarii*, *coliberti* gibi adlandırmalar altında çeşitli şekillerde ayrılmış olduğu görülmektedir. Saxon yasalarına göre bu statülerden *servi*, *bovarii* ve *coliberti* statüsünde çalışanların statüleri son derece düşük olup bu toplulukların lordlara ait *demesne* arazilerini isteğe bağlı olarak terk etme gibi hakları da bulunmamaktadır. SCHOFIELD, Philipp R., **Peasant and Community in Medieval England 1200-1500**, Palgrave Macmillan, New York, 2003, s. 12.

⁹⁹ KEARNEY, 2015, s. 65.

¹⁰⁰ MAITLAND, 1921, s. 2-3.

kilise, değirmenler, yerleşik halk ve çiftlik hayvanlarının etkin vergilendirme amacıyla kayıt altına alınması olarak nitelendirilmelidir¹⁰¹. *Domesday Book*'ta kaydı tutulan bu bilgiler sayesinde kral, askerî hizmet (*servitium debitum*) karşılığı toprağı eken kiracıların yüksek şekilde vergilendirilmesini sağlamış ve bu kayıtlar, kiracılara karşı merkezi iktidarın giderek daha yüksek oranda kira artışı isteyebilmesine dayanak oluşturmuştur¹⁰². Bu bakımdan *Londra ve Winchester* bölgelerini atlamış olmakla beraber günümüze kadar gelmesiyle dikkat çeken *Domesday Book*, fetih öncesinde ülkedeki üretim unsurları ile doğal kaynakların dağılımı hususunda detaylı bilgiler vermektedir. Bununla birlikte Normanların gelişile artan bir durum da o dönem İngiliz toplumunda varlıklarını sürdüren kölelerin malikâne tipi bir üretim ilişkisinin gereğı olarak giderek serfleşmesi¹⁰³ ve bu toplulukların ilerleyen süreçte *villein* adı verilen köylüler arasına katılmalarıdır. Bu açıdan toplumdaki en alt tabaka olan kölelerin serfleştirilmesine bir diğer örnek, *Halesowen* bölgesinde de görüldüğü üzere bu kişilerin özgür olmayan köylü statüsünde malikâne topraklarında çalışmaya başlamalarıdır¹⁰⁴.

Böylece yeni kralın fethettiğı İngiltere'deki topraklara ilişkin sicil kaydı benzeri bir girişim olan *Domesday Book*, krallığı ekilebilir nitelikteki arazi, köylü, çiftçi, rençber, özgür erkek, ormanlık ve çayırılık arazilerin miktarı, yıllık kira geliri ve ödenebilir vergi miktarı gibi hususlarda bölgesel bazda incelemesi ve kralın elinde veyahut ondan

¹⁰¹ KEATS-ROHAN, 1999, s. 15. Burada özellikle XI. yüzyıl boyunca ekonomik ve idari açıdan İngiltere'nin en mühim bölgesi olan Wessex, Fransız topraklarına yakınlığı, krallık ve kilise elindeki toprakların burada çokluğu, özgür köylülere oranla serflerin yoğun şekilde burada yaşamaları ve toprak vergisinin de bundan dolayı etkili şekilde tahsil edilmesi sebebiyle feodal monarşinin kurulması açısından son derece stratejik bir bölge konumundadır. Bununla beraber Normanlara karşı direnişin de burada oldukça güçlü olduğunun altı çizilmelidir. KEARNEY, 2015, s. 93.

¹⁰² DAVIS, 2020, s. 306-307.

¹⁰³ İlk dönemki dini metinlerle birlikte feodal rejimin gerekleriyle giderek uyumlu hale gelen Katolik Kilisesi, köleliği kaldırmak yerine toprak sahiplerinden kölelerine iyi davranmalarını veya Tanrı sevgisiyle onları azat etmelerini emreden bir tutum sergilemiştir; ancak buna rağmen kölesini maddi bir karşılık almadan azat eden toprak sahipleri oldukça az bulunmaktadır. Başta Fransa toprakları olmak üzere kölelikten serfliğe geçişin de temelinde bir mülkiyet problemi olduğunu savunan Challaye'ye göre efendinin malı olmaktan çıkan köleyi senyörün toprağına bağımlı hale getirmek ve kaçması halinde mülkane içerisinde yargılanabilir kılmak feodalizmin bir marifetidir. CHALLAYE, Felicien, **Mülkiyetin Tarihi**, (çev. T. Aytuğ), Remzi Kitabevi, İstanbul, 1969, s. 57-59.

¹⁰⁴ EPSTEIN, Steven A., **Geç Dönem Ortaçağ Avrupası Ekonomik ve Sosyal Tarih 1000-1500**, (çev. S. Işık), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2014, s. 58-59. Temelde derebeyine bağılı olmasıyla Roma İmparatorluğu'ndaki kölelik anlayışından ayrılan Ortaçağ köleliği, serflik kurumunun yanında yüzyıllar boyunca var olmaya devam etmiş ve gerek feodal sistem içerisinde alınan konsil kararlarıyla gerekse kilise kanunlarıyla kölelerin hukukî durumları düzenlenmiştir. Buna karşılık köleler, serfler ve özgür köylülerin yanında bu dönemde gerçekleşen isyanlara katılmışlardır. ÜLGEN, Pınar, **Ortaçağda Avrupa'da Kölelik-Toplum ve Hukuk**, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2013, s. 129-131.

kiralanmış toprakların kaydını tutması ile merkezi iktidar için büyük önemi haiz bir çalışmadır. Örneğin buradaki kira değerleri, fethin hemen öncesinde *Kral Edward* zamanında ve kayıtların oluşturulduğu 1086 tarihi esas alınacak biçimde karşılaştırmalı şekilde sicile kaydedilmiş bulunmaktadır¹⁰⁵. *Domesday Book*'un bir başka önemi de ülke sınırlarındaki kale yapılarının savunma ve vergilendirme amacıyla krallık yetkilileri tarafından kayıt altına alınmasıdır. Büyük oranda Orta ve Batı İngiltere'de yoğunlaşan İngiliz kalelerinin dağılımı bunun bir göstergesidir¹⁰⁶.

Sonuç olarak Roma hâkimiyetine kadar götürülebileceği ifade edilmekle beraber malikâne örgütlenmeleri, XI. yüzyılla birlikte İngiliz kırsalında büyük oranda yerleşmiş bulunmaktadır. Normanların bu konudaki en önemli katkısı, *Domesday Book* gibi kayıtlar vesilesiyle malikâne örgütlenmelerinin ekonomik verimliliğini artırmak ve idari merkezîyetçi bir anlayış içerisinde vergi gelirlerini azami ölçüde yükseltmek olmuştur. Bu dönemde toprakların kiralınmasından giderek daha çok faydalanılmış ve gelişen tarımsal teknikler sayesinde ekilebilir arazileri genişletmek için köylülerin uzun zamandır ortak olarak kullanıp yakacaklarını sağladıkları veya hayvanlarını otlattığı topraklar tarıma elverişli hale getirilmiştir¹⁰⁷. Gerçekten de Ortaçağ Avrupa tarihinde ülke topraklarının yönetim anlamında bir bütün olarak kapsam içerisine alındığı ve yaklaşık sekiz asır boyunca kendisinden yararlanan buna benzer bir tahrir defteri bulunmamaktadır¹⁰⁸. Buradan çıkarılacak bir diğer sonuç, İngiltere topraklarının ekonomik kapasitesine dair bu soruşturmada elde edilen envanterin krallığın hükümlerlik alanındaki tüm arazi, orman ve doğal kaynaklar üzerindeki tasarruf politikasına yön vermiş olduğu şeklindedir.

1.2.4. Norman Monarşisinde Merkezîyetçi Hukuk Arayışı: *Common Law*

XII. yüzyılla birlikte tarımsal üretim ilişkilerinin yansımaları bakımından İngiltere, toplumsal alanda değişen arazi dağılımını düzenleyen kurallardan ötürü kamu ve özel

¹⁰⁵ DAVIS, 2020, s. 306.

¹⁰⁶ DANIELL, Cristopher, *Atlas of Medieval Britain*, Routledge, London, 2008, s. 29.

¹⁰⁷ KEARNEY, 2015, s. 106.

¹⁰⁸ Jenkins'in ifade ettiği gibi *Domesday Book*, basit bir arazi kaydından fazlası olarak görülmelidir. Örneğin bu dönemde Fransa çeşitli düklüklerin konfederasyon şeklinde örgütlenmesiyle yönetilirken, bu kayıtlar yönetsel anlamda İngiltere'yi tek bir bütün olarak ele almaktadır. JENKINS, 2020, s. 42-43.

hukuku en çok etkilenen kıta ülkelerinden biri konumundadır. Öyle ki, kamu hukukunda Norman yönetiminden gelen krallık anlayışını ve özel hukuk alanında toprak sahibinin arazi üzerindeki çıkarlarını koruyan ilkeleri erken bir tarihte benimseyen İngiltere'yle karşılaştırıldığında feodal yapının gereklerini mülkiyet hukukuna bu kadar etkin şekilde uygulayabilen bir kıta ülkesi göstermek oldukça zordur¹⁰⁹. Bu bakımdan XII. yüzyıldaki Angevin krallarının¹¹⁰ hiyerarşik ilişkiler ağı içerisinde merkeziyetçi nitelikte bir hukuk sistemi yaratma sürecinde *common law* gibi bir hukuk sistemine neden ihtiyaç duyduklarına ve bu hukukun ortaya çıkışındaki politik mücadeleye yer verilmelidir.

Roma hukukunda ve kanonik hukukta önemli bir yeri bulunan “*ius commune*”ye benzer şekilde *common law*, İngiliz tarihinde Angevin Hanedanı'na geçişle birlikte temelde keyfi nitelikte olmayan ve tüm tebaayı bağlayıcı nitelikte düzenlemelerin bütünsel bir ifadesini oluşturmaktadır¹¹¹. Böylece Normanların kıtada giderek hâkimiyetlerini arttırmalarının ardından feodal temelde örgütlenmiş bir monarşik yapıya uygun hukuk geliştirme yolunda çalışmalar başlamıştır. Bundan kasıt, güçlü bir monarşi ile ona bağlı yerel idareciler sisteminin oluşumunda ve toprak rantının bu ilişki ağıyla merkeze aktarılması hususunda krallığın kontrolünün arttırılmasıdır. Bu kapsamda *common law*, Normanlar öncesinde çoğul hukukî yapıya¹¹² ve lordların yargı yetkilerine karşı geliştirilen düzenlemelerin bir toplamı görünümündedir. Bu yönüyle lordların yargı yetkilerinin oldukça az olduğu İngiltere'de *common law*, örf ve âdetlerin kaynaklık ettiği “*ius singulare*” benzeri bir tekil hukukun mevcudiyeti amacıyla tasarlanmış bir sistemdir. Büyük oranda sulh yargıçları (*justice of the peaces*) eliyle uygulanan bu hukuk, Norman hâkimiyeti sonrası lordların yargı yetkileriyle mücadelede İngiliz toprak örgütlenmesinin merkeziyetçi bir biçimde gelişimine öncülük etmiştir¹¹³. Kral tarafından atanan ve krallık

¹⁰⁹ADAMS, 1901, s. 11.

¹¹⁰Angevin kralları, Anjou Kontu Geoffrey Plantegenet'nin soyundan gelen ve 1154-1259 yılları arasında hüküm süren Kral II. Henry, I. Richard, Yurtsuz John ve III. Henry'den oluşan krallara verilen isimdir. CORÉDON, Cristopher / WILLIAMS, Ann, **A Dictionary of Medieval Terms and Phrases**, St. Edmundsbury Press, Suffolk, 2004, s. 15.

¹¹¹HUDSON, 2012, s. 853.

¹¹²Hudson, bir başka eserinde Anglo-Saxon ve Anglo-Norman dönemlerinde ülkedeki mahkeme çeşitliliğini başta kraliyet mahkemeleri olmak üzere yerel gezici mahkemeler, *shire* mahkemeleri, *hundred* mahkemeleri, *senyörel mahkemeler*, *kent mahkemeleri* ve kilise mahkemelerinin bulunmasıyla açıklamaktadır. HUDSON, John, **The Formation of the English Common Law Law and Society from King Alfred to Magna Carta**, Routledge, London, 2018, s. 18-39.

¹¹³Wood, Ellen Meiksins, **Kapitalizmin Arkaik Kültürü Eski Rejimler ve Modern Devletler Üstüne Tarihsel Bir Deneme**, (çev. O. Köymen), Yordam Kitap, 2017, İstanbul, s. 71.

adına karar vermeleri beklenen bu sulh yargıçlarının ülkede farklı kırsal bölgelerde faaliyet göstermeleri, uzun vadede lordların yargısal alandaki imtiyazlarının ve ruhban sınıfın yargısal alandaki tasarruflarının büyük oranda ellerinden alınmasını sağlamıştır¹¹⁴.

Saxon dönem, krallık temelli hukukun gelişiminde yargılama usullerine ilişkin olarak olumlu bir yönde bir katkı vermiş iken Norman hâkimiyeti, arazi sahipliğinin ve toprak mülkiyeti hukukunun gelişmesi açısından zorunlu bir ihtiyaç olarak *common law*'ı ortaya çıkarmıştır. *Common law*'ın geliştiği bir periyot olarak XII. ve XIII. yüzyıllar giderek krallığın yargısal yönetiminin yerel yönetimlerle olan bağlantılarının güçlendiği ve buna bağlı olarak hukukta uzmanlaşmanın ve bürokrasinin artış gösterdiği bir dönem olmuştur¹¹⁵. *II. Henry*'den başlayarak kraliyetin rolünün arttığı bu dönemde büyük oranda kraliyet fermanlarıyla gelişen arazi düzenlemeleri, uyuşmazlıkların gezici yargıçlar eliyle çözüme kavuşturulduğu bir sistemi zorunlu kılmıştır¹¹⁶. Bununla ilişkili olarak lordlara karşı kentlilerin desteğini arkasına alan kraliyet otoritesi, kendi hukukunu etkin kılabilmek için tüm özgür yurttaşlara kraliyet mahkemelerine doğrudan başvurabilme hakkı tanımıştır¹¹⁷. Böylelikle krallık otoritesi elinde *common law*, merkeziyetçi bir yapıdan sürekli kaçma eğilimindeki yerel ilişkilerin karşısına, güçlü bir monarşik yapı ve ülkedeki tüm topraklarda tebaaya temas eden bir hukuk düzenini çıkartmıştır¹¹⁸. Bununla birlikte Geç Ortaçağ'daki göreneklerin çeşitliliği karşısında İngiltere'de *II. Henry*, yerel alanda hâkim konumdaki düzenlemeleri aşabilmek için kraliyetin ortak hukukunu yani *common law*'ı kullanmış ve bu dönemde köy ile kentlerdeki görenekler merkezi politikaların girişimleriyle derlenmiş, bir kısmı yazılı hale getirilerek onaylanmıştır¹¹⁹. Kendisiyle birlikte mevcut olan özel ve yerel hukuk pratiklerinden ayrı olarak ortaya çıkan, kurallardan çok ilkeleri sistematikleştirerek karar sürecinde öne çıkaran bu hukuk

¹¹⁴ Hill'e göre bu yönüyle sulh yargıçları, İngiltere tarihinde "*kraliyet milliyetçiliğinin yürütücüleridir.*" Krallık eliyle oluşturulan bu hukukta krallığın görevlileri yargıçlardan yetkilerine girmese de yerel alandaki uyuşmazlıkları çözmeleri beklenmiştir. Bu uyuşmazlıkların karara bağlanması sonucunda da temelde bir kanundan ziyade bu uyuşmazlıklarda verilen içtihatlarla dayanan bir hukuk düzeni oluşmuştur. XVI. yüzyılda Reformasyonla birlikte kiliselerin sorumluluk alanında bulunan ve ruhban sınıfının tasarrufunda olan alanlar da bu yargıçların yetki alanları altına girecektir. HILL, 2015, s. 51-55.

¹¹⁵ HUDSON, 2012, s. 857.

¹¹⁶ BLACK, 2020, s. 129-130.

¹¹⁷ AGIBALOVA, Yekaterina / DONKSOY Grigory, **Ortaçağ Tarihi**, (çev. Ç. Sümer), Yordam Kitap, İstanbul, 2017, s. 122-123.

¹¹⁸ LOUGHLIN, Martin, **Kamu Hukukunun Temelleri**, (çev. D. Ç. Sever, K. Turanlı), Dipnot Yayınları, Ankara, 2017, s. 210-211.

¹¹⁹ VAN CAENEGEM, 2022, s. 43-44.

sistemi, topluluğun kolektif hukukî bilgeliği içerisinde ve ona uygun karar alan yargıçlar eliyle uygulanmaktadır. Bir diğer ifadeyle yargıçlar hukukun uygulamasında bireysel hukuk yaratıcılar olarak değil, topluluğun tarihsel süreçte kolektif bilgeliğiyle oluşturduğu ilkelerin ışığında ve onların sözcüsü olarak kararlarını verir, bu durum yargıçların kral ya da parlamentonun bir uzantısı değil, topluluğun temsilcisi olmalarının bir sonucudur¹²⁰.

Burada bir diğer önemli gelişme, *common law*'ın ticari ilişkileri arttıracak merkeziyetçi bir hukuk yapılanması olarak uygulama alanı bulmasında ülkedeki tacir topluluklar ve krallık unsurları arasında bir konsensus sağlanmış olmasıdır. Bu ilişki, tacirlerin İngiltere kralının yasama ile yargı yetkilerini desteklediği ve buna karşılık krallığın vergi indirimleri, uyuşmazlık çözümleri, ticaret alanları gibi meselelerde tacirlere hukukî destekte bulunduğu bir uzlaşma olarak tezahür etmiştir¹²¹. Başta Fransa ile olmak üzere ticareti arttırmak ve tacirleri desteklemek amacıyla *Dover, Hastings, Sandwich, Hythe* gibi Manş Denizi'ne yakın bölgelerde kurulan ticaret fuarları ve bu fuarlardaki ticari uyuşmazlıkları çözmekle görevli mahkemelerde uygulanan "*ius mercatorium*"un da *common law*'ın gelişimi bakımından etkili olduğu söylenebilir. Kraliyet mahkemelerinin onayıyla ticari teamülleri gözetilen bir anlayış içerisinde biçimlenen bu pratikler, özellikle *Yurtsuz John*'un hükümdarlığı zamanında tacirlerin¹²² güçlenmesiyle bağlantılı olarak ortaya çıkmıştır¹²³.

Dönemin gereklilikleri açısından feodal hizmetler ve ticari mal dolaşımına dair gereklerin uzlaştırıldığı bir metin olan *common law*, teorik bakımdan maddi hukuk/ usul hukuku, merkezi/ bölgesel, feodal olan/ feodal olmayan kimi ögelerin kraliyet mahkemeleri

¹²⁰ COTTERRELL, Roger, **Hukukbiliminin Politikası Hukuk Felsefesine Eleştirel Bir Giriş**, (çev. S. Üye), Pinhan Yayıncılık, İstanbul, 2022, s. 45-54.

¹²¹ TIGAR, Michael E. / LEVY, Madeleine R., **Kapitalizmin Yükselişi ve Hukuk**, (çev. O. Karahanoğulları), Epos Yayınları, Ankara, 2016, s. 60.

¹²² İtalyancada *borghese*, İspanyolcada *burgues*, Almancada *bürger* başta olmak üzere bütün Batı Avrupa dillerinde bulunan burjuva sözcüğü, yalnızca İngilizcede *bourgeois* olarak Fransızcadaki haliyle doğrudan alınmıştır ve bu ifade isim haliyle Fransız vatandaşını veya özgür insanı tanımlarken, sıfat olarak kullanımda Fransız orta sınıfına mensupları işaret etmek için kullanılmaktadır. MORETTI, Franco, **Tarih ile Edebiyat Arasında Burjuva**, (çev. E. Buğlalılar), İstanbul, İletişim Yayınları, 2015, s. 17-18.

¹²³ İngiltere'nin merkezileşmesinin bir sonucu da mülkaneler karşısında giderek tüzel kişiliklere sahip olan *municipium* yani bağımsız kent oluşumlarının önem kazanmaya başlamasıdır. Kral John'un zamanında mülkane ekonomisinin yanında tacir ve zanaatkarların da bir sınıf olarak yönetimde söz sahibi olmaları bu durumla ilişkilendirilebilir. TIGAR / LEVY, 2016, s. 60-61.

tarafından alınan kararlara yansması sonucunda ortaya çıkmıştır¹²⁴. Uygulama alanında ise geleneksel haklar ile merkezi yönetim gerekliliklerinin birleşimi olarak görülebilecek bu hukuk, ülke çapında farklı bölgelere dağılmış gezici yargıçların uygulamalarıyla meydana gelmiştir. Lordların yargıdaki ağırlığı yerine merkezden gelen bu görevlilerin herkes için geçerli kararlarına dayalı bu yeni hukuksal oluşumda düello, işkence gibi uygulamalar yerine jüri sistemi yargılama usulü olarak benimsenmiş ve vergilerin toplanması hususunda bölge sorumluları olan “*sheriff*”ler bizzat görevlendirilmiştir¹²⁵.

Bu kapsamda *II. Henry*'nin tahta çıkışı, ülkedeki ortak hukuk pratikleri bakımından idari merkeziyetçiliğin etkisiyle *common law*'ın ortaya çıkmaya başladığı kurucu bir dönemdir. Saxon dönemden gelen görenekler bu süreçte kısmen korunmakla birlikte, yaşanan hukuksal değişimin Normandiya merkezli olduğu göz önüne alındığında Batı Avrupa'daki hukuk öğretisi ile *common law* geleneğinin bu tarihsel aşamada güçlü şekilde bütünleştiği görülmektedir¹²⁶. Stephens da Norman Fethi sonrası hukuk sisteminde yaşanan önemli değişikliklerin yanında *Fatih William*'ın Saxon dönemden beri yerleşmiş örf ve âdetlerden İngiliz toplumunun yararlanması ve Saxon hukuk anlayışından gelen meselelere ilişkin ılımlı yaklaşımı büyük oranda devam ettirdiğini ifade etmektedir¹²⁷. Böyle bir bütünleşmede Roma hukuku, *common law*'ın gelişiminde

¹²⁴ İngiliz hukuk tarihinde common law ilgili ilk eser I. Henry dönemi kral vekili Ranulf de Glanvill tarafından 1185-1190 yılları arasında kaleme alınmış olduğu kabul edilen *Tractatus de Legibus et Consuetudinibus Regni Angliae*'dir. ADAMS, George Burton, “The Origin of the Common Law”, **The Yale Law Journal**, Yıl: 1924, Cilt: 34, Sayı: 2, (s. 115-128), s. 119-127. Glanvill'in eserinin İngiliz hukukunun gelişimine büyük katkısının olduğunu ifade eden Chibnall, merkez ve yerele ait yargısal yetki alanlarını belirlemek ve idari ile ceza davalarını ayırmak açısından bu eserin son derece değerli olduğu düşüncesindedir. CHIBNALL, **1987**, s. 183.

¹²⁵ JENKINS, **2020**, s. 55. Örf ve âdetlere dayanan, hukukî uyumsuzluk çözümünde ortak hafızayı devreye sokan bu eğilim İngiltere topraklarında toprak sahiplerinin köy dışından atadığı görevliler arasında da güçlüdür. Belirli aralıklarla kurulan bu mahkemelerin görevi genel olarak köylüler arasındaki kavga, saldırı ya da hırsızlıkların sonuca bağlanması ve tarlaların kullanımına dair ilişkin uyumsuzlukların çözülmesidir. Topraklar üzerinde kimin hakkı olduğuna dair uyumsuzlukları kanunlardan çok gelenek ve âdetlere başvurarak çözmeyi tercih eden *juror* denen yetişkin erkek kimselerin bu hususların açıklığa kavuşmasında büyük bir önemi bulunmaktadır. WIESNER-HANKS, Merry E., **Erken Modern Dönemde Avrupa 1450-1789**, (çev. H. Çalışkan), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2017.

¹²⁶ CHIBNALL, **1987**, s. 161. Benzer şekilde Fransa'da da örflerin yasalaşmasıyla birlikte resepsiyon farklı bir işleve hizmet etmiş bulunmaktadır. Fransa'da krallığın kuruluş ve organizasyonunun sağlanması ve ulus devletinin oluşumu yolunda Roma Hukuku çok önemli bir görev görmüştür. Buna karşın XV. yüzyıl sonunda İtalya Savaşları'nın ardından ulusal bilinçte harici bir etmen olarak görülen Roma hukukuna karşı Fransız hukuku benimsenme yoluna gidilmiştir. ASAL, Barkın, **Kodlaştırma Fransız Medeni Kanunu'nun Felsefi ve Tarihi Kökenleri**, On İki Levha Yayıncılık, İstanbul, 2018, s. 192-193.

¹²⁷ STEPHENS, J. E. R., “İngiltere’de Jüri Mahkemenin Ortaya Çıkışı”, **İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası Ord. Prof. Sadri Maksudi Arsal’a Armağan Özel Sayısı**, (çev. M. Dülger), Yıl: 2017, Cilt: LXXV, (s. 837-848), S. 841.

doğrudan esas alınmamakla birlikte, XII. yüzyılda Fransa'yla birlikte İngiltere'de gelişen hukuk bilimi içerisinde hukukçuların faydalandığı önemli bir kaynak olmuştur¹²⁸.

Bu kapsamda ilk dönemde Roma hukuku hakkındaki malûmatın oldukça az oluşu sebebiyle Cermen ögeleri *common law* içerisinde ve yargıç kararlarında ağırlıktadır; buna karşın Roma hukukunun kıtada ağırlık kazanmasıyla Romanist öğelerin *common law*'a yansıdığı görülebilmektedir¹²⁹. Böylece *common law* içerisindeki Roma hukuku etkisinin giderek İngiltere'deki parçalı hukukî yapıya karşı birleşik ve genel mahiyette bir dönüşüme kaynaklık ettiğini söylemek mümkündür¹³⁰. Bu açıdan yüzyıllar boyu Saxon kültür etkisinde gelişen İngiliz hukukunun *common law* ile yaşadığı dönüşümü, Romanist karakterin de bu sistemde varlığını arttırdığı bir dönem olarak görmek yerindedir¹³¹. Burada Roma hukukunun *common law* üzerindeki etkisine örnek olarak toprakların elde tutulması ve temlikine ilişkin “*seisin*”¹³² öğretisi gibi zilyetliğin kapsamlı şekilde formüle edilmesi ile korunması hususunda kraliyet mahkemelerinin himayesinde yaşanan gelişmeler gösterilebilir¹³³.

Burada ayrıca *common law* ile başta kilise hukuku olmak üzere diğer hukuk sistemlerinin girdiği ilişkiye değinmek gerekliliği bulunmaktadır. Hukuk alanında temeli din dışı alandan gelen bilginin öne çıkması, kanonik hukuk ile ortak hukuk olan *common law*

¹²⁸ VINOGRADOFF, Paul, **Ortaçağ Avrupası'nda Roma Hukuku**, (çev. F. Düzgören, S. Metin, A. U. Türksağ, E. Öz, T. Ayanoğlu), Göçebe Yayınları, İstanbul, 1997, s. 82-83.

¹²⁹ POUND, Roscoe, **The Spirit of the Common Law**, Marshall Jones Co., New Hampshire, 1921, s. 16.

¹³⁰ Pound bu eserinde sıklıkla Anglo-Amerikan hukukunun Germanik ögeler içerisinde ilk oluşumunu tamamladığını, bunun da sebebinin Norman yönetimlerinde Roma hukukunu uygulayacak hukukçuların sayısı ve bilgisinin oldukça az olmasıyla ilişkili olduğunu ifade etmektedir. POUND, 1921, s. 16-17.

¹³¹ Burada ayrıca Roma hukuku ile Ortaçağ'daki mülkiyet hukukunun arasında temel bir ayrım olduğunun da altını çizmek gerekmektedir. Tahiroğlu'na göre özellikle Iustinianus'taki mülkiyete ilişkin ifadelerin bu konuda Ortaçağ Avrupa hukukundan önemli oranda farklılık gösterdiği ifade edilmelidir. Bir mâlikanede senyör ile çiftçi arasındaki mülkiyet paylaşımının Roma toplumunda bulunmadığını ve çiftçinin zorunlu şekilde senyörün toprağında çalışmak zorunda olduğunun burada altı çizilmelidir. “*Orta Çağ'da çiftçi, kendi toprağında çalışması gerekli olan zamanda mecburi hizmete tâbiydi. Çeşitli mükellefiyetlerin yanında, buğdayını senyörün değirmeninde öğütmek, ekmeğini onun fırınında pişirmek ve gereğinde senyör tarafından muhakeme edilmek durumundaydı.*” TAHİROĞLU, Bülent, **Roma Hukukunda Mülkiyet Hakkının Sınırları**, Der Yayınları, İstanbul, 2001, s. 198.

¹³² *Seisin*, feodal hukukta bir taşınır veya taşınmaz eşyanın temellükü veya yasal olarak herhangi bir süre sınırına bağlı kalmadan elde edilmesi olarak açıklanmaktadır. CORÉDON / WILLIAMS, 2004, s. 254.

¹³³ Vinogradoff, *seisin* öğretisinin Roma Hukuku'ndaki zilyetlik anlayışından ne ölçüde etkilendiği hususunda Glanvill'in arazi rehnine ilişkin açıklamalarının önemli bir gösterge olduğunu vurgulamaktadır. Burada borca bir teminat gerekliliği doğacağından alacaklıya taşınmaz geçecek, bununla beraber böyle bir geçiş durumunda alacaklının kendisi için malı temellük etmesi de mümkün olmayacaktır. VINOGRADOFF, 1997, s. 83-84.

içerisine sirayet eden Roma hukuku arasında bir çatışmayı beraberinde getirmiştir. Kilise hukuku bilginleri, Roma hukuku öğretimini hiçbir kesintiye uğramadan sürdürürken İngiltere genelinde mahkemeler *common law*'dan faydalanmaya devam etmiş ve böylelikle Roma Hukuku, alınan kararlarda *common law* açısından hukukî öğretinin şekillenmesinde önemli bir tesirde bulunmuştur.¹³⁴ Bu doğrultuda Roma ve Kanonik hukuk uygulamasının XII. yüzyıl İngilteresi'nde tatbikinin erken olduğu düşünüldüğü için II. Henry döneminde tüm İngiltere'de etkin bir merkezi hükümet oluşturma anlayışı, Saxon ya da Norman fark etmeksizin tüm kesimlerden yurttaşların başvurabileceği bir krallık mahkemesi fikriyle birlikte gelişmiştir¹³⁵.

Burada son olarak Norman yönetiminin önceki hukuk uygulamalarına dair yaşadığı zorluklara değinmek gerekir; zira Wessex Krallığı'ndan kalma hükümler, toprak mülkiyetinin mirasla geçişi konusunda bazı ihtilaflar yaşanmasına neden olmuştur. Babakral merkezli ve tüm gücün monarktan neşet ettiği bir anlayışa sahip Normanların toprağın aile içerisinde bölünmemesi gerektiğine ilişkin yerleşik uygulamalara sahip oldukları burada vurgulanmalıdır. Arazinin miras yoluyla aile içerisinde sürekli pay edilerek parçalanmasını ve farklı ellerde zaman içerisinde küçülmesini engelleme amacıyla geliştirilmiş bir uygulama olan "*primogeniture*" ise toprakların miras yoluyla babadan en büyük oğula geçmesini sağlamaktadır. Buna karşılık başta İrlanda olmak üzere İngiltere'ye yakın krallıklardaki yerleşik uygulamalar, araziler üzerinde mirasın yakınlarının doğrudan payları olduğunu genellikle kabul etmektedir¹³⁶.

¹³⁴ Öyle ki bu durum gayrimeşru çocukların yasal statüleri gibi konularda İngiliz geleneklerinin bu yeni hukuka karşı lordlar tarafından savunulmasına ve III. Henry'nin 1234'te Londra'da Roma hukuku öğretimini yasaklamasına kadar gitmiştir. VINOGRADOFF, 1997, s. 82-83. Normanlar benzer bir hukuk çatışmasını medeni hukuk ve ceza hukuku alanında İrlanda hâkimiyetlerinde görmüşlerdir. Ayrıca çok eşlilik, gayrimeşru çocukların durumu veya papazların evliliği gibi meseleler, dini hukuk alanında Norman hukukçular için sorun oluşturmuştur. KEARNEY, 2015, s. 123-124.

¹³⁵ Jürili yargılama sisteminin klasik Roma hukukundaki *formula* sistemine benzediğini ifade eden Stein'a göre *common law* usulünde her yasal girişim, davacının krallık mahkemesi görevlisine şikayetiyle başlamaktadır. Kraliyet görevlileri davalıyı mahkeme alanına getirir, davacı tarafından mahkeme emrinde ileri sürülen yazılı suçlamalar kendisine yöneltilir. Krallık hâkimleri taraflarca ileri sürülen iddiaları değerlendirir ve dava yerelde görevli genellikle on iki kişiden oluşan bir jüri karşısında dinlendikten sonra hüküm verilir. STEIN, Peter, **Roman Law in European History**, Cambridge University Press, New York, 2012, s. 63.

¹³⁶ Mirasın büyük oğulun hakkı olduğu bu uygulamanın yanında Norman hukuku, birkaç kuşak boyunca arazinin bir kişiye koşullu olarak miras bırakılması veya kişisel tasarrufla toprağın diğer mirasçılar yerine bir kişiye bırakılmasına yönelik olanaklara sahiptir. KEARNEY, 2015, s. 123-125.

Toparlayacak olursak *common law*, Norman feodal monarşisinin merkeziyetçi yapıda gelişmesi yolunda ihtiyaç duyulan bir hukuk anlayışı olarak ortaya çıkmıştır. Bir başka deyişle Norman yöneticilerinin feodal monarşik bir yapıda kurmak istedikleri bu *sui generis* feodal sistemde *Domesday Book*'un idari ve vergisel alanda oluşturduğu değişimi, *common law* hukuk alanında sağlamış gözükmektedir. Gerçekten Norman İstilasası yaşanmasa *common law*'ın oluşup oluşmayacağı sorusuna kesin bir cevap vermek mümkün değildir; ancak etkin yürütme gücüne sahip Norman yönetimleri olmadan bu şekilde bir gelişimin gerçekleşmeyeceği söylenebilir¹³⁷. Ayrıca belirli bir standardı tüm topraklarda fermanlar ve görenekleri derleyerek¹³⁸ geliştirmeye çalışan bu hukukun diğer işlevi, yurttaşlık bilincinin tüm İngiltere'de yerleşmesi sürecinde oynadığı önemli roldür. Kralın adaletinin gezici yargıçlarla tüm tebaaya ulaşması, bütün yaşamlarını malikânedeki yerleşim alanlarında kilise ile lord arasında sürdüren insanlara krallık etrafında birleşmiş bir topluluk bilinci kazandırılmasında büyük katkıda bulunmuştur¹³⁹. Bu doğrultuda feodal üretim ilişkilerinin gelişim sürecinde lordların yargı yetkilerini aşan, özel mülkiyet hakkıyla uyumlu bir merkeziyetçi yapı geliştirme konusundaki isteklerin, *common law* ve İngiliz Parlamentosu *Magnum Concilium*¹⁴⁰'un oluşumundaki etkileri gözden kaçırılmamalıdır. Geç Ortaçağ İngiliz toplumunda kralın hukukuna tâbi mülk sahibi özgür bireylerle birlikte tebaayı idare etme fikri, tarihsel süreçte *common law* düzeninin gelişimi ve daha sonra ele alınacak temsil sisteminin ortaya çıkışında bu toplumsal ilişkiler üzerinden kendisini göstermiş bulunmaktadır¹⁴¹. Sonuç olarak ülkenin bütününe uygulanan ve içtihat esasıyla geliştirilen bu hukukun merkezi teşkilatlanma

¹³⁷ CHIBNALL, 1987, s. 183.

¹³⁸ Benzer bir yasa hareketi olarak XIII. yüzyılın başında Kutsal Roma İmparatorluğu'ndaki âdet ve geleneklerin derlemeler yoluyla bir araya getirildiği, o güne dek karşılıklı sözleşmeler ilişkisi olarak anlaşılabilir olan feodal düzenin toplumsal farklılaşmayla birlikte ilk kez kamusal anlamda teşekkül ettiği derleme olan *Sachsenspiegel*'den de söz etmek gerekir. Bu derleme temelde Saxon yerel hukuku *Lehnsrecht* ile feodal hukuk *Landrecht*'in bir birleşiminden oluşmaktadır. OZANSÜ, Mehmet Cemil, **Erken Modernlikte Ceza Sorumluluğunun Kamusallaşması ve Rasyonelleşmesi**, On İki Levha Yayıncılık, İstanbul, 2014, s. 74-76.

¹³⁹ BLACK, 2020, s. 130.

¹⁴⁰ Anayasa tarihinde ilk kez İngiliz topraklarında kurulan parlamento, esasen bir mali gereklilik olarak ortaya çıkmıştır. Kuruluşundan XV. yüzyıla dek vergi toplanmasına onay vermekle görevli olan ve kanun yapma yetkisi bulunmayan *Magnum Concilium* 1295 yılından itibaren *Model Parliament* adıyla anılacak ve bugüne dek varlığını sürdürecektir GÖZLER, Kemal, "İngiltere'de Parlamento Neden ve Nasıl Ortaya Çıktı: Malî Hukukun Anayasa Hukukundan Eskiliği Üzerine Bir Deneme", **Prof. Dr. Mualla Öncel'e Armağan I. Cilt**, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara, 2009, (s. 365-374).

¹⁴¹ WOOD, Ellen Meiksins, **Yurttaşlardan Lordlara Eskiçağlardan Ortaçağlara Batı Siyasi Düşüncesinin Toplumsal Tarihi**, (çev. O. Köymen), Yordam Kitap, İstanbul, 2008, s. 213.

yoluyla yerel üretici güçleri krallığın arazi politikasında mali ve idari gerekliliklere uygun biçimde konumlandığını söylemek mümkündür.

1.3. ANGEVIN DÖNEMDE TOPRAK MÜLKİYETİNİN TOPLUMSAL YAPISI

1.3.1. Norman İngilteresi'nde Tarımsal Ekim: Açık Arazi Sistemi

Feodal bir düzenin en verimli şekilde sürdürülmesinin temel unsurlarından biri şüphesiz malikâne arazilerinde toprakların ne şekilde ekileceği ve bu topraklardan bölge nüfusu tarafından nasıl yararlanılacağı meselesidir. Bu hususta kıtanın temel tarımsal sistemini oluşturan açık araziler, antikiteden gelen temelleriyle yüzyıllar boyunca tarımsal alandaki toprak tasarrufları bakımından hâkim durumlarını sürdürmüştür. Yeni bin yıllarla birlikte verimlilik esaslı uygulamalar ve toprak yönetiminin geliştirilmesiyle açık arazi sistemi, Norman malikâne örgütlenmelerinde de toprak sisteminin ana karakterini oluşturmuştur.

İlk olarak Geç Ortaçağ olarak anılan aralığın İngiliz coğrafyasında farklı ürünlerin dönüşümlü ekimi¹⁴² ve su, rüzgar gibi doğal enerji kaynaklarının kullanımıyla tarımsal verimlilik arayışlarının artış gösterdiği bir tarihsel dönem olduğundan bahsetmek gerekir. Toprağın daha verimli hale gelebilmesi için doğal gübre kullanımı, atlardan faydalanılması¹⁴³ ve yel değirmenlerinin faaliyete sokulması¹⁴⁴ uzun vadede tarımsal faaliyetleri değişikliğe uğratmış toplumsal pratiklerdir. Bununla birlikte iki devreli dönüşümlü ekim sisteminin yerine tarlanın üçte birine kış mahsulü, üçte birine bahar mahsulü ekilmesi ve kalan toprakların dinlendirilmek üzere nadasa bırakılmasıyla üç

¹⁴² X.-XV. yüzyıl Avrupa tarımında ekilen temel ürünler arasında arpa, buğday, çavdar ve yulaf çoğunluğu oluşturmaktadır. Bunların yanında uzun süre muhafaza edilebilmelerinden ötürü nohut ve mercimek ekimini de görmek mümkündür. EPSTEIN, 2014, s. 50

¹⁴³ Tarımsal ekimde dört atın koşum yöntemiyle araziye sürmesinden elde edilen verim, öküz karşısında atın daha çok kullanılmaya başlanmasına neden olmuş, bu durum IX. ve X. yüzyılda nal imalatının giderek artmasını sağlamıştır. *Domesday Book* kayıtları, Hereford'da yaşayan altı nalbantın krala ait atlar için kullanılmak üzere her yıl yüz yirmi nal yapmak üzere görevlendirildiğini yazmaktadır. GIMPEL, Jean, **Ortaçağda Endüstri Devrimi**, (çev. N. Özüaydın), Tübitak Yayınları, Ankara, 2004, s. 33-35.

¹⁴⁴ Feodal bir düzen, doğayla ilişkisinde yalnızca insan ve hayvan enerjisine dayanmamaktadır. Üretimin devam edebilmesi için, bunların haricinde rüzgar ve su enerjisine gereksinim duyulmaktadır. Örneğin bu düzen içerisinde çalışması tamamen doğal kaynaklara dayalı değirmenler kullanılmaktadır. EROĞUL, Cem, **Devlet Nedir?**, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 1990, s. 53.

devreli ekim sistemine geçiş bu dönemde giderek yaygınlaşmaya başlamıştır¹⁴⁵. İngiltere ve İskoçya’da tarımdaki teknik gelişmeler, mahsulün buna bağlı olarak artmasını sağlamış ve bunun sonucunda 1180-1330 yılları arasında iki kat artan nüfus, ekilebilir arazilerin farklı yöntem ve tekniklerle genişletilmesi yönünde bir toplumsal arayışı beraberinde getirmiştir¹⁴⁶. Bu kapsamda açık arazi sistemi, özellikle Batı Avrupa’nın XI. yüzyılla birlikte artan nüfusuna yetecek miktarda mahsulü sağlama ihtiyacının bir yansıması olarak görülmelidir¹⁴⁷.

Bu toprak açma faaliyetlerinin önemli bir işlevi de malikâne sisteminin ihtiyaç duyduğu geniş topraklar üzerinde çalışabilecek iş gücüne olan gereksinimi sağlamış olmalarıdır. Topraksız köylülere açmış oldukları topraklar üzerinden pay verilmesi ve bu kişilerin ve ailelerinin giderek malikâneye bağımlı çiftçiler haline getirilmesi, serfleştirme faaliyetinin bir özelliği olarak malikâne örgütlenmesinin gelişiminde önemli rol oynamış görünmektedir¹⁴⁸. XI. yüzyıl sonrası kıtada artan nüfusun toprak ihtiyacına çözüm olarak bu durum, başta çalılık yakma, bataklık kurutma, kireçli toprak ya da hayvan dışkısı kullanarak toprağı ıslah etme veya İrlanda’daki gibi deniz yosunuyla çorak arazileri gübreleyerek toprağın tarıma elverişli hale getirilmesi gibi bir takım tarımsal yöntemlerle sağlanabilmiştir¹⁴⁹.

Açık arazi sisteminin İngiltere’de ilk kez ne zaman ve nerede uygulanmaya başlandığına dair kesin bir bilgi ya da yazılı kaynak bulunmamaktadır. Temelleri Cermenlerdeki

¹⁴⁵ EPSTEIN, 2014, s. 47.

¹⁴⁶ BLACK, 2020, s. 118-120.

¹⁴⁷ LATIMER, Paul, “Orta Çağ’da Avrupa Ekonomisinin Gelişimi”, **Orta Çağ’a Yeni Yaklaşımlar: Ekonomi, Savaş, Kilise, Yaşam**, (der. Z. Kocabıyıköğlü Çeçen), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2019, (s. 1-27), s. 8-9.

¹⁴⁸ EPSTEIN, 2014, s. 37-38. Pirenne, Roma döneminden başlayarak XI. yüzyıla kadar geçen zaman diliminde kıtada ekilebilir toprak alanlarının etkin bir biçimde artmadığını, manastırların da bu düzeni büyük oranda sürdürdüğünü ifade etmektedir. Bununla beraber ormanlık, fundalık veya bataklık alanların da tarıma açılması uygulaması bu yüzyıllar arasında fazla olmamıştır. Nüfus artışı sonrasında oluşan emek gücü fazlalığı sebebiyle genç erkeklerin bir kısmı “*brabantiones*” adı verilen paralı askerler olurken, bir kısım köylüler de Elbe gibi nehirlerin sularını kurutarak arazi açmaya çalışmışlardır. Bu baskı X. yüzyılda toprakların giderek tarıma açılmasını gerektirmiş ve ormanların tarıma kazandırılmasıyla ekilebilir araziler giderek genişlemiştir. “*Flandr’da yaklaşık olarak 1150 yılında, ilk polder’ler (denizden kazanılan topraklar) ortaya çıktı. 1098 yılında kurulan Sarnıçlar Tarikatı, kurulur kurulmaz tarımsal tasarımlara ve toprakları tarıma açmaya yöneldi.*” PIRENNE, 1991, s. 67-68.

¹⁴⁹ EPSTEIN, 2014, s. 47.

bölünmüş arazilerin ortak fayda doğrultusunda kullanımına kadar götürülebilen¹⁵⁰ sistemin ilk kez VII. yüzyılda kraliyet yasalarında adının geçtiği ve köy halkı tarafından imece usulüyle tarlaların sürülmesi ve dağınık araziler arasındaki mahsul farklarını denkleştirme amaçlı olduğu düşünülmektedir¹⁵¹. Normanların gelişiyle birlikte İngiliz kırsalında hâkim tarımsal ekim sistemini oluşturan açık araziler, temel olarak malikâne arazilerinde aileleriyle ikamet eden ve gerekli durumlarda birbirleriyle yardımlaşan serflerin sürdüğü ve çoğunlukla birkaç ana parçaya ayrılmış arazilerde ekim yapılmasını sağlayan sistemi oluşturmaktadır. Köylülerin aileleriyle hayatlarını idame ettirebilecekleri bu düzen içerisinde¹⁵² bir kilise, ormanlık alanlar ve hayvanların otlayabileceği meralar bulunmakta ve bu arazilerin olduğu birkaç köy birbirine bağlanarak idari ve malî açıdan malikâne sahibi beye ait şekilde işletilmektedir¹⁵³.

Açık arazi sistemi çiftlik binaları, serflerin yaşam alanları, ambarlar veya ahırlarla geniş bir örgütlenmeye sahip olsa da malikâne sahibinin farklı yerlerde bulunan dağınık arazi yapılarını verimli şekilde işleyebilmesi giderek bir zorunluluk halini almıştır¹⁵⁴. Bir köyün genellikle tek malikâneye çalıştığı bu sistemde, arazileri daha verimli ve büyük olan köyler birden fazla bey tarafından paylaşılabilir. Örneğin Güney İngiltere’de toprakların genişliğine bağlı olarak *Kingston Deverill*, *Sutton Veney* gibi ikili veya *Hill Deverill* gibi bölgelerde üçlü malikâne yapılarına da rastlanabilmektedir¹⁵⁵. Bu doğrultuda açık arazi sistemine dayalı toprak sahipliğinin tespiti kendi içerisinde bazı alt

¹⁵⁰ Romalı tarihçi Tacitus, *Germannia*’ya ilişkin gözlemlerinde genellikle köy halkı tarafından ekimi yapılan Cermen arazilerinin daha sonra askerler arasında paylaştırıldığına değinmektedir. Verimliliğin artırılması için büyük oranda nadas yönetimini benimseyen Cermen toplulukların buna karşın otlak ayırma, ağaç dikme veya sulama gibi uygulamalara başvurmadıkları görülmektedir. TACITUS, 2006, s. 20-21.

¹⁵¹ Açık arazi sistemine dair ifadelerin geçtiği yasalar 689-726 yılları arasında hüküm süren Wessex Kralı Ine’nin (*Wessex of Ine*) dönemine aittir. HALL, David, **The Open Fields of England**, Oxford University Press, Oxford, 2014, s. 181-182.

¹⁵² Kula bu duruma “*mâlikanelerin ekonomik tecridi*” adını vermektedir. Feodal sistem lordlara mâlikanelerinde çalışanların sömürülmesi konusunda mutlak bir yetki verirken bu yetkinin hukukla olduğu kadar diğer toplumsal kurumlarla da devamının sağlanması gerekmektedir. Böyle bir sistemde serflerin beşikten mezara kadar tüm yaşamsal ihtiyaçlarının mâlikâne içerisinde karşılanması gerekliliği bulunmaktadır. “*Vaftiz olmak ve gömülmek için kiliseye gider, panayırda eğlenir, pazarda alış-veriş yapar, komşusu ile bir hana içmeye gider, düğünlerde dans ederdi vb. bu ihtiyaçları karşılayan ya da karşılanmasını mümkün kılan kurumların mâlikâne içinde olması gerekirdi.*” KULA, Witold, **Feodalizmin Ekonomik Teorisi**, (çev. O. Esen), Birey ve Toplum Yayınları, Ankara, 1985, s. 147.

¹⁵³ HILL, 2015, s. 98 dn.

¹⁵⁴ PIRENNE, Henri, **Ortaçağ Avrupası’nın Ekonomik ve Sosyal Tarihi**, (çev. U. Kocabaşoğlu), İletişim Yayınları, İstanbul, 2016, s. 73-74.

¹⁵⁵ OLIN, Laurie, **Across the Open Field Essays Drawn from English Landscapes**, University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 2000, s. 97.

bölmelerin varlığını gerektirmektedir. Bunlar arasında sırasıyla manorun toprakları olan ve yargı yetkisinin sınırlarını çizen *demesne*, manor bey için çalışma zorunluluğu karşılığında serflere verilen köylü toprakları (*yardland*) ve ortak araziler (*commons*) bulunmaktadır¹⁵⁶. Köylü topraklarının başında Güney İngiltere'deki ismiyle genişlikleri 12 ila 80 *acre* arasında değişen “*yardland*” arazileri gelmektedir. Açık arazi sisteminin temel bileşeni olan ve köken itibariyle bahçe ya da avluya ait ekim alanlarına karşılık gelen bu araziler, genellikle feodal dönemde ailelerin işleyebileceği oranda hane başına eşit parçalar halinde dağıtılmış ekilebilir arazileri ifade eder. Böyle bir paylaşımın hukuken karşılığı olan “*furlong*” toprakları¹⁵⁷ hariç bırakıldığında, arazide ailenin hayatını idame ettirebilmesi için kendi mahsulünü yetiştirebileceği yeterli toprağın serflik ilişkisinin bir gereği olarak bu kimselere bırakılması anlayışı yaygındır. Buna ek olarak *yardland* arazilerinin bir diğer önemli işlevi, bu arazilerin çevresindeki çayırılık alanlarda veya ürün kaldırıldıktan sonra bu araziler üzerinde malikâneye hizmette bulunan serflerin hayvanlarını otlatma haklarının olmasıdır¹⁵⁸.

Açık arazi sistemi, farklı mülkiyetteki toprakların bir arada olduğu ve bazı durumlarda birbirlerinin yerini alabildikleri bir yapı olarak da incelenmeye değerdir. Bu türden bir geçişe konu olan araziler, malikâne çevresindeki toprakların ortak ve ekilebilir araziler olarak ayrılmış olduğu ve verimlilik esasına göre değiştirilmesi olanaklı arazilerdir. Burada toprağın ekildiği dönem boyunca özel mülk olarak işlenen bu arazilerin bir kısmı bu şekilde elde tutulurken, ekilebilir niteliğe sahip olmayan araziler ise köy topluluklarının ortak mülkiyetinde bulunmaktadır. Bunun yanında özel mülk olarak

¹⁵⁶ PIRENNE, 2016, s. 74-75.

¹⁵⁷ Bölgesel farklılıklar olmakla beraber bir Ortaçağ köyünün lord ve köylüler arasında karşılıklı ilişkiler çerçevesinde gelişen bir ortaklık temelinde oluştuğuna dikkati çeken Backman, birçok barınak, kulübe ve atölyenin yanında büyük bir ortak bir fırının da olduğu bu köylerin merkezinde kilise ve meyhane (*tavern*) bulunduğunu vurgulamaktadır. Bununla beraber köy merkezini çevreleyen, doğal olarak herhangi bir sınır ya da çit görmeyen açık bir arazide her bir köylünün öküzüyle işleyebileceği *furlong* ekin alanlarının doğal sınırı da bir sabanın işleyebileceği oranda belirlenmektedir. Köken olarak *furlong* burada ‘*furrow's length*’, yani saban izinin oluşturduğu çizgiler üzerinden adını almış olup bu sınırları belirleyen dört çubuğun oluşturduğu dikdörtgen alan bir *furlong* yani *acre* ölçüsünü oluşturmaktadır. BACKMAN, Clifford R., **The Worlds of Medieval Europe**, Oxford University Press, New York, 2009, s. 199.

¹⁵⁸ HALL, 2014, s. 105-106. İngiltere topraklarında 850-1150 yılları arasında eski arazi düzenlemelerinin değişmesiyle mâlikâne için çalışanlara bırakılmaya başlanan ve ilk dönemde her bölgede mâlikâne topraklarına oranla oldukça az miktarda olan ortak kullanımdaki arazilerin durumu, feodal sistemin gelişmesiyle beraber serfler için genişleyerek büyük önem kazanmıştır. OOSTHUIZEN, Susan, **Landscapes Decoded The Origins and Development of Cambridgeshire Medieval Fields**, University of Hertfordshire Press, Hertfordshire, 2006, s. 91.

sahiplenilmiş araziler belirli aralıklarla ortak şekilde hayvan otlatma amaçlı kullanılabilir ve sonrasında tekrar özel mülkiyet kapsamına dönebilir¹⁵⁹. Bununla birlikte Pirenne'ye göre, ekili arazi çevresindeki orman, bataklık, çayır gibi araziler üzerinde serflerin ortak mülkiyetlerinin olup olmadığı tartışmasına girmek yersizdir; zira bu araziler temelde toprak sahibi beye ait olduğundan burada sadece ortak kullanım hakkından söz edilebilir¹⁶⁰.

Neticede açık arazi sistemi, Saxon dönemden Norman idaresine geçişte feodal toprak rantına dayalı uygulamaların İngiliz coğrafyasında yerleşmesi ve verimli bir şekilde işleyebilmesinde önemli bir role sahiptir. Büyük toprak sahipleriyle köylülerin karşılıklı çıkarlarına dayanan böyle bir sistem özünde iki kesimin de açık tarla sisteminden aldıkları faydalar sonucunda oluşmuştur. Çoğunlukla birbirlerinden farklı yerlerde bulunan şeritler halindeki malikâne arazilerinin sürülmesine dayanan açık tarla sistemi, tarla açma faaliyetleriyle birlikte Norman İngilteresi'ndeki tarıma karakteristik yapısını da kazandırmıştır. Buna karşılık köylü toplulukları tarafından kullanılan ortak alanlar olmadan bir bölgede malikâne birimlerinin hâkimiyetlerini sürdürmeleri imkânsız görünmektedir; zira böyle bir tarımsal rejimde lordun topraklarını süren bir köylü ailesinin geçimi ekseriyetle bu bölgenin çevresinde geleneksel haklarla tasarruf edilen ağaçlık alanlar, avlaklar ve meraların etkin şekilde kullanımıyla mümkün olmaktadır¹⁶¹. Bir diğer deyişle açık arazi sistemi yoluyla köylü toplulukları arasında kırsal nüfusun kolektif çıkarlarına uygun, belirli kaynaklar üzerinde sahiplenme ve kontrole olanak vermeyen bir ortak kullanım pratiği oluşmuş bulunmaktadır.

1.3.2. İngiliz Kilisesi'nin Feodal İşlevi: Manastır Sistemi ve *Tithe* Vergisi

¹⁵⁹ Dahlman'a göre mülkiyet çeşitleri arasındaki geçişler, köylüler arasında farklı ilişkiler kurulmasını beraberinde getirmiştir. Örneğin özel mülkiyetten ortak mülkiyete geçişlerde ortak kullanımdaki arazilere ilişkin ekim masrafları paylaşılmaktadır. Mâlikanenin olduğu köylerde bu paylaşımlar lordun gözetimi altında resmi mahkemelerde yapılır, bunun dışındaki köylerde birçok köylünün bir araya geldiği ve resmi kararların alındığı toplantılar yapılırdı. DAHLMAN, Carl Johan, **The Open Field System and Beyond**, Cambridge University Press, Cambridge, 2008, s. 24-25.

¹⁶⁰ PIRENNE, 2016, s. 74-75.

¹⁶¹ EPSTEIN, 2014, s. 36-37.

X. yüzyıl Batı Avrupası'nın en büyük toprak sahibi kurumu olan papalık, feodal sistem içerisinde dini olduğu kadar dünyevi açıdan da büyük bir gücün sahibidir. Papa *VII. Gregorius*'un kiliseyi feodal sözleşme ilişkilerinin dışında tutma amacına karşılık bir kısmı soylu ailelere mensup piskoposların fief sahipliği, "*en tepedeki senyör*" olan Kutsal Roma Cermen İmparatoru IV. Heinrich ile kilise arasında bir krize neden olmuştur. Batı Avrupa'yı 1122 yılında Worms Anlaşması'na götüren politik krizin sonucunda piskoposların tayininde tek yetkili olan kilise, Kutsal Roma Cermen İmparatoru karşısında önemli bir siyasi üstünlük elde etmiştir. Bu üstünlüğün bir ifadesi olan Haçlı Seferleri de o zamana dek ekonomik gücü elinde tutan kilisenin, XII. yüzyıl feodal ilişkilerinde etkin şekilde söz sahibi olmasını sağlamıştır¹⁶². Bu doğrultuda sınıf mücadeleleri ve tüm bölgesel farklılıklara karşın XII. yüzyıl, kilisenin giderek bu yerel oluşumları aştığı ve Papalığın otoritesinin evrensel anlamda benimsenmeye başladığı bir dönem olmuştur¹⁶³.

Batı düşünce dünyasının Hristiyan toplumunu sıklıkla dua edenler (*oratores*), savaşanlar (*bellatores*) ve toprağı ekenler (*laboratores*) şeklinde üç kesim olarak sınıflandırması, temelde Kral Alfred'in *Boethius*'tan yaptığı bir çeviriye dayanmaktadır. Bu çeviriye göre bir kralın himayesinde dualarla ilgilenen "*jebedmen*", atlarla ilgilenen "*fyrmen*", toprağı işleyen "*weorcmen*"ler bulunmalıdır¹⁶⁴. Bu sınıflandırma birbirlerine derinden bağlı üç temel unsur arasından kiliseyi toplumsal düzenin ayrılmaz bir parçası olarak yansıtmaktadır. Papalık otoritesi ve kilise mahkemeleri¹⁶⁵ yoluyla etkin bir gücün sahibi konumunda olan Hristiyanlık, bu üçlü toplumsal yapının içerisinde maddi gücünü giderek

¹⁶² YALÇINKAYA, Ayhan, "Orta Çağ ve Feodalite: Bitmeyen Tartışma ve Siyasal Düşünce", **Sokrates'ten Jakobenlere Batıda Siyasal Düşünceler**, (ed. M. A. Ağaogulları), İletişim Yayınları, İstanbul, 2015, (s. 237-258), s. 245-247. Hz. İsa'nın yolunda ideal bir toplumsal yaşam sürmenin ortak mülkiyetle mümkün olduğunu savunan ilk dönem Hristiyan doktrininde, maddi zenginliği kınayarak üretim ve tüketimde birliği savunan bir anlayış bulunmaktadır; ancak Hristiyanlığın güç kazanması sonrasında kurulu mülkiyet ilişkilerine karşı çıkma yolunda önemli bir girişim gerçekleşmemiştir. XIII.-XVII. yüzyıl Ortaçağ Avrupası'ndaki köylü hareketlerine de güçlü şekilde yansıyan ortak mülkiyet talebi, Hristiyan Ortodoksiye karşı hep bir azınlık hareketi olarak kalmıştır. GÜRİZ, Adnan, **Teorik Açından Mülkiyet Sorunu**, Siyasal Kitabevi, Ankara, 2018, s. 44.

¹⁶³ LYNCH, Joseph H., **The Medieval Church: A Brief History**, Longman, Essex, 1992, s. 159-160.

¹⁶⁴ LE GOFF, 1999, s. 205.

¹⁶⁵ 1072 yılında *Fatih William*'ın emriyle kurulan kilise mahkemeleri yargı yetkisi bakımından seküler mahkemelerle sürekli çatışma eğilimi içerisinde olan kurumlar olmuştur. Bu çatışmaların kaynağını oluşturan konular ise toprak üzerindeki mülkiyet ve tasarruf meseleleri başta olmak üzere lord patronajları ile tithे vergileridir. FRITZE, Robert H. / ROBISON, William Baxter (ed.), **Historical Dictionary of Late Medieval England 1272-1485**, Greenwood Press, London, 2002, s. 112.

arttırmıştır. Öyle ki, *tithe* gelirleri ve varlıklı dindar kimselerden gelen bağışlarla Katolik Kilisesi, Karolenj İmparatorluğu döneminde kıtadaki mevcut arazilerin %30'una, X. yüzyılda ise %25'ine sahip konumdadır¹⁶⁶. Bu doğrultuda kıtada çok geniş bir araziye elinde tutan kilise yöneticilerinin bu toprakların mülkiyeti ve tasarrufu hususlarında eşya hukukuna dair belirli değerlendirmelerde bulunmaları gayet doğaldır; ancak dikkat çekici olan şey, kilisenin elinde tuttuğu toprakların mülkiyetine herhangi bir kutsiyet atfetmemesi ve arazilerin kiralanması hususunun kilise tarafından sıklıkla laik hukukta temellenen mülkiyet haklarıyla birlikte değerlendirilmesidir¹⁶⁷.

Katedralleri merkeze alan böyle bir gücün kentlerdeki teşkilatlanma yapısını piskoposluk bölgeleri oluştururken bu yapılanmada halka vaftiz, ölüm, miras gibi konularda hizmette bulunan rahipler önemli rol oynamaktadır. Kilisenin kırsal alandaki teşkilatlarını ise yerel alanda yetkili piskoposların denetiminde Fransisken veya Dominiken tarikatlara bağlı manastır yapıları oluşturmuştur¹⁶⁸. VI. yüzyılda Papa *St. Gregory*'nin manastırcılığın gelişimindeki katkıları sonucu Katolik Hristiyanlığı içerisinde güç kazanan bu yapılar, yerel alanda yetkili olan piskoposların sorumluluğundaki manastır başrahipleri tarafından yönetilir hale gelmişlerdir¹⁶⁹. Cermen istilaları ve Viking baskınları karşısında kıtadaki toplumsal yaşamın istikrarsızlaşması, dinin görece daha korunaklı bu kırsal yapılarda varlığını sürdürmesine neden olmuştur. Böyle bir ortamda elindeki arazilerle feodal yapıya eklenen manastırlar, yoksullara yardım ve Hristiyanlığın vaaz edilmesinin yanında çiftçilik faaliyetlerinde bulunan keşiş gruplarıyla toprağı işleme yöntemlerinin geliştirilmesine önemli ölçüde katkıda bulunmuşlardır¹⁷⁰.

¹⁶⁶ EPSTEIN, 2014, s. 40-41. Herlihy, VII.-XII. yüzyıl Avrupası'nda kilise mülkiyetinin değişimini incelediği çalışmasında X. yüzyıla kadar kademeli olarak artan kilise topraklarının oranının bu dönemden sonra laik kesimin eline geçerek azalmaya başladığını ortaya koymaktadır. Örneğin 876-900 yılları arasında %33'e ulaşan bu oran, 1176-1200 arası dönemde %14'e inmiştir. HERLIHY, David, "Church Property on the European Continent, 701-1200", *Medieval Academy of America*, Yıl: 1961, Cilt: 36, Sayı: 1, (s. 81-105), s. 103-105.

¹⁶⁷ BERMAN, 2020, s. 344-345.

¹⁶⁸ Böyle bir ortamda toplumsal kesimler sıklıkla kilise ve katedrallerin tamirat veya inşaatları için bağışta bulunarak, kutsal emanetler satın alarak veya kutsal yerlere Hacca giderek bu düzene katkıda bulunmaktadır. Bundan daha önemli bir nokta da varlıklı laik kimselerin vasiyetnamelerinde kendilerine hizmetlerde bulunan rahipler yararına veya kilise tamiratları için bağışta bulunmalarıdır. WIESNER-HANKS, 2017, s. 51-55.

¹⁶⁹ LYNCH, 1992, s. 29-31.

¹⁷⁰ ELIADE, Mircea, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi Cilt 3 Muhammed'den Reform Çağı'na*, (çev. A. Berktaş), Kabcacı Yayınevi, İstanbul, 2003, s. 107.

Bu doğrultuda Batı Avrupa’da feodalizmin klasik şeklini aldığı IX. yüzyıl sonrası yapılan reformlar ve kurulan manastırlarla bir dine dönüş döneminden söz edilebilir. Ortaçağ Avrupası’nın kırsal alandaki dini teşkilatlanma şekli olan manastır yapıları, genel anlamda mal varlıklarından feragat etmeye ve aşırıya kaçmamaya yeminli müritleriyle¹⁷¹ birçok yerde güçlü dinsel topluluklar oluşturmuşlardır. Hristiyan öğretilerinde tevazu içerisinde bir yaşamı arzulayan ve haftanın belirli günleri manastır topraklarında çalışan bu toplulukların amacı, *St. Benedikt* tarafından *Regula Benedict* isimli manastır nizamnamesinde çerçevesi ortaya konulmuş olan kilise hizmetlerini ifa ederek tanrı yolunda çileci bir yaşam sürmektir. Bu itikatta bir yaşamın sürmesini sağlayan maddi güç ise ruhanî kurtuluş beklentisindeki lordlar ile patronaj ilişkisi kuran manastırların aldıkları toprak bağışlarıdır¹⁷². Toprağın ekilmesinde yoğun köle emeği kullanan Roma ve Cermen toplulukların aksine *St. Benedikten*’den gelen bu anlayış, baş keşişe itaat eden üyelerin tarımsal faaliyetlerde doğrudan ve düzenli olarak çalışmasını öğütlemektedir. Topluluk üyelerinin ölümüne dek ayrılmadan hizmet ettiği bu yapılar¹⁷³, bağışlar yoluyla giderek genişleyen toprakları üzerinde çalışan üyeleriyle büyük bir emek gücünü elinde bulundurmaktadır¹⁷⁴.

Burada dikkat çekici bir diğer husus, İngiltere’deki manastırlar ile toprak sahipleri arasındaki ilişkilerin değişmesinde yine Norman İstilasından sonra gelen iskân politikalarının etkili olmasıdır. Norman monarşisinin desteklediği birçok toprak sahibinin kendilerine ayrılan topraklarda Sistersiyen manastırlar inşa etmesi ve Normandiya’da kendilerine bağımlı *Benedikten* keşişleri bu yapılara getirmesi, İngiliz manastır yaşamını

¹⁷¹ Ortaçağ manastırları kendilerine hizmet etmek üzere gelmiş bu kişileri kendi tarikat anlayışlarına göre yetiştirmek üzere örgütlenmiş okullar olarak da değerlendirilmelidir. Latince bilgisinin yanında kökenleri *Trivium* ve *Quadrivium* alanlarıyla antik döneme uzanan retorik, gramer, astronomi, matematik gibi yedi özgür sanatın da on yıllık bir eğitim sürecinde bu kişilere öğretilmişinin altı çizilmelidir AYTAÇ, Kemal, **Avrupa Eğitim Tarihi**, Phoenix Yayınevi, Ankara, 2012, s. 84-85.

¹⁷² XI. yüzyıldan itibaren keşişler, kendilerini Hz. İsa’ya adayın ve dünyadan tamamen vazgeçmeyi kabul eden önderler olarak görülmeye başlanmıştır. Latince klasikleri kopyalamak, manastıra gelen misafirleri ağırlamak veya hasta bakmak gibi birçok görevi yapmak üzere keşiş hayatına kabul edilen bu kişiler ömürleri boyunca baş keşişe itaat etmeye ve manastırdan ayrılmamaya ant içerek bu yaşama dahil olurlar. DAVIS, 2020, s. 270-272.

¹⁷³ FRITZE / ROBISON, 2002, s. 28.

¹⁷⁴ *St. Benedikt* eserinde manastıra giren keşişin ölümüne dek sığındığı manastırında kalmasını emretmektedir. Böyle bir ortamda ruhen ve bedenen teslimiyet içerisindeki keşişin manastırdan ayrılması veya başka bir manastıra gitmesi de yasaklanmıştır. DAVIS, 2020, s. 89-91.

bir kuşak gibi kısa bir sürede değiştirmiştir¹⁷⁵. Bununla birlikte manastırlar, şövalyelerin ihtiyaçlarının kiracılar tarafından olduğu kadar manastır rahipleri tarafından da karşılanmak zorunda olması nedeniyle askerî idare bakımından da önemli işlev görmüş oluşumlardır¹⁷⁶.

Ekilebilir toprakların genişlemesiyle birlikte yeni yerleşim yerlerinin oluşmasının manastır sayısındaki artışta etkisi olduğu buradan çıkarılabilecek bir başka sonuçtur. Pazara dayalı yoğun bir ekime ihtiyaç duymayan malikânelerin karşısında manastır mensuplarının ekili alanları genişletmeyi bir çare olarak görmesi, kırsaldaki dinsel hareketliliğin toprak açma faaliyetleriyle beraber gelişmesine yol açmıştır¹⁷⁷. Böyle bir ortamda göç hareketleri¹⁷⁸ nüfus artışının bir sebebi olarak ortaya çıkmış ve birçok köylünün yeni kurulan veya gelişen bölgelere kaymasını beraberinde getirmiştir. Bununla birlikte İngiliz kıyılarını içerisine alan bu ticari canlanma, kilise ve şehirlerin de zenginleşmesini sağlamıştır¹⁷⁹.

¹⁷⁵ STÖBER, Karl, **Late Medieval Monasteries and their Patrons England and Wales c. 1300-1540**, The Boydell Press, Suffolk, 2007, s. 10. Normanların gelişiyle geçmiş döneme kıyasla hukukî statüleri büyük oranda gerileyen İngiliz kadınlarının aileleri tarafından toprak mülkiyetini elde tutabilmek için zoraki evlendirilmeye çalışmaları, bu manastırları birer kaçış noktası haline gelmişlerdir. ERKOÇ YENİ, Seda, “Çilecilikten Mistisizme: On Birinci Yüzyıldan On Dördüncü Yüzyıla Kadar İngiltere’de Münzevi Kadınlar”, **Orta Çağ’a Yeni Yaklaşımlar: Ekonomi, Savaş, Kilise, Yaşam**, (der. Z. Kocabıyıkoglu Çeçen), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2019, (s. 189-216), s. 192-193.

¹⁷⁶ KEARNEY, 2015, s. 103-104. *Magna Carta Libertatum*’un 46.maddesi de baronların manastırlar üzerindeki koruyuculuğunu hükme bağlaması açısından önem taşımaktadır. “*Manastırlar inşa etmiş ve bununla ilgili olarak İngiltere Krallarından resmi belge almış ya da bu manastırların uzun süreli sahipliğini üstlenmiş olan bütün Baronlar, manastırlar boş kaldığında, olması gerektiği gibi, bunların koruyuculuğunu üstlenecekler.*” **Magna Charta seu Magna Charta Libertatum: Büyük Sözleşme ya da Özgürlükler Sözleşmesi**, (çev. Ç. Dürüşken), Alfa Yayınları, İstanbul, 2017, s. 38-39.

¹⁷⁷ LE GOFF, 1999, s. 49. Herlihy, Batı Avrupa’da gerçekleşen kolonizasyon hareketleriyle kazanılan topraklara özgür köylülerin yerleşmesinin de kilise topraklarındaki oransal düşüşüne sebep olduğuna dikkat çekmektedir. Mâlikane sisteminde kiliselerine bağlı serflerin yerini özgür köylülerin alması ve bu yeni topraklara yerleştirilmesi de kilisenin aldığı verginin ve elindeki toprakların giderek düşmesinde etkili olmuştur. HERLIHY, 1961, s. 99.

¹⁷⁸ Ortaçağ toplumsal yaşamının büyük oranda durağan ve sabit bir yaşamı gerektirdiği kabul edilmekle beraber I. Haçlı Seferinden Kara Veba’ya dek geçen dönemde oldukça büyük bir popülasyonun yerlerinden göç etmesi dikkat çekicidir. Bu göç yalnızca serf toplulukları ile gerçekleşmemiş, aynı zamanda varlıklı sınıflar ve kilise mensuplarının da bölge değiştirdikleri bir süreçtir. Keşişler ve rahipler de manastırların eğitim ve misyonerlik hizmetleri sebebiyle sürekli hareket halindedir. LYNCH, 1992, s. 156-157.

¹⁷⁹ XI. yüzyıla birlikte temelde Flandre ve İtalya’da yoğunlaşan ticari canlanma, Kuzey Denizi ve Baltık Denizi’ne kıyısı olan ülkelerden tahıl, kereste, ringa balığı gibi ürünlerin ham madde olarak ithal edildiği ve bu bölgelere işlenmiş ürünün satılmasıyla birlikte ekonomik ilişkileri canlandırmıştır. LYNCH, 1992, s. 156-157.

Manastır yaşamını himayesinde tutan Norman toprak sahiplerinin önemli kazançlarından biri de vergilerdir. Serflerin koyun veya topraktan kaldırılan mahsulün onda birini *tithe* yani ondalık olarak ödediği bu vergi, kilisenin temel kazançları arasındadır¹⁸⁰. Kilise hukukundan gelen ve zaman içinde gelenekselleşen *tithe* vergisinin amacı, temel tarım ürünlerine ya da çiftlik hayvanlarına kilise yararına el koymaktır. Köylülerle kilise arasında farklı dönemlerde %2,5 ila %14 oranıyla değişkenlik gösteren bu vergide köylünün ürettiği buğday, yulaf, arpa, çavdar ve şarap¹⁸¹ ana kaynağı oluştururken, kısmen de sebze ve meyveler üzerinden bu vergi alınabilmektedir. Bunun dışında “*blood tithes*” denilen çiftlik hayvanları üzerinden gerçekleşen vergi kesintilerine farklı bölgelerde rastlamak mümkündür¹⁸².

Burada son olarak *tithe* vergilerinin Norman koloni siyasetinin temeli olduğu dile getirilmelidir; zira her dinsel cemaat kendi papazlık bölgelerinin geçimi ve yeni kilise inşa edebilmek için malikânelerden alınacak bu vergilere dayanma zorunluluğu altındadır¹⁸³. Bu yönüyle halktan alınan vergilerin kiliseyi feodal sistemde başat bir aktör konumuna getirdiği XII. ve XIII. yüzyıl İngilteresi’nde bahsedilen dinsel ve ekonomik ortaklığın sistemin işleyişinde büyük etkisi olduğu ortadadır. Bu vergilerle mevcut üretim tarzından yüksek şekilde yarar gören kiliseler, kırsal nüfus üzerinde ise manastırlar yoluyla ekonomik ve politik hâkimiyet kurmayı başarmışlardır.

1.3.3. *Magna Carta Libertatum*: Sınıflar Arası Mücadele ve Hukuksal Gelişmeler

Norman ile Angevin krallarının feodal düzenle kurdukları ilişki, üç ana eksenle cereyan etmiştir. İlk olarak bu kişiler, lordların kendilerine olan mali bağılıklarını bizatihi krallığın savaş giderlerini finanse etme amaçlı kullanmış, ikinci olarak feodal düzenin

¹⁸⁰ SOMÇAĞ, 1994, s. 13.

¹⁸¹ Ortaçağda kilise ve krallığın şarap ihtiyacını temin etmenin en iyi yolunun şarabın içsel olarak üretilmesi olduğunu ifade eden Pirenne, ayinlerde kullanılmak üzere kendi şaraplarını yapan manastırların bu husustaki önemi üzerinde durmaktadır. Özellikle ‘alçak ülkeler’ şarap ithali yerine bağıcılığa uygun toprakları elde ederek bu toprakta kurdukları manastırlarla ihtiyaçlarını çözmeyi amaçlamışlardır. PIRENNE, 1984, s. 333.

¹⁸² LADURIE, Emmanuel La Roy / GOY, Joseph, ***Tithe and Agrarian History from the Fourteenth to the Nineteenth Centuries***, Cambridge University Press, New York, 1982, s. 14-15.

¹⁸³ KEARNEY, 2015, s. 103.

alışıl gelmiş ilişkilerini açacak şekilde güçlü bir yönetim mantığı içerisinde ve doğrudan krallığın hizmetinde etkili bir yargı sistemi geliştirmişlerdir¹⁸⁴. Böylece tepedeki büyük lord olan kral ile ona sadakat yemini eden aristokrasi arasındaki ilişkilerin bir güç dengesi içerisinde geliştiği Norman yönetiminde görece zayıf konumdaki lordların karşısında kral giderek güç kazanmış ve merkezîyetçi temelde bir hukuk yapılanması oluşabilme imkânı bulmuştur¹⁸⁵. Böyle bir süreçte 1164 yılında kilise mahkemelerinin alanını sınırlandıran *Clarendon Yasaları* (*Constitutions of Clarendon*) da kanonik hukuka karşı krallığın bir diğer kazanımı olmuştur¹⁸⁶.

Buna karşılık Norman Fethi üzerinden geçen bir buçuk asırlık sürede toprak sahibi sınıflar üzerindeki vergi yükü Haçlı Seferleri ve Fransa'yla girilen savaşlar sebebiyle giderek artmıştır. *Magnum Concilium*'un kralın emri doğrultusunda yeni vergiler koymaya zorlanması sonucunda lordlar tarafından Londra'nın işgali, esasen bu monarşik yapıya ve bu yapının sürekli artan vergi taleplerine karşı ortaya çıkmış bir isyan niteliğindedir. İsyanın sonucunda imzalanan bu berat (*chart*), lordların mülklerden kaynaklı haklarının krala kabul ettirilmesi amacını taşımaktadır¹⁸⁷. Başpiskopos *Stephen Langton*, İngiltere kralı ve baronları arasında gerçekleşen, Norman monarşisinin baronlar üzerindeki artan baskısına karşı imzalanan bu altmış üç maddelik metin, iç ve dış politikadaki ekonomik, dinsel ve toplumsal bir dizi çekişmenin sonucunda ortaya çıkmıştır. Bununla beraber metindeki kazanımları genellikle lordların çıkarlarıyla sınırlayan veya bunları halkın bir kazanımı olarak gören iki ayrı yaklaşım vardır. Metni lordların zaferi olarak gösteren

¹⁸⁴ HOLT, James C., **Magna Carta**, Cambridge University Press, Cambridge, 2015, s. 52.

¹⁸⁵ LOUGHLIN, 2017, s. 210-211.

¹⁸⁶ *II. Henry*'nin devlet meselelerini görüştüğü yer olan Clarendon, aynı zamanda kralığa ait av köşküdür. *Henry*'nin kilise ile imzaladığı Clarendon Yasaları, temelde kiliseyle krallık ilişkilerini yeniden düzenleme amacı taşımaktadır. Özellikle rahiplerin imtiyazlarının ve kilisenin yargı yetkisinin krallık mahkemeleri adına büyük oranda sona erdirilmesine dair hükümleri içerisinde barındırmaktadır. Kralın izni olmadan rahipler Roma'ya giderek yargısal başvuruda bulunamayacaklar; toprak, borç ve patronajla ilgili konularda kilise mahkemelerinin yargı yetkisi söz konusu olmayacaktır. Bu hükümlerin dışında *II. Henry* ile Canterbury Başpiskoposu Thomas Becket arasında büyük bir gerilim yaratan ve Başpiskoposun 1170 yılında öldürülmesine sebep olan bir hüküm daha vardır. Buna göre halka karşı ağır suç işleyen din adamları hakkında kilise mahkemeleri kendi üyelerinin yargılamasında görevli olamayacak, cezalar devlet hukukuna göre verilecektir. JANIN, Hunt, **Medieval Justice: Cases and Laws in France, England and Germany, 500-1500**, McFarland & Co., North Carolina, 2004, s. 75-76.

¹⁸⁷ WIESNER-HANKS, 2017, s. 138-139. "*Fransa Kralı II. Philipp'e karşı yenilgisinin (1204) ardından babası II. Henry'nin kurduğu Angevin İmparatorluğu'nu yeniden tesis etmek isteyen John, savaşı gelecekte devam ettirmek kararlılığındadır. Baronlar ise kaybettiği toprakları geri almak isteyen John'un paralı askerleri için scutage ödemeye, denizası sefer için askerlik hizmeti sağlamaya pek de yanaşmayacaklardır.*" METİN, Sevtap, **Magna Carta ve Sened-i İttifak'tan Bugüne**, On İki Levha Yayıncılık, İstanbul, 2018, s. 49.

yaklaşımın aksine Linebaugh, Saxon dönemden bu yana geleneksel şekilde kullanılan ortak alanların tasarrufu bağlamında beratın başta yoksul kesim olmak üzere İngiliz halkının bir kazanımı olarak görülmesi gerektiğini ifade etmektedir¹⁸⁸.

Burada dikkat çekici bir diğer unsur kral ve lordlar arasındaki yargısal mücadelenin bir uzantısı olarak lordların hâkimiyetleri altındaki bölgelerde bulunan nüfusun tâbi olacağı hukuk konusunda merkezîyetçi hukuk pratiklerini kabul etmeyerek adaleti kendilerinin sağlaması gerektiğini savunmuş olmalarıdır¹⁸⁹. Bu yönüyle bir uzlaşma belgesi biçiminde nitelendirilmesine karşın XIII. yüzyılda lordluk ile krallık arasındaki ilişkilerde¹⁹⁰ “*Magna Carta*” (*Büyük Şart*), yönetsel çatışmaya sebep olmuş bir belgedir. On yıl içerisinde üç kez değiştirilen berat, imzalanması üzerinden geçen bu süre içerisinde yeniden düzenlenmiş ve ancak on yılın sonunda parlamentoda onaylanarak yasal bir belge niteliğine sahip olabilmıştır¹⁹¹. Bu doğrultuda Norman İstilasası sonrası yaşanan birçok siyasi gelişme gibi *Magna Carta* da ekseriyetle Fransa’daki topraklarından kiracı getiren Norman baronlarının krallıkla yaşadığı çatışma ve egemenlik mücadelesinin bir yansımasıdır¹⁹².

Kral John’un yönetimini sınırlandıran bazı maddelerin çıkarılmasının ardından yasalaşan berat, esasen büyük toprak sahipleriyle krallık arasında önemli kararların alınması sürecinde müzakereyi gerektirecek hükümler barındıran bir belge niteliğindedir. Beratın 12. ve 14. maddeleri¹⁹³ baronların oluşturduğu meclisin oylaması olmadan hiçbir iane ve

¹⁸⁸ LINEBAUGH, Peter, **The Magna Carta Manifesto Liberties and Common For All**. University of California Press, London, 2008, s. 23-24.

¹⁸⁹ HUDSON, 2018, s. 197.

¹⁹⁰ *Magna Carta* öncesi Kral John’a muhalif kuzeydeki bölgeler ile krallığa sadakat içindeki Winchester merkezli güney şehirleri İngiliz toprakları ikiye bölünmüş durumdadır. Beratın Kral John tarafından feshedilmesinin ardından lordlara ait bu bölgelerdeki müstahkem mevkiileri ele geçirmek üzere sefere çıkmıştır. Lordlar ve krallık arasındaki bölünmeyi oluşturan topraklar ve bu seferin hangi mevkilere yapıldığı hakkında bkz. DANIELL, 2008, s. 33.

¹⁹¹ HOLT, 2015, s. 33. Bu açıdan 1297 yılında kabul edilen *Confirmatio Cartarum*’dan kısaca bahsetmek gerekir. *Magna Carta*’nın temsilci olmadan vergi konamayacağı ilkesi, kralın yargıçları ve hükümet tarafından *common law* statüsünde ilk kez burada kabul edilmiştir. *Magna Carta*’nın *common law* olarak kabulüne ilişkin bkz. BAKER, John, **The Reinvention of Magna Carta 1216-1616**, Cambridge University Press, Cambridge, 2017, s. 13-17.

¹⁹² KEARNEY, 2015, s. 101-102.

¹⁹³ Bu konu, *Magna Carta* md.12’de şöyle hükme bağlanmaktadır: “*Krallığımızın ortak kararı olmadıkça, krallığımızda askerlik hizmeti karşılığı olarak hiçbir vergi toplanmayacak ya da bağış alınmayacaktır; esaretten kurtulmak için şahsımıza ödenen kefalet parası, en büyük oğlumuzun askerlik hizmeti için ve en*

yardımın toplanamayacağı hususunu karara bağlamaktadır¹⁹⁴. Roma hukukundan gelen “*Quad omnes tangit, ab omnibus approbetur*” yani herkese dokunan şeyin herkes tarafından onaylanması gerektiği ilkesi, ek vergi koyabilmek için temsiliyet gerekliliğini ve temsil edenin izni olmadan vergiye hükmedilemeyeceği şartını getirerek kralın baronlardan yardım akçesi veya “*scutage*”¹⁹⁵ talebini belirli koşullarla sınırlandırmaktadır¹⁹⁶. “*Habeas Corpus*” ilkesinin¹⁹⁷ temelini oluşturan 39. madde ise krallıktaki özgür kimselerin kendi dahil oldukları zümrenin kararı dışında, yasal bir takibat olmadan tutuklanamayacakları ve mallarının müsadere edilemeyeceğini hükme bağlamaktadır¹⁹⁸.

Baronların malikânedeki kaynaklı manoryal yetkilerinin krallığa karşı savunulması ve tasarruf haklarının hükme bağlanması da krallığa kabul ettirilen bir husus olarak dönemin dikkat çekici gelişmeleri arasındadır. Bununla birlikte orman ihlallerinin baronların feodal haklarından ötürü karara bağlanması da bu hükümlerde yer almaktadır¹⁹⁹. Buna göre krallık tarafından el konmuş ormanlık alanlar ve nehir kıyılarının kullanımı serbest bırakılacak ve bu hükmün icrası için o bölgelerdeki şövalyeler görevlendirilecektir. Böylece krallığın ormanlara dair yasaklarını sınırlandıran berat, müşterekler meselesine temas ederek kolektif hakların önemini vurgulamaktadır²⁰⁰. Bu sayede baronlar ve özgür köylülerin avlanma, yiyecek sağlama ve yakacak odun ihtiyaçlarını giderememeleri sebebiyle ülkede şikâyet konusu olan geniş ormanlık alanların yasalarla krallık idaresinde

---

büyük kızımızın ilk evliliği için yapılan bağışlar bunun dışındadır. Söz konusu bu üç durum için de makul bir bağış alınacaktır.” Magna Charta, 2017, s. 27.

¹⁹⁴ BLACK, 2020, s. 134-136.

¹⁹⁵ Latince *scutagium*, Fransızca *escuage*’den gelen bu ifade, kral adına toprağı elde tutan kişilerin askerlik hizmeti karşılığında ödedikleri vergiyi ifade etmektedir. XII-XIII. yüzyıl savaşlarında İngiliz ordusuna destek amaçlı getirilen paralı askerlerin finansmanı için başvuru olan bu askerî vergi, kalkan parası (*shield money*) olarak da anılmaktadır. CORÉDON / WILLIAMS, 2004, s. 252.

¹⁹⁶ TURNER, Ralph V., *Magna Carta Through the Ages*, Longman, Essex, 2003, 68.

¹⁹⁷ “*Magna Carta, 1628 Petition of Rights, 1679 tarihli Habeas Corpus Act, 1689 tarihli Bill of Rights dâhil, yazılı anayasası bulunmayan İngiltere’de özel anayasal statüye sahip bir dizi belgenin ilki olarak kabul edilir.*” METİN, 2018, s. 187.

¹⁹⁸ Magna Charta, 2017, s. 37.

¹⁹⁹ Beratin 50. Paragrafında bu konuya ilişkin şu ifadeler bulunmaktadır; “*Ormanlar ve Tavşan Barınakları, Orman Koruyucuları ve Tavşan Barınaklarından Sorumlu Görevliler, Şerifler ve onların hizmetindekiler, Nehir Kıyıları ve bu kıyıların koruyucularıyla ilgili yanlış uygulamalar söz konusu olduğunda, ilgili kontluklarda, bu kontlukların ileri gelen kişilerince seçilmiş aynı kontluktan yeminli on iki Şövalye tarafından derhal soruşturma başlatılacak ve soruşturmanın başlatılmasından sonraki kırk gün içinde, söz konusu şövalyeler tarafından bu tür uygulamalara, geri dönüşü olmayacak şekilde tamamen son verilecek; ama böyle bir uygulamanın yapıldığından öncelikle bizim ya da biz İngiltere’de değilsek Başyargıcımızın haberi olacak.*” Magna Charta, 2017, s. 40-41.

²⁰⁰ METİN, 2018, s. 133.

kalmak üzere devamlı genişletilmesinin ve orman görevlilerinin bu alanlardaki keyfi uygulamalarının berattaki 44., 47., 48. maddelerle sınırlandırılması amaçlanmıştır²⁰¹. Bu hususta Norman İstilasası'nın İngiltere'deki ormanlara ilişkin hukuku tanımayarak ormanları kralın mülküne dahil olarak gördüğüne dikkat çeken Linebaugh, *Magna Carta*'nın alışılagelmiş muhafazakâr yorumlarının sıklıkla yasalar çerçevesinde iktidarı sınırlandırma pratikleri üzerinde durduğunu, radikal biçimde ise beratın XIII. yüzyılda ülkedeki sınırlı geçim kaynağına sahip olan yoksulların ortak toprakları ve doğal kaynakları kullanma haklarının kayıt altına alındığı ilk anayasal belge olarak görülmesi gerektiğini dile getirmektedir. Örneğin balık avlama hakkı, otlatma hakkı, beyin arazisinde balıkçılık yapma hakkı, sürü otlatma hakkı gibi haklar toplumsal anlamda gıdaya erişimin önemini gösterirken, ağaç kesme hakkı, yakacak odun ya da çalı toplama hakları ise Saxon geleneklerden hareketle ağaçlık alanların bölgedeki topraklar gibi beye ait olduğu, otlatma hakkının ise yöre halkına ait kabul edildiği bir düzenin kaldırılma girişimine karşı bir savunma niteliğindedir²⁰². Gerçekten de mera, otlak, yayla, nehir gibi farklı kaynakların bir araya geldiği ormanın o bölge sakinleri için bir yaşam alanı olduğunu ve bu kaynaklardan beslenme, ısınma, barınma gibi çok farklı gereksinimlerin karşılandığını görmek ve orman arazilerine erişimin engellenmesi ya da ormanların tarıma açılmasına karşı yükselen seslerin buradan hareketle değerlendirilmesi gerekmektedir. Bu bakımdan Magna Carta sonrası 1217 tarihli Orman Şartnâmesi (*Carta Foresta*), bir anlamda beratın ormanlara ilişkin hükümlerinin başta geyik avlama ve ormandan odun toplama gibi göreneklere dayanan ve ekonomik değere sahip yerel pratiklerin açık ve kapsamlı bir şekilde düzenlenmesi olarak anlaşılmalıdır²⁰³.

Sonuç olarak *Magna Carta* her ne kadar döneminin evrensel doğal hukuk anlayışına uygun bir berat olarak gösterilse de bu, tarihsel açıdan doğru görünmemektedir. Zira toprak sahibi, piskopos ve özgür yurttaşların ivedi çözüm gerektiren idari problemlerini çözmek amacıyla hazırlanan bu hukukî metin, *common law* içerisine doğal hukuk

²⁰¹ TURNER, 2003, s. 68-69.

²⁰² LINEBAUGH, Peter, "Özgürlük ve Herkesin Müsterekleri", **Müstereklerimiz Paylaştığımız Her Şey**, (ed. J. Walljasper), (çev. T. Birkan, B. Cezar, Ö. Çelik, D. Gürkan, S. Kılıç, M. Gürsoy Sökmen), Metis Yayınları, İstanbul, 2015, (s. 87-90), s. 87-89.

²⁰³ KARAGÖZ, Fatma Gül, "Bir Masaldan Magna Charta'ya, Magna Charta'dan 17. Yüzyıla Mülksüzlesen Köylülerin Hikayesi.", **GSÜHFD**, Yıl: 2020, Cilt: 19, Sayı: 1, (s. 187-221), s. 207-208.

ilkelerini yerleştirme saikiyle kaleme alınmamıştır²⁰⁴. Bu yönüyle kralın egemenlik haklarını sınırlandıran ve kralın yapacağı düzenlemelerin meclisle birlikte yasa halini almasını sağlayan ferman, kral ve lordların yetkilerinin yeniden tanımlanması ve Norman monarşisinde malikâne gelirlerinin paylaşılması üzerine kurulu ekonomik yaşamın yeni krizler oluşturmayacak şekilde düzenlenmesi anlamına gelmektedir. Böylece *common law* içerisine dahil edilecek berat, ayrıca mahkemelerin yetkilerinin yanında can ve mal güvenliği, ticaret özgürlüğü ve vergi yükümlülüklerinin düzenlenmesini de hükme bağlamaktadır²⁰⁵. Genellikle yerel alanda yerleşik topluluklar elindeki geleneklerle dikkat çeken ve bölgesel güçlerin merkeze karşı üstün geldiği tarihsel aşamada bu kazanımlar, toprak sahipliğinin krallık yönetiminde nüfuzunu arttırdığı yeni bir tarihsel dönemi başlatacaktır.

1.4. YÜN SAVAŞLARI, SINIFSAK MÜCADELE VE ERKEN ÇİTLEMELER DÖNEMİ

1.4.1. Magna Carta Sonrası Toprak Aristokrasisinin Değişimi ve Parlamento

Ortaçağ siyaset pratiğinde devlet yönetimine hâkim olan üç temel ilke sırasıyla kralın yönetiminin yasayla sınırlandırılması, danışma meclisleriyle somutlaşan genel temsil prensibi ve hukuka aykırı yasalar karşısında temsilcilerin krala karşı direnme hakkıdır. Bu pratiğin bir sonucu olan monark ya da serf fark etmeksizin herkesin üzerinde ve uymak zorunda olduğu bir öge olan yasaya kralın bağlı olmasındaki²⁰⁶ “yasa”

²⁰⁴ Buna karşılık *Magna Carta*'yı doğal hukuk çizgisinde yorumlayan Lincoln Piskoposu Grosseteste, *Gravamina* isimli eserinde, *Magna Carta* ile Orman Şartnamesi'ni tanımayan *Kral III. Henry*'nin *common law* ve evrensel doğal hukuk kaidelerini çiğnediğini ifade etmiştir. METİN, 2018, s. 186-187.

²⁰⁵ ÖZCAN, Mehmet Tevfik, **Modern Toplum ve Hukuk Devleti**, On İki Levha Yayıncılık, İstanbul, 2008, s. 218-219. Antik medeniyetten kıtadaki diğer ülkelerle karşılaştırıldığında daha az etkilenen İngiliz toplumunun Cermen ilkel yönetimleri içerisinde gelişen toplumsal karakterinin sonraki yüzyıllarda kral ile tebaa arasındaki ilişkiler büyük oranda sirayet ettiği söylenebilir. Bu düşünce *Magna Carta*'daki 61. madde başta olmak üzere krallık idaresini birçok hukukî ilke ve yasayla sınırlandıran bir düzenin, halk desteğini arkasında bulan yargıçlarla hayata geçirildiği bir toplumsal yaşamı beraberinde getirmiştir. KIVILCIMLI, Hikmet, **Tarih-Devrim-Sosyalizm Işığında İkel Sosyalizmden Kapitalizme İlk Geçiş: İngiltere**, Diyalektik Yayınları, 1994, İstanbul, s. 116-118.

²⁰⁶ “*Kral yasanın altında ve üzerindedir.*” (*Rex infra et supra legem*) kuralı gereği Ortaçağ siyaset pratiğinde bir kral ile kraliyet iktidarı arasında hukuka bağlılık ters orantılı şekilde artış göstermektedir. Kralın kişiliği yasayla bağlı kaldıkça krallık iktidarı yücelmektedir. Bir diğer ifadeyle kralı muktedir yapan unsur, bizzat *rex*'in *lex*'e olan bağlılığıdır. “*Kralı kral yapan Hukuka bağlı olmasıdır; ama kralı kral yapan*

mefhumundan, bugünkü anlamda bir anayasal kontrol mekanizması yerine, yazılı olmayan geleneksel ilkeler bütünü anlaşılmalıdır²⁰⁷. Ortaçağ İngiliz politik düşüncesinde kralın sınırlandırılmasına dair Roma hukuku temelli “yaşayan yasa” (*lex animata*) ve *common law* temelli “kralı kral yapan yasadır” (*lex facit regem*) ilkeleri arasında makamın sınırlarına dair mücadele, *lex animata*’nın İngiliz hukukunda yer alması ve kralın karar alma sürecinde yetkisinin büyük oranda sınırlandırılmasıyla sonuçlanmıştır. *Common law* temelli merkezileşme çabaları karşısında makam, kralın kendi bedeninden ayrılmadığından ötürü yasayla sınırlandırma, feodal ve teokratik nitelikleri de bulunan krallığın yetkileri bakımından siyasi bir krize yol açmıştır²⁰⁸. Buradan hareketle kralın sınırlandırılması²⁰⁹ yasa ve çoğunlukla toprak aristokrasisi içerisinde gelen temsilciler heyeti ile mümkün olabilmiştir. Batı toplumsal hiyerarşisinde bu durum, merkezi otorite karşısında güçlenen toprak aristokrasisinin mali-idari konularda sıklıkla çatışma ve uzlaşma sarmalında ilerleyen tarihsel mücadelelerinin bir karşılığı olmuştur.

Kralın yasayla sınırlandırılması fikrinin gelişimi konusunda Gierke, devlet ve hukukun birbirlerine bağlı şekilde geliştikleri fikrinin Ortaçağ’a yabancı olduğunu ifade etmektedir. Antik düşünceden gelen mirasla devlet iktidarı, kuramsal açıdan hukuk fikrinden bağımsız bir yapı olarak geliştiğinden ötürü Ortaçağ siyasal kuramcılarının göre devlet, hukuk karşısında itaatkâr değildir, aksine baskın ve hukuk yaratıcı bir konumda teşekkül etmiştir²¹⁰. Ortaçağda daha etkin temelde yönetme arzusundaki İngiliz kralının önündeki temel problem, krallık makamını temsil etmesi yanında aynı zamanda bir lord

---

Hukuk, kralın kraliyet iktidarını artırır ve hükümdara onu birçok bakımdan hukuksal olarak yasaların üstüne yerleştiren olağanüstü haklar tanır. KANTOROWICZ, Ernst H., **Kralın İki Bedeni Ortaçağ Siyaset Teolojisi Çalışması**, (çev. Ü. H. Yolsal), Bilgesu Yayıncılık, Ankara, 2018, s. 198-206.

²⁰⁷ Eski Almandaki “*Nieman ist so here, so daz reht zware.*” (No one is so much lord that he may coerce the law. / Kimse kral kadar yasanın boyunduruğu altında değildir.) ifadesinde de görüldüğü üzere Ortaçağ monarklarının yönetimini yasayla sınırlayan kabul, genel olarak farklı dönemlerde gelişen üç ana kaynaktan beslenmektedir. Bunlar sırasıyla Cermen gelenekleri, Stoacı doğal hukuk anlayışı ve her hükümdarın tanrının yeryüzündeki vekili ve eylemlerinin aracısı olduğuna dair Hristiyan öğretisidir. KERN, Fritz, **Kingship and Law in the Middle Ages**, (çev. S. B. Chrimes), Basil Blackwell, Oxford, 1939, s. 181-197.

²⁰⁸ DURGUN, Fatih, “*Lex Animata ve Lex Facit Regem* Prensipleri Çerçevesinde 13. ve 14. Yüzyıllarda İngiliz Siyaset Düşüncesinin Krizi”, **Ortaçağ Avrupa Tarihi Üzerine Kavramlar ve Olgular**, Ketebe Yayınları, İstanbul, 2021, (s. 69-89), s. 84-86.

²⁰⁹ Bununla beraber devletin ahlaki gereklilik kadar hukuki bir işlem ve temel üzerinde yükselme ihtiyacı da devlet yasalarının karşısına hiçbir dünyevi iktidar tarafından yok edilemeyecek tabii yasa fikrinin çıkarılmasıyla bir çözüme kavuşturulmuştur. GIERKE, Otto, “Orta Çağ’da Siyasi Kuramlar: Devlet ve Hukuk”, (çev. O. Akbulut, E. Zeybekoğlu), **Devlet Kuramı**, (der. C. B. Akal), Dost Kitabevi Yayınları, Ankara, 2005, (s. 129-137), s. 129-130.

²¹⁰ GIERKE, 2005, s. 129-130.

olarak vassallarıyla sözleşme ve bağımlılık ilişkisini ayırım gözetmeden istikrarlı şekilde sürdürmek zorunda olmasıdır; ancak *Magna Carta* sürecinde de görüldüğü üzere İngiliz kralının hukukî meşruiyet problemine dair yeni formülasyonlar geliştirilmeye devam etmiştir²¹¹.

Bu kapsamda modern tarih yazımı, İngiltere topraklarında parlamentonun kökenini XIII. yüzyıldaki toplumsal mücadeleler ve Geç Ortaçağ Avrupası'nda bu dönemde başta “*estate*”²¹² kurumu olmak üzere artış gösteren temsili organların varlığı üzerinden açıklama eğilimindedir. Buna karşılık Wessex Kralı *Æthelstan*'ın hükümdarlık döneminde “*wise men*”lerin toplandığı “*Witenagemot*” isimli Saxon danışma meclisi, ülkedeki parlamenter geleneğin ilk örneği konumunda olup kralın ülkeyi başka bir temsil makamıyla birlikte yönetme anlayışının kıtadaki örneklerine kıyasla erken bir dönemde yerleşmesini sağlamıştır²¹³. Bu gelenekte parlamentonun kral karşısındaki görevi zaman içerisinde büyük değişkenlik göstermiş ve bir temsili organ olarak konseyin kralla birlikte ülkeyi yönetebileceğine dair güçlü kanaat, Geç Ortaçağ'a dek uzanan bir çizgide yerel toplulukların kendi temsilcilerini bu organ vasıtasıyla meclise taşıyabileceğinin göstergesi olmuştur. Büyük oranda kralın danışma kurulu olan bu organ (*Curia Regis*), gerektiğinde mali ihtiyaçların müzakere edildiği bir karar merci olarak varlığını sürdürürken önemli davalarda yüksek mahkemeye de dönüşebilme gücünü haiz şekilde işlerlik kazanmıştır²¹⁴.

Kral konseylerinin ulusal konuların görüşülmesi, yasa çıkarılması ve yargılama makamı olarak varlıklarını ülkede korumaya devam etmeleri, *Fatih William*'ın son Saxon kralı

²¹¹ DURGUN, 2021, s. 78-80.

²¹² Geç Ortaçağ'da gelişen kent yönetimlerinin feodal hiyerarşik ilişkileri aşan siyasal örgütlenmeler olduğunu dile getiren Poggi'ye göre Prusya kökenli *estates* veya *stände* isimli bölgesel meclislerde görev yapan temsilciler, hükümdar veya vekilleriyle kurdukları temaslarda yönetime ilişkin itirazlarını veya tavsiyelerini bildirmekte veya tebaalarının haklarını savunmaktadırlar. POGGI, Gianfranco, **Modern Devletin Gelişimi Sosyolojik Bir Yaklaşım**, (çev. Ş. Kut, B. Toprak), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2009, s. 60-62.

²¹³ MADDICOTT, John Robert, **The Origins of the English Parliament 924-1327**, Oxford University Press, New York, 2010, s. 440. Kökeni Saxon döneme dek uzanan Meclis, Wessex krallarının danışma organı (*Witan*) olarak kurulmuş ve 924 yılında *Æthelstan*'ın tahta çıkışından Kral Edward'ın ölümüne dek krallık meclisleri ülke idaresinde nüfuzlarını arttırmışlardır. Genellikle yerel meclislerden gelen bu kişilerle krallık, Norman İstilasası'na kadar bölgesel temsilcilerin katılımıyla sürekli hale gelmeyi başarmıştır. MADDICOTT, 2010, s. 49.

²¹⁴ LOUGHLIN, 2017, s. 209-211.

Edward'ın meşru varisi olarak kendini kabul ettirmesinden başlayarak merkeziyetçi yapının geliştirilmesi ve devlet idaresinin güçlü konsüler geleneğinin sürdürülmesinde yardımcı olmuştur²¹⁵. III. Henry'nin hükümdarlığı bir kraliyet topluluğu olarak *Magna Carta* sonrası parlamentoda yüksek zümre mensuplarının (*magnate*) yer almasını bir geleneksel gereklilik olarak devam ettirirken; XIII. yüzyıl ortalarından itibaren her *shire* bölgesinden gelecek iki şövalye ile meclisin toplanması, parlamentoyu temsil yetkisi bakımından güçlendirmiştir²¹⁶. Kontluk şövalyelerinin parlamentoda yer almalarıyla birlikte görece düşük gelirli toprak sahiplerinin yerel meclislere ve parlamentoya katılmaları da ülkede temsiliyet fikrinin yerleşmesine sebep olmuş ve mali konuları bu temsil heyetlerine danışma fikri yaygınlaşmıştır. “*Parliamentum*”²¹⁷ ifadesinin ilk kez kullanıldığı bu dönemde Fransa'yla yaşanan savaşların etkisiyle getirilen vergi düzenlemelerine bağlı olarak toplumsal bakımdan temsiliyet güçleri genişleyen meclislerin politik önemleri büyük ölçüde artmıştır²¹⁸.

Bu kapsamda Maitland'ın İngiliz Parlamentosu'nun teşkilat yapısında yer alan toplumsal sınıflara dair “*three estates*” tezine de yer vermek gerekir. Buna göre tarihsel gelişim sürecinde parlamentonun bileşenleri üç temel toplumsal sınıftan müteşekkildir ve bunlar sırasıyla piskoposların oluşturduğu ruhban sınıfı, lordlar ve *shire* bölgelerinden gelen şövalyeler tabakasıdır²¹⁹. Parlamento içerisindeki kamaraların ayrılmasına neden olacak bu yapılanmada kontluk ve *shire* üyelerinden gelen temsilcilerden ayrı kamarada toplananların Lordlar Kamarası adını almaları bu ayrımın²²⁰ sınıfsal bir bölünmeden

²¹⁵ MADDICOTT, 2010, s. 57.

²¹⁶ LOUGHLIN, 2017, s. 211.

²¹⁷ Burada *Parlamento* ve *Magnum Concilium* ifadelerine ilişkin şu açıklamayı yapmak gerekir: Parlamento ifadesinin Capetian Fransa'sında da aynı dönemlerde kullanılmaya başlandığına dikkat çeken Petit-Dutaills, ilk kez *Curia Regis*'teki bir yargısal oturum için kullanılan “*parliament*” ifadesinin İngiliz Parlamentosu üzerinde yapısal bir değişikliğin sonucunda getirilmiş bir ifade olmadığına işaret etmektedir. “*Assembly of Magnates*” olarak parlamento siyasi ve adli meselelerde krala görüş bildiren makam olarak kalmış, *Curia Regis*'in genişletilmiş nitelikte bir formu olarak görevini icra etmiştir. PETIT-DUTAILLS, Charles, **The Feudal Monarchy in France and England From the Xth to the XIIth Century**, Routledge Press, New York, 1996, s. 352-353.

²¹⁸ MADDICOTT, 2010, s. 156-157.

²¹⁹ MAITLAND, Frederic William, **The Constitutional History of England**, The Lawbook Exchange, New Jersey, 2001, s. 165-177.

²²⁰ Bu bölünmede kendi sorunlarına dair istişarede bulunan ve kral için verecekleri vergiyi tartışmak amacıyla ayrı bir salonda toplanan ruhban sınıfı, giderek parlamento toplantılarına katılmaktan vazgeçmiş ve *shire* yöneticilerinin artan temsilci sayısı da baronların bu gruptan ayrı bir yerde toplanma isteğine neden olmuştur. Böylece 1332 yılından itibaren parlamento bugünkü iki kamaralı halini almıştır. Bu ikili ayrım her temsilcinin kendi grubunun kamarasına katılabilmesi ve Avam Kamarası'nın krala isteklerini sözcü

kaynaklandığını göstermesi açısından dikkat çekicidir. Bir diğer deyişle *shire* görevlileriyle lordlar arasındaki feodal hiyerarşiden kaynaklı gerilim, parlamentodaki ayrışmanın da temel nedeni olmuştur²²¹.

Bununla birlikte İngiliz parlamento tarihinde dikkat çekici olan unsur, parlamentonun XIV. yüzyıl sonuna kadar münhasıran kanun yapma yetkisinden yoksun oluşudur. Tarihsel süreçte vergi toplanmasına dair izin makamı olarak kalan Meclisin mali güç olarak öne çıkan fonksiyonu, yasa yapma yetkisinden çok daha eski bir geçmişe sahiptir²²². Ayrıca kanun çıkarma yetkisinin kazanılmasında *Magna Carta*'da yer alan dilekçe hakkının da büyük öneminin bulunduğu altı çizilmelidir; zira halktan gelen taleplerin bir sonucu olarak krala sunulan dilekçeler, vergiyi onaylama salâhiyetiyle birlikte giderek meclisin yasama yetkisini ele geçirmesinde rol oynamıştır. Sıklıkla bir yasa tasarısı şeklinde hazırlanan bu dilekçelerin krala iletilmesi ve vergi hakkındaki onayların da vetoya karşı bir koz olarak kullanılması, bu dayatma karşısında parlamentoya yasama yetkisini getirmiştir²²³.

Bu kapsamda İngiliz Parlamentosu'nun oluşumu, kıtadaki diğer meclislerle karşılaştırıldığında vergilendirme yetkisinden kaynaklanan bazı temel farklılıklar içermektedir. İlk temel farklılık, genel vergilendirmenin başka bir ülkede İngiltere kadar meclis onayına bağlı şekilde gelişmemiş ve *Magna Carta*'da kayıt altına alınan vergilendirme prensibine benzer bir ilkenin başka bir ülkede gerçekleşmemiş olmasıdır. İkinci olarak başka hiçbir ülkede aristoktasi bu kadar yüksek şekilde vergilendirilmediğinden parlamentoda onaylanan vergiler, diğer vergi verenler nezdinde kolektif bir siyasi bilincin oluşumuna hizmet etmiştir. Böylece seçilen meclis temsilcileri bakımından bölgesel ve merkezi idareyi temsil eden *landed gentry* ve *magnate* arasında

---

(*speaker*) vasıtasıyla iletme teamülüne kaynaklık etmiştir. C EROĞUL, Cem, **Anatüze Giriş (“Anayasa Hukukuna Giriş”)**, İmaj Yayıncılık, Ankara, 1997, s. 35.

²²¹ *Primogeniture* kuralından ötürü en büyük erkek evladın konseyin doğal üyesi olmasının parlamentodaki temsiliyetin ailenin hangi üyesine ait olacağına dair tartışmayı büyük oranda ortadan kaldırdığı ifade edilmelidir. LOUGHLIN, 2017, s. 212-213. En büyük oğul kuralının meclis dağılımını ve temsiliyet ilişkilerini etkilemesi hakkında bkz. POST, Gaines, “Plena Potestas and Consent In Medieval Assemblies: A Study in Romano-Canonical Procedure and the Rise of Representation, 1150–1325”, **Traditio**, Yıl: 1943, Cilt: 1, (s. 355-408).

²²² GÖZLER, 2009, s. 372.

²²³ EROĞUL, 1997, s. 36.

bir politik mutabakat sağlanmışır²²⁴. Bu kapsamda Norman monarşisinin feodal beyler üzerinde giderek artan tahakkümünü sınırlandırma amaçlı bir şart olan *Magna Carta*'ya rağmen krallık ve lordlar arasındaki uzlaşmazlık, XIII. yüzyılda sürmüştür. Kraliyetin finansmanı, barış ve savaş kararları, önemli davalarda adaleti sağlama gibi konularda kral, her zaman lordlarının iş birliğine ihtiyaç duymuştur. Bu gerilim, *Kral III. Henry*'nin hükümdarlık döneminde de kendisine karşı devam etmiş ve parlamento, hükümdarı yönetim fonksiyonu açısından tamamlama görevini sürdürmüştür²²⁵.

Burada değinilmesi gereken bir diğer mesele, parlamentonun Norman-Angevin feodal sistemindeki işlevidir. Feodal yargı yetkileri kısmen varlıklarını sürdürmekle birlikte İngiltere'de temsil makamı üyelerinin mali konularda karar verici olma iradesi göstermiş olmaları, kıtadaki örnekleriyle karşılaştırıldığında meclisin kral karşısında yasama organı olarak gücünü de erken bir tarihte kazanmasını sağlamıştır²²⁶. Buna karşılık devletin sürekli artan ek gelir ihtiyacı, vergi veren kimselerin yönetime katılmalarını sağlamış; ancak aristokraside aile mülkü "*plena potestas*" kuralı gereği en büyük erkek oğula kaldığı için asil sayısı parlamento koltuğuyla sınırlandırılmıştır. Böylelikle İngiliz devlet inşası pratiğinde toprak sahipliği, parlamentodaki temsili bir demokrasi ögesinden ziyade toprak mücadelesinin bir sonucu olarak kralın yanında yönetime ortak olma çabasında belirmiştir²²⁷. Görüldüğü üzere İngiliz tarihinde feodal üretim düzeninin içerisinden neşet eden meclisin kuruluş koşullarını, merkez ve yerel idarecilerin ülke topraklarının yönetimi hususunda gerçekleşen toplumsal mücadelelerinin bir neticesi olarak değerlendirmek ve parlamentonun gelişiminin toprak sahipliğiyle yakın bir ilişkisi olduğunu dile getirmek gerekmektedir. Burada bir diğer nokta da toprak sahiplerinin yanında bundan sonraki başlıkta yer verilecek olan yün üreticilerinin XIV. yüzyıldan itibaren parlamentoda güçlü biçimde temsil edilmeleridir²²⁸.

²²⁴ MADDICOTT, 2010, s. 452.

²²⁵ PETIT-DUTAILLS, 1996, s. 375.

²²⁶ WOOD, 2017, s. 215-216.

²²⁷ LOUGHLIN, 2017, s. 211.

²²⁸ DOBB, 1992, s. 100-101.

1.4.2. İngiltere’de Koyun Yetiştiriciliği ve Yün İmalatının Toplumsal Tarihi

Ortaçağ İngiliz toplumunda koyun yetiştiriciliği ve yünlü dokumanın tarihsel süreçteki önemini açıklamadan İngiliz tarımsal değişimini ve ülke topraklarının hangi toplumsal dinamiklerle çevrildiğini ortaya koymak eksik bir değerlendirme olarak kalacaktır. Aynı zamanda bu husus, İngiltere’nin uluslararası yün ticaretinde büyük güce sahip bir devlet olma hikayesinin hangi aşamada başkalaştığını açıklamayı gerektirir. Böyle bir açıklamayı yapabilmek ise ham yüne dayalı iç ve dış talebin ülke topraklarının sosyal sınıflar arasındaki dağılımını nasıl etkilediğinin politik iktisadi gelişmeler üzerinden ortaya konulmasıyla bizatihi mümkündür.

Ortaçağ İngiliz köylülüğünde aile üyeleri için çocukluktan itibaren öğrenilmesi gereken temel becerilerin en başında ev idaresine katkıda bulunmak amacıyla keçi ya da koyunların idaresine katılmak ve yün eğirmeye yardım etmek gelmektedir²²⁹. Bu hususta ülke tarihinde Saxon dönemden itibaren köklü bir geçmişi olan koyun yetiştiriciliği ve yün eğirme geleneği, çıkrığın kıtada kullanılmaya başlanmasıyla dokumacılık alanındaki gelişmelerden de dolaylı olarak etkilenmiştir. Ülkede yetiştirilen koyun sayısının tüm çiftlik hayvanlarının toplam sayısından fazla olduğunu gösteren *Domesday Book* kayıtlarında da görülen bu durum, Norman hâkimiyetiyle beraber yünün bir ihraç malı olarak öneminin artmasını ve koyun yetiştiriciliğinin tüm ülke çapında giderek gelişen bir alan olmasını sağlamıştır. Öyle ki XIII. yüzyıl sonuna gelindiğinde parlamento kayıtları krallığın toplam gelirinin yarısına yakın bir oranının nitelikli yüne dayalı ihracat vergilerinden kaynaklandığını göstermektedir²³⁰.

²²⁹ Geç Ortaçağ ve Erken Modern dönemde çocuklar aynı zamanda bir iş gücüdür. Kıtadaki kırsal yaşamda kız çocuklarının dört-beş yaşlarından itibaren yün eğirme işlerinin yanında ev idaresine yardımcı olabilecek dikiş dikme, yemek yapma ve basit tarım işleri gibi temel becerileri öğrenmeye başlaması gerekmektedir. WIESNER-HANKS, 2017, s. 81.

²³⁰ ROCHE, Julian, **The International Wool Trade**, Woodhead Publishing Limited, Cambridge, 1995, s. 3-4. XII.-XIII. yüzyılda ülke maliyesinin para basımında yün ihracatının büyük bir payı olduğunu vurgulayan Latimer, Norman hâkimiyeti sonrası İngiltere’deki yün ihracı ve buradan kaynaklı gelirlerle 1158-1180 yılları arasında 125.000 pound’a karşılık gelen gümüş peni basımının bir yüzyıl sonra aynı dönemde bugünkü değerle bir milyon pound seviyesine yükseldiğini ifade etmektedir. LATIMER, 2019, s. 22.

Burada coğrafi olarak Flandre'nin İngiltere'yle yakınlığının, başta yün imalatı olmak üzere ticari etkinliği bu iki bölge arasında arttırdığını eklemek gerekmektedir. X.-XI. yüzyıllardan bu yana gelişen ticari ilişkiler, pazarın ve dış ticaretin büyümesini beraberinde getirmiş ve pazar yeri ile vergilere ait listelerde Flamanlar başta Londra'da olmak üzere birçok kentte en etkin yabancı topluluk olmuşlardır²³¹. Buna karşılık tarihsel süreçte kıta ticaretinde kendi topraklarında üretilen yünü ham madde olarak ihraç etmeye devam eden İngiltere, ihraç ettiği yünü Flandre dokuma sanayinden işlenmiş şekilde yeniden satın alan bir ülke konumundadır. Bir yünlünün gümüş madeni para olan *groat* ile Flandre'ye ihraç edilip çok daha değerli Felemenk florini *guilder* üzerinden ülkeye ithal edildiği²³² dönem, dokumacılık alanında hâkim konumdaki ekonomik bölgelerin gücünü göstermektedir. Üreticiden alınan ile pazarda satılan ederin arasındaki marjın çok açık olduğu böyle bir düzende mensuplarının ekseriyetle yün tacirleri olduğu “*staple*”²³³ oluşumları, bir yandan yün ticaretini Hansa ile Flandre ticari bölgeleri ekseninde geliştirirken, İngiltere'nin bu ticarete dayalı gelir ve vergilerle zenginleşmesini de sağlamıştır. Başta *Calais*, *Antwerp* ve *Bruges* gibi pazar şehirlerinde yün satışı yapan bu kimselerden ötürü ülkenin en zenginleri, yün ithalatçısı tüccarlar olmaya başlamıştır²³⁴. Bununla beraber Kuzey ülkelerinden Akdeniz'e uzanan deniz yolları üzerindeki engellerin kalkmasıyla deniz aşırı yün ticaretinin kolaylaşması, buradaki ülkelerle çalışan tacirlere ham yün yerine katma değerli olan kumaşta ihracatın yolunu açmıştır. 1271 yılında İngiltere'de kralın yünden elde edilen geliri savaş giderlerinde kullanmak üzere harekete geçtiği böyle bir ortamda yün ihracatında ruhsat zorunluluğu ve gümrük vergisinin getirilmesi, yüne dayalı ticaretin devletin ekonomi politikasında ne kadar önemli olduğunu ortaya koymaktadır²³⁵.

²³¹ PIRENNE, 1991, s. 79.

²³² Yünlü dokumanın dönemin insanları için bir diğer önemi, bu eşyaların değerli ve kalıcı olmaları sebebiyle mirasa konu olmalarıdır. Sahiplerinden sonra giyilebildiklerinden yünlü dokuma ve deri ayakkabıların vasiyetnamelerde sıklıkla diğer değerli mallarla beraber tasarruf konusu olduklarının altı çizilmelidir. SINGMAN, Jeffrey L., **Daily Life in Medieval Europe**, Greenwood Press, Westport, 1999, s. 42-46.

²³³ *Staple*, yünün toplandığı ve toplanan yünün farklı bölgelere bu merkezden ihraç edildiği alanlara verilen isimdir. “Örneğin 1294 yılında I. Edward, Dordrecht'i yün *staple*'i yapmıştı. Bütün yün burada toplanır ve dışarıya buradan satılırdı.” ÜŞÜR, İşaya, “Küçük İktisadi Tarih Deyimleri Sözlüğü”, **Kapitalizmin Gelişimi Üzerine İncelemeler**, Belge Yayınları, İstanbul, 1992, (s. 453-466), s. 465.

²³⁴ Yün ihracatını bu bölgelerle yaptığı ticaret üzerinden ilerletmeye çalışan “*Merchants of the Staple*”a XV. yüzyılda yün ihracatını deniz aşırı ülkeler üzerinden götürmeye çalışan “*The Company of Merchant Adventurers of London*” şirketi rakip olacaktır. POWER, Eileen, **Ortaçağ İnsanları**, (çev. İ. Kavas), Kronik Kitap, İstanbul, 2019, s. 172-174.

²³⁵ EPSTEIN, 2014, s. 108-109.

Geç Ortaçağ boyunca temelde İtalyan kentleri ve Hansa Birliği olmak üzere iki ticari bölge arasında büyük oranda gelişim gösteren kıta ekonomisi, bu iki merkez arasındaki Normandiya, Flandre ve Güney İngiltere'nin yün üretimindeki başat rolleri sebebiyle güçlü bir meta ekonomisinin de varlığına işaret etmektedir²³⁶. Bu endüstriden çıkan ürünleri *Champagne* ve *Flaman* pazarlarından satın alan tüccarlar, Kuzey İtalya, Flandre ve Hansa ticaret bölgelerine kara ve deniz taşımacılığı yoluyla ihraç ettikleri İngiliz yününün kıta ekonomisinde etkinliğini arttırarak bu coğrafyadaki en nitelikli yüne sahip İngiltere'de koyun yetiştiriciliğine olan yönelimi ve yün talebini yükseltmişlerdir²³⁷. Gerçekten de Ortaçağ boyunca başta *Winchester* gibi dokuma tezgâhlarından çıkan İngiliz yününün Flaman-Hansa tüccarları elinde Flandre merkezli kıta ekonomisinde sürekli talep gören bir ürün olduğuna dikkat çeken Roche, Norman ve Angevin krallarının yün ihracatına dayalı bu vergilerden önemli kazançlar elde ettiğini dile getirmektedir²³⁸. Keten veya deri dokumanın daha maliyetli oluşu, ipekli dokumanın varlıklı kesim tarafından ulaşılabilir olması sebebiyle yünlü dokuma ve nitelikli yüne sahip koyun yetiştiriciliğinin artış gösterdiği İngiltere, koyun sürülerinin yağışlı iklim sebebiyle sabit kalabildiği ve yaylacılık faaliyetinin gerekmediği bir coğrafyada yalnızca manastırlar ve lordların değil, aynı zamanda koyun sahibi olan özgür köylülerin de bu düzenden kazançlı çıkabildiği bir tarihsel ortamın oluşumuna kaynaklık etmiştir²³⁹.

Meracılık ve koyun yetiştiriciliğine varlıklı tarımsal sınıfların yönelmesine neden olan uygulamaların bu dönemde artış göstermesine karşın 1348 yılında İngiltere'ye ulaşan “*Kara Veba*²⁴⁰” (*Black Death*) sonucu yaşanan salgın ise ülkede yüz binlerce kişinin

²³⁶ LE GOFF, Jacques, **Ortaçağ Tüccarları ve Bankerleri**, (çev. O. Adanır), Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2018, s. 20-21.

²³⁷ Değerlendirmenin çerçevesi XII. ve XV. yüzyıl Avrupa yünlü sanayi ile sınırlandırılmakla birlikte Mısır, Hindistan ve Çin'de gelişen keten, pamuk veya ipekli dokumanın tarihsel önemini de burada görmek gerekmektedir. Buna Beckert'in ifade ettiği gibi İslam ülkeleriyle pamuk arasındaki kültürel bağ örnek gösterilebilir. Bu ilişki o kadar yerleşik bir hâl almıştır ki Arapçada “*kutun*” sözcüğü türeyerek birçok Avrupa diline yerleşmiştir. “*Fransızca coton, İngilizce cotton, İspanyolca algodón, Portekizce algodão, Flamanca katoen ve İtalyanca cotone hep aynı Arapça kökten türemiştir.*” BECKERT, Sven, **Pamuk İmparatorluğu Tek Bir Meta ile Kapitalizmin Küresel Tarihi**, (çev. A. Nalbant), Say Yayınları, İstanbul, 2020, s. 51.

²³⁸ Öyle ki Haçlı Seferi dönüşü Avusturya Dükalığı'nda esir düşen I. Richard'ın serbest kalışı, yün olarak ödenen bir fidye karşılığında mümkün olabildiği. ROCHE, **1995**, s. 3-4.

²³⁹ “*Yorkshire ve diğer bölgelerdeki büyük Cistercian manastır kiliselerinin gelirleri, yerel ekonomilere kazanç sağlayan harcamaları ve mimari projeleri finanse ediyordu. Cistercian çiftçilik politikası geniş otlaklar yaratmak için arazileri (ağaçlardan ve insanlardan) temizledi.*” EPSTEIN, **2014**, s. 107-108.

²⁴⁰ Kara Veba ekonomik ve hukukî olarak arazi mülkiyetinin dağılımı üzerinde önemli etkilere neden olmuştur. Salgının önemli sonuçlarından biri kitlesel ölümler sebebiyle gerçekleşen miras devirleridir. Bu

ölümüne neden olmuştur. Böyle bir ortamda tarımsal alandaki toprağa bağımlı serf nüfusun azalmasına bağlı olarak kırsal alandaki iş gücü ihtiyacından ötürü bu durum, yoğun emeğe dayalı tarımsal ekim yerine emek az bir üretime dayanan koyun yetiştiriciliğini hızlandırmıştır²⁴¹. Tarımsal emeğin nakdi bir karşılıkla çalışmaya başladığı bir dönemde, demografik açıdan *demesne* arazilerinde bulunan köylü toplulukların azalmasıyla birlikte malikânelerden kaçışlar hiyerarşik bakımdan kurulu ilişkileri kaçınılmaz olarak değişime uğratmıştır. Tarımsal alanda işçi ücretlerinin yükseldiği bu tarihsel aralık, Güney İngiltere başta olmak üzere *Doğu Anglia, Yorkshire* ve *Cotswolds* gibi bölgelerde yün ve kumaş ihracına dayalı bir endüstriyel üretimin de başladığı bir tarihsel aralık olmuştur²⁴². Geç Ortaçağ tarımsal üretiminde çoğunlukla “*bastard feudalism*”²⁴³ adı verilen ve feodal üretim ilişkilerinde kullanılan emek gücü bakımından büyük değişimin yaşandığı böyle bir ortamda toprak sahiplerinin koyun yetiştiriciliği üzerinden toprağa yaptıkları yatırımlar hayvan ve beraberinde otlak ihtiyacını da giderek arttırmıştır²⁴⁴.

Koyun yetiştiriciliği ve yün üretimine dayalı böyle bir toplumsal atmosferde 1319 yılında kurulan “*The Merchants of the Staple*”, yün ihracatının gelişimi açısından kritik bir tarihsel dönemde faaliyet göstermeye başlamıştır. Temel ihracat kalemi anlamında kullanılan staple ifadesi, bu dönemde yünlü dokuma ile aynı anlamda kullanılmaya başlanmış ve “*merchant stapler*” olan kimseler ise bu yünlü dokumaları riskli bir yolculukla başta “*staple town*” olarak bilinen kentlere ihraç edenler için kullanılan bir

---

devirler kıtadaki servetin giderek daha az kişinin elinde toplanmasına neden olmuştur. Devirlere bağlı bu arazi mülkiyeti değişimi doğal olarak birçok insanın başta Kilise olmak üzere birçok kurum adına başışta bulunmalarını da sağlamıştır. Bununla birlikte ölümler sebebiyle üyeleri azalan manastırlar büyük bir işgücü kaybı yaşamışlardır. EPSTEIN, 2014, s. 205-208.

²⁴¹ JENKINS, 2020, s. 81.

²⁴² KEARNEY, 2015, s. 135-140. XIV. yüzyıl İngiliz kumaş endüstrisinde yıllık on bin dokumalı kumaş üretimi yapılabilen Wells, Bristol, Pensford, Bath, Frome gibi birçok önemli dokuma merkezi bulunmaktadır. Bunun yanında Salisbury, Winchester, York, Coventry gibi üretim noktaları kumaş endüstrisine büyük katkı veren merkezlerdir. DANIELL, 2008, s. 81.

²⁴³ “*Modern tarihçilikte Bastard Feudalism olarak tanımlanan yeni düzende, ellerindeki topraklar, nüfus artışına paralel olarak, gittikçe daralan lordlar askerî ve sosyal düzeyde ihtiyaçları olan hizmetleri elde edebilmek için toprak vermek yerine nakdi ödeme yapmak suretiyle kendilerine bağımlı sosyal bir zümre oluşturma yoluna gittiler. Bu da toprak merkezli klasik feodal sistemde radikal bir dönüşüme yol açtı.*” DURGUN, Fatih, “Geç Ortaçağ İngiliz Toplumunu Anlamak: Tarih Yazıcılığında Bastard Feudalism Kavramının Gelişimi”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Yıl: 2017, Cilt: 32, Sayı: 1, (s. 47-72), s. 49.

²⁴⁴ BLACK, 2020, s. 172-173. Burada mâlikanelerin yanında tarımsal faaliyetler içerisindeki İngiliz manastırlarının koyun yetiştiriciliği yaptıkları ve XIV. yüzyıl kayıtlarında Ada’daki İngiliz ve İskoç kökenli iki yüz kadar manastırın ihraç edilecek yün tedarikine önemli oranda katkıları olduğu vurgulanmalıdır. ROCHE, 1995, s. 3.

kalıp olmuştur²⁴⁵. Büyük oranda Flandre yünlü dokuma sanayi egemenliğindeki yün ticaretinde 1348-1453 yılları arası bir ekonomik daralma yaşanmış ve bunun ardından Akdeniz pazarına yakın İtalyan kentlerinin üstünlüğüyle ticari ilişkiler yeniden canlılık kazanmıştır. Bu süreçte Hansa Birliği için çalışan yün imalatçılarının mali sebeplerle bu bölgelerden ayrılmasıyla durgunluk dönemine giren Flandre ekonomisi karşısında yün endüstrisi İtalyan kent devletlerine doğru kaymış ve bu bölgelerdeki boya rezervi²⁴⁶, vadeli satış sözleşmeleri ve dokuma alanında çalışanlar için getirilen vergi muafiyetleri gibi olanaklarla İngiliz yününe olan talep büyük oranda artmıştır²⁴⁷.

Flandre sanayisinin gerilemesine paralel olarak İtalyan kentlerine kayan tekstil imalatının gelişmesine bir diğer sebep de Yüzyıl Savaşları'ndan dolayı artan güvensizlik ortamı sonrası *Cenova* ile *Londra* arasında kalan daha kısa rotaların kullanılmaya başlanmasıdır²⁴⁸. Bu değişim içerisinde Geç Ortaçağ endüstrisinin işçi hareketlerinde yünlü dokuma üretimindeki uzmanlaşmanın da büyük bir etkisi olmuştur; zira yünlü dokuma sanayinin üretim teknolojisinin dört ana süreci olan yapağı tarama (*combing*), eğirme (*spinning*), dokuma (*weaving*) ve kassar (*fulling*) dönemin teknik olanakları sebebiyle mekânizasyondan uzak ve bu alanda yetişmiş dokuma işçilerinin (*draper*) emeğine büyük oranda ihtiyaç duyan işlemlerdir²⁴⁹. Öyle ki Floransa tekstil sanayinde üretilen bir parça kaliteli yünlü kumaşın imalat sürecinin yirmiye yakın alt işlem sonucunda satıma hazır hale getirilmesinden ötürü başta İtalyan tüccar ve bankerler tarafından tüm parasal olanaklar bu yönde harekete geçirilmiş ve dokumacılar bu bölgeler için çalışmaya teşvik edilmiştir²⁵⁰.

²⁴⁵ İngiltere'de uzun yıllar “*staple*” ve “*wool*” sözcükleri aynı anlamda kullanılacaktır; zira “*merchant stapler*” olarak ifade edilen kimselerin asıl ihraç ettikleri ürün yündür. KÜÇÜK, 1985, s. 114.

²⁴⁶ Latimer'in de çalışmasında yer verdiği üzere İngiliz yün sanayinin boyama konusunda ihtiyaç duyduğu iki ana madde çivitotu ve şaptır. Yünlü kumaşın üretimi için elzem olan maddelerden şap, XV. yüzyılın sonuna dek büyük oranda Batı Anadolu'dan ihraç edilmeye devam edilecektir. LATIMER, 2019, s. 19.

²⁴⁷ Yünlü dokuma sanayinin kapsamlı üretim düzeneğinin birçok tarihçi tarafından erken kapitalist üretim olarak nitelendirilmesi nedensiz değildir. İngiltere, İtalya ve Flandre ekseninde konumlanan dokumacılar, girişimciler ve zanaatkarların iş bölümünün bu nitelendirmeye sebep olduğu söylenebilir. DAVIDE, **Daniolo**, “İmalat Alanı”, **Ortaçağ Şatolar, Tüccarlar, Şairler**, (ed. U. Eco), (çev. L. Tonguç Basmacı), Alfa Kitap, İstanbul, 2015, (s. 187-191), s. 188-190.

²⁴⁸ LE GOFF, 2018, s. 28.

²⁴⁹ KÜÇÜK, 1985, s. 140.

²⁵⁰ Gimpel, yün ticaretinde Flaman tüccarlara karşı İtalyan tüccarların ödeme çekleri, poliçeler ve çift yazımlı defter tutma gibi yeni bankacılık yöntemleri geliştirmelerinin burada dikkat çekici olduğunu ifade etmektedir. İngiliz manastırlarının yünlerini bu yöntemlerle birkaç yıl öncesinden alarak kapatan tüccarlar, Flandre karşısında giderek ticari üstünlüğü ele geçirmişlerdir. GIMPEL, 2004, s. 96-99.

1.4.3. İngiltere’de Köylü Hareketlerinin Toplumsal Temelleri: *Efendi ve Vergi*

XIV. ve XV. yüzyıl Ortaçağ Avrupası’nda çoğu vergisel nitelikli olan köylü isyanlarının ortaya çıkmasına neden olan etmenler büyük bir çeşitlilik arz etmektedir. Malikâne sisteminin çözülüş sürecinde bu hareketlerin köy topluluğunun geleneksel yaşam biçiminin sürdüğü farklı bölgelerde çeşitli dinamiklerle gerçekleştiği hatırlanırsa bu isyanların İngiliz tarımsal dönüşümünü anlamak bakımından oldukça önemli bir yerde olduğu görülür. Bu durum aynı zamanda geleneksel üretim ilişkileri bakımından mutlak konumunu yitirerek göçe zorlanan İngiliz köylülüğünün, toprak sahipleri ve devlet karşısında gördüğü kitlesel çaptaki şiddet olgusunun nedenlerini de açıklamaya yardımcı olacaktır.

Bu hususta ilk olarak Geç Ortaçağ köylü hareketlerini çoğunlukla dini bir arka plana sahip olan toprak mücadeleleri içerisinde aramak gerekir. Burada maddi yükümlülüklerinin yanında kişisel hizmetlerle lordlarına bağlı şekilde çalışan serflerin durumu karşılıklı haklara dayalı hiyerarşik birimler içerisinde her topluluğun kendi içerisinde kapalı bir birim olarak yaşamını sürdürdüğü toplumsal pratikleri beraberinde getirmiştir. Böyle bir ortamda kolektif bir öz-disiplin geliştiren köylü toplulukları, bu pratikler içerisinde hayvan otlattıkları, yakacak sağladıkları, şifalı bitkiler topladıkları bu toprakları ortaklaşa tasarruf ederken yük hayvanlarından sabanlara dek birçok tarımsal gerecin ortak mülkiyetle kullanıldığı bir düzenin oluşumuna kaynaklık etmişlerdir²⁵¹. Bununla birlikte köylü ailesinin kendi içerisindeki ortak mülkiyet durumuna bir açıklama getirilmelidir. Macfarlane’in ifade ettiği üzere köylü toplumunda aile üyelerinin arazi üzerinde doğumla kazanılmış hakları bulunmaktadır; fakat bir üyenin bu haktan kendi payını talep ederek özgürce tasarrufta bulunma hakkı istisnai durumlar dışında rastlanan bir şey değildir. Aynı şekilde sonradan edinilmiş bir gayrimenkule bağlı haktan feragat edecek ayrı bir bireysel mülkiyete rastlamak da bu aile yapılarında mümkün gözükmemektedir²⁵².

²⁵¹ BOOKCHIN, Murray, **Devrimci Halk Hareketleri Tarihi Köylü İsyancılarından Fransız Devrimine**, (çev. S. Ata), Dipnot Yayınları, Ankara, 2017, s. 49-50.

²⁵² MACFARLANE, Alan, **İngiliz Bireyselleşiminin Kökenleri**, (çev. O. İşçi), Vakıfbank Kültür Yayınları, İstanbul, 2021, s. 54-55. Antropolog Wolf’a göre üç mülkiyet türü köylülüğün gelişiminde temel rol oynamıştır. Bunlar sırasıyla patrimonyal, prebendal ve merkantil mülkiyet türleridir. Feodal mülkiyetin esasen patrimonyal mülkiyet olduğunu ifade eden yazara göre patrimonyal mülkiyette mülk, toprağı miras

Köylü topluluklarının mevcut yapıya karşı geliştirmiş olduğu, kurulu düzenin değişimini arzulayan ve tepkisel eylem göstermesine neden olan bu hareketlere nasıl katıldığını anlamak oldukça zordur; ancak bu duruma kaynaklık eden şeyin köylünün geçim kaynaklarına saldırı niteliğindeki yasa ve uygulamalara karşı geliştirdiği muhalefetin bir göstergesi olduğu söylenebilir. Çoğunlukla XI. ve XII. yüzyıldaki mezhep kökenli dinsel devrimci ayaklanmalarla başlayan bu hareketler eşitsizliklerin düzeltilmesini savunabildikleri gibi, yer yer devrimci değişimlere de kaynaklık etmişlerdir²⁵³. Bu açıdan feodal üretimin temel unsuru olan köylüler toprak sahibi lordun ya da kralın kararlarına koşulsuz itaat eden pasif özneler değil, sistemin kriz ve yeniden toparlanma süreçlerinde farklı yoğunlukta hareketler geliştirilebilen ve toplumsal değişime etki eden “*politik aktörler*” olarak değerlendirilmelidir. Böyle bir tarih anlayışıyla bakıldığında köylü topluluklarına ilişkin değerlendirmenin temel iddiası, Hilton’ın vurguladığı üzere, lordlar ve köylüler arasında gerçekleşen mücadelelerin, İngiliz tarihindeki toplumsal değişimi derinden etkilediği noktasında yoğunlaşmaktadır²⁵⁴.

Ortaçağ’da köylülüğün varoluşuna sınıfsal ve kavramsal açıdan bir sınır çekmek gerekirse, bu noktada birtakım tarihsel ve coğrafi zorluklar yaşanacağı muhakkaktır; zira köylülerin toplum içerisinde yerini belirleyen ve onları diğer toplumsal gruplardan

---

yolu ile edinen lordların patrimonisidir. Tabanında her zaman köylünün olduğu bu mülkiyette köylü aynı veya nakdi gelirlerle bu mülkiyet düzenini sürdürür. Diğer bir ifadeyle patrimonyal mülkiyet, toprağın miras yoluyla lordlara temlik edildiği ve toprağı tasarruf edenlerin buna karşılık onlara vergi (*tribute*) verdiği bir düzende karşımıza çıkar. Toprak üzerinde prebendal mülkiyet ise köylüden toplanan verginin devletin hizmetkârları olan memurlar yoluyla sağlandığı ve bu vergi toplayanların toprağı miras yoluyla elde edemedikleri ve hükümdara ait toprağın ve verginin miras yoluyla başka kimselerce talep edilmesinin engellendiği bir mülkiyet çeşididir. Burada *prebend* ifadesinden kasıt, memuriyetin icra edilmesi karşılığında sağlanan arpalık adı verilen gelir kalemleri olmaktadır. Bu mülkiyet biçiminde memura devlete ödenecek verginin bir kısmına el koyma hakkı da iltizam yoluyla veya merkezi idarede toplanan gelir üzerinden ödenen maaşlar yoluyla da sağlanabilmektedir. Bu açıdan prebendal mülkiyet, patrimonyal mülkiyet karşısında daha yüksek derecede bir merkezileşme olanağı sağlamaktadır. Merkantil mülkiyet ayrımında ise toprak sahibi için kâr edilebilen ve fiyatı olan bir meta hükmündedir. Diğer mülkiyet türlerinden farklı olarak toprak sahibi toprağı başkasına kiraya verebilir veya rehnedebilir. Bu yönüyle merkantil mülkiyet, “*toprağı ve ondan elde edilebilecek potansiyel gelire hayali bir para miktarı olarak muamele etmesi bakımından önceki mülkiyet türlerinden farklılık gösterir.*” WOLF, Eric R., **Köylüler**, (çev. A. Sönmez), İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2000, s. 88 vd.

²⁵³ WOLF, 2000, s. 170-171.

²⁵⁴ Kaye, Hilton’ın köylü hareketlerinin Ortaçağ’daki toplumsal gelişimin bir sonucu olduğuna ilişkin tezinin bu hareketlerin başarılı olduğu anlamına gelmemekle beraber başarılı olmadıklarından ötürü toplumsal değişime hiçbir etkilerinin olmadığı anlamına da gelmediğini ifade etmektedir. Bu hareketler sonraki kuşakların toplumsal mücadelelerine bir şekilde katkıda bulunmuşlardır. KAYE, 2009, s. 127-128.

ayırının ne olduğunu²⁵⁵ belirginleştirmek gerekir. Köylülüğün varlığı ve kendileri haricinde kalan gruplarla arasında kurulan toplumsal ilişki, köylülerin aile ekonomisini sürdürmesini sağlayan bir dizi tutum ve faaliyetlerin toplamında aranmalıdır²⁵⁶. Geleneksel köylü toplumu esasen elde ettiği ürünü kira ve vergilerini ödedikten sonra pazara götürmek yerine tüketimi için kullanmaya ayıran hanelerin bir birleşimi olduğundan kendi yiyecek ihtiyacını bu üründen çıkaran haneler aile çiftliğinin idaresi için gerekli bilgi ve uzmanlığa sahip kimselerden oluşmaktadır. Bu yönüyle çiftlik ile aile arasındaki özdeşim, hane halkının temel mülkiyet birimi olarak üretim ile tüketim birimi olmasını sağlamakta, çiftlik emeğinin doğrudan aile emeği olarak ortaya çıktığı bir yapıya yol açmaktadır²⁵⁷. Statüler arasında ayırım giderek artmış olmasına karşın sahip olunan veya toprak sahibinden kiralanılan topraklar köylülükte genellikle küçüktür, mülkün küçüklüğü ve üzerinde çalışılarak aileyle beraber bir yaşam sürdürülmesi pratiği köylüyü belirgin kılmaktadır. Bu yönüyle İngiliz toplumunda küçük kiracı çiftçileri de köylü toplumu içerisine dahil etmek mümkündür; zira araziyi işgal etmek ve yaşamsal geliri bu topraklardan elde etmek asgari olarak yeterli olduğundan XIII.-XVIII. yüzyıllar boyunca İngiliz toplumunu köylü toplumu olarak nitelendirmekte bir sakınca bulunmamaktadır²⁵⁸.

Kapitalist dönem öncesi emeği metalaşmamış olan köylünün üretim biçimindeki yerini, toplumsal sınıflar üzerinden ve tarihsel süreklilik içerisinde anlamak gerekmektedir. Bu süreklilik içerisinde kökeni antik dönemlere dek uzanan aristokrasiye karşılık köylü topluluklarının tarihi ve toplumsal yaşam pratikleri çok daha eski bir geçmişe sahiptir.

²⁵⁵ Sıklıkla birbirleri yerine kullanılan köylü, küçük ölçekli çiftçi veya aile çiftçisi terimleri açısından bakıldığında köylü terimi, asgari geçinme ihtiyacını aile içerisinde ve genellikle düşük bir teknoloji seviyesinde karşılıklı ilişkiler geliştirerek yaptıkları hane halkı çiftçiliği sayesinde sağlayan kimselerdir. Bu tanım içerisine aile emeğine dayanma, dayanışmacılık, topluluğun yaşama biçimlerine bağlılık, karşılıklı eşitlikçi ilişkiler, ortaklaşa üretme gibi kimi bazı toplumsal ve normatif unsurların eklenmesi olanaklıdır. BERNSTEIN, Henry, **Tarımsal Değişimin Sınıfsal Dinamikleri**, (çev. O. Köymen), Yordam Kitap, İstanbul, 2014, s. 12-13.

²⁵⁶ WOLF, 2000, s. 39.

²⁵⁷ MACFARLANE, 2021, s. 55-57. Köylü toplumunda toprakla ilişkilenen en temel unsur, bir kulübede geçimlerini küçük arazilerini ekerek karşılayan, avlanma ve balık tutmayı sürdüren belirli bir alana yayılmış bir çift ve onların çocuklarından oluşan gruptur. Bununla birlikte aile topluluğunun üreme yoluyla genişlemesi ve bölgeye yeni gelenlerin toprak ihtiyacı işlenecek toprak gereksinimini artırır; ancak farklı bölgelere yayılma sonucu karşılaşılan toprak verimliliğindeki eşitsizlikler, bu toprakları işleyen ailelerin toplumsal gelişimlerini ve mali olanaklarını doğrudan etkilediğinden bu aile gruplarının devletle olan ilişkileri giderek başkalaşır. RATZEL, Friedrich, "Toprak, Toplum ve Devlet (1900)", (çev. A. Topukçu), **HFSA 22. Kitap**, (haz. H. Ökçesiz, G. Uygur), İstanbul Barosu Yayınları, İstanbul, 2010, (s. 241-248), s. 244-245.

²⁵⁸ MACFARLANE, 2021, s. 39-40.

Böyle bir tarihsel köken içerisinde gelişen köylü topluluklarının dayanışması, bilindiği üzere XII. yüzyıldan itibaren artarak kendisini yabancı, işgalci kimselere karşı belirli savunma pratikleriyle göstermiş ya da bu refleks içerisinde geliştirmiştir²⁵⁹. Bu doğrultuda, köylü hareketlerinde köylünün gösterdiği tepkinin kitleselleşmesine yol açan şey, düşük sosyo-ekonomik statüye karşı geliştirilen kolektif reaksiyon olarak ifade edilebilir; ancak reaksiyonun ölçütlerini koyabilmek için belirli birtakım kıstaslara ihtiyaç vardır. Buna göre dini, ulusal ya da bölgesel bir tepkinin kitlesel bir harekete dönüşmesi hususunda aynı toplumsal durumun paylaşıldığına ilişkin hareketin üyelerinde ortak bir bilinç oluşmalı, bu kolektif eylemlere dahil kişiler birlikte bir organizasyon içerisinde hareketlerini geliştirmeli ve bu eylemler yapılırken belirli amaç ya da talep etrafında uzlaşma gerekmektedir²⁶⁰.

Bu açıdan Hilton'ın dikkat çektiği üzere, Ortaçağ tarihinde farklı yoğunluklarda her zaman varlıklarını sürdürmekle beraber²⁶¹ köylü hareketleri, köylülerin temel talepleriyle başlamış, ancak demografik düzenin değişimiyle beraber yeni gelişmeler bu hareketlerin bölgesel ve daha geniş bir çerçevede cereyan etmesine olanak sağlamıştır. XIV. yüzyılda yaşanan toplumsal buhran, başta nüfusun tarımsal ilerlemeyle hızlı artışı ve salgın sonrası kitlesel ölümlerle ani düşüşü, kır-kent arası ticari ilişkilerin etkisiyle toplulukların kente göçleri kritik değişimleri beraberinde getirmiş ve bu değişimler üretime dayalı örgütlenmeyi ortadan kaldırmamakla beraber, politik ve dini ortodoksiyi ciddi biçimde sarsarak köylü hareketlerinde rol oynayan güçlü heretik akımların oluşumuna kaynaklık etmiştir²⁶². Bu açıdan XIV. yüzyılda kırsal kesimdeki huzursuzluğa bağlı olarak birçok isyan patlak vermiş ve başta 1323-1328 Batı Flandre, 1358 Fransa, 1381 İngiltere ve 1462 Katalonya'da olmak üzere çoğu mali kaynaklı isyanlar gerçekleşmiştir²⁶³.

²⁵⁹ HILTON, 2005, s. 28.

²⁶⁰ LANDSBERGER, Henry A., "Peasant Unrest: Themes and Variations", **Rural Protest: Peasant Movements and Social Change**, (ed. H. A. Landsberger), Palgrave Macmillan, New York, 1974, (s. 1-64), s. 18-19.

²⁶¹ Bu konuda Hilton'ın şu çalışmasına bkz. HILTON, Rodney, "Peasants Movements in England Before 1381", **The Economic History Review**, Yıl: 1949, Cilt: 2, Sayı: 2, (s. 117-136).

²⁶² HILTON, Rodney, **Bond Man Free Medieval Peasant Movements and the English Rising 1381**, Routledge, New York, 2005, s. 62-63.

²⁶³ VITOLO, Giovanni, "Köylü İsyanları", **Ortaçağ Şatolar, Tüccarlar, Şairler**, (ed. U. Eco), (çev. L. Tonguç Basmacı), Alfa Kitap, İstanbul, 2015, (s. 83-87), s. 83-86.

Bu yönüyle Geç Ortaçağ İngilteresi'ndeki köylü hareketleri arasında 1381 Köylü İsyanı (*Peasants Revolt*) başta olmak üzere bir dizi önemli ayaklanmaya işaret etmek mümkündür. XVII. yüzyıla dek İngiliz köylü isyanlarının en önemlisi olan bu isyan, *Kral III. Richard*'ın Fransa seferini finanse edebilmek için ülkedeki her yurttaşın gelirden bağımsız olarak ödemesi gereken bir kelle vergisine²⁶⁴ (*poll-tax*) tabi tutulmasına karşı ortaya çıkmıştır; ancak gerek 1349 *Labourers Yasası* (*Ordinance of Labourers*) gerek vergi toplayıcılarından kaçan birçok köylüden ötürü alınan verginin arttırılmasıyla *Essex* ve *Kent* köylüleri *Wat Tyler* ve vaiz *John Ball* liderliğinde örgütlenerek Londra'yı işgal etmişlerdir²⁶⁵. Krallık tarafından şiddetle bastırılmış olmakla beraber Norman sonrası dönemde köylülerin toplumsal mücadele gücünü gösteren bu isyan, toprağa dayalı üretim ilişkilerinde vergilendirme mefhumu bakımından oldukça dikkat çekicidir; zira burada öncelikle isyana katılanların affı, kelle vergisinin kaldırılması, yazılı sözleşmelerde köylülere ilişkin hakların yer alması ve toprak kiralarında indirim gibi talepler söz konusu olmuştur²⁶⁶. Kara Veba'nın ardından²⁶⁷ parlamentoda kabul edilen çalışmaya ilişkin yasal düzenlemelerin toplumsal çatışmaları yoğunlaştırdığını ifade eden Hilton, bunun kral ve parlamento eliyle getirilmesinin köylülerin tepkisini lordun ötesinde hükümetin yerel temsilcilerine yöneltmesinde etkili olduğuna dikkat çekmektedir. Bunun diğer bir sonucu ise malikâneye ödenen vergilerden ötürü oluşan mali sorunlarla bağlantılı biçimde bu yasal düzenlemelerin alt sınıfları ortak bir mücadele etrafında birleştirici bir güce sahip olmasıdır²⁶⁸. XVII. yüzyıla kadar tarımsal alanda yeni yöntemlerin kullanılmasına karşı talepleri de içeren bu köylü hareketlerini daha sonra XVI. yüzyıl İngiliz köylü isyanları

²⁶⁴ 1377, 1379 ve 1380 yıllarında konulan kelle vergisi (*poll tax*), İngiltere'de yaşayan on beş yaş üzerindeki tüm erkek ve kadınlardan üç groat alınmasını emretmektedir. Bu vergiye karşı geliştirilen toplumsal tepkiler Lordlar Kamarası Başkanı Richard Scrope'un görevden azledilmesiyle sonuçlanmıştır. CORÉDON / WILLIAMS, 2004, s. 222.

²⁶⁵ Parlamentodan yasayı çıkararak toprak sahipleri, mâlikane topraklarında köylü sayısının azalması sebebiyle kalanların yüksek ücret taleplerini engelleyebilmek ve veya kasabalara kaçıışı önlemek amacıyla hareket etmişler ancak direnişle karşılaşmışlardır. BLACK, 2020, s. 160-162.

²⁶⁶ Norman feodalizmi için bu isyan toprak sahiplerinin gücünü önemli şekilde sarsmış ve krallık tarafından kelle vergisi bir daha tahsil edilmemiştir. PELZ, William A., **Modern Avrupa Halkları Tarihi**, (çev. N. Tuna), Kolektif Kitap, İstanbul, 2017, s. 32-34.

²⁶⁷ XIV. yüzyıl İngiliz yün ticareti ile toprak ve toprağa dayalı ilişkilerin toplumu bir arada tutan temel olmaktan çıkışı arasında nedensel bir ilişki olduğuna dikkat çeken Moore, 1348 Kara Veba sonrası İngiliz toplumunda oluşan işgücü arzı eksikliğinin başta Lolarity Ayaklanması (*Oldcastle Revolt*) olmak üzere dinsel temelli çatışmalara kaynaklık ettiğine ve bunun ardından köylü isyanlarının ortaya çıkışı arasında anlamlı bir süreklilik olduğuna dikkat çekmektedir. MOORE, Barrington, **Diktatörlüğün ve Demokrasinin Kökenleri Çağdaş Dünyanın Yaratılmasında Soylunun ve Köylünün Rolü**, (çev. Ş. Tekeli, A. Şenel), İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2016, s. 31-32.

²⁶⁸ HILTON, 1949, s. 132.

takip etmiştir; ancak bunlar belirli bölgelerle sınırlı kalarak dağıtılmışlardır. Buna gerekçe olarak, piyasaya yiyecek veya yün tedarik edebilmek için topraksız köylüleri çalıştıran özgür köylüler ile küçük toprak sahibi çiftçilerin tüccar kesimlerle dayanışmış olmaları ve köylülüğün giderek homojen bir sınıf olmaktan çıkarak eylemsel açıdan etkisiz kalması gösterilebilir²⁶⁹.

Burada son olarak Geç Ortaçağ'da gerçekleşen İngiliz köylü isyanlarında liderliğin durumuna değinmekte fayda vardır. Başta Wat Tyler Ayaklanması olmak üzere bu isyanlar, çoğunlukla bir lider kadrosu altında toplanan ancak örgütsel yapı olarak zayıf ayaklanmalardır. Bu doğrultuda Hobsbawm'ın “sosyal eşkıyalık” (*social banditry*) kavramına benzer şekilde isyanın liderleri, merkezi ve yerel güçlerin denetimlerinin istikrarı kaybettiği veya bu denetimi sağlayacak aygıtlardan yoksun kaldığı bir ortamda kanun dışına çıkan kişiler olarak köylü topluluklarına önderlik etmişlerdir. İngiliz kırsalında merkezi denetimin zayıf oluşundan büyük oranda faydalanan başta *Robin Hood* benzeri yerel liderler, devlet ya da toprak sahiplerinin bakış açısıyla birer kanun kaçağı olarak görülseler de köylü toplulukları tarafından lordlara karşı geldikleri ve kırsalda adaleti sağladıkları gerekçesiyle yoğun destek görmektedirler²⁷⁰.

1.4.4. Geç Ortaçağ İngilteresi'nde Erken Çitlemelerin Toplumsal Dinamikleri

İngiliz malikâne sisteminde daha önce açık tarla sistemi bahsinde de kısmen yer verilen ortak toprakların tasarrufu konusu, büyük oranda XIV. yüzyılda gerçekleşmiş toplumsal olgularla manor beyler veya toprak kiracıları lehine önemli ölçüde değişikliğe uğramıştır. Burada ilk olarak, İngiliz malikâne sisteminde *villain*'lerin hayati ihtiyaçlarını karşılayabildikleri bu ekilebilir (*furlong*) arazilerin “*bastard feudalism*” adı verilen bu dönemden itibaren nasıl bir değişiklik gösterdiği açıklanmalıdır. Marx'ın da Kapital'in “*Kır Üreticilerinin Yoksullaşması*” başlığında bahsettiği gibi İngiliz malikâne sistemini

²⁶⁹ HILL, 2015, s. 97-98.

²⁷⁰ HOBBSAWM, Eric J., **Eşkıyalar**, (çev. O. Akınhay), Agora Kitaplığı, İstanbul, 2011, s. 17-27. Bununla beraber kıtada gelişen büyük köylü isyanlarında isyana liderlik etme konusunda deneyimi az köylülerin, bu hareketlere meşruiyet sağlamak amacıyla liderlerini soylu ya da rahipler arasından seçmesi dikkat çekicidir. BURKE, Peter, **Yeniçağ Başında Avrupa Halk Kültürü**, (çev. G. Aksan), İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 1996, s. 95.

sürekli lord lehine işleyen bir toplumsal mekanizma olarak görmemek gerekmektedir; zira malikâne arazilerinde ücretli tarım işçilerinin işleyebileceği şekilde kendi geçimleri için onlara tahsis edilmiş çoğunlukla dört *acre*'lik *furlong* topraklarının bulunmasından ötürü serflerin bu düzenin devamında çıkarları bulunmaktadır. Feodal yapıya içkin görenekler ise bu düzendeki köylülerin kendi geçimlerini sağlayabilecekleri alanlarda toprak üzerinde tasarrufta bulunmalarını sağlamıştır; ancak ilgili tasarruflar bu tarihsel aşamada lordların topraktaki egemenliğine zarar verici bir nitelik teşkil etmemektedir²⁷¹.

Buraya kadar yer verilen ve Geç Ortaçağ'dan Erken Modern döneme geçen İngiltere'de yaşanan birçok toplumsal değişim, ortak toprakların kullanımının köylü toplulukları aleyhine işlediği²⁷² bir tarihsel süreci beraberinde getirmiştir. Böylece XIV. yüzyıl İngilteresi'nde daha önce bahsedilen tüm gelişmelerin toprak mülkiyeti üzerinde doğrudan bir etkisi olmuş ve çoğu gayriresmi şekilde cereyan eden erken çitlemeler dönemi başlamıştır. Bu kapsamda erken çitlemeler, XIV. yüzyılda gerçekleşen tüm toplumsal çözülmeye rağmen malikâne ekonomisi içerisinde güçlü bir iş birliği ruhu içerisinde geleneksel yaşam tarzlarını sürdüren, ücretli emek sistemine dahil olmakta direnen İngiliz köylülüğünün²⁷³ karşı devrimci hikayesidir. Bu durum tarım bölgelerinde giderek yoksullaşan emek gücünün kendi ihtiyaçlarını karşılama kapasitesini kaybetmesine neden olan ve onları ücretli işçiliğin hâkim olduğu bölgelere doğru göç

²⁷¹ Norman Fethi'nin ardından İngiltere topraklarının paylaşılmasını köylülerin bu paylaşımından geçimlerini sağlayabilecekleri küçük araziler elde ettikleri bir dönem olarak gören Marx, bu durumun kendi toplumsal koşullarında köylülerin zenginliğini arttıran bir şey olarak nitelendirmektedir. Buna karşılık bu parçalı yapıda köylünün ortak mülkten kendi ve ailesi yararına yararlanmasının kapitalizm öncesi bir döneme denk gelmesinin sermaye oluşumu açısından bir faydası bulunmamaktadır. MARX, 2015, s. 688-689.

²⁷² Gelişmiş ülkelerde dahi özel mülkiyet sisteminin arazilerde yerleşmesinin oldukça yüksek bir maliyet gerektirdiğini ifade eden Stevenson, bu alanların özel mülkiyetli kullanıma çevrilmesinin ortak mülkiyetle kullanımdan her zaman daha maliyetli olduğunu savunmaktadır. Özel mülkiyetle çevrelenmiş bir arazinin korunması çitler, kilitler veya güvenliği sağlayan görevliler gibi maliyetlere neden olması muhtemel konulardır. Ayrıca bu durum, İngiliz çitlemelerinde de görüldüğü üzere yasal tasarruflar, ortak topraklardan faydalanan köylüleri hâkin kullanımından mahrum bırakma ve toplumsal ayaklanmalar gibi daha büyük mali yansımalara yol açabilmektedir. STEVENSON, Glenn G., **Common Property Economics A General Theory and Land Use Applications**, Cambridge University Press, New York, 1991, s. 71-73.

²⁷³ Marx İngiltere'de iş gününü uzatma, ücret taleplerinde üst sınırı sabitleme gibi hükümleriyle ücretli emek yasalarının başlangıcı 1349'da III. Edward döneminde çıkarılan "*Statue of Labourers*" olarak görmektedir. Bu tip bir buyruğun benzerinin 1350 yılında Kral Jean adına Fransa'da da çıkarıldığını ifade etmektedir. "*1349 tarihli işçi statüsü ile bundan sonra çıkarılanların ruhunu açıkça gösteren, ücretler için devlet tarafından bir üst sınırın dayatılmasına karşı, bir alt sınırın kesinlikle söz konusu olmamasıydı.*" MARX, 2015, s. 708.

etmeye zorlayan sürecin başlangıcıdır²⁷⁴. Bu yönden bakıldığında söz konusu bu tarihsel uğrak, başta İngiliz tarımının merkezi yapısını oluşturan açık arazileri ve kolektif bir şekilde kullanılan topraklardaki çit çekme eylemlerini akla getirmektedir; toprak mülkiyeti ilişkilerinin hareketlenmesiyle birlikte ipotek, kiralama gibi sözleşme ilişkilerine olanak veren bu hareket, çitle çevirme ve kapatma eylemlerinin ötesinde bizatihi kullanım haklarına son verilmesi ile mülkiyet hukukunun dönüşümüne yol açacaktır²⁷⁵.

Bu doğrultuda İngiltere tarihinde toprak çevirme hareketleri, bir diğer deyişle çitlemeler, malikâne sistemindeki çözülmeye görece erken bir dönemde gerçekleşerek XIV.-XV. yüzyıl arasına tarihlenmektedir. Bu doğrultuda, dönemselsel olarak XV. yüzyıl sonuna dek olan ilk dönem toprak çevirmeleri başlatan toplumsal temellerin incelenmesi ve bu çevirmelerin sonraki yüzyıllarda gerçekleşen çitlemelere oranla nasıl temel farkları olduğunun gösterilmesi gerekmektedir. Burada temel sınıflandırma olarak bu hareketlerin kısmi çitlemeler (*piecemeal-partial enclosures*), genel çitlemeler (*general enclosures*) ve parlamento kararlarıyla gerçekleştirilen çitlemeler (*parliamentary enclosures*) adı verilen üç dönem üzerinden incelenmesi uygun görülmüştür²⁷⁶. Yelling'e göre oldukça karmaşık ve uzun bir tarihi olmasına karşın çok dar bir terminolojiyle açıklanan toprak çevirmeler, sıklıkla nüfus azaltıcı, parçalı ve parlamento kararlarıyla gerçekleştirilen çitlemeler olarak farklı sınıflandırmalar içerisinde incelenmektedir. Ekonomi tarihçisi Slater, çitlemelere ilişkin bu incelemenin genel çerçevesini dağınık toprakların bir araya getirilmesi, toprak üzerinde ortaklaşa kullanım hakkının kaldırılması ve ayrılmış bu toprakların hendek kazarak ve çit çekilerek korumaya alınması olarak belirlemektedir²⁷⁷. Dahlman'a göre ise bir yerde çitlemenin gerçekleştiğine hükmedebilmek için temelde dağınık toprakların birleşmesi ve akabinde bu toprak birleştirmenin arazi üzerindeki komünal hak ve karar verme yetkisinin ortadan kaldırılmasıyla eş zamanlı ilerlemesi gerekmektedir. Bir diğer

²⁷⁴ PERELMAN, Michael, "Kapitalizmin İcadı: Klasik Politik Ekonomi ve İlkel Birikimin Gizli Tarihi", (çev. D. Saraçoğlu), **İlkel Birikim Sermayenin Kaldırıcı**, (ed. Ö. Göztepe), Notabene Yayınları, İstanbul, 2014, (s. 115-149), s. 116-119.

²⁷⁵ WOOD, Ellen Meiksins, **Kapitalizmin Kökeni Geniş Bir Bakış**, (çev. A. C. Aşkın), Epos Yayınları, Ankara, 2002, s. 119-120.

²⁷⁶ Burada temel sınıflandırma olarak Yelling'in çitlemeleri XV.-XIX. yüzyıl arasında farklı nitelikler temelinde incelediği "*Common Field and Enclosure 1450-1850*" eserindeki kategorizasyon esas olarak alınmıştır.

²⁷⁷ YELLING, James Alfred, **Common Field and Enclosure 1450-1850**, The Macmillan Press, London, 1977, s. 5.

deyişle toprak çevirme hareketlerini köylülerin etkileşiminden müteşekkil yerel hukuk pratiklerinin tasfiye edilmesinin başlangıcı olarak görmek doğru olacaktır²⁷⁸. Bu bölümde çalışma, XV. yüzyılda gerçekleşen çoğunlukla hukukî bir altyapı olmadan ilerleyen kısmi çitlemelerin nedenlerine odaklanacaktır²⁷⁹.

XV. yüzyılda ekonomik ve siyasi bunalım içerisinde İngiltere'nin toplumsal tarihinde toprakların çitle çevrilmesi, XIV. yüzyılla birlikte serfliğin zayıflaması ve salgından kaynaklı ölümler sonrası kırsal alanda giderek artan iş gücü ihtiyacının bir sonucu olarak toprak sahiplerinin daha az emekle sürdürülebilir koyun yetiştiriciliğine yönelmesiyle başlamıştır. *Lincolnshire* gibi önemli bölgelerdeki köylerin kitlesel olarak terk edildiği böyle bir ortamda ekilebilir arazilerin koyun otlatmak amacıyla meralara dönüştürülmesi ve bu meraların çitle çevrilmeleriyle başlayan süreç, bu aşamadan itibaren parlamentoda eleştiri konusu olmuştur²⁸⁰. Bununla beraber Tudor hâkimiyetinin başladığı XV. yüzyılın sonundan itibaren İngiltere, İskoçya ve İrlanda'da gerçekleşen bataklık kurutmalar ve ormanlık alanların araziye dönüştürülmesi gibi uygulamalara karşı yaşanan isyanlar bir devrimsel dönüşüme yol açmaktan oldukça uzaktır. Farklı bölgelerde aynı anda gelişmemeleri, devlet üzerinde merkezi denetim kurmaya çalışmamaları ve toplumun diğer sınıflarından destek bulamamaları gibi nedenlerden ötürü erken çitlemelere karşı geliştirilen eylemler başarıya ulaşmamıştır²⁸¹.

Bu noktada ilk olarak erken çitlemelerin çoğunun başka bir araziye illegal şekilde el atarak ondan yararlanma (*purpresture*) yoluyla başlamış olduğunu ifade etmek

²⁷⁸ DAHLMAN, 2008, s. 147.

²⁷⁹ XV. yüzyılla birlikte etkisini gösteren ortak arazilere el koyma ve çitle çevirme hareketleri, hukukî altyapısına ancak XVIII. yüzyıldaki kanunlaştırma faaliyetleriyle ulaşabilmiştir. Bu yüzyıldan itibaren yasalar bu geçişin yasal zeminini oluşturmaya yarayan aparatlar olarak kullanılmaya başlanmıştır. BENSİD, Daniel, **Mülksüzler Karl Marx, Odun Hırsızları ve Yoksulların Hukuku**, (çev. S. Sezer), Dipnot Yayınları, Ankara, 2016, s. 23.

²⁸⁰ BLACK, 2020, s. 171-173. Köylerin terk edilmesiyle toprak çevirme hareketleri arasındaki ilişkiye bir örnek de Yorkshire kentindeki Wharram Percy köyüdür. XII. yüzyılda bir mâlikane çevresinde kurulan ve bir bölge kilisesine sahip olan köyün 1510 yılında koyun otlatmak amacıyla çevrilen topraklar sonucunda terk edilmiş olduğu ifade edilmektedir. DUBY, Georges / ARIES, Philippe, **Özel Hayatın Tarihi 2 Feodal Avrupa'dan Rönesans'a**, (çev. R. Hakmen), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2006, s. 468-469.

²⁸¹ "Bu dönemdeki büyük ayaklanmalar sırasında hiç kuşkusuz arazilerin çitle çevrilmesi, fahiş kira bedelleri ve kırsal alandaki başka haksızlıklar gündeme geliyordu; ama yönetimde kesin bölünmelerin yaşandığı anlar, krallık içindeki hak iddialarının çoğaldığı, veraset mücadelelerinin ortaya çıktığı, dinsel yeniliklerin gündeme getirildiği durumlarla sınırlıydı." TILLY, Charles, **Avrupa'da Devrimler 1492-1992**, (çev. Ö. Arıkan), Alfa Kitap, İstanbul, 2016, s. 162.

gerekmektedir. Köken olarak *gasp*, işgal anlamına gelen “*porprende*” ifadesinden türeyen bu kelime, ayrıca ormanda yaşayan hayvanların ekilebilir arazilerden uzak tutulması amacıyla çitlerin yükseltilmesi amacıyla kullanılmaktadır²⁸². Buna karşın “*The Common Fields*” isimli incelemesinde Thirsk, iki kişi veya küçük bir grup arasında gerçekleşen bu dönem çitlemelerinin çoğunun ilk etapta barışçıl bir biçimde gerçekleştirilen eylemler olduğunu ifade etmektedir. Başta *Suffolk, Essex, Hertfordshire, Somerset, Devon* ve *Cornwall* gibi İngiltere’nin erken çitlenen bölgeleri, bu sebepten dolayı ortak mülkiyet sistemi tam olarak yerleşmeden çitlenmiş arazi sistemine geçiş yapan bölgeler olmuşlardır²⁸³. Dahlman da açık tarla sistemi üzerinde komünal hakların sahipleri gönüllü şekilde feragat etmediği müddetçe tüm köydeki ortak otlatma haklarının kaldırılmasının mümkün olmadığını ifade etmektedir²⁸⁴.

Feodal toprak mülkiyetindeki çeşitliliğe uygun olarak farklı toprakların birlikte olmasına dayalı bir tarımsal rejim olan açık tarla sistemi, *demesne* veya *manse* toprakların veyahut özgür köylü topraklarının aynı malikâne çevresinde birbirleri içerisine geçmiş şeritler halinde birlikte bulunduğu bir yapı olarak tezahür etmiş ve bu çoklu yapıda toprak çevirmelerin başlaması, çitle çevrilen her toprağın belirli kişiler tarafından köylülerin kullanımından kaçırılmasını beraberinde getirerek topraklar üzerindeki komünal denetimi azaltmıştır. Bir başka deyişle, açık tarla sisteminin ana mantığını oluşturan şey, üretim örgütlenmesinin temelinde yer alan aile gruplarının ekip biçme işlerinde hareket alanlarını sınırlandırmamak iken, çitlenen her toprak artık belirli kişiler adına parsellenerek bu denetimden kaçırılmış araziler olmuştur²⁸⁵. Bu hususta özellikle *Leicestershire*’ın durumu erken çitlemelere ilişkin güçlü bir örnek olarak gösterilebilir. İçerisinde bulunan sosyo-ekonomik ortam sebebiyle erken çitlemelerin yöntem ve etkilerinin de farklı olduğunu ifade eden Yelling’e göre *Leicestershire* toprak çevirmeleri ortak toprakların değişiminde görülen sert dönüşüm sebebiyle özel bir önemi haizdir. XV.

²⁸² CORÉDON / WILLIAMS, 2004, s. 230.

²⁸³ THIRSK, Joan, “The Common Fields”, *Peasants, Knights and Heretics Studies in Medieval English Social History*, (ed. R. Hilton), Cambridge University Press, Cambridge, 1976, s. 30-31. Moore’a göre ilk dönem çitlemeler, özgür köylülerin kitlesel olarak topraktan kaçışlarıyla başlamış ve bu yolda toprak sahipleri tarafından şiddet kullanılmıştır. Bundan ötürü toprak aristokrasisinin çitlemeleri köylülüğü bitirmek amaçlı kullanmış olduğu tezi tarihçiler arasında bugün terk edilmekle birlikte bu eylemlerin geleneksel köylü yaşamını çöküşe sürükleyen nihai eylem olduğu konusunda Marksist tezler isabetli bir yorumda bulunmuşlardır. MOORE, 2016, 48-49.

²⁸⁴ DAHLMAN, 2008, s. 147.

²⁸⁵ ÜŞÜR, 1992, s. 453-454.

yüzyıldaki erken çitlemelerle bölge arazileri ve ekonomisi üzerinde hızlı bir değişim gerçekleşmiş ve lordların ekilebilir arazileri kapatması, ilk olarak *demesne* arazilerinin çevrilmesiyle başlamıştır. *Leicestershire*'ın doğusunda başta *Whatborough* gibi terk edilmiş köylerde başlayan çitlemeler ise 1490-1510 arasında yoğun olarak gerçekleşerek kademeli olarak XVII. yüzyıl ortasına dek uzanmıştır²⁸⁶.

Erken çitlemelerin hukukî açıdan önemi ise, İngiliz köylüleri açısından yıkıcı bir dönem olan erken çitlemeler ve topraktan atılmalar karşısında feodal niteliğini koruyan parlamentonun bu duruma karşı çeşitli bölgesel ve merkezi yasal pratiklerle önlem alma yoluna gitmiş olmasıdır. Bir diğer deyişle tarımsal kapitalist döneme geçişin tam anlamıyla gerçekleşmediği bu dönemde sermaye birikimi yapılması gerekliliğine karşın, krallık ve meclis organları, toprak genişletme amacındaki lordların eylemlerini sınırlandırma ve malikâne örgütlenmesinde bulunan serflerin topraktan ayrılmasını engelleyerek mevcut arazi düzenini muhafaza etme amacını gütmüştür²⁸⁷. Çalışmanın sonraki bölümünde XV. yüzyıl sonundan XVII. yüzyıl sonuna dek bu tarihsel aralıkta gerçekleşen toprak temelli mücadelelere ve bunun arazi mülkiyetindeki toplumsal etkilerine odaklanılacaktır.

---

²⁸⁶ YELLING, 1977, s. 46-50.

²⁸⁷ MARX, 2015, s. 690-691.

2. BÖLÜM

XV.-XVII. YÜZYILLAR ARASI İNGİLTERE’DE TOPRAK MÜLKİYETİNİN VE ARAZİ SAHİPLİĞİNİN TOPLUMSAL DEĞİŞİMİ

2.1. TUDOR YÜZYILINDA İDARİ VE TARIMSAL DÖNÜŞÜM

2.1.1. Tudor Döneminde İdari Dönüşümün Toprak Mülkiyetine Etkisi

Bosworth Cephesi’nde 1485 yılında York Hanedanı’na karşı kazanılan zafer, siyasi çalkantı içerisindeki ülkenin *VIII. Henry* ve *I. Elizabeth*’in uzun süreli hükümdarlıkları boyunca emperyal hedefleri olan bir imparatorluğa dönüşümünü başlatmış bulunmaktadır²⁸⁸. Batı Hint Adaları ve Kuzey Amerika topraklarının kaynakları üzerinde hâkimiyetin arttığı bu tarihsel aralık, iç politikada din, ekonomi ve tarım alanlarında birçok gelişmenin yaşandığı bir dönem olmuştur. Ülke çapında enflasyona bağlı olarak kiraların, genel fiyat düzeyinin beş ila sekize katlandığı, toprağın giderek rant odaklı bir biçimde kiralanıp satılmaya başladığı bu dönem²⁸⁹, yün ve kömür gibi stratejik mallara olan ihtiyacın artmasıyla kentlerdeki iş gücü ihtiyacını da hızlandırmıştır²⁹⁰. Bu doğrultuda XV.-XVII. yüzyıl arasında ülke topraklarındaki arazi mülkiyetine dayalı

²⁸⁸ KEARNEY, 2015, s. 157.

²⁸⁹ Ferguson’un ifade ettiği gibi İngiltere’de bu dönemde mülkiyet hakları büyük oranda güvence altındadır. Bununla beraber bu durum, ülkedeki ekilebilir arazilerin sayılarının yalnızca birkaç bin olan toprak sahiplerinin elinde bulunmasını engelleyememiştir. Örneğin 1436 yılında İngiltere’deki arazilerin yaklaşık %45’i sayıları altı ila on bin arasında değişen toprak sahiplerine, %20’si İngiliz Kilisesi’ne ve %5’i kralığa ait durumdadır. Buna karşılık XVI. yüzyıldan başlayarak yerli halklara boyun eğdirilmesinin sonucu Amerika’da yerlilerin arazilerine “*terra nullius*” yani sahipsiz toprak denilerek el konulması ve bu arazilerin başta av alanları olmak üzere ortak kullanıma kapatılarak özel mülkiyete geçirilmesi, bu topraklara göç ederek sınıfsal konumlarını değiştirmeyi amaçlayanlar için önem taşımıştır. Bu topraklara gelenler ile yolculukları karşılığında belirli süreyle işçilik yapmaları konusunda sözleşme imzalanmış ve bu süre boyunca araziye işleyenlere toprak verileceğine ilişkin senet imzalatılmıştır. FERGUSON, Niall, **Paranın Yükselişi Dünyanın Finansal Tarihi**, (çev. B. Pala), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2018, s. 133-134.

²⁹⁰ “Kullanım ve vasiyeti düzenleyen 1536 ve 1540 yıllarında çıkarılmış olan yasaların toplam etkisi toprakların el değiştirmesini kolaylaştırmaya yönelikti. Bir yüzyıldır süren satışlar, on yıllar süren devrim boyunca el koymaların ve satışların yarattığı bir çılgınlıkla doruğa çıktı. Ancak o zamana kadar piyasa doymuştu ve zaten hükümet anlaşmaları, devlet kredileri, devlet daireleri, deniz aşırı ticaret ve gemi yapımı, anonim şirketler gibi daha cazip yatırım olanakları belirmekteydi.” HILL, 2015, s. 90-92.

politik ve ekonomik gelişmeler bu bölümün konusunu oluşturacaktır; ancak bunun için öncelikle bir bütün halinde Tudor kraliyet politikalarının ülkedeki toprak sahipliği üzerindeki toplumsal etkilerine odaklanılacaktır.

Bilindiği üzere XV. yüzyılın ikinci yarısından sonraki dönem, otuz yıl süren Güller Savaşı²⁹¹ (*Wars of the Roses*)'nın Tudor Hanedanı tarafından kazanılması ile İngiltere'de hâkim feodal aristokrasi karşısında giderek bağımsızlaşan bir monarşik yapının oluşmasını beraberinde getirmiştir²⁹². XI.-XIV. yüzyıl arası dönemde topluma yoğun biçimde sirayet eden Norman kültürel atmosferinden kurtulmayı arzulayan bu monarşik yapının oluşumu, parlamentodaki ayrımın Lordlar Kamarası karşısında Avam Kamarası lehine giderek belirginleşmesi ve toprak sahibi yeni beyzadelerin daha güçlü bir şekilde politik alanda görünür olmalarıyla beraber değişim göstermiştir. Bir diğer ifadeyle Tudor Hanedanı'nın ilk döneminde, Lordlar Kamarası aristokrasi ve kilise üyelerinin, Avam Kamarası ise büyük oranda toprak sahibi beyzadeler ile tüccarların temsil edildiği makamlar olarak vücut bulmuştur. Bunun bir sonucu olarak parlamentonun mali desteğini alan VII. Henry yönetiminin lordlara bağlı özel orduları giderek tasfiye etmesi ve kalelerini krallık denetimine alarak müstahkem mevkiiler haline getirmesi merkeziyetçi politikalar içerisinde önemli kazanımlar olmuştur²⁹³.

Bu kapsamda işaret edilebilecek ilk olgu, XVI. yüzyılda bölgesel temsil yerine giderek daha merkeziyetçi ve bürokratik bir yönde gelişim gösteren idari yönetimin devletin kamusal fonksiyonları üzerinde yarattığı değişimdir. Erken Modern döneme geçişte Tudor hâkimiyeti, merkezi iktidarın İrlanda topraklarını içerisine alacak şekilde sınırlarını

²⁹¹ Lancaster ve York hanedanları arasında çıkan taht kavgasının Henry Tudor'un tahta çıkmasıyla sona ermesi ardından savaş sonrası dönemde Tudor Hanedanlığı, bir stratejik manevra olarak hanedanlar arası evlilikler yoluyla ulus ötesi aristokraside nüfuzunu arttırmaya başlamıştır. Kendisi de York Hanedanı'ndan bir kimseyle evlenen VII. Henry, yaptığı evlilik antlaşmaları yoluyla oğlu Arthur'u İspanya tahtının varisi Aragonlu Cathrine ile, kızı Margaret'i ise İskoçya Kralı IV. James ile evlendirmiştir. Bu durumun daha sonra VIII. Henry'nin Roma ile bağlarını koparması ve ülkede kiliseye ait olan toprakların satılmasına kadar birçok yansıması olacaktır. WIESNER-HANKS, 2017, s. 139-140.

²⁹² Güller Savaşı ile eş zamanlı şekilde Fransa, İskoçya, Aragon ve Kastilya'da da yaşanan iç savaşlara dikkat çeken Black, aristokrasi karşısında kraliyet aileleri ve kent yöneticilerinin otoritelerini arttırdıkları bu sürecin İngiliz coğrafyasına özgü olmadığını ifade etmektedir. BLACK, 2020, s. 190-191.

²⁹³ 1580 sonrası İngiltere'nin kıta siyasetinde giderek artan ağırlığının bir nedeni de oldukça masraflı olan kraliyet ordularının mevcudiyetidir. Barut, ağır silahlar veya paralı askerler gibi geleneksel araçlara dayalı böyle bir ordunun gerekli teçhizatı sağlayacak güce sahip olması, krallığın topraktan gelen vergiyi arttırmak için parlamentoya başvurmasına ve parlamentonun kraliyet gelirleri üzerinde daha etkili bir şekilde söz sahibi olmasına yol açmıştır. TILLY, 2016, s. 147-148.

genişletmesi ve malikâne örgütlenmelerinde kalıplaşmış toprak düzeninin değişim göstermesiyle idari ve ekonomik yapılanmanın devlet himayesinde daha otoriter bir yönetim biçimine evrildiği bir dönemdir²⁹⁴. Bu düşünsel ve maddî zemin içerisinde XVI. yüzyıl İngiliz hanedanının devrimler önceki tarihsel aralıkta ortaya koyduğu politikalar oldukça dikkate değerdir; zira ülkenin öncelikle “*feodal-merkezi karakterde*” bir politik dönüşüm yaşadığı ve sonrasında mülki anlamdaki bu dönüşümün ardından burjuvazinin hâkim sınıf konumuna gelmesiyle ekonomik dönüşümün hız kazandığı söylenebilir. Bu açıdan Tudor dönemi, “*bastard feudalism*” olarak ifade edilen sürecin ardından gelişen toprağa bağlı değişimin aristokrasi ile krallık arasındaki ilişkiler bakımından devam ettiği, ulusal birliğin kurulması yolunda yerel hukukî ilişkilerin çözülmeye başladığı ve bunun üzerinden etkili merkezi monarşik bir yapıya geçildiği aralık olarak ifade edilebilir.

Bir bütün halinde Tudor hâkimiyetinin gerçekleştiği dönem, enflasyonun ve genel fiyat düzeyinin dramatik şekilde yükseliş göstermesiyle de dikkat çekicidir. Başta toprak kiralari ve yeni kira sözleşmeleriyle görülebilen bu durum, arazideki kiracılar için toprağa bağlı işçiliklerin ve arpa, buğday, yün gibi tarımsal ürünlerin maliyetlerinin artması karşısında kâr marjının artış gösterdiği bir süreci beraberinde getirmiştir²⁹⁵. Kıta ekonomisinde üç yüzyıl boyunca fiyat düzeyinin büyük oranda aynı kaldığı bir dönemin ardından 1540-1640 yılları arası yüksek fiyat artışları görülmesi mali bakımdan önemli sonuçlara gebedir. “*Fiyat devrimi*” olarak ifade edilen bu döneme ilişkin belgeler, ülke çapında zorunlu geçim giderlerinin yedi kata yakın artmasıyla toplumsal kesimlerin yaşamış oldukları iktisadi zorluğu göstermektedir. Bu dönemde gerçekleşen enflasyon artışı, aynı zamanda fiyat düzeyinin uzun dönem stabil kaldığı coğrafyada yaşanacak büyük bir değişimin göstergesidir²⁹⁶. Bu ekonomik buhranda tarımsal ilişkiler açısından

²⁹⁴ STATER, Victor, **The Political History of Tudor and Stuart England**, Routledge, London, 2005, s. 27-29.

²⁹⁵ 1510-1520 arası yüz birim olarak alınan fiyatlar, XVII. yüzyıl ortasına gelindiğinde enflasyonun ve kiraya bağlı artışların sonucu olarak buğdayda 649, arpada 516 ve yünde 233 birime kadar yükselmiştir. Bu konuda ayrıntılı bir tablo ve açıklama için bkz. KERRIDGE, Eric, “The Movement of Rent, 1540-1640”, **The Economic History of Review**, Yıl: 1953, Cilt: 6, Sayı: 1, (s. 16-34), s. 27-29.

²⁹⁶ FERGUSON, 2018, s. 27. Tarımsal kapitalizme geçişte gıda ve sanayi için elzem olan ham maddelerin fiyatlarının belirlenmesi sorun teşkil etmiştir. Köymen’e göre büyük toprak sahipleri fiyatları yüksek tutmak amacıyla üretimde kısıtlamalara gidebilmiş veya siyasi olarak güce sahip oldukları için parlamentoda çıkardıkları yasalarla fiyat düzeyini yüksek tutabilmişlerdir. Arz edilen ürünün sınırlı olması sonucu oluşan aşırı talep de bu kesimin lehine olmuştur. Böylece topraktaki özel mülkiyet sanayileşme ve toplum üzerinde daima bir baskı aracı konumuna sahip olabilmıştır. KÖYMEN, Oya, **Kapitalizm ve Köylülük Ağalar, Üretenler, Patronlar**, Yordam Kitap, İstanbul, 2017, s. 44.

toprak üzerinde çalışan üreticiyi kontrol etmenin ve toplumsal bakımdan aşağı sınıfları bağımlı kılmanın yolu merkezin, toprağa ilk elden dokunan kırsal kesimler üzerindeki tahakkümünü arttırmaktır. Buna karşılık böyle bir ani artışla gelen toprak temelli değişimin içtimai bakımdan karşılığı da alım gücünün düşmesi sonucu halkın özellikle vergi toplama dönemlerinde şiddetlenen ayaklanmaları ve tarımsal değişime karşı çıkarmış olduğu köylü isyanlarıdır²⁹⁷.

Parlamentoda aristokrasi karşısında sınırlı kalan bu kesimlerin politik konumları, ekonomik ve toplumsal iktidarın gücünün anlaşılması ve bu kesimlerin sınıfsal dinamiklerinin dönüşümündeki etkilerinin belirlenmesi bakımından ayrıca önem taşımaktadır. Bu dönemdeki sınıf temelli gelişmelerin aristokrasi karşısında merkezi yönetime destek veren ve gelişmelerini soyluluğun zayıflamasına bağlayan üç yeni sosyal kesim üzerinden okunması mümkündür; bu yeni sınıflar sırasıyla kırsal bölgedeki servete dayanan küçük toprak aristokrasisi olarak “*gentry*”, meclise seçilecek kadar toprağa sahip ve mahkeme jürilerinde yer alabilen “*yeoman*”lar ve çoğunlukla deniz ticaretiyle iştiğal eden burjuva kesimleridir²⁹⁸.

Buna karşılık Avam Kamarası’ndaki bu kesimlerin merkezi monarşiyle uzlaşmak zorunda kaldığı, bir diğer anlatımla *Thomas Wolsey* ve *Thomas Cromwell* gibi krallık yönetiminde üst düzey görevleri olan yöneticilerin politikaları sonucu “*feodalitenin devletleştiği*” bir dönem oluşmaktadır. Artığın etkin bir merkezi mekanizmayla temellük edildiği bu değişimin önemli bir göstergesi de yerel isyanlara destek verebilen özel orduların dağıtılması ve bunun sonucunda yapısal hiyerarşi bakımından şiddet tekelinin krallık nezdinde bütünleşmeye başlamasıdır²⁹⁹. Tudor yönetiminin büyük toprak

²⁹⁷ Bu konuda yaşanan tarımsal temelli ayaklanmaların sebepleri için bkz. “*Agrarian Uprisings*”, KINNEY, Arthur F. / SWAIN, David W. (ed.), **Tudor England An Encyclopedia**, Routledge, New York, 2001, s. 5-6.

²⁹⁸ Toprak sahibi aristokratların sayısı az olmakla beraber bu kimselerin ellerindeki arazilerin genişliği, *gentry* karşısında parlamentoda daha büyük hâkimiyete sahip olmalarını sağlamıştır AĞAĞULLARI, Mehmet Ali / KÖKER Levent, **Tanrı Devletinden Kral-Devlete**, Ankara, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2013, s. 245. Hoell’in de işaret ettiği üzere kırsal alanda tarım kapitalistleri hem toprak sahibi hem de gişirimci-kiracı konumundadırlar ve bunun önemli bir bölümünü büyük çiftçi grubu oluşturmaktadır. Bu grubun yanına Prusya ve İngiltere’de sayıca daha az büyük toprak sahipleri eklenmektedir. Kapitalist gelişmeyle birlikte bu sınıf burjuvaziye katılacak ve giderek bağımsız niteliğini kaybedecektir. HOELL, **1975**, s. 18.

²⁹⁹ 1583’e kadar toprak sahiplerinin elindeki askerî birliklere karşı krallığın ferman yayınlamış olduğuna dikkat çeken Hill’e göre silahsızlandırma politikası karşısında 1539, 1567 ve 1607 yıllarında birçok

sahiplerinin askerî açıdan güçlerini azalttığı İrlanda'da da benzer şekilde malikâne sisteminde gerçekleşen çözümlenin 1530'lu yıllardan itibaren başlaması bu tarihsel durumla örtüşmektedir. *Kildare Hanedanı*'nın devrildiği ve İrlanda aristokrasisi yerine Tudor otoritesinin toplumda karşılık bulmaya başladığı bu dönemde İngiliz yasalarının kabulü, İngiltere'ye vergi verilmesi ve askerî hizmet sunulmasına karşı çıkan isyanlar, kurulu ilişkilerin korunması yolunda gösterilen toplumsal tepkiler olarak yorumlanmaktadır³⁰⁰.

Katolik inancının ruhani merkezi Roma'yla bağlarını koparan Tudor yönetimi, Protestan reformuyla birlikte ulusal birliğin sağlam temellere oturtulabileceği inancını ülkede bu yolla pekiştirmiş, bununla birlikte kralın artık kilisenin başı olmasıyla İngiliz Anglikan Kilisesi'ne dair konular doğrudan krallığın yetki alanına geçmiştir³⁰¹. VIII. Henry döneminde kilisenin Roma'yla bağı koparması ve manastırlara Saray tarafından el konulmasıyla devam eden bu süreç, hem kilisenin devlet tekeline alınması hem de hanedanın gelirlerini arttırması açısından büyük bir dönüşümdür. Bu dönüşümde 1536 tarihli İnyet Haccı (*Pilgrimage of Grace*) başta olmak üzere isyanlara karşı krallık tarafından el konulan küçük manastır topraklarının devlete aktarılması ve krallığın savaş masraflarını karşılamak amacıyla bunları elden çıkarması, devletin yeni toprak sahipleriyle kurduğu ilişkiler bakımından önemli gelişmelerdir³⁰².

Reformasyon Hareketi'nin gerçekleşmesindeki temel gerekçe, sıklıkla soyluluğa dayalı toprak sahiplerinin devletteki konumlarını, ticari zenginliğe dayanan yeni bir sınıfın ekonomik gücüne dayanarak alması ve bu yeni sınıfın taleplerinin dinsel alanda karşılık bulmasıyla açıklanmaktadır; ancak "*soylulaşma*" olgusu burada gözden kaçırılmamalıdır.

---

başarısız isyan girişimi krallığa karşı gerçekleşmiştir. HILL, 2015, s. 47-55. Bu durumun Güney İngiltere ile ülkedeki kuzey ve batı bölgeler arasındaki mücadele üzerinden de anlaşılabilen iddiasındaki Kearney'e göre 1536 yılındaki İnyet Haccı, 1549 yılında çıkan Cornwall Ayaklanması ve 1569 tarihli Kuzey Kontları tarafından başlatılan isyanın krallık tarafından bastırılması yoluyla kuzeydeki özerk bölgeler, ekonomik ve politik anlamda gelişen krallığın otoritesi altına girmiştir. KEARNEY, 2015, s. 164.

³⁰⁰ KEARNEY, 2015, s. 178-179. Burada belirtilmelidir ki serflik ilişkileriyle birlikte mâlikâne örgütlenmelerinin çözülmesi, zorunlu olarak kapitalist üretim ilişkilerinin başlamasına neden olmamıştır.

Federici'nin de bahsettiği üzere bahsedilen geçiş dönemi, başta Alman Köylü Savaşı olmak üzere Ortaçağ Avrupası'nda ortak mülkiyete dayalı eşitlikçi bir yaşamın savunulduğu, feodalizm karşıtı bir isyanlar döneminin beraberinde getirmiş bulunmaktadır. FEDERICI, Silvia, **Caliban ve Cadı Kadınlar, Beden ve İksel Birikim**, (çev. Ö. Karakaş), Otonom Yayıncılık, İstanbul, 2012, s. 92.

³⁰¹ BLACK, 2020, s. 205-207.

³⁰² TILLY, 2016, s. 148.

Ticaret yapan bu kişiler kazandıkları paralarla ekseriyetle soylu kesim arasına dahil olmaya çalışmışlar ve egemen sınıf krallığa gelir getirerek bünyesine aldığı yeni üyelerin katılımıyla kendini yenilemiştir. Toprağın başlı başına bir değer kazanması, İngiltere’de *gentry*’i, koyun yetiştiriciliği gibi faaliyetler yoluyla Fransa’daki “*noblesse*” gibi bir konuma yükseltmiş ve toprak aristokrasisi feodal yükümlülükler altındaki kırsal toplulukları, işlediği toprağa sahip olmayan kiracı çiftçi veya topraksız emekçi olma hususunda bir yol ayrımına getirmiştir³⁰³.

Bu açıdan Tudor monarşisinde önemli miktarda toprak satın alımı yapan kimseler, aldıkları araziler vasıtasıyla kısa süre içerisinde topraklarını genişletmişlerdir. Manastır topraklarının krallık tarafından satışıyla birlikte XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Tawney tarafından “*eşrafın yükselişi*³⁰⁴” olarak adlandırılan bu değişim sonucunda toprak sahiplerinin ellerindeki arazinin genişliği 1530’da olduğundan çok daha yüksek oranda artmış bulunmaktadır. Krallık, kilise ve aristokrasinin kaybettiği arazileri *gentry*, piskoposlardan, katedral başrahiplerinden, üniversitelere bağlı vakıflardan kiralayarak kârlı şekilde başkalarının kullanımına açmışlardır³⁰⁵.

Buna karşılık XV.-XVI. yüzyıl arası dönemde Tudor hükümetleri, sonuncusu 1597 yılında çıkarılan ve mevcut malikânelerden kaçışları önleyerek nüfusu kırsal alanda tutabilmek amacıyla “*Poor Laws*” olarak bilinen bir dizi yasayla önlem alma yoluna gitmişlerdir. Bu bakımdan Tudor Çağı’nın bitişi sonrası tarımsal alanlara sermaye yatırımında kolaylık sağlanması ve kent-kasaba nüfuslarına yetecek erzak üretimini arttırmak amacıyla dağınık arazilerin birleştirilmeleri, yaşanan dönüşümü net şekilde gözler önüne sermektedir³⁰⁶. Önemli bir kısmı *I. Elizabeth* döneminde gerçekleşen bu yasal düzenlemelerin temel amaçları arasında kırsal bölgelerden kaçışları durdurmak ve toprağını kaybederek mülksüzleşen eski serf topluluklarını yerleşik olarak buldukları *parish*’ler içerisinde tutmak fikri yatmaktadır³⁰⁷. Bu bölümün ardından XVI. yüzyılda

³⁰³ ELTON, Geoffrey Rudolph, **Reformasyon Avrupası 1517-1559**, (çev. A. Yardımlı), İdea Yayınevi, İstanbul, 2012, s. 238-241.

³⁰⁴ Tawney’nin 1941 tarihli bu çalışması için bkz. TAWNEY, Richard Henry, “The Rise of the Gentry 1558-1640”, **Economic History of Review**, Yıl: 1941, Cilt:11, Sayı: 1, (s. 1-38).

³⁰⁵ HILL, 2015, s. 91.

³⁰⁶ HILL, Cristopher, **İngiltere’de Devrim Çağı 1603-1714**, (çev. U. Kocabaşoğlu), İletişim Yayınları, İstanbul, 2016, s. 32-34.

³⁰⁷ KINNEY / SWAIN, 2001, s. 556-557.

tarımsal değişim ilişkilerinden hareketle emek pazarlarının oluşumu, yeni istihdam türleri ve sözleşme çeşitlerinin tarihsel ve toplumsal temellerine değinilmesi çalışma açısından bir gereklilik arz etmektedir.

2.1.2. İngiltere’de Serflik İlişkilerinin Çözülmesi ve Toplumsal Sonuçları

Erken Modern dönemle birlikte toprak mülkiyeti ilişkilerinin hareketlenmesi, toprak üzerinde kira, ipotek gibi sözleşme formlarının giderek daha fazla uygulanır olması ve buna bağlı olarak toprağı işleyen sınıfların toplumsal konumlarında hızlı değişimlerin yaşanması, tarımsal üretimin mahiyetini büyük oranda değişime uğratmıştır. Bu içtimai durum, kırsal alanda toprak mülkiyetini elinde tutan kesimler arasında iktisadi, coğrafi ve askerî veçhede tekelleşmenin bitişi ve tüccar sınıfın arazi satın alarak veya kiralayarak sermayesini toprağa yatırdığı bir rekabet ortamını getirmiştir³⁰⁸. Bu perspektiften hareketle toprak üzerinde artan sözleşmesel hareketlilik, doğrudan toprağa bağlı yaşayan ve malikâne sahiplerine geleneksel şekilde hizmet eden serflerin göç etmelerini tetikleyici bir unsur olmuştur. Bu kapsamda Geç Ortaçağ İngilteresi’nde malikânelerden kaçışların hızlanmasının yanında uzun bir süredir ülkenin farklı bölgelerinde çözülen serfliğin ve angaryanın kırsal yoğunluğu zayıflatması, yaşanan toplumsal dönüşümde önemli bir uğraktır. Bu kapsamda İskandinav dünyası ayrı tutulduğunda İngiltere’nin İskoçya ile serflik düzeninin gerilemeye başladığı ilk kıta ülkesi olması, toprağa bağlı emekçi sınıfların durumu ve üretim ilişkilerinin çözülüşü bakımından açıklanmaya gerek duymaktadır³⁰⁹.

İngiliz tipi serflik ilişkilerine dair akademik çalışmaların XIX. yüzyıldan itibaren kapsamlı bir şekilde artması ve Ortaçağ tarihçisi Postan ile birlikte köylülerin salt ekonomik durumları yerine hukukî statülerine odaklanılması, malikâne örgütlenmelerinde köylülerin küçük toprak sahipliğinin ve topraktaki haklarının üretim ilişkilerindeki yetersizliği giderici bir etken olarak yorumlanmasını sağlamıştır³¹⁰. Bu

³⁰⁸ LENİN, Vladimir İlyiç, **Tarımda Kapitalizm**, (çev. S. Güvenç), Sol Yayınları, Ankara, 1996, s. 77-78.

³⁰⁹ “Örneğin 1555 yılında çıkan bir yasa bedence sağlam herkese yol yapımında yılda dört gün angarya (corvée) zorunluluğu getirmişti; tabii zenginler parayla muaftiyetlerini satın alabiliyorlardı.” HILL, 2015, s. 80.

³¹⁰ Feodal toprak sisteminin XV. yüzyıldan itibaren baskı ve şiddete dayalı şekilde çözüldüğünü ifade eden Razi, Postan’ın İngiltere’de serflik nüfusunun büyüklüğünü dikkate almadığını ve köylülerin toprağı kişisel

hususla serflik ilişkilerinin nasıl çözülmeye başladığından söz edebilmek için ilk bölümde üzerinde durulan 1348 Kara Veba ve 1381 Köylü İsyanı gibi iki büyük tarihsel olgunun kırsal alanda tabiiyet ilişkilerini ne yönde şekillendirdiğini ve bunun nasıl bir hukuksal anlam taşıdığını açıklamak gerekmektedir. XV.-XVI. yüzyılda kırsal alanda hâkim çalışma formunun değişmesi, yarı köle yarı özgür köylülüğün topraksız hale getirilmesi ve yerlerinden edilerek kent çeperlerine doğru göçe zorlanması farklı iş ilişkilerine kaynaklık edecek bir toplumsal sistem ve hukuksal pratiklerin değişimini açıklamakla mümkündür. Buradan hareketle toplumsal mobilizasyon sonucunda kır ile kent arasındaki bağımlılığın kentlerden yana artmasında³¹¹ serflik ve angarya başta olmak üzere hâkim feodal ilişkilerin çözümlenmesinin payı büyüktür. Bu kapsamda toplumsal hareketlenmeyle birlikte İngiliz tarımının şekillenmesinde kapitalist ilişkilere geçişi³¹² anlayabilmenin yolu, malikâne çevresinde kendi toprağını işleyen, müşterek istifadeye sahip topraklarda hayvanlarını otlatan ve doğal kaynakları geçimlik tüketim için kullanan ortaklaşmacı pratiklere sahip bir yerel ekonomide serf ailelerine iş gücü deposu olarak neden ihtiyaç duyulduğunu açıklamaktan geçmektedir. Bir meta ekonomisi geliştirme yolundaki bu ihtiyaçta gerekenler ise av hayvanları, ormanlık alanlar ile değerli madenlerle dolu toprakların mülkiyetini elde etmek, bu topraklardaki üretken iş gücünü topraksız kılarak çalışmaya zorlamak ve ticareti tarımdan ayırmaktır³¹³.

XVII. yüzyıla dek İngiltere’de lordu olmayan bir toprağın ve herhangi bir efendinin hizmetinde olmayan kişilerin bulunması, malikâne örgütlenmesinin getirdiği ilişkilerin dışına çıkmak olarak anlaşılmaktadır; ancak efendilerin himayelerindeki adam sayısını

özgürlüğe tercih ettiklerinden hareketle toprak sahipleri ile özgür olmayan kiracılar arasındaki ilişkilerin idealleştirildiğini savunmaktadır. RAZI, Zvi, “Serfdom and Freedom in Medieval England: A Reply to the Revisionists”, **Past & Present**, Yıl: 2007, Cilt: 195, Sayı: 2, (s. 182–187), s. 187.

³¹¹ Kapitalizmin yükselişinde kır-kent karşıtlığı teorilerine karşı çıkan ve kır ile kent arasında süreklilik ve bağımlılık olduğunu savunan Merrington’a göre kentin kır karşısında kurduğu egemenliğinin “*raison d’etre*”si, yani başlıca varlık sebebi ücretli emeğiyle çalışacak olanların köylerden kentlere doğru göç etmesidir. MERRINGTON, John, “Kapitalizme Geçişte Kent ve Kır”, **Feodalizmden Kapitalizme Geçiş**, (çev. M. Güner, S. Sökmen), Metis Yayınları, İstanbul, 1984, (s. 184-213), s. 191.

³¹² “*Kapitalizme geçiş*” ifadesinin temelde bir kurmaca ifade olduğunu ve İngiliz Marksist tarihçiler tarafından 1450-1650 arasındaki döneme işaret etmek için kullanıldığını açıklayan Federici’ye göre bu ifade esasen kapitalist olmayan politik bir düzen içerisinde kapitalist birikimin olduğu bu ara döneme vurgu yapmak için ortaya atılmıştır. Bu doğrultuda “*geçiş*” ifadesi bu yeni üretim tarzının herhangi bir zorlukla karşılaşmadan feodal ilişkilerin yerine geçen ve dönemin kanlı mücadelelerinden bağımsız ilerleyen bir birikim süreci olarak algılanmasına neden olmamalıdır. FEDERICI, 2012, s. 93.

³¹³ LUXEMBURG, Rosa, **Sermaye Birikiminin Tarihsel Koşulları**, (çev. N. Kalaycıoğlu), Kaynak Yayınları, İstanbul, 1984, s. 49-51.

azaltmaları herhangi bir hiyerarşik bağı bulunmayan bu kişilerin yasal güvenceden yoksun bir şekilde iş gücü potansiyeli oluşturmalarını ve başta kumaş, demir ile maden alanındaki geçici işlerde çalışmalarını beraberinde getirmiştir. Bağlılık ilişkileri kalmadığından ötürü kimsenin hizmetkârı olmayan ve çoğu kırsalda amaçsız dolaşan bir dilenci ve serseri kitlesinin mevcudiyeti de bu feodal ilişkilerin çözülmesinin bir sonucu olarak giderek toplumda yıkıcı bir olgu olarak görülmeye başlanmıştır³¹⁴. Perelman'ın deyişiyle bu durum, insanları kendi ihtiyaçlarını karşılama araçlarından ayırmakla ve ortak topraklar ile doğal kaynaklar üzerindeki iş birliğine dayanan geleneksel yaşam tarzına dayanan hukukî pratiklerin sonlandırılmasıyla mümkün olabilmektedir. Ortaklaşmacı yaşam biçiminin kaybolması karşısında XIV. yüzyıldan başlayarak ülkede serflik ilişkilerinin çözülmesi ve kır emekçilerinin ücretli emek sistemine dahil olmaları, giderek bu kesimlerin toplumda kriminalizasyona maruz kalmalarına ve dilencilığe sürüklenmelerine neden olmuştur³¹⁵.

İngiliz malikânelerinde serfin manora karşı hizmet yükümlülüğünün çözülmesi, geleneksel ilişki ağlarına da yansiyarak yeni bir toplumsal düzeni beraberinde getirmiştir. Bu yeni toplumsal düzene geçişte farklı mülkiyet ilişkileri içerisindeki serflikin yerini giderek daha çok ücretli emek istihdamının almasıyla tarımsal alanda lord ile çalışan köylü aileleri arasındaki ilişki tipi değişmiştir. Geleneksel ekonomik sistemler içerisinde bir yaşam süren köy topluluklarının kolektivist geleneklerinin parçalanmasıyla beraber İngiliz kırsalında tarımsal alanda efendisine bağlılığı kalmayan, ailesiyle birlikte yaşadığı kulübelerin yanındaki toprağından atılmış ve gündelik çalışmaya mecbur tarım işçisi bir

³¹⁴ HILL, Cristopher, **Dünya Altüst Oldu İngiliz Devrimi'nde Radikal Düşünceler**, (çev. U. Kocabaşoğlu), İletişim Yayınları, İstanbul, 2013, s. 45-48.

³¹⁵ PERELMAN, 2014, s. 115-117. Bu konuda Marx, İngiliz toplumsal tarihinde VII. Henry döneminden itibaren dilencilığe ve serseriliğe ilişkin yasaların çıkarılmaya başlandığına dikkat çekmektedir. VIII. Henry döneminden itibaren yasalarca suçlu görülen bu kişiler hakkındaki cezaların ağırlaştırılmış ve ceza kararlarında sulh yargıçları etkin bir rol almıştır. “*Serserilik suçundan ikinci kez yakalanma durumunda ilgili kişi kırbaçlanacak ve kulağının yarısı kesilecek; üçüncü kez yakalanma durumunda ise ağır suçlu ve toplum düşmanı olarak idam edilecekti.*” MARX, 2015, s. 704-706. De Angelis bu konuda Marx'ın İngiliz tarihine ilişkin çözümlerinin “*Kamulaştırmaya Karşı Kanlı Yasa*” başlıklı bölüm ile de ilişkilendirebileceğini ifade etmektedir. Bölümün önemli bölümü Tudor Yasaları başta olmak üzere toprağın kamulaştırılmasına dair toplumsal hareketlerin kriminalize edilmesi ve sert önlemlerle bastırılmasını içermektedir; ancak burada bir diğer mesele ilkel birikimin sadece bir birikim değil bu birikime karşı gelişen mücadele biçimlerine karşı eylemleri de içeriyor olmasıdır. Bu bakımdan topraksız yoksul kesimler arasında yeniden toprağa erişme arzusunu örgütlü şekilde talep eden kesimlerin isyanlarını bastırmak da bu kapsamdadır. DE ANGELIS, Massimo, “Marx ve İlkel Birikim: Kapitalist “Çitleme”nin Sürekli Karakteri”, (çev. Y. Akmeraner), **İlkel Birikim Sermayenin Kaldıracağı**, (ed. Ö. Göztepe), Notabene Yayınları, İstanbul, 2014, (s. 89-114), s. 108-109.

topluluk oluşmuştur³¹⁶. Literatürde ekip sistemi (*the gang system*) adı verilen bu oluşum, doğrudan toprak çevirmelerin ve tarımdaki kapitalistleşme hareketlerinin bir sonucudur. İngiltere kırsalında toprağı işleme olanağından yoksun kalan köylülerin yerlerinden edilmesi ve toprakların koyun otlatmak amacıyla mera³¹⁷ ve yaylak olarak kullanımı sonucu nüfusun fazlalaştığı ancak çalışma olanaklarının son derece kısıtlı olduğu bir dönemde iş olanağından uzak bu kasabalarda toplanan insanlar için çıkış yolu, toprağı elinde tutanlara çok düşük yevmiyelerle çalışmaktır. Bu sebeple arazideki işlerin yapılması için gündelikçi olarak araziye getirilenler, ağır şartlar altında çalışan ve çoğunluğunu kadınlar, gençler ve çocuk yaşta emekçilerin oluşturduğu gruplar olmuştur³¹⁸.

Serfliğin ücretli emek sistemine yerini bıraktığı bu süreçte parlamento tarafından çıkarılmış olan 1563 tarihli Zanaatkâr ve Çıraklar Yasası (*Statue of Artificiers and Apprentices*) kır-kent ilişkileri açısından emek piyasası temelli bir dönüşümü beraberinde getirmiştir. *Kraliçe Elizabeth* döneminin bir ürünü olan bu yasanın temel işlevi, toprak sahipleri için tarım işçilerinden müteşekkil ucuz bir emek havuzu oluşturmak, zanaatı olmayan işçileri iş gücü eksikliğinin olduğu tarım ve hayvancılık bölgelerinde kalmaya zorlamak ve yasanın denetimini kendileri de toprak sahipleri olan sulh hâkimlerine³¹⁹ yaptırmaktır³²⁰. İki yüz yıl boyunca İngiltere'deki iş ilişkilerinin yasal altyapısını oluşturacak bu yasanın, yereldeki iş ilişkilerinde ücretlerin 1514'teki yasanın öngördüğü

³¹⁶ İlk bölümde de bahsedildiği üzere mâlikane örgütlenmelerinde serfler bakımından tarımsal yapı ile yaşam alanlarının bitişik bir nizam içerisinde olması oldukça sık rastlanan bir durumdur. DUBY, Kuzey Fransa ve İngiltere'de bir serf ve ailesinin nasıl yaşadığına bakıldığında köylü evlerinin ya uzun bloklar şeklinde yapılmış olduğu veya tarımsal yapı ile evin birbiriyle çok yakın olabildiğini ifade etmektedir. “*Bir uzun evin ortalama boyutları 15x5 m olarak kabul edildiğinde evin yarısının insanlara ayrılmış olduğunu düşünüp ortak girişi de hesaba katınca, 5-6 kişilik bir ailenin, ancak 35 metre karelik bir yaşama alanına sahip olduğunu görürüz. Zaten insanlara ve hayvanlara ait alanların titizlikle birbirinden ayrıldığı Devon ve Cornwall' daki uzun ev planları da bunu kanıtlar. Bir başka ev türünün de kesin kanıtları mevcuttur: tarımsal yapıyla konutun yan yana, bazen aynı çatı altında gruplandığı, ancak bağımsızlıklarını korudukları veya bir avlunun içine yerleştirildiği ev türü. Bir yanda blok-ev, diğer yanda açık veya kapalı avlulu ev.*” DUBY / ARIES, 2006, s. 469-471.

³¹⁷ *Commons* kelimesinin İngilizcede mera, herkesin kullanımına açık otlak anlamına geldiği burada ayrıca belirtilmelidir.

³¹⁸ BİLGİ, 1992, s. 57-58.

³¹⁹ Sulh yargıçları, krallık tarafından ülke çapında atanmış yerel eşraflar arasından seçilmiş komisyonlarda çalışan kişilerdir. Bu kurum, XVI. yüzyılda merkezi politikalar doğrultusunda önemli bir gelişim göstererek yereldeki idare ve hukuk işlerinin esas gücü konumuna yükselmiştir. Giderek taşradaki politik ve yasal ilişkilerde karar mercii olan bu kurum, yoksulların denetlenmesinin yanı sıra pazar alanları, yerel ücretlerdeki sınırlar ve çırakların temin edilmesinden sorumlu olmuştur. KINNEY / SWAIN, 2001, s. 403.

³²⁰ HILL, 2015, s. 80-82.

ücret sınırlarının üzerine çıkmasını ve 1405-1406 tarihli çıraklık düzenlemelerinden gelen hükümlerin varlıklı kimseler yararına yeniden düzenlenmesini amaçladığı bilinmektedir. İşçilerin ülke sathında hareketliliğini ele alan ve ücretleri dondurmaya amaçlayan böyle bir yasanın başta çıraklar olmak üzere emekçi kesimlerin mülk sahipliğinden gelen oy hakkını sınırlandırması da önemli bir göstergedir³²¹. Bu yasanın uzun vadede sonuçları mecburi bir emek gücünün kırsal alanda tutulması, göç konusunda toprak sahibi ailelere öncelik tanınması ve artan yoksulluğa bağlı olarak dilencilik ve avarelik gibi davranışların yıkıcı etkilerinin azaltılması olmuştur³²². Böylesi koşullar altında İngiltere topraklarında çırak olabilmek için mülk sahibi olabilme şartını ve kırk şilin ödemeyi emreden 1563 tarihli Zanaatkâr ve Çıraklar Yasası, böylece çoğu mülksüz olan kırsal nüfusun dörtte üçünü tekstil sanayinin dışında bırakarak kırsalda ucuz iş gücünün birikmesine ortam hazırlamıştır. 1621 yılındaki bir başka düzenleme ise mülksüz olanların ülke içerisinde kentlere göç etmesini kesin olarak yasaklayacaktır³²³.

Burada değinilmesi gereken bir başka nokta da köylülüğün dönüşümü hususunda toprağa ve toprak sahibine bağlılığı gerektiren bir toplumsal düzenin zayıflamasıyla bölgeler arasında emek hareketliliğinin nasıl artış gösterdiği konusudur. Rodney Hilton İngiltere’de serfliğın bitişini incelediği “*The Decline of Serfdom in Medieval England*” isimli eserinde serflerin manor beyler tarafından azat edilmesi (*manumission*) ve *demesne* araziler üzerindeki kullanım hakkının sona ermesinin geleneksel serflik ilişkilerinin bitişini konusunda göz önünde bulundurulması gereken bir tarihsel aşama olduğunu ifade etmektedir. Buna göre Hilton, XIV. yüzyıl ortalarından itibaren arazi üzerindeki kullanım hakkı verilen toprakların uzun süreli kiralamalarla ekim alanlarına dönüşmesinin bu

³²¹ Yasanın 1558-1563 arası Parlamentoda gerçekleşen işgücü tartışmalarının bir sonucu olduğunu ifade eden Woodward’a göre yerel ve merkezi hükümetlerin iş birliğiyle Parlamento, çıkardığı yasayla ücret oranlarını kontrol etmek, çalışma koşullarını düzenlemek ve çıraklığa dair düzenlemeleri yeniden ele almak amacını taşımaktadır. WOODWARD, Donald, “The Background to the Statute of Artificers: The Genesis of Labour Policy, 1558-63”, **The Economic History Review**, Yıl: 1980, Cilt: 33, Sayı: 1, (s. 32-44), s. 41-42.

³²² THOMPSON, Edward Palmer, **İngiliz İşçi Sınıfının Oluşumu**, (çev. U. Kocabaşoğlu), İletişim Yayınları, İstanbul, 2015, s. 81-83.

³²³ Bununla birlikte sulh yargıçları, başta Suffolk, Lancashire, Yorkshire gibi kentlerde tekstil işverenlerinin çalıştıracak çırak bulamamaları karşısında kentlere göç eden kişileri geldikleri bölgelere geri göndermeye ilişkin hükümleri uygulamaktan kaçınmışlardır. HILL, 2016, s. 41

uygulamaların ardından geldiğine dikkat çekmektedir³²⁴. XV.-XVI. yüzyıllarda kaydedilen ve çoğunlukla bir anlaşma yoluyla gerçekleşen bu azat etmeler, sıklıkla bir bedel karşılığında özgür bırakılma ve kazanılan özgürlüğü lordun aleyhine kullanmama gibi şartlar içermektedir. Raftis ise kırsal nüfusun yerlerinden ayrılmalarının hukuken lordların yargı yetkileri alanında kişisel olarak kontrolleri altında bulunan iş gücü sayısının azalması ve manoryal hukuktan gelen yetkilerinin zayıflamasını beraberinde getirdiğini ifade etmektedir³²⁵. Kırsal alanda tarımla iştilal eden nüfusun *burgh*'lara göç etmesinin resmî belgelerde de görüldüğüne dikkat çeken Dobb ise Tudor döneminde toprak çevirme hareketlerinin sonucu topraksız köylü sayısının artmasıyla kentlerdeki loncalarda ücret karşılığı çalışma haricinde emek istihdamını yasaklayan sürecin birlikte ilerlemiş olduğunu vurgulamaktadır. Bunun dışında topraklarından atılan veya mülkü geçimine yeterli olmayan köylü aileleri için çıkar yol, çevrilmemiş topraklara sahip köylere ya da ortak yaşam pratiklerinin mevcudiyetini sürdürdüğü alanlara geçici süreli izinlerle yerleşmekten geçmektedir³²⁶.

Sonuç olarak XV. yüzyılla birlikte kıtadaki *villein* statüsünün değişiminin ve özgürleşmenin arazi sahipleriyle serfler arasında gerçekleşen kurallar ve yükümlülükler üzerinden çözülmeye başladığını görmek mümkündür. Bu değişim, yün eğiriciliği, tahıl ekimi veya kerestecilik gibi faaliyetlerle karşılaştırıldığında toprak sahipleri açısından serfleri malikânede tutma masraflarının artmasıyla doğrudan ilişkilidir; zira hâkim toplumsal ilişkilerin değişim göstermesi, Doğu Avrupa başta olmak üzere farklı coğrafyalarda kişisel borca dayanan yeni bir serflik türünü doğururken İngiltere’de toprak sahiplerinin artan baskıları karşısında hizmetkâr toplulukların topraktan atılmalarıyla

³²⁴ Hilton eserinde sıklıkla özgür köylülerden ayırmak amaçlı serflere dair “*servile villeinage*” ifadesini kullanmaktadır. HILTON, Rodney, **The Decline of Serfdom in Medieval England**, Palgrave Macmillan, 1969, s. 44-45.

³²⁵ Raftis eserinde serflik ilişkilerinin içsel yönde çözümlenmesini serflerin manor tarafından azat edilmesi, toprağı işleyecek iş gücü kıtlığı sebebiyle arazilerin işlenmemesi ve bölgesel olarak arazi kiralamalarda yaşanan zorluklar olarak üç temel dinamik içerisinde açıklamaktadır. RAFTIS, James Ambrose, **Tenure and Mobility Studies in the Social History of the Medieval English Village**, Pontifical Institute of Medieval Studies, Toronto, 1964, s. 183-186.

³²⁶ “*Bunları bir patrona tamamen tabi kılabilmek için bu yoksulların daha da mülksüzleştirilmesi, hala sınıksız sarıldıkları toprak parçasından da yoksun bırakılmaları gerekiyordu.*” DOBB, 1992, s. 205-207. Kaye’e göre Dobb tarımsal değişimler konusunda bazı hatalı analizler yapmış olsa da toprakların etrafını çevirme hareketinin etkilerine küçük köylünün toprağını bırakarak tarımsal proleter olma sürecine değinmiş bir tarihçidir. Bununla beraber köylüler içinde giderek zenginleşen tarımsal kapitalist topluluklara dikkati çeken ilk Marksist tarihçilerden biri olması önemlidir. KAYE, 2009, s. 72-73.

serflik ilişkilerinin sonunu getirmiş bulunmaktadır³²⁷. Görüldüğü üzere İngiliz kırsalında serflikin ilga edilmesi meselesi, ülke tarihinde çalışma ilişkileri açısından toplumsal hareketliliği büyük oranda arttıran, toprak sahipliğinde komünal toprak tasarruflarının çözülme sürecini başlatan ve tarımsal kapitalist girişimcilerin ihtiyaç duyduğu kırsal emek gücünün istihdamına olanak sağlayan bir olgu olarak görünmektedir.

2.1.3. 1536 Reformasyonu ve Manastır Topraklarına El Konulması

Erken Modern dönemde Reformasyon Hareketi, Avrupa’da burjuva devrimleri sırasında feodal toprak sahipliğinin ötesinde tecimsel yani kazanç amaçlı ticaret yapma yönünde çalışan ve yeni tutumlar geliştiren bir orta sınıfın doğuşuyla sıklıkla ilişkilendirilmektedir. Reformasyon öncesi yaşanan iktisadi ve toplumsal gelişmeler, 1348 Kara Veba’dan beri etkileri görülebilen verimliliğe dayanan bir tarımsal sistemin gelişmesiyle birlikte ilerleyebilmiştir; ancak kırsal ve kentsel alanda köklü bir değişiklik için gereken ahlaki tutum, Hristiyanlık ile bağların yeni değerler ekseninde yorumlanmasını gerektirmiştir³²⁸. Bu bakımdan literatürde Reformasyon Hareketi’ni Protestan Kilise Tarihi veya Katolik bakış açısından değerlendiren yorumların yanında bu hareketi köylü mücadeleleriyle birlikte Avrupa’daki ilk burjuva ihtilali olarak nitelendiren yorumlar da bulunmaktadır³²⁹.

İngiliz örneğinde XVII. yüzyıl ortasında kral ile burjuvazinin mücadelesine doğru evrilecek olan bu gelişimde yeni sınıfın ekonomik çıkarlarını krallık üzerinden kilise politikalarına yansıttığı argümanı ağırlıktadır³³⁰. Bu bakımdan Tudor Hanedanı’nın dinsel alanda gerçekleştirdiği atılımların en dikkat çekici olanı Katolik Kilisesi’ni temsil eden Roma ile dini-politik bağların kopması ve VIII. Henry’nin başında olduğu Anglikan Kilisesi (*The Anglican Church of England*)’nin kurulmasıdır. Bunun ardından 1536-1540

³²⁷ EPSTEIN, 2014, s. 277-279.

³²⁸ ÖKTEN, Kaan H., **Reformasyon Dönemi Siyasal ve Dinsel Düşünce Tarihinin Giriş**, Alfa Yayınları, İstanbul, 2003, s. 79-81.

³²⁹ Bu yorumlara dair bkz. SCHORN-SCHÜTTE, Louise, **Reformasyon Temelleri, Seyri ve Etkileri**, (çev. A. Ünal), Runik Kitap, İstanbul, 2021, s. 89-99.

³³⁰ Bu bakımdan Elton, kıtadaki kasaba ve kentlerin ekonomik gelişim gösterdiği XIV.-XV. yüzyıl aksine XVI. yüzyılın merkeziyetçi bir karakterde gelişen krallık politikalarını sağlamlaştırdığını ve Reformasyonun mevcut çift başlılığı sona erdirmek üzere bu sürecin ürünü olduğunu ifade etmektedir. Reformasyon döneminin merkezi iktidarın gücünü arttırmasının uzun vadede krallığa bağlı bir mülk sahipliğini ve doğrudan pazar için çiftçilik yapan toprak sahipliğini oluşturduğu burada ifade edilmektedir. ELTON, 2012, s. 239-241.

yılları arasından başlayarak manastırlara ve manastır topraklarına krallık tarafından el konulması, İngiltere’de toplumsal sınıfların değişimine doğrudan sirayet edecek gelişmelere sebebiyet vermiştir. Burjuvazi ve parlamentonun büyük desteğiyle gerçekleştirilen Reformasyon sonucunda manastır ve vakıf arazilerinin satışa çıkarılması ve arazileri alanların toplumsal konumlarındaki değişimi incelemenin gerekliliği burada önem kazanmaktadır. Topraklara el koyma ve manastır arazilerini satışa çıkarma girişimi, aynı zamanda feodal dönemde kırsal alanın hâkim dinsel birimleri olan ve *tithe* gibi vergiler yoluyla gelirleri artan bu yapıların toprak mülkiyeti hususundaki güçlü konumlarına vurulmuş bir darbe olarak da incelenmeyi hak etmektedir.

Erken Modern aralığa geçişte Reformasyon Hareketi, Katolik ya da Reformist olması fark etmeksizin dinsel otorite olma bakımından krallıkların resmi devlet kilisesi modelini diğer toplumsal kesimlere benimsettiği ve böylelikle hükümdarın otoritesinin dünyevi ve ruhani olarak egemen olduğu bir uygulamalar bütünü olarak anlaşılmaktadır. Bu bakımdan daha sonraki başlıklarda ayrıntılı şekilde yer verilecek olan dönüşümün bir yansıması, Luther, Calvin veya Bucher gibi dinî önderlerin aristokrasi karşısında dünyevi egemenler olan prenslik ve krallıklara destek vermeleridir³³¹. Bu bakımdan “*potestas ordinis*” ile “*potestas jurisdictionis*” ayrımını krallık açısından yeniden tanımlayan Reformasyon, yalnızca İngiltere kralı tarafından parlamento desteğiyle alınmış siyasi bir karar değil, çoğunluğu yasalarla uygulamaya sokulmuş mali ve idari temelde düzenlemelerdir. Bu amaçla İngilizlerin kendi kiliseleri dışındaki bir dini makama müracaatını yasaklayıcı hükümler getirilmesinin yanında yüksek gelirli din adamlarından alınan ilk hasat ve ondalık vergisi (*first fruits and tenths*) arttırılmış ve manastır topraklarının hükümet eliyle bu kişilere tahsisi hususunda kolaylıklar sağlanmıştır³³². Ayrıca *Kral VIII. Henry*’nin kendisini İrlanda kralı olarak ilan ettiği bu dönemden itibaren

³³¹ Elton’un da dikkat çektiği üzere Reformasyon, farklı dinsel önderlerin Avrupa’da politik dönüşüme ve merkezi otoritelere destek verdikleri bir dönem olarak da ilgi çekicidir. “(...) *Luther prenlere güvenini gösterirken, Bucer ve Calvin kasaba magistrelerinin yandaşlığından yararlanırken, Cromwell ve Cranmer yeryüzündeki dinsel üstünlüğü VIII. Henry’ye yüklerken, tümü de zorunlu olarak dünyasal egemenliklerin saygınlık ve güçlerini arttırdılar ve politik birimlerin sağlamlaşmasına katkıda bulundular.*” ELTON, 2012, s. 232. Martin Luther’in krallığı karşısına alan köktenci reform hareketlerine karşı geldiğini ifade eden Eliade, Lutherciliğin XVI. yüzyılın kaos ve anarşiye müsait toplumsal ortamına destek vermek yerine etkin bir yönetim peşindeki krallara destek verdiğine eserinde dikkati çekmektedir. ELIADE, 2003, s. 269-270.

³³² Hill eserinde dağıtılan manastırlara bağlı arazilerin 1.500.000 sterlin değerinde olduğunu ifade etmektedir. HILL, 2015, s. 56-57.

din, toprak düzeni ve toplumsal yapı açısından Protestan İngiltere’den oldukça farklı olan Katolik İrlanda üzerinde, başta Ulster bölgesi olmak üzere, krallık tarafından iskân faaliyetlerine başlanmıştır³³³.

Anglo-Norman feodal örgütlenmesinin kırsal alandaki hâkim sosyal üniteleri olan manastırlar, işledikleri geniş toprakların yanında koyun yetiştiriciliği, şarap üretimi ve yün ticaretiyle zirai ekonomi bakımından önemli bir konum teşkil etmektedirler. Hill’in “1640 İngiliz Devrimi” eserinde dikkat çektiği üzere Ortaçağ İngiliz tarımında toprakların devredilmeden kuşaklar boyunca geleneksel yöntemlerle işlendiği ve toprağın sermaye yatırımı için bir çekicilik taşımadığı bu toplumsal tabloda toprak sahibi soylu ve ailesinin ihtiyacını karşılayan toprakların yanı başında malikâne sahibi için büyük oranda erişilmez manastır toprakları ve dua arazileri (*chantry land*) bulunmaktadır³³⁴. Bu yönde bir değişikliği Reformasyon karşıtı Katolik manastırlara ait topraklar üzerinden gerçekleştirmeyi hedefleyen *Cromwell* önderliğindeki Tudor yönetimi, manastırların ilgasına ilişkin 1536 tarihli “*The Suppression of Religious Houses Act*” yoluyla küçük manastırlardan başlayarak toprak kullanımını değiştirecek birtakım düzenlemelerle değişiklikler yapma yoluna gitmiştir. Bu düzenlemeyle parlamento, ülke çapında üç yüz elli müstakil manastırı ve bu manastırlar arasında yıllık geliri iki yüz sterlin üzerindeki yapıları büyük manastır statüsünde kabul ederek bunun dışında kalan küçük yapıların bina, toprak ve servetlerinin krallık uhdesine geçirilmesine karar vermiştir³³⁵.

Roma’ya karşı Tudor yönetiminin 1536 ve 1540 yıllarındaki bu yasal girişimlerinin kırsal alandaki üretici unsurların artan servetlerini krallığın kendi payına geçirmesi ve sermayeyi toprak sahiplerine transfer etmesi bakımından önemli etkileri olmuştur. Manastırların ilgasına dair bu yapıların kullanımı ve vasiyet yoluyla aldıkları bağışları düzenleyen yasalarla toprakların el değiştirmesi ve toprak satışları, lordlara ve kiracı özgür çiftçilere doğru bir servet geçişini sağlamıştır³³⁶. XVI. yüzyılda ülkedeki toprak

³³³ Toprakların dört yüz ile bin hektar arasında değişen parsellerle dağıtıldığı bu uygulamada en büyük topraklar, İrlanda’da Protestan kiliseleri kuracak olan kişilere verilecek ve bu plana göre Katolikler plantasyonların dışındaki bölgelere yerleştirilecektir. FERGUSON, 2019, s. 72-75.

³³⁴ HILL, Cristopher, **1640 İngiliz Devrimi**, (çev. N. Kalaycıoğlu), Kaynak Yayınları, İstanbul, 1983, s. 26-27.

³³⁵ KINNEY / SWAIN, 2001, s. 491-492.

³³⁶ HILL, 2015, s. 90.

yüzölçümünün altında birini oluşturan, çoğunluğu piskoposlara ait toprakların mülkiyetinin krallık tarafından üstlenilmesiyle birlikte kilise karşısında krallık mali üstünlük kazanmıştır. Bununla beraber savaş giderlerini finanse etmek üzere manastır topraklarını 1558 yılına dek büyük oranda elden çıkararak merkezi idare, büyük oranda saray eşrafı, krallık yöneticileri ve büyük toprak sahiplerine bu arazileri satmış, diğer alıcılar arasında ise manastır denetçileri, yargıçlar ve bazı özgür çiftçiler bulunmuşlardır³³⁷. Tüccar sınıfın da alıcıları arasında olduğu ve bu yolla kraliyet hazinesine bir milyon sterlin değerinde para girişi sağlayan müsadereleler, Norman İstilasından sonra İngiltere topraklarında gerçekleşmiş en kapsamlı servet transferi olmuştur. Ayrıca servetin ve servet üzerinden toplumsal rıza sağlanmasında dengenin bu topluluklardan yana değişmesiyle manastır arazilerinin satışı, politik ve ekonomik bakımdan ülkedeki sosyal dönüşüme olanak sağlamıştır³³⁸.

Bir yüzyıl içinde toplamda 4 milyon sterlin değerinde gerçekleşen krallık arazi satışı ve manastır topraklarının elden çıkarılması, bu topraklar üzerindeki koyun yetiştiriciliğini ve buna bağlı olarak yünlü endüstriye talebi de büyük oranda arttırmış bulunmaktadır. Söz konusu bu artış, yerel pazarlardan gelen gıda talebiyle birleştiğinde toprak sahipleri, toprakları üzerinde geleneksel olarak belirlenen ücretleri arttırmak veya himayelerinde bulunan kişi sayısını azaltmak gibi tasarruf tedbirlerine başvurmak zorunda kalmışlar ve bir kısım “*rentier*” ise mali bunalımları aşmak amacıyla arttırdıkları arazi kiralalarının dışında toprağı genişletme, ağaç kesme veya boş alanları tarıma açarak gelir getirici uygulamaları devreye sokmuştur³³⁹. Diğer bir ifadeyle kapitalizm öncesi tarımda da toprak kiralama, küçük çiftçiler tarafından çeşitli biçimler altında gerçekleştirilmektedir; ancak İngiliz tipinin burada temel farkı, kiracı çiftçiler grubunun tarımsal sermayedarlar olarak toplumda etkin konuma ulaşmalarıdır. Bu toprak kiracıları,

³³⁷ MIGNAY, Gordon E., **A Social History of the English Countryside**, Routledge, London, 1990, s. 20. Manastır topraklarının, toplumsal pozisyonlarını yükseltme amacındaki tüccar ve küçük toprak sahipleri tarafından yoğun biçimde satın alınmış olması ile toprak çevirmeler arasında kurulan bağlantıyı doğrudan ilişkilendirmek yanlış olacaktır. *Estate* toprakların kiralama ve işlenme usulleri aynı kalırken toprakları ele geçirenler büyük oranda değişmiştir. DOBB, 1992, s. 217.

³³⁸ Bu dönemde birçok manastır mensubuna devletten düzenli gelir sağlanarak kendi mülkleri olan toprakları krallığa devretmelerinin yolu açılmış, Galler’de bulunanlar dahil olmak üzere ülkedeki çoğu Sistersiyen tarikatına mensup manastır vakıflardan on iki keşişten fazla keşişe sahip olanların açık kalmalarına izin verilmiştir. Ayrıca manastır içerisindeki değerli eşyalar satılarak kraliyet hazinesine gelir sağlanmıştır. JENKINS, 2020, s. 115-116.

³³⁹ HEATON, Herbert, **Avrupa İktisat Tarihi İlkçağdan Sanayi Devrimine**, (çev. M. A. Kılıçbay), İletişim Yayınları, İstanbul, 1995, s. 275-277.

kiraladıkları çiftlikleri işletebilmek için ihtiyaç duydukları iş gücünü, serfliğin çözülmesiyle toprak üzerinde kullanım hakkı bulunmayan İngiliz köylülerinden sağlamışlardır³⁴⁰.

Reformasyon düzenlemelerini, Güney İngiltere'nin kendi dinsel-politik değerlerini ülkenin geri kalan kısmı üzerinde kurmak istediği hakimiyet üzerinden yorumlamak da mümkündür; zira krallığın manastırları dağıtmaktaki asıl amacı, ekonomik bakımdan güçlü ve isyana yol açması muhtemel bu unsurların krallık uhdesine geçirilmesidir. Buna karşı arttırılan vergilere ve manastırların lağvedilmesi başta olmak üzere birtakım dinsel dayatmalara *Lincolnshire* ve *Yorkshire* merkezli 1536 tarihli *İnayet Haccı (Pilgrim of Grace 1536)* ve çitleme karşıtı protestoları da içinde barındıran *Kett İsyanı (Kett's Rebellion 1549)* ile karşı çıkmıştır³⁴¹. Ayrıca bu dönemde ülkedeki dinsel reformun önemli muhaliflerinden olan Lordlar Kamarası Başkanı *Sir Thomas More* da VIII. *Henry*'nin İngiliz Kilisesi'nin başı olma girişimine karşı tavır alarak yargılanmış ve idama mahkûm edilmiştir. Klasikleşmiş yapıtı olan *Utopia*'da yün üretimi amacıyla koyun yetiştiriciliğinin İngiliz kırsalını talan ettiğine³⁴² yer veren More'un Tudor dönemi

³⁴⁰ BERNSTEIN, 2014, s. 41-43.

³⁴¹ Bunun yanında bağışlar sonucu artan manastır topraklarının yanında kırsal alanda tüm din görevlilerinin para karşılığı ölünün ardından dua okumaları, ayin düzenlemeleri gibi faaliyetlerden dolayı kazanç sağlamalarına Cromwell'in politikaları sonrası son verilmesi, kilisenin ekonomik gücünün krallık tarafından durdurulması olarak anlaşılabilir. KEARNEY, 2015, s. 163-164. XVII. yüzyıla doğru ilerlerken gelişen toplumsal hareketlerin ve isyanların dönemin edebiyatında belirgin şekilde izleri görülür. Bu kapsamda William Shakespeare'in İngiliz tarihiyle ilgili oyunlarında da halktan krala, kraldan tanrıya doğru yükselen, herkesin bir hiyerarşi içerisinde yerini aldığı, varlık zincirini bozması gereken bir toplumsal düzen söz konusudur. Bu düzende örneğin köylü isyanları ya da İç Savaş ihtimali bir anlamda krala başkaldırmak olarak görüldüğünden ötürü bu tür tahripkâr eylemler düzeni bozabilir; zira kral tanrının yeryüzündeki temsilcisidir. Bu kapsamda "history plays" ya da "chronicle plays" denilen ve İngiltere'nin bir asırlık geçmişini farklı eserlerde ele alan bu tarihi oyunların belirli bir ahlaki görüş içerisinde ele alındıkları söylenebilir. URGAN, 2010, s. 240-241.

³⁴² More "insan yiyen koyunlar" metaforuyla bir zamanların verilenle yetinmesini bilen, uysal koyunlarının bugün açgözlü ve habis varlıklara dönüştüklerine ve insanları yemeye başladıklarına dikkat çekerek şunları ifade etmektedir. "(...) Öyle görünüyor ki, ülkenizde ince ve kaliteli yünün üretildiği yerlere, yüksek tabakadan olduğu gibi, daha altlardan da her türden soylu, hatta kutsal din adamları, özellikle bazı manastırların başrahipleri çöreklenmiş. Sanki seleflerinden kalan arazilerin yıllık kazançları ve ayrıca istiflemiş oldukları servetleri yetmezmiş gibi. Zaten halka da bir faydaları yok. Bir köşede aylak aylak oturup ellerindekilerle de yetinmiyorlar. Anlaşılan onlara rahat batıyor. Bir parça arazinin bile işlenmesine izin vermiyorlar. Tümünü çitlerle çevirmişler ve otlak haline getiriyorlar. Evleri yıkıyor, köyleri de yerle bir ediyorlar. Geriye sadece koyun ağılı olarak kullanılmak üzere kiliseler bırakılıyor. Sanki avlanmaya ve hayvanlara bırakılan meralar yetmezmiş gibi, şimdi de bu soylu adamlar, bir de yerleşim yerlerini ve işlenmiş toprakları tahrip ederek çöle çeviriyorlar." MORE, Thomas, *Ütopya*, (çev. S. Usta), Librum Kitap, İstanbul, 2017, s. 101-102.

çitlemelerinin köylü ailelerinin yaşamı üzerindeki yıkıcı etkilerine dikkat çekmesi, bu dönemdeki toplumsal çözülme bakımından değerli bir örnektir³⁴³.

Burada değinilmesi gereken son nokta Dobb'ın da dikkat çektiği üzere manastırların dağıtılmasıyla bu yapıların himayesindeki kırsal nüfusa ne olduğudur. Manastırların kapatılması sonucu o güne dek çeşitli piskoposluk bölgelerinde bağlı oldukları hâkim ilişkiler sonucu manastırlarda barınan elli bine yakın kimsenin toplumdaki yoksullaşmadan etkilenmesi, bu tasarrufun sonucu olarak kaçınılmazdır. İngiliz kırsalındaki malikâne sisteminde yaşanan toplumsal çözülmeye beraber bu durum, emeğini satmaya hazır ve yardıma ihtiyaç duyan büyük bir nüfusun artışı hızlandırmıştır³⁴⁴. Bunun bir yansıması da Tudor Döneminden itibaren kilise idaresindeki bölgelerde ikamet eden kimselerin bakımları ve asgari geçimlerinin sağlanması için sürekli şekilde çıkarılacak yasalar olacaktır.

2.1.4. *Copyhold-Freehold* Ayrımı ve Yeoman Topluluklarının Oluşumu

“*Enclosure and the Yeoman*” isimli eserinde Allen, iki ayrı İngiliz tarımsal devriminden söz etmek gerektiğini ve bunların ilkinin *yeoman*'lar tarafından ve ikincisinin ise bu kesim içerisinde topraklarını genişletmeyi başarmış toprak sahiplerince gerçekleştirilmiş olduğunu ifade etmektedir. Bu anılan dönemden başlayarak XIV. yüzyılla birlikte emek hareketliliğinin artması ve reel ücretlerin yükselmesiyle birlikte topraktan atılma ve köylerin boşaltılması, XVI. yüzyıla dek tarımda kapitalist ilişkilere doğru bir dönüşümü beraberinde getirmiştir³⁴⁵. Bu kapsamda Tudor devrinde tarımla

³⁴³ Eserin birinci kitabında kahramanı *Raphael Hythlodeus* gözünden dünyadaki gözlemlere yer veren More, iktidarda olmanın açgözlülüğe ve şiddete neden olduğuna ve dünyada bütün toplumsal problemlerin arkasında zenginliğin adaletsiz dağıtımı ve paraya dair ihtiras yattığına yer vermektedir. Kırsaldaki köylülerin toprağı sahiplenenler tarafından topraklarından atılarak kentlere doğru göçe zorlanmasının sebebinin toprakların koyun otlatma amaçlı çitlerle çevrilmesi olduğuna hükmeden Hythlodeus'a göre köylüler serseri veya yoksul konumuna düşüyorsa bunun sebebi iktisadi niteliklidir. Bunun için radikal kararlar almak ve içerisinde özel mülkiyetin ve paranın olmadığı yeni bir dünya düzeni inşa etmek elzemdir. Bu yeni düzenin karşılığı olan *Utopia* adasında yurtaşlar özel mülkiyetin olmadığı bir ülkede *honestas* ile *utilitas*'ı birleştirerek toplumda ahlaki dengenin oluşması sağlanabilecek, lüksün toplumdan dışlandığı bu düzende bireyler sefaletle de düşmeden yaşamlarını sürdürebektedirler. RIOT-SARCEY, Michele / BOUCHET, Thomas / PICON, Antoine, **Ütopya Sözlüğü**, (çev. T. Ilgaz), İstanbul, Sel Yayıncılık, 2003, s. 258.

³⁴⁴ DOBB, 1992, s. 203.

³⁴⁵ XIII. yüzyıldaki Norman feodal örgütlenmesinin temel bileşenlerinin temelde lordlar, serfler, tenant ve cottager toplulukları olduğunu ifade eden Allen, Kara Veba sonrası yaşanan büyük toplumsal dönüşümün

işgal eden orta sınıfın bir analizini yapmak gerekirse topraktan geçinen toplumsal sınıflar içerisinde esaslı şekilde tabakalaşmanın arttığı görülecektir; zira orta sınıfta toprak sahibi kesim olan *yeoman* toplulukların yanı sıra çiftçi (*husbandmen*), zanaatkar (*artisan*) ve rençber (*cottager*) grupları bulunmaktadır. Burada *yeoman* ile *cottager*'lerin arasındaki ilişkiyi netleştirmek önemlidir; zira ellerinde yalnızca beş ila on *acre* toprağa ve ekim yapabilecekleri bir bahçeye sahip olan bu yoksul köy halkının bir kısmı az gelirle *yeoman*'lar tarafından günlük işlerde çalıştırılırken bir kısmı da geçimlerini otlak ve çayırlarda ortak hakla kullanılan topraklardan yararlanarak sürdürmektedir.³⁴⁶

Bu bakımdan ülke tarihinde toprak çevirmelerin kapsamlı bir anlatısını yapmak şüphesiz *yeoman* adı verilen bu kimselerin tarımsal dönüşümdeki işlevlerini açıklamadan eksik kalacaktır; zira feodal bir teşkilatlanmadaki durumdan farklı olarak tarımsal kapitalizmin ihtiyaç duyduğu kapitalist toprak rantının³⁴⁷ ortaya çıkışında oldukça önemli bir işlev üstlenen bu kimseler, büyük toprak sahipleriyle köylüler arasında bir ara sınıfı işgal etmişlerdir. İngiliz tarım toplumunda büyük toprak sahiplerinin topraklarını kiralayarak toprak sahipliği üzerindeki toplumsal kademeyi arttıran *yeoman* sınıfının oluşumu, bu bakımdan serflik ilişkilerinin çözülmesinden ve angaryanın artmasından doğrudan etkilenmiştir. Başta Güney İngiltere olmak üzere çok farklı mülkiyet ilişkileri içerisinde bulunan bu girişimci topluluk, serflerin ve *cottager*³⁴⁸'lerin topraktan atılmalarıyla onları gündelik işçi olarak çalıştırarak daha çok verim almaya yönelen, yenilikçi metotlarla

---

bir sonucu olarak 1450-1525 arası İngiltere'nin iç kesimlerindeki her on köyden birinin yok olduğunu ifade etmektedir. ALLEN, Robert C., **Enclosure and the Yeoman**, Clarendon Press, Oxford, 1992, s. 13-14.

³⁴⁶ Tarımsal verimlilik anlayışının *yeoman* topluluklarında ne boyutta olduğunu gösterebilmek için o dönemdeki bir hesap defterinden örnek vermek anlamlı olabilir. 1613 yılında Berkshire bölgesinden *yeoman* Robert Loder işlemiş olduğu 150 *acre* toprağı için 185 pound yıllık gelir kaydı tutarken, 30 *acre* toprağı olan bir *husbandmen* için bu kâr yılda yalnızca 3-4 pound arasında kalmaktadır. KINNEY / SWAIN, **2001**, s. 656-657.

³⁴⁷ “Sosyal ve ekonomik temelleri bakımından feodal üretim tarzında ortaya çıkan feodal rant ile tarım kapitalizminin ortaya çıkarmış olduğu kapitalist toprak rantı birbirlerinden ayrılmaktadır. Kapitalist toprak rantı feodal toprak rantı karşısında daha farklı sınıf ilişkilerini ve üretim biçimlerini gerektirmektedir. Temel olarak feodal rantın gerektirdiği ilişki biçimi feodal düzenin içerisindeki iki sınıfın yani toprak sahibi feodal beyler ile serfler arasındaki ilişkiden gelen ürünün feodal beyin elinde toplanmasıdır. Buna karşılık kapitalist rant düzeninde daha farklı bir sınıfsal ilişki ağı görülmektedir. Burada temelde toprak sahipleri ile toprak işçileri arasında bir de toprağı kiralayan kiracılar yani tarım kapitalistleri sınıfı girmektedir. Böylece tarım işçisinin üretiminden gelen artı değer kiracı ve toprak sahipleri arasındaki sözleşmeyle pay edilmektedir.” HOELL, **1975**, s. 22.

³⁴⁸ *Cottager* ifadesi, İngiltere'nin güney kesiminde oldukça fakir bir şekilde hayat süren ve *yeoman* kesiminin yanında yaşamlarını sürdüren rençberlerin, çoğunlukla bacasız kerpiç kulübelerde (*cottage*) barınmalarından gelmektedir. YELİSEYEVA, N. V., **Yakın Çağlar Tarihi**, (çev. Ö. İnce), Yordam Kitap, İstanbul, 2014, s. 10-12.

işledikleri toprakları genişletme ya da toplulaştırma faaliyetleriyle servetlerini arttıran kimselerdir³⁴⁹. İngiliz çiftçiliğinde en olgun biçimini bulan azami kâr güdüsü, piyasaya endekslenmiş üretim ve rekabetçi faaliyet gibi tarımsal kapitalizm için elzem olan modern anlamda işletmecilik anlayışı da bunu beraberinde getirmiştir. Bu tarihsel değişim içerisinde rantabilitesi düşük ilkel tarım metotlarıyla toprağı kullanan ve ellerindeki mülkü büyük oranda kaybeden köylü aileleri ilk emek havuzlarını oluşturmaktadır, küçük mülk sahibi olan veyahut büyük toprak sahiplerinin arazilerini kiralama yoluna giden özgür köylüler ise kapitalist çiftçilere dönüşecektir³⁵⁰.

Burada ilk olarak “*freehold*”, “*copyhold*” ve geleneksel kiracılar (*tenants at will*) olmak üzere bağımlı çalışan kesimlerin toprağı tasarruf edişlerindeki temel ayrımı vurgulamak gereklidir. İngiliz toplum yapısında arazisi kendilerine ait olan büyük toprak sahipleri veya *gentry* kesiminin toprağı kullanım biçiminin temelde *freehold* şeklinde olduğu ifade edilebilir. Buna karşılık işleyecekleri toprağı kayıt altına aldırarak toprak sahibine ödedikleri bir giriş harcı (*entry fine*) ve yerel âdetler yoluyla belirlenen bir kira bedeliyle araziye eken kişiler ise daimî kira belgesine sahip *copyholder*’ları oluşturmaktadır³⁵¹. Bir diğer ifadeyle mülk sahipliğini karşılayan *freehold* kavramının aksine tımar sistemine benzetilebilecek bir tasarruf biçimi olan *copyhold*, büyük toprak sahibinin topraklarının bir kısmını lordun siciline işleterek şartlı ya da sınırlı bir kullanım içerisinde toprağı kullanma hakkı anlamına gelmektedir³⁵². Bunlardan farklı olarak mülk sahiplerinin kararıyla toprağı işleyen belgeli kiracılar ise *copyholder* gibi bir sicil kaydı bulunmadan lordun takdir yetkisiyle verdiği toprağı işleyen ve o bölgedeki yerleşik örfе göre kira ödeyen kimselerdir³⁵³. Bu aşamada *yeoman* toplulukların ilk iki tasarruf şeklini de

³⁴⁹ YELİSEYEVA, 2014, s. 10-11.

³⁵⁰ BORATAV, Korkut, **Tarımsal Yapılar ve Kapitalizm**, Birikim Yayınları, İstanbul, 1981, s. 100-102. İlkel sermaye birikimi (*primitive accumulation of capital*) kavramının esasen burjuva iktisatçıların savlarına karşı geliştirilmiş bir kavram olduğu burada gözden kaçırılmamalıdır. Bu iktisat teorilerine göre sermaye birikimi birtakım kapitalistlerin kendi girişim ve çalışmalarlarıyla arttırılmış veya yoktan var edilmiş şeylerdir, ancak kapitalist gelişim yasaının işaret ettiği üzere böyle bir birikim öncelikle emek kullanım biçimlerinde değişimi gerektirmektedir. Bu değişim, öncelikle artı değere dayalı kapitalist üretim tarzını ve bu üretim tarzından hareketle sermaye ve emek gücüne sahip meta üreticilerinin varlığını zorunlu kılmaktadır. BİLGİ, 1992, s. 97.

³⁵¹ HILL, 2016, s. 31-32.

³⁵² İngiltere’de 1922 yılında *copyhold* tasarruf biçimine son verilerek bu şekilde toprağı tasarruf edenlere işledikleri toprakları üzerinde tam mülkiyet hakkı verilmiştir. KOCABAŞOĞLU, Uygur, “Lügatçe”, **İngiltere’de Devrim Çağı 1603-1714**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2016, s. 405-410.

³⁵³ PATRIQUIN, Larry, **Agrarian Capitalism and the Poor Relief 1500-1860 Rethinking the Origins of the Welfare State**, Palgrave Macmillan, New York, 2007, s. 50.

buldukları farklı bölgelere göre benimsediklerini söylemek olanaklıdır; ancak toprağı *copyhold* olarak elde tutabilen küçük çiftçilerin büyük toprak sahiplerinden uzun süreli sözleşmelerle kiraladıkları bu topraklar, sözleşmelerin XVIII. yüzyıldan itibaren yenilenmemesi sonucu büyük oranda *yeoman* çiftçiliğini bitirmiştir. Bu durum toprak temerküzü yoluyla son tahlilde topraklarını genişletmek ve olabildiğince kendi elinde tutmak isteyen büyük toprak sahipleri açısından düşünüldüğünde ülkedeki büyük çiftçiliğin küçük kapitalist çiftçiliğe yaşama şansı vermemesi olarak görülmektedir³⁵⁴.

Tarım alanı, köy yaşantısının da etkisiyle kendine özgü birçok iş ilişkisine ve örf ve âdet hukukundan kaynaklı yasal düzenlemelere sahip olup bu alandaki iş ilişkilerine dair en bilinen örnekler arasında ortakçılık ve yarıcılık bulunmaktadır. Konuyla ilgili olarak ortakçılıkta kaldırılan ürün üzerinden toprak sahibi ile ortakçı arasında önceden yapılmış bir oranda semere, o bölgenin âdetleri temelinde aynı olarak paylaşılırken, yarıcılıkta toprak sahibi, toprağını kendisi ekip ürünü alma sorumluluğu üstlenmiş bu kimselere ürün üzerinden veya nakdi ödeme yapmaktadır³⁵⁵. Bunun ötesinde sabit bir toprak rantına dayalı kiracılığın ortakçılığın aksine ürün-ranttın para-ranta geçiş sürecinde daha ileri bir aşama olarak görülmesi gerekebilir³⁵⁶. Bu doğrultuda tarımsal kapitalist ilişkilere geçilirken *yeoman* üyelerinin, serfliğin çözüldüğü ve pazar ilişkilerine kapalı bir alan olan toprak mülkiyetinin bu ilişkilerin konusu haline gelmesi sürecinde ortakçılık, yarıcılık ve kiracılık gibi farklı ilişkilerle toprak sahipleri karşısında toplumsal konumlarını sürdürdükleri söylenebilir.

Bu kapsamda Marx'ın da ifade ettiği üzere kapitalist çiftçinin oluşum süreci görece dar bir zaman diliminde gerçekleşmiş bir şey değildir, aksine yüzyıllara yayılan bir süreç olarak izini sürmeyi gerektiren ve önceki nesilleri takip ederek evrilen bir şekilde bu

³⁵⁴ ALLEN, 1992, s. 15-16.

³⁵⁵ IŞIKTAÇ, Yasemin, **Hukukun Kaynağı Olarak Örf ve Âdet Hukuku**, Kazancı Kitap, İstanbul, 1992, s. 72.

³⁵⁶ Sıklıkla feodal üretim ilişkilerinin tarımın modernleşme sürecindeki kalıntısı olarak ortakçılık ilişkisinin görülmesinin yanıltıcı olduğuna dikkat çeken Boratav, kapitalist kiracılığın ortakçılığa nazaran paraya dayanması sebebiyle toprak sahibi ile toprak kiracısı arasında tarihsel bir kopuş olmadığını ifade etmektedir. İşletme içi ilişkiler ortakçılık ya da kiracılık da olsa iki tarafın ekonomik güçlerinin bir sonucunun asıl belirleyici olduğunu ifade etmektedir. Toprak sahibi ile işletmecinin ekonomik güçlerinin hangi işletme biçimini ve üretim ilişkisini hâkim kılacağına ilişkin bir tablo ve açıklama için bkz. BORATAV, 1981, s. 28-30.

kimseleri değerlendirmek gerekmektedir. Büyük toprak sahipleri arasında genellikle kendileri serfler arasından gelen veya çiftlik kâhyası (*bailiff*) olarak çalışan kişilerin yerlerini alan bu kimseler, ilk etapta toprak sahibiyle yapmış oldukları anlaşma karşılığında toprak için gerekli yatırımda ve ürünün paylaşımında hak sahibi olmuşlardır³⁵⁷. Literatürde “*yarıcı çiftçi*” olarak isimlendirilen ve toprak sahibine kira ödeyen bu kişiler, daha sonra yerlerini uzun süreli kira sözleşmeleri yoluyla arazileri kapatan bu kimselere bırakmışlardır. Böylece geçmiş dönemdeki asli ödeme yolu olan aynî ödeme sistemi yerine toprak sahiplerine nakdi biçimde ödeme yapan bu kişiler, XV.-XVI. yüzyıldan itibaren hem çitle çevirerek elde ettiği topraklarda otlatılan hayvanların sayılarını arttırmışlar, hem de otlatılan hayvanların gübresinden faydalanarak tarımda yüksek verimliliği hedeflemişlerdir³⁵⁸. Toprağın kullanılan farklı gübrelere ıslah edilmesi, arazilerde çit kullanarak veya hendekler açarak ekim alanlarını belirleyen toprak sahipleri için giderek daha yüksek sermaye ihtiyacı oluşturmuştur. Fiyat artışının oldukça az olduğu yıllarda uzun süreli kira sözleşmeleri yaparak toprağı ellerinde tutabilen zilyetler veya özgür çiftçilerin durumları ise kira yükselterek sermaye arttırmak isteyen toprak sahipleri için engel teşkil etmiştir. Ülke ekonomisinde yün üretiminin kereste satışından üç kat fazla para getirdiği bu dönemde topraklarını çeviren toprak sahipleri, parlamentodaki konumlarıyla arazilerine izinsiz girenlere karşı verilen cezaların da arttırılmasını sağlamıştır.³⁵⁹.

Piyasada olanağını bulduğunda farklı alanlara yatırım yapan, kent pazarları için tahıl ve süt üretimini arttıran *yeoman*, toprağı eskiden beri işleme yöntemlerini değiştirirken sıklıkla kiralama yoluna başvurmaktadır. Bu girişimci zihniyete sahip kimseler toprak soylularıyla birlikte dağınık toprak parçalarını birleştiren ve çitlenmemiş arazileri otlaklara çeviren yetenekli ve piyasada fırsat arayan küçük arazi sahipleridir. Daimî

³⁵⁷ MARX, 2015, s. 711-712.

³⁵⁸ Marx, İngiliz manor örgütlenmelerinde *bailiff* lerin sınıfsal durumlarını Roma tarım toplumunda büyük tarım topraklarını efendisi için işleyen *villicus* lar ile eş görmektedir. MARX, 2015, s. 711-712. Burada bir ek olarak Roma tarım toplumunda İngiliz feodal örgütlenmesindeki gibi çiftçinin kendi geçimine tahsis edilmiş ayrı toprağı bulunmadığından dolayı özerkliğinin daha kısıtlı olduğunu söylemek mümkündür. Bu konuya ilişkin olarak Roma hukukundaki mülkiyet ile Ortaçağ mülkiyet hukukunun arasında temel bir ayrım olduğunu savunan Tahiroğlu, bu konuda *Iustinianus* 'taki mülkiyete ilişkin ifadelerin Ortaçağ Avrupa hukukundan önemli oranda farklılık gösterdiğini ifade etmektedir. Bir mâlikanede senyör ile çiftçi arasındaki mülkiyet paylaşımının Roma toplumunda bulunmadığını ve çiftçinin zorunlu şekilde senyörün toprağında çalışmak zorunda olduğunun burada altı çizilmelidir. TAHİROĞLU, 2001, s. 198.

³⁵⁹ HILL, 2015, s. 93.

zilyetlerin aksine kira sözleşmeleriyle toprakları elde tutan bu kişiler kısmen kendileri de kiracılık yapmakla beraber mülk topraklarını başka kimselere kısa süreli kiralayan ve yüksek kira artışları karşısında küçük toprak sahiplerini topraklarından atabilen topluluklardır³⁶⁰. Böyle bir konjonktürde harcama ve yatırımlarında savurgan büyük toprak sahiplerinin ekonomik bakımdan ayakta kalmalarının gittikçe mahkemelerin kendi lehlerinde verecekleri kararlara bağlı olduğuna dikkat çeken Hill, “*enflasyon yüzyılı*” olarak ifade ettiği XVI. yüzyılda, ekonomik olarak ayakta kalabilmek amacıyla tarımsal faaliyetlerde kira yükseltme, defter tutma ve bilhassa kârı yeniden yatırıma dönüştürmek gibi burjuva niteliğini geliştiren bu kesimlerin yeni tüketim koşulları için gereken intibakı sağlama bakımından tutumluluk, atıklık ve çalışkanlık gibi kişisel özelliklere sahip olmaları sebebiyle ayakta kalabildiklerine dikkat çekmektedir³⁶¹. Ayrıca Tudor döneminde emekçi kesimlerin ücretlerinin düşmesinden faydalanan *yeoman* topluluklarının gerek malikâne topraklarını satın alarak kapalı çiftçilik yapmaları gerekse yeni tarımsal yöntemlerin arayışı içerisinde olmaları sebebiyle tarımsal verimlilikte ve koyun yetiştiriciliğinde başarı kazanarak kumaş endüstrisine yaptıkları yatırımlarla küçük asilzadeler arasına katıldıkları burada ifade edilmelidir³⁶².

Bu açıdan *yeoman* ya da bir başka deyişle kapitalist çiftçilerin oluşum sürecini hem XV.-XVI. yüzyıllarda gerçekleşen enflasyondaki yükselişte hem de iş ilişkilerindeki çözümlerin sonucunda ortaya çıkan bir süreç olarak görmek gerekir. Temelde işledikleri topraklara yıllık kira vererek taşınmaz mal zilyedi konumunda tarımla iştigal edenler için kullanılan *yeoman* ifadesi, zaman içerisinde büyük toprak sahipleri ile *cottager* arasında kalan tüm mülk sahibi çiftçileri karşılamak amacıyla kullanılmıştır. Diğer kesimlerle bu

³⁶⁰ HILL, 1983, s. 29. Moore XVI. İngiliz *yeoman* kesimi ile İXX. yüzyıl Rus *kulak*'larına dair karşılaştırmasında *yeoman*'ların toplumsal açıdan elverişli bir çevrede yaşadıklarına ve devrimci değişim bakımından kilit bir rol üstlendiklerine vurgu yapmaktadır. Buna karşılık *kulaklar*, hem muhafazakar hem de sosyalist tarihçiler bakımından ülkelerinde devrimin gerçekleşmesini engelleyici bir konumda ele alınmışlardır. MOORE, 2016, s. 38.

³⁶¹ Ayrıca bu dönemde ülke çapında baş gösteren kereste kıtlığının birçoğu büyük borç altında bulunan büyük toprak sahipleri nedeniyle arttığı düşünülmektedir; zira otlak olarak kullanılan bir arazinin kereste işinden en az üç kat fazla para getirmesi sonucu mülk topraklarda yenileri dikilmeden ağaç kesmeler hızlanmış ve bu topraklar giderek çitle çevrili otlaklara dönüştürülmüştür. HILL, 2015, s. 92.

³⁶² Tudor İngilteresi'nin tarımsal bakımdan diğer örneklerden ayırıcı özelliğinin toprağı yeni yöntemlerle işlemeye istekli bu küçük mülk sahibi sınıf olduğunu ifade eden Dobb, Kosminsky'nin de öne sürmüştüğü gibi zamanla eşraf saflarına katılan bu kimselerin 1381 Köylü Ayaklanması'nın ardından zayıflama emareleri gösteren mâlikane örgütlenmeleri içerisinde kiraladıkları topraklarla tarımsal kalkınmada önemli rol oynamış olmalarının mümkün olduğuna vurgu yapmaktadır DOBB, Maurice, Bir Cevap, **Feodalizmden Kapitalizme Geçiş**, (çev. Ç. Yetkin), Kaynak Yayınları, İstanbul, 2000, (s. 47-59), s. 56.

çiftçiler arasında toplumsal bir ayırım yapmanın oldukça zor olduğunu ifade eden Dobb'a göre piyasadaki fiyat artışlarını değerlendirmeleriyle öne çıkan bu kimseler, tarımsal emeğin kullanımı hususunda temelde aile emeğiyle çalışanların aksine dışarıdan getirdikleri ücretli emeği tercih etmişlerdir. Bunun dışında gelişen yeni koşullar karşısında girişimci bir karaktere sahip bu kişiler kendi el emekleri yerine sermayelerine güvenerek tarım ve ticaret toplulukları arasında aracı rol oynayan kimselerdir³⁶³. Bu hususta imtiyazları düşük olmasına rağmen toprağa bağlı haklarını iyi kullanan bu kimseler, serfliğin çözülüşüyle hukukî statü açısından belirsizliğe düşen kır yoksullarından mülk sahipliği yoluyla ayrılmaktadır³⁶⁴.

Burada son olarak XVII. yüzyıldan itibaren tüccar sınıfın tarımsal alana sermaye yatırımının toplumsal etkilerine değinmek yerinde olacaktır. Krallık arazisi veya bir malikâne toprağı satın almak ve bunu koyun yetiştiriciliği ya da maden işletmek için kullanmak yönünde gelişen istek, İngiliz tüccarları arasında bu dönemden itibaren artmaya başlamıştır. Toprak üzerindeki verginin görece düşük kaldığı böyle bir dönemde ticaretten gelen sermayenin toprağa kayması ve arazi satışlarının artması bu alandaki yüksek ranttan kaynaklanmaktadır³⁶⁵. Buradan hareketle İç Savaş'a doğru İngiliz toplumundaki sosyal tabakalaşmada daha çok ranta dayalı amaçlarla hareket eden bu kesimlerin piyadadaki fırsatlardan faydalanarak tarımsal alanda hâkim ilişkileri üretken bir sermaye yönünde değiştirmeye katkıda bulunduğu söylenebilir. Bu doğrultuda sınıfsal dinamikler bakımından İngiliz tarımsal dönüşümünde serfliğin kaldırılması sonrası ücretli işçi statüsüne geçen köylülüğün değişiminde bu kimseleri çalıştıran ve köylülerle aralarında büyük menfaat zıtlıkları bulunan kapitalist çiftçilerin önemli bir yer teşkil ettiği ifade edilmelidir. Burada başta arazi mülkiyetlerine ilişkin davalarda küçük çiftçiler lehine karar veren mahkeme kayıtlarının da önemine işaret eden Allen, *copyhold* ve kiralamaların da bu bakımdan vergi mükellefi küçük çiftçilere büyük bir hukukî güvence oluşturduğunu dile getirmektedir. Bununla birlikte bu farklılaşma sürecinde sayıca az bir

³⁶³ DOBB, 1992, s. 114-115.

³⁶⁴ HILL, 2015, s. 78-79.

³⁶⁵ HILL, 2015, s. 285. Kazgan'a göre ekonomi gelişirken tarımın bir ülkenin milli gelirindeki oransal payı azalma eğilimi göstermektedir; zira tarımsal gelirler diğer üretim kesimleriyle karşılaştırıldığında daha yavaş artan bir niteliğe sahiptir. Bu noktada tarımsal alanda geliri belirleyen iki ana öge kişi başına düşen verim ile tarımın ticari ikamesidir. KAZGAN, Gülten, **Tarım ve Gelişme**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2003, s. 271.

kesimin başarılı olabildiği ve önemli oranda *yeoman* kesiminin mevcut şartlar karşısında topraklarını satmak zorunda kaldığını ifade etmek gerekir³⁶⁶. Sonuç olarak XVI. yüzyıl, tarımda kapitalist üretim ilişkileri içerisinde hareket eden ve bu amaçla farklı metotlar izleyerek arazi üzerindeki gelirlerini arttıran bir sınıfın toplumsal alanda ağırlığını giderek göstermeye başladığı evre olarak kabul edilmelidir.

2.1.5. Erken Modern Dönem İngiliz Kırsalında Toprak Islahı ve Ticari Tarımın Gelişimi

Dünya tarım tarihi üzerine yapılan incelemelerde XVI. yüzyıldan itibaren Batı Avrupa hattında başlayan ve Birinci Tarım Devrimi olarak nitelendirilen yeni tarımsal faaliyetlerin ilk olarak İngiltere, Flandre, Fransa, İsviçre, Bohemya ve Kuzey İtalya'yı içine alan kırsal alanlarda yoğunlaştığı kabul edilmektedir. Bu hattın güney ve doğusundaki arazilerde başta nadas olmak üzere eski tarımsal uygulamaların sürdürülmesine karşılık, bahsi geçen ülkelerdeki toprak işleme tekniklerinin değişmesinin ticari ve kentsel talepler doğrultusunda üretimi çeşitlendirdiği bilinmektedir. Bu doğrultuda tarımsal emeği daha prodüktif hale getirme arayışı, ham madde ve iş gücü ihtiyacı doğrultusunda yeni rotasyon yöntemleri veya nadassız rotasyon arayışlarının hız kazanmasıyla işletme tarzları, hukuksal koşullar ve toprağı işleme yöntemlerinde esaslı değişiklikleri gerektirmiştir. Bu değişikliklerle tarım üretiminin iki kat artması sonucunda kıta tarihinde ilk kez tarım popülasyonunun ürün fazlasına bu popülasyon dışındaki bir büyük topluluk gereksinim duymuştur³⁶⁷. Böyle bir gereksinimin sonucunda tarla tarımındaki ürün yetiştirme tekniği (*agronomie*), toprak genişletmelerle beraber başta toprağın kendisi olmak üzere arazi üzerindeki her unsurdan en azami biçimde verim almaya yönelik olarak birtakım idari ve yasal dönüşümleri kaçınılmaz olarak gerektirmiştir.

³⁶⁶ ALLEN, 1992, s. 14. Bu dönemdeki çitlemelerin hangi tarihte ve kimlerin sorumluluğuyla gerçekleştiği meselesi, arazilere ilişkin hukukî uyumsuzlukların özünde yatan temel konular arasındadır. Bunun yanında yüzölçümü olarak arazinin büyüklüğü ve sayısal verilerin bu tarihsel döneme dair soruşturmalarda çok titiz bir şekilde ele alınması gereken meseleler olduğu burada ifade edilmelidir. YELLING, 1977, s. 21.

³⁶⁷ MAZOYER, Marcel / ROUDART, Laurence, **Dünya Tarım Tarihi Neolitik Çağ'dan Günümüzdeki Krize**, (çev. Ş. Ünsaldı), Epos Yayınları, Ankara, 2016, s. 343-347.

İngiliz ziraatındaki tarımsal üretim birimlerinde toprakta iyileştirmeye ve ıslaha dönük bir çiftçilik anlayışı, XVI. yüzyıl boyunca *yeoman* ve *landed gentry* üyeleri arasında giderek artan bir öneme sahip olmaya başlamıştır. İslah (*reclamation*) kavramının İngiliz tarımsal gelişiminin yapı taşı kavramlarından birisi olduğu iddiasındaki Wood'a göre yerleşik bir pratik olarak tarımsal ıslah, arazi niteliğini daha iyi hale getirme faaliyetinin ötesinde doğrudan maddi bir kazanç sağlamak amacıyla toprağın daha rantabl hale getirilmesi anlamına karşılık gelmektedir. XVII. yüzyılla birlikte yaygın bir kullanımı olan “*ıslahçı*” sözcüğü de toprağı çevirme arayışında olan veya daha çok kâr edebilmek amacıyla metruk arazileri tarım ya da hayvancılık yapma amacıyla kullanıma sokan girişimci çiftçiyi açıklamak için dolaşıma sokulmuş bir kavramdır³⁶⁸. Toprağın ıslahı yanında bitki ıslahı (*plant breeding*) ve hayvan ıslahı³⁶⁹ (*animal breeding*) gibi arayışlarla en nitelikli şekilde eldeki mahsulü yetiştirme denemeleri, doğrudan pazara dayalı bir üreticiliğin toplumsal koşullarını kırsal alanda oluşturmuştur. XVI. yüzyılla birlikte hızla artan tarımsal verimlilik amaçlı yeni arayışların ve daha çok toprağı sulama ve ısı yönünden daha verimli şekilde işlemeye dayalı teknik gelişmenin önemi, bu ıslahı yapabilecek özel araçlara dayalı zirai mekânizasyon ve ticari tarıma dayalı bir idari müesseseleşmeyi gerektirecek dinamikleri beraberinde getirmiştir. İngiliz bilim dünyasında bu dönemdeki teorik tartışmaların konusu olan faaliyetler, tarımsal üretimde hâkim unsurun tabiat olduğu bir dönem geride bırakılırken doğayı insanın hizmetine uygun hale getirme çabalarında XVI. yüzyıl İngiliz düşünürlerinin çalışma konuları bakımından önemli bir yer teşkil etmiştir³⁷⁰.

³⁶⁸ WOOD, 2002, s. 117.

³⁶⁹ Genellikle semirmiş hayvanların et, kalanların damızlık olarak kullanımına dayalı Ortaçağ hayvan yetiştiriciliğinin değişmesinde XVI.-XVIII. yüzyıl arası zirai gelişmelerin önemli bir yeri bulunmaktadır. Bu süreçte Leicestershire bölgesinde hayvan yetiştiriciliği konusunda çalışan bir ziraatçı olan Robert Bakewell'in (1725-1795) kolay bir şekilde semirtilebilen ve ekonomik anlamda getirisi yüksek damızlık hayvanlardan elde edilen şecereli koyun cinsleri elde etme konusunda önemli bir yeri bulunmaktadır. Onu takip eden Charles Colling de başta kırsaldaki en yaygın tür olan Shorthorn (kısa boynuzlu) sığır yetiştiriciliğinde öncü bir isim konumundadır. RUSSELL, E. John, **İngiliz Çiftçiliği**, Collins, İstanbul, 1945, s. 18-20.

³⁷⁰ CONNER, Clifford D., **Halkın Bilim Tarihi Madenciler, Ebeler ve “Basit Tamirciler”**, (çev. Z. Çiftçi Kanburoğlu), Tübitak Yayınları, Ankara, 2010, s. 375-376. Burada ayrıca XII. yüzyılla birlikte üniversiter geleneğin bu alana temas eden çalışmalarıyla tarımsal alanların işlenmesine büyük etkisi olduğuna dikkat çekmek ve tarımsal alanların verimli şekilde yönetimine dayalı bir anlayışın İngiliz üniversitelerinde bir alan olarak yer aldığı vurgulanmalıdır. Sürü yönetimi, tahıl seçimi veya gübre kullanımı gibi konularda Oxford Üniversitesi'nde dersler veren Walter de Henley, *Enseignement Agricole* eseriyle XIII.-XIV. yüzyılda tarım araştırmaları açısından yol gösterici olmuştur. MAZOYER / ROUDART, 2016, s. 313.

Görüldüğü üzere daha önce büyük bir nüfus artışıyla ilişkileri ortaya konulan bu gelişim içerisinde İngiliz tarımsal uygulamalarının ve arazi mülkiyeti üzerindeki sözleşme ilişkilerinin toprak çevirmelerle ve tarımda erken dönemde gerçekleşen modernleşme hareketleriyle ilişkili şekilde açıklanması zorunludur. Başta maden, dokuma, inşaat ve gemi yapımı alanlarında üretkenliğe ve verimliliğe odaklanan Tudor dönemi tarımcılığı, genişleyen nüfusa ve bu nüfusa ulaşan pazarlara yönelik olarak belirli yöntemler geliştirmiştir. Bu yöntemler açık tarla sistemindeki toprakların önemli bir kısmının çevrilmesi, ekim alanlarının büyük oranda genişletilmesi, bataklık kurutma uygulamalarından daha çok faydalanılması, av alanlarının ekime açılması ve başta koyun yetiştiriciliği için meralarda sulamanın artırılmasıdır³⁷¹. Bu hususta çitleme girişimlerini İngiliz toplumunda haklı gösterebilmek ve buna karşı olan toplum kesimlerinin olası isyan girişimlerinin büyümesinin önüne geçebilmek için arazi iyileştirme, ıslah ve tarımda verimlilik gibi gerekçeler ileri sürülmüş, kırsal alanda kalan kişilerin arazi ve ortak alanlardaki kaynaklara erişimlerinin engellenmesinin köy ekonomisine dayalı geleneksel sistemi ortadan kaldıracağı savunulmuştur. Bunu gerçekleştirebilmek için malikânelere dayalı toplumsal örgütlenmeden gelen kolektif yaşam pratiklerini giderek yasa dışı olarak kodlayan hukuk, başta ortak arazi, doğal kaynak ve ormanların sahipliği ve bu kaynaklara erişim tartışmalarında kritik bir işlev görmüştür³⁷².

Buraya kadar söylenenlerden farklı olarak dönemin ulaşım ve teknolojisi için yetersiz olan ulaşım ağlarının tarımda kapitalist ilişkilerin oluşmasını uzun bir süre engelleyici bir unsur olduğunu ifade etmek gerekir. Bu engellerin aşılmasının ardından İngiliz kırsalında tarımsal gelişimin başta Londra olmak üzere İngiliz kent ve kasabalarından gelen gıda talebini karşılama yeterliliği artmıştır. Bu hususta Bernstein'ın da belirttiği gibi XVI. yüzyılla birlikte klasik anlamda kapalı devre olarak bilinen ve sıklıkla yirmi mili aşmayan mesafedeki tarımsal üretim, teknik gelişmelerle uzak mesafelere ürün arzı sağlayan bir

³⁷¹ KINNEY / SWAIN, 2001, s. 686-687. Dünya tarımında arazi tasarrufunda değişimin genel hatlarıyla ormandan tarlaya, tarladan ise otlığa doğru olduğuna işaret eden Çoban, kendine yeten bir tarım ekonomisinde ürünün bolluğu ile birlikte arazi ekiminin ve tarımcılığın cazibesini yitirdiğini ve otlaklara çevirme faaliyetlerinin başlamasında bunun önemli bir etken olduğunu ifade etmektedir. Diğer bir ifadeyle bin yıllık bir süreçte arazi elde edebilmek için yar-kurut-yak yöntemiyle ormanları kurutup ağaçları yakan insanlar, bağlı oldukları topraktan koyun yetiştiriciliğindeki yüksek kâr sebebiyle ayrılmaya mecbur kalmışlardır. ÇOBAN, Aykut, **Çevre Politikası Ekolojik Sorunlar ve Kuram**, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2020, s. 77-79

³⁷² CAPRA, Fritjof / MATTEI, Ugo, **Hukukun Ekolojisi Doğa ve Toplumla Uyumlu Bir Hukuk Sistemine Doğru**, (çev. E. Kılıç), Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2017, s 76-79.

tarım sektörünü düşük maliyet ve yüksek kârlılık içerisinde çalışmaya zorlamıştır. Gübre, nadas ve ürün değişimine dayanan ve eksik ürünün zanaatkârlar tarafından giderildiği hane halkına dayalı kırsal yaşam, iki asır içerisinde üretimin yapıldığı ulusal veya ulusötesi ölçekte uzak mesafedeki noktalara ürün tedarik edebilen ve artan mahsulün değerlendirilmesi yolunda piyasa dinamiklerinden doğrudan etkilenen bir tarımsal gelişimi beraberinde getirmiştir³⁷³. Bu doğrultuda ulaşım yollarının iyileştirilmesi ile uzun mesafeli taşıma yapabilecek bir yönde değişimin yaşanmasını, üretimi talep eden bölgelere sevkiyat yapabilmek amacıyla endüstri bölgelerinin kurulmasında ve bu alanlardaki nüfusun iki yarım asır içerisinde çok büyük artış yaşamasında aramak gerekmektedir. Erken Modern dönemden itibaren bu bölgelerin ekonomik olarak büyümeleri de tarım ile hayvancılıkta büyük çaplı işletmelerin yolunu açmıştır. Bununla beraber ticari hareketliliğin Akdeniz kentleri ile kuzey krallıkları arasında ekseriyetle gerçekleşmesi, kalan bölgelerdeki malikâne üretim tarzının büyük oranda sürmesine olanak sağlamıştır³⁷⁴.

İlk bölümde tarımdaki değişimin ve üç sıra şeklinde gerçekleşen nöbetleşe ekim uygulamalarının gübreden faydalanarak tarımda verimliliği arttırdığından ayrıntılı olarak bahsedilmiştir. Bu doğrultuda bir hareket olarak intansif tarım uygulamaları olarak görülebilecek nadasla gübre arasında kurulan güçlü ilişki ve toprağın farklı bölümlerini belirli dönemlerde dinlendirmenin yararının görülmesi, tarımsal ürün kompozisyonunun değişmesiyle alınan ürünü büyük oranda arttırmıştır. Nadas ile gübre kullanımı üzerinden tarım ve hayvancılık arasındaki yakın ilişkiye dikkat çeken Radkau'ya göre münavebe yani nöbetleşe ekim olmadan sabanla sürülen arazinin aynı kalması halinde ekimden alınan verim tedricen azalmaktadır. Tarım tarihinde münavebe ile ekim, bu arazi üzerinde otlatılan hayvanlardan alınan gübreye birlikte uygulandığında alınan mahsulü arttırmayı başarabilmiş bir uygulamadır³⁷⁵. Bununla birlikte toprağı nadasa bırakmak toplumsal bir ilişkiyi de beraberinde getirmektedir; zira Geç Ortaçağ Avrupa tarım toplumunda bir

³⁷³ BERNSTEIN, 2014, s. 80-83.

³⁷⁴ CAPRA / MATTEI, 2017, s. 17. Ülkede toprak sahibi sınıfların kıtlığın önlenmesi ve nüfusun beslenmesi gibi konulardaki katkısına patates ekiminin yaygınlaştırılması gibi krallık politikaları örnek gösterilebilir. Ayrıca tarım ve hayvancılığın kent ve kasabalardaki nüfusu besleme konusundaki başarısına bir devlet politikası olarak bakmak da mümkündür; zira artan nüfusun hayvancılık işletmeleriyle taze ete ulaşımının kolaylaşması, İngiltere'nin bu alanda dışa bağımlılığını azaltmıştır. HILL, 2015, s. 190-191.

³⁷⁵ RADKAU, Joachim, **Doğa ve İktidar Global Bir Çevre Tarihi**, (çev. N. Güder), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2017, s. 111.

köylünün nadasa bıraktığı toprağını tüm komşulara açma zorunluluğunun yanında toprağın özel kullanımını sınırlandıran başka hukuksal koşullar da bulunmaktadır. Örneğin mevcut topluluklarda tarım takviminde hasat kaldırma işleminin ardından otluk sahiplerinin kendi otlarını biçmesi, yerleşik orta malı otlak uygulaması³⁷⁶ sebebiyle sınırlandırma görmektedir. Bu bakımdan Erken Modern dönemle birlikte ortak mülkiyete dayalı kolektif zorunluluklar karşısında toprak sahiplerinin kendi otlaklarını kullanma haklarını savunan ve tarım ekonomisi bakımından bireyci şekilde toprağı işlemeyi önceleyen bir mülkiyet anlayışının giderek daha çok benimsendiği görülmektedir³⁷⁷. Köylünün zirai teşebbüs bakımından kendi arazisini işlettiği uygulama, bütün üretim araçlarını üreticinin elinde toplamak ve rantın köylünün elinde birikmesi bakımından dönemi bakımından yerinde bir uygulamadır. Bununla birlikte bir daha dönmemek üzere elindeki geçimlik araçlarını satarak kente doğru göç eden köylü aileleri, mülklerini satmaya başladığında doğal olarak mülkünü en yüksek fiyat verene satacağından dolayı bu durum kaçınılmaz şekilde bölgedeki büyük arazi sahiplerinin topraklarını genişletmesi sonucunu doğurmaktadır³⁷⁸.

Değnilmesi gerekli bir başka nokta da tarımda yeni yöntemlerin denemeye başlanması hususunun toprak sahipleri ve onlar için çalışan çoğu geleneksel anlamda muhafazakâr bir yapıda yaşamlarını idare ettiren çiftçi aileleri için oldukça zor olduğu hususudur. Bu

³⁷⁶ Antik dönem köyünde bir mera ile hayvan otlatılan ortak toprağı (*ager compascus*) ayırmanın oldukça güç olduğuna işaret eden Weber, toplulukta hayvan otlatma hakkının topluluğun her bir üyesine tanınmış olduğunu ifade etmektedir. Bununla birlikte kamu arazisi (*ager publicus*) olarak adlandırılan toprak esasen öncesinde imparator tarafından fethedilmiş olan bölgelerdeki ekilmemiş boş arazilere işaret etmektedir. Cermen kabilelerinde ilkel dönemde bu işgal sonucu ele geçirilen toprakta her bir kabile üyesinin meskun olmayan o toprak üzerinde hissesi olduğu ve işlediği müddetçe bu toprak (*ager occupatorius*) üzerinde hakkı olduğu kabul edilir. WEBER, Max, **The Agrarian Sociology of Ancient Civilizations**, Verso Books, London, 1988, s. 269.

³⁷⁷ Ortaklaşmaya dayanan pratiklerin yaygın olduğu feodal dönemde bir tarımsal görenek olarak nadasa bırakılan toprakların orta malı otlak olarak kullanılması uygulaması, toprak sahibinin veya işletmecinin toprağı üzerinde mutlak hak sahibi olmadığını göstermektedir. Bir diğer deyişle ekini kaldırılmış ve dinlenmeye bırakılmış toprak artık o bölgedeki çiftçiler için birer ortak alan (*lammas lands*) konumundadır. Topraklarını süren, eken ve kendi rekoltesini toplayan toprak sahibi, hasat döneminin bitmesiyle beraber nadasa bırakılmış toprağında komşu toprak sahibinin sığır ve koyunlarını otlatmasına rıza göstermektedir; komşu topraklarda da kendi hayvanlarını otlatabilmektedir. Bu uygulamaya başkasının toprağında yapılan hasattan kalma başakları toplamak da dahildir. Şüphesiz bu durumun nadastaki toprağı ekme hususunda çiftçilere bazı dezavantajlar getirdiğini ve orta malı uygulamasından kaçınmak için çit veya duvarlarla tarlayı çevirmenin yaygınlaştığını görmek gerekmektedir. Büyük çiftlikler ve yeni girişimciler tarafından desteklenen bu uygulama farklı coğrafyalarda küçük işletmecilerin, hayvan yetiştiricilerin ve topraksız köylülerin direnişiyile karşılaşmıştır. MAZOYER / ROUDART, 2016, s. 344-349.

³⁷⁸ SERDENGEÇTİ, Edip, **Mülkiyet Rejiminin Gelişimi Mülkiyetin Toplumsal ve Hukukî Niteliği Hakkında İnceleme**, (haz. E. Partalçı), On İki Levha Yayınları, İstanbul, 2021, s. 149-151.

doğrultuda XVI.-XVII yüzyılda arazi ekimi bakımından yeni idari örgütlenme yöntemlerinin gerçekleştirilmesi ve tarımsal tekniklerin denenmesine dair köylü ayaklanmaları ve radikal hareketlerin göstermiş olduğu reaksiyonlar önemli engeller teşkil etmektedir. Tudor döneminin sonundan itibaren devlet arazilerinin satışı ile birleştirildiğinde bu süreç, daimî zilyetler ve köylü kesimlerinin bağımsız şekilde toprağa sahip olma arayışının bir sonucu olarak büyük bir kitlesel göçü tetiklemiş bulunmaktadır³⁷⁹. Yeni Dünya'nın ortaya çıkardığı koşullarla birlikte bu durum, kendi işleyebilecekleri topraktan yoksun kalan kitlelerin ülkeyi terk etmeleri veya kolonizasyona zorlanmalarının İngiliz kırsalında gerçekleşen idari ve mali örgütsel düzenlemelerle doğrudan ilişkilendirilebileceğini göstermektedir. Sayısal olarak ifade etmek gerekirse ucuz toprak vaadi ve bağlayıcı hizmet sözleşmeleriyle Britanya Adaları'ndan bu iki yüzyıl içinde göç eden insan sayısı kıtadaki diğer ülkelerle kıyaslanamayacak orandadır. Öyle ki bu devletlerden yalnızca İngiltere'den XVII. yüzyıl boyunca yeni kıtadaki topraklara göç edenlerin sayısı 700 bini aşmıştır³⁸⁰.

Bu aktarımların ışığında tarımsal yöntemlerdeki farklılaşma ve emeğin üretkenliğini arttıran teknik gelişmelerde İngiliz dokuma endüstrisinin büyük etkisi olduğunu burada eklemek gerekir. İpek, pamuk, keten ile ekseriyetle yün hâkimiyetindeki dokumacılığın yüzyılın başında çuha ağırlıklı ürettiği giysilerle yerini “*new draperies*” adıyla daha ucuz dokumaya yerini bıraktığını söylemek mümkündür³⁸¹. Buna karşın buraya kadar anlatılan tüm bu süreci salt Avrupa-merkezli bir yenileşme hareketi olarak görme hatasına düşmemek gerekir. Flaman ve İngiliz örnekleri başta olmak üzere Avrupa'daki tarımsal devrimin teknik alandaki değişimlerle mümkün olduğunu dile getiren Conner, buna sebep olarak toprak sahiplerinin tarım ve hayvancılık alanında deneysel yöntemler uygulamaları veya geleneksel tarım üretimindeki ani artıştan ziyade büyük çoğunluğu Uzakdoğu'dan

³⁷⁹ 1381 Wat Tyler veya 1549 tarihli Robert Kett ayaklanmalarıyla karşılaştırıldığında 1597, 1607, 1628-1631 tarihli Dorset, Gloucestershire, Worcestershire veya Wiltshire gibi çeşitli kırsal bölgelerde köylü ayaklanmaları olarak ortaya çıkmakla beraber ülke sathına yayılma konusunda başarılı olamamışlardır. HILL, 2015, s. 96-97.

³⁸⁰ “Kuzey Amerika'ya 1650-1780 arasında göç eden bütün Avrupalıların yarısı ile üçte ikisi arasındaki bir kesim bunu bağlayıcı hizmet sözleşmeleriyle başardı; Chesapeake bölgesine giden İngiliz göçmenler açısından bu oran yaklaşık olarak on kişiden yedisiydi. Virginia'nın zarif kolonyal başkenti Williamsburg gibi yerleşmeler, sürüp giden bu ucuz işgücü arzına yoğun biçimde muhtaçtı; böyle kişiler sadece tütün tarlalarında çalışmadı, yeni oluşan koloni aristokrasisinin beklediği geniş yelpazeli mal ve hizmetleri de sağladı.” FERGUSON, 2019, s. 84-85.

³⁸¹ KINNEY / SWAIN, 2001, s. 687.

getirilen tohumeker, kulaklı saban veya hayvanları daha iyi kontrol eden koşum takımlarının kullanılmaya başlanmasının tarımsal verimlilikte değişime yol açtığını ifade etmektedir³⁸². Bu değişimin yalnızca İngiliz tarım teknolojisinin özgünlüğü ile açıklanamayacağı iddiasındaki Hobson ise XVI.-XIII. yüzyıl arasında yaşanan tarımsal değişimde başta ağır pulluktan demir kulaklı pulluğa (*Rotherham pulluğu*) geçiş, tohum ekme makineleri, döner harman makinesi gibi yeniliklerin yanında ekin rotasyonu, yeni mahsul kullanımı ve farklı yükseltilerde bulunan arazileri işleme yöntemlerindeki değişimin kaynağının asıl olarak Çin menşeli olduğunu ifade etmektedir³⁸³. Sonuç olarak yeni tarımsal tekniklerin kırsal alanda ekilebilir alanlarını genişletmeyi amaçlayan kapitalist çiftçiler elinde daha iyi verim almak ve bu verimle kısa sürede yüksek getiri hedeflemek bakımından büyük bir önemi olduğunu bir kez daha vurgulamak gerekmektedir.

2.1.6. İnsan Yiyen Koyunlar: Tudor Dönemi Çitlemeleri, İsyenlar ve Kraliyet Politikaları

Çitleme Hareketi ile ilgili çalışmaların öncü isimlerinden Thirsk'in işaret ettiği üzere Tudor dönemi çitlemeleri, XX. yüzyılın başından itibaren ekonomi tarihçileri arasında giderek daha fazla araştırılan bir konu olmuştur. Bu dönemdeki çitlemelere dayanan yorumlar, sıklıkla XVI. yüzyıl boyunca koyun yetiştiriciliği ve yün ithalatının tarım toplumunun en kârlı işi olmasından ötürü çitle çevirme eylemlerinin gerçekleştiği ve bunun alt sınıflar arasında toplumsal huzursuzluğa neden olduğu üzerinde yoğunlaşmaktadır. Bununla beraber yüzyıllar içerisinde toplumsal dinamikleri büyük değişim gösteren çitlemeler, çok daha kompleks bir süreç olmasına rağmen basite indirgenerek yorumlanmaktadır. Bu sebeple tüm toprak çevirmeleri, toprak sahiplerinin verimliliği artırma girişimiyle dahil oldukları bir hareket olarak genelleme hatasına düşmemek için burada meselenin farklı toplumsal yönlerini derinleştirmek yerinde olacaktır³⁸⁴.

³⁸² CONNER, 2010, s. 189-190.

³⁸³ HOBSON, John M., **Batı Medeniyetinin Doğulu Kökenleri**, (çev. E. Ermert), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2019, s. 205-210.

³⁸⁴ THIRSK, Joan, **The Rural Economy of England Collected Essays**, The Hambledon Press, London, 1984, s. 65-66.

Toprak çevirmeler literatürde farklı sınıflandırmalara tabii tutulmakla birlikte en genel şekilde resmi ve gayriresmi çitlemeler olarak ikiye ayrılmaktadır. Bunlar arasında resmi niteliği haiz olanlar son bölümde ağırlıkla yer verileceği üzere parlamenter çitlemeleri de içerisine alan özel bir yasanın konusunu oluşturan veya tüm partilerin kabul ettiği, idari olarak üzerinde uzlaşmış genel bir yasadan kaynaklı çitlemelerdir. Resmi nitelikli olanlara dair yasal süreçlerde sürecin yazılı bir kaydının yanında çitlemeye uğrayan arazinin bir planı ve haritası bulunmaktadır. Buna karşılık resmi çitlemelerin öncesinde başlayan ve gayriresmi şekilde ilerleyen çitlemeler, resmi çitlemelerle eş zamanlı olmakla beraber toprak sahibinin planı hariç tutulursa sürecin bir yazılı kayıt altına alınmadan ilerlediği ya da genel olarak herhangi bir arazi planına bağlı kalınmadan gerçekleştirilen çitlemelerdir³⁸⁵.

Tudor dönemi, İngiliz mamullerinin başka ülkelerle rekabet gücünü arttırmak amacıyla daha çok ham madde ve parayı ülke sınırlarında tutmak amacıyla ulusal ekonomiye ağırlık veren fikirlerin oluşmaya başladığı bir evredir. Bu düşünsel ortamda oluşan merkantilist politikalar, dış ticaret hacmini arttırma amacıyla üretilen veya rezerv olarak ülkede bulunan yün ve maden gibi ham maddelerin ülkede işlenmesini ve alınından fazlasını dışarıya satmak yönünde birtakım önlemleri içermektedir³⁸⁶. Önceki bölümde değinilen yünlü kumaşa dayalı mücadelenin bu politikalara olan etkisi üzerinde durmak ve Flaman yünlüsü ile mücadele eden³⁸⁷ İngiliz yünlü kumaş üretiminin ülke sınırları içerisinde bu politikalardan nasıl etkilendiğini bu aşamada belirtmek gereklidir³⁸⁸. Bu

³⁸⁵ KAIN, Roger J. P. / CHAPMAN, J. / OLIVER Richard R., **The Enclosure Maps of England and Wales 1595-1918: A Cartographic Analysis and Electronic Catalogue**, Cambridge University Press, Cambridge, 2004, s. 9.

³⁸⁶ İksel birikim sürecini merkantilizm ile hukuk ilişkisi üzerinden ele alan Anakin'e göre merkantilistler, doğal hukuk fikriyle uyumlu olacak şekilde parayı ülke sınırlarında tutmak gibi devlet müdahalelerini onaylamışlardır. Soyut insanı veya insanın doğal haklarını çıkış noktası olarak ele alan bu doğal hukukçu filozofların takip edilmesiyle devlet, temelde dönemin egemen sınıfı olan burjuva sınıfının özel mülkiyetini koruyan ve onu geliştiren bir kurum olarak görülmeye başlanmıştır. Merkantilist teorilerin ardından doğal hukukçu görüşler giderek devlet müdahalesinin en aza indirildiği klasik siyasal iktisatçı teorilerde varlıklarını sürdürmüşlerdir. ANIKIN, Andrey V., **Marx Öncesi Siyasal İktisat**, (çev. A. Güler), Yazılama Yayınevi, İstanbul, 2008, s. 41-44.

³⁸⁷ Yün ticaretinin toplumsal sınıflar arasında uzun vadede bir denge ve demokrasi ortamı oluşturduğu tezine katılmayan Moore XV. yüzyılda İspanya'daki koyun yetiştiriciliğinin durumunu burada örnek vermektedir. İngiltere'dekinin aksine burada büyük hayvan yetiştiricileri, ayrılıkçı hareketlere karşı krallık elinde kullanılarak mutlak monarşinin kurulmasına destek vermişlerdir. MOORE, 2016, s. 34.

³⁸⁸ Maclean ve Matar bu konuya ilişkin olarak eserlerinde İngiltere'nin Katolik İspanya ile emperyal rekabetinin yün politikalarının seyrini değiştirdiğini ifade etmektedirler. İspanya'nın Atlas Okyanusu ve Doğu Akdeniz ticari yol ağı üzerindeki nüfuzu arttıkça İngiltere, İslam ülkeleri ile Tudor döneminden itibaren yeni ilişkiler kurmaya başlamış ve yüzyılın sonundan itibaren İngiliz ve Müslüman tacirlerin ticaret

mücadele yün üretiminde ülkenin kıta ekonomisinde oynadığı rolü değiştirecek ve iki yünlü üretim arasında bir mücadele baş gösterecektir. Bunlardan ilki görece daha maliyetli yünlü giyim iken diğeri mensucat olarak ifade edilen ve kamgarn (*worsted*) yünlü ipliğe dayalı ucuz giyim ürünleridir³⁸⁹.

İlk olarak yüne gereksinim sebebiyle ticari yaşamın toprak mülkiyeti ilişkilerini değiştirdiği ve bunun rant getirisine dayalı bir şekilde arazi alma faaliyetlerini ülke çapında arttırdığı bir gerçektir. Bu hususta koyun yetiştiriciliği için gerekli olan arazi ihtiyacının sonucunda çitleme konusu, sıklıkla *yeoman* ya da *gentry* kesimlerinin bireysel kâr arayışlarının sanayi ile tarımsal kesimler arasında girift bir iş bölümünü gerektiren daha karmaşık bir problemi olarak karşımıza çıkmaktadır. İngiliz kentlerinde gıdayı bollaştırıp fiyatları düşürmek bir gereksinim olarak belirirken bunun yolu arazilerin birleştirilmesi ve nadastaki arazilerin azaltılması gibi yollarla ekilebilir arazileri ve arazilerden alınan verimi arttırmaktır. Arazi genişletmenin yolu ise statüleri itibariyle üç ana toprak kaynağına yani ortak alanlar, bataklık araziler ve kraliyet ormanlarının olduğu topraklara uzanmaktan geçmektedir³⁹⁰.

XVI. yüzyıl sonundan itibaren toprak satışlarının artması doğrudan yeni tarımsal yöntemleri uygulama ihtiyacının bir sonucudur. Bu sonucun arka planında toprağın artık bir geçim sorunu olmaktan çıkarak alınıp satılmaya uygun bir meta olarak görülmesi ve mevcut toprağın da en iyi yöntemle işlenmesi gerektiğine yönelik bir zihniyet değişimi yatmaktadır³⁹¹. Bir dikkat çekici nokta da daha önce de işaret edildiği üzere ticari alandan

---

oranları artmıştır. Buna bir örnek olarak XVII. yüzyılla birlikte *East India Company* öncülüğünde İngiltere ile Safevi devletleri arasında İngiliz çuhası ile ipek takasının gerçekleşmesi gösterilebilir. MACLEAN, Gerald / MATAR, Nabil, **İngiltere ve İslam Dünyası 1558-1713**, (çev. B. Genç), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2021, s. 85-95.

³⁸⁹ BOWDEN, Peter J., **The Wool Trade in Tudor and Stuart England**, Palgrave Macmillan, Toronto, 1962, s. 41-43.

³⁹⁰ HILL, 2016, s. 31-32. Ormanlara ilişkin yasaların tarihinin ormanlara saldırının tarihi olduğunu ifade eden Radkau'nun dikkat çektiği üzere dünya çevre tarihinin merkez temalarından biri olan ve yerli topluluklar tarafından faydalanılan su ve ormanlar, bölgedeki hâkimiyet ilişkilerinin kime ait olduğu hususunda yaşanan ihtilaflar sebebiyle giderek yasal düzenlemelerin konusu olmuşlardır. Avrupa'da devlet oluşumunun temel dinamiklerinden olan orman ve akarsu kaynaklarının yönetiminin, iktidarın ihtiyaç ya da çıkarları karşısında gelecek kuşaklar için sürdürülmesi ve korunması gereken ortak değerler oldukları fikrinin kaynağı buradan gelmektedir. RADKAU, 2017, s. 145-146

³⁹¹ MOORE, 2016, s. 33-35. Moore ayrıca çitlemeler sırasında yasal bir süreç başlatabilecek şekilde bir mülkiyet hakkının varlığını gösteren belgeye sahip bulunanların, böyle bir belge bulunmayanlara oranla toprak çevirmelerde daha büyük kayıplar yaşadıklarını ifade etmektedir. MOORE, 2016, s. 55.

tarımsal alana gelen sermaye transferidir. Dobb'ın da ifade ettiği üzere tarımsal alanda kent tüccarlarının malikâne topraklarını satın almalarının toprakların elden çıkarılmasında büyük bir etkisi bulunduğundan ötürü toprak alımı tarımsal amaçla toprağı işlemekten çok spekülatif yönü ağır basan ve çoğunlukla daha yüksek rantla araziyi kiralama amacıyla yapılmaktadır. Öyle ki bu alımlar sıklıkla otlak olarak kullanılan ve ekseriyetle koyun yetiştiriciliği yapılacak alanlarda görülmüş ve süreç, *demesne* arazilerde çitle çevirme faaliyetlerinin artmasıyla tarımsal değişimi hızlandırmıştır³⁹². XVII. yüzyılın arifesinde Tudor dönemindeki topraktan atılmaların sonucunda kasaba ve kentlerin gereksinim duyduğu iş gücü talebi bu durumun sonucu olarak karşımıza çıkmaktadır; zira üretim arttıkça yünün ülke sınırlarında işlenerek değerinin arttırılması ihtiyacı bir zorunluluk olmuştur. Bununla birlikte Tudor dönemindeki toprak çevirme hareketlerinde gerçekleşen yoğun artışın temelinde iki ana sebebinin, yün fiyatlarının enflasyonla birlikte giderek artması ve ülkedeki *staple*'larda yün talebinin yükselmesi olduğu burada ifade edilmelidir. Ayrıca Tudor döneminde giderek güçlü bir şekilde kendisini hissettiren ham yün ihracına karşı geliştirilen komisyon karşıtı kraliyet politikalarının da burada etkili olduğunu belirtmek gerekir³⁹³.

Tudor Dönemine ilişkin buraya kadar ifade edilen hususlar ışığında toprak tasarruflarının, tarımsal üreticinin toprağı ile barınma yerlerinden koparılması ve emek pazarına mecbur bırakılması yönünde büyük bir etkisi olduğu açıktır. Fransa'dakinin aksine politik ağırlığı güçlü şekilde elinde tutmayan İngiliz aristokrasisi, XVI. yüzyıldan başlayarak kiralama, ücretli emek kullanımı gibi uygulamalarla merkantil dönemin toprak rantından³⁹⁴ yararlanırken arazi mülkiyetini sürekli daha çok gelir elde etmek üzere kullanmıştır. Bu doğrultuda topraklarını genişletmek isteyen bu sınıf, halkın daimî kullanımını engelleyecek biçimde arazileri kapatma eğiliminde olmuş ve otlaklar ile çayırlar üzerindeki kontrolü ele geçirerek ekonomik alanda gücünü pekiştirmiştir. Bu

³⁹² DOBB, 1992, s. 113-114. Marksist tarihçiler arasında Dobb, feodalizmin çözülüş sürecinde kapitalist üretim ilişkilerinin ortaya çıktığı fikrine katılmamaktadır. Bir başka deyişle XIV.-XVI. yüzyıl arasında kapitalist üretim tarzı yerleşmeden önce feodalizmin çöktüğü söylenebilir, söz konusu iki üretim tarzı birbirlerine bağlı değildir. KAYE, 2009, s. 72-80.

³⁹³ BOWDEN, 1962, s. 18.

³⁹⁴ Merkantil dönemde mülkiyetin anlamının değiştiğine işaret eden Wolf'a göre bu dönemden itibaren toprak, sahibi için kâr edilebilen ve fiyatı olan bir meta haline dönüşmüştür. Diğer mülkiyet türlerinden farklı olarak toprak sahibi toprağı başkasına kiraya verebilir veya rehnedebilir, bu yönüyle merkantil mülkiyet, "toprağı ve ondan elde edilebilecek potansiyel gelire hayali bir para miktarı olarak muamele etmesi bakımından önceki mülkiyet türlerinden farklılık gösterir." WOLF, 2000, s. 93-94.

uygulamalar ekonomideki yeniden canlanma sonucunda siyasi alana taşarak mülkiyet ilişkilerinin yeniden tanımlanmasını öneren birçok incelemeye kaynaklık etmiştir³⁹⁵. Bir diğer deyişle toplumdaki mülk sahipliği oy hakkı sahipliğinin temel belirleyicisi olarak tezahür ettiğinden ötürü çitlemeler yoluyla topraklarını genişleten “*mülk sahibi özgür kişi*”lerin politik dönüşüme şekil verdiğini söylemek yanlış olmayacaktır³⁹⁶. Bu bakımdan malikânelerin dağılmasını önlemeye çalışan Tudorlar, çitleme karşıtı politikalar içerisinde olsa da parlamento ve bölge meclislerindeki toprak sahiplerinin tutumları aksi yönde gelişim göstermiştir. Buradan hareketle parlamentodaki siyaset ile tarım alanındaki dönüşüm açısından bakıldığında çitlemelerin aynı politik aktörler tarafından gerçekleştirildiğini söylemek gerekmektedir. Çitleme faaliyetini gerçekleştiren ve parlamentoda güçlü konumda bulunan toprak sahipleri için kullanılan “*enclosing lords*” (arazi çitleyen lordlar) ifadesi de bu bakımdan oldukça açıklayıcıdır³⁹⁷.

Bu durumun alt sınıflara etkisi ise komün olarak işlenen toprakların kullanımına son verilmesine yönelik taleplerde aranabilir. Bu kapsamda devlet arazileri özel mülkiyete geçtikçe köylülerin ekonomik durumlarında görülen gerilemeye karşılık koyun yetiştiriciliği yapan lordların gelirlerinde büyük artışlar sağlanmıştır. Bu ilerleme giderek özel mülkiyete geçirilen otlaklarda sulama verimi, ot cinsinin iyileştirilmesi gibi meseleler bakımından koyunların yün miktarını arttırma arayışlarına kaynaklık etmiştir³⁹⁸. Bu aşamada Tudor döneminde köylüler ve orta sınıflar tarafından gösterilen toplumsal tepkileri büyük oranda çitlemelere karşı geliştirilmiş halk hareketleri ve asilerin başını çektiği ayaklanmalar olarak sınıflandırmak doğru olacaktır. İsyanlara önderlik eden kimselerin cezalandırıldığı Tudor yüzyılında mülkiyet politikalarına karşı gösterilen

³⁹⁵ AĞAOĞULLARI, 2013, s. 102-103.

³⁹⁶ Avam Kamarası'nın temelde iki ana grubun temsiliyetini sağladığını ifade eden Hill'e göre bunlar *county* ve yerleşkelerinden gelen mülk sahibi özgür adamlardır. Buradaki özgür ifadesine dikkat edildiğinde Ortaçağ Latincesinde “*libertas*” sözcüğünün mülk sahibinin mülkünü başkalarına karşı koruması ve özgür olmanın o özgürlükten kaynaklı hak ve ayrıcalıklar üzerinden anlaşıldığı görülmektedir. Bir diğer deyişle toplum içerisinde nüfuzlu ve zengin bir azınlığa karşılık gelen mülk sahibi kimseler veya özgür adamlar topluluğu, mülk sahibi olmalarından dolayı buldukları meclisteki oy hakkının sahipleridir. HILL, 2016, s. 65.

³⁹⁷ KINNES, K. M., **The Reaction to Enclosure in Tudor Policy and Thought**, Master's Theses, Richmond University, 1971, s. 16.

³⁹⁸ HILL, 2015, s. 96-97. Bowden'in işaret ettiği gibi iklime bağlı coğrafi konumun da koyun yetiştiriciliği ve alınan yünün verimi üzerinde önemli bir etkisi bulunmaktadır. Kısa yünlü koyunlar İngiltere'nin çorak arazi ve otlaklarının bulunduğu yerlerde yaygın iken uzun tüylü koyunlar görece daha verimli ve yağış alan otlaklar ve düzlüklerin olduğu bölgelerde yetiştirilmektedir. BOWDEN, 1962, s. 26.

tepkiler giderek kitlesel bir hâl almış bulunmaktadır³⁹⁹. Bu aşamada son olarak 1597 yılında gerçekleşen bazı yasal değişikliklerle tarımsal nüfusun kırsal bölgelerde hızla azalması ve köylü işletmeciliğini korumak amaçlı düzenlemeler getirildiği bilinmektedir. Stuart dönemiyle birlikte parlamento, tarımsal alanda ticaretten gelen sermaye yatırıma olanak sağlayacak ve geniş arazilerdeki işletmelerin gereksinimi olan toprak birleştirmelere izin veren yasaları çıkaracaktır⁴⁰⁰.

XVI. yüzyılın ilk çeyreğine dek süren erken dönem Tudor çitlemelerinin bir sonucu da ülke sathındaki küçük ölçekli tarımın yerini kırsal alanda kapitalist ilişkilerin almaya başlamasıdır. Kırsal üreticinin köy boşaltmalarla yerlerinden edilmesi karşısında Tudor hükümetleri, mevcut tarımsal üretimin korunmasına yönelik politik ve hukukî önlemler almaya çalışmıştır. Örneğin çalışmada daha önce de yer verilen *copyhold* gibi temel toprak formları, Tudor dönemi mahkemelerinde çiftçilerin toprak üzerindeki haklarının korunmasına büyük oranda yardımcı olmuştur⁴⁰¹. 1489 tarihli *Husbandry Act*'in bu süreçte çitleme karşıtı yasalardan biri olarak kabul edilebileceğini ifade eden Yelling, bu konuyla ilgili çalışmasında Tudor döneminde anlaşmayla boşaltılan toprakların çitlenmesinin yasal zorluklar barındırdığına ve temelde bir uzlaşma içermediğine dikkat çekmektedir. Arazi genişletme hareketleri ve toprak üzerinde çalışanların yerlerinden edilmesi büyük oranda bölgedeki toprakların sorumlusu lord ile anlaşarak gerçekleştirildiğinden kır emekçileri ve bölgede menfaatleri olan diğer kesimler sürecin dışında bırakılmıştır⁴⁰². Öte yandan boşaltılan ya da terk edilen bölgelerin ülkedeki dağılımına bakıldığında Kuzeydoğu İngiltere'nin çitlemelerden görece az nasibini almış bir bölge olduğu görülmektedir. Bununla beraber XV. yüzyılla birlikte doğu kıyılarındaki

³⁹⁹ Maning makalesinde çitlemelere karşı geliştirilen isyanların ve köylülerin çit sökme gibi eylemlerinin İngiliz tarihinde sanayi öncesi dönemdeki işçi mücadelesinin geliştirdiği farklı ayaklanma biçimlerinin öncüsü olduğunu ve bu isyanların İngiliz halk hareketleri bakımından açlık isyanları (*bread riots*), kundakçılık ve makine kırıcılık gibi farklı formlar kazandığını ifade etmektedir. MANNING, Roger B., "Violence and Social Conflict in mid-Tudor Rebellions", **Journal of British Studies**, Yıl: 1977, Cilt: 16, Sayı: 2, (s. 18-40), s. 18-24.

⁴⁰⁰ "1619'daki bir bildiri tahlil üretimini koruyan yasaların ve köylü işletmeciliğinin tarımsal iyileştirmeleri engellediğini kabul ediyordu. Bu yasalar 1624 yılında Parlamento tarafından iptal edildi ve böylelikle tarıma sermaye yatırımı yapılmasını önleyen bir engel ortadan kaldırıldı. 1621 Parlamentosu çitlemeyi kolaylaştıran ilk genel yasayı gördü." HILL, 2016, s. 33-34.

⁴⁰¹ ALLEN, 1992, s. 14.

⁴⁰² VII. Henry döneminde çıkarılmış olan, 1489 tarihli bu yasa 20 dönüm ve üzeri arazilerde hayvancılık yapanların topraklarından edilmesini yasaklamıştır. Bu yasayı takip eden 1515 tarihli bir diğer yasa ise tarımsal amaçla kullanılan işlenmiş toprağı çayırılık alana dönüştürmeyi engelleyici hükümler içermektedir. YELLING, 1977, s. 20-21.

köyler ve *Outer Midlands* bölgesinde orta yoğunlukta köy boşaltmalar yaşanmıştır. Burada asıl dikkat çekilen nokta, 1450-1520 yılları arasında orta ve güney bölgeleri içerisinde yer alan *Central Midlands* bölgesindeki kırsal nüfusun koyun yetiştiriciliği ile buna bağlı olarak daha verimli yün elde etmek amacıyla yerlerinden edilmesi ve bölgedeki toprakların erken bir dönemde çitlenmiş olmasıdır⁴⁰³.

Bu yönüyle Tudor hâkimiyetindeki bir yüzyılı geçkin sürede tarımsal sınıflar olan *copyholder* ve *freeholder*'ların tarımsal işletme ve toprak sahipliği bakımından merkezîyetçi politikalarla yasal güvenceye ulaştıklarını söylemek mümkün değildir; zira tarımsal dönüşümün krallığın bu konudaki atılımlarından ziyade, krallık politikalarına rağmen gerçekleştiği tespiti daha yerinde olacaktır. Tudorların kırsal alanda yapısalcı bir dönüşümü teşvik etmediklerini, çiftçilerin yaşadıkları problemleri çözmekten kaçınan bir tutum sergileyerek mevcut sorunların Stuart döneminde de büyük oranda devam etmesine neden olduklarını ayrıca ifade etmek gerekmektedir⁴⁰⁴. Devletin geleneksel korumacı politikaları ile toprağa bağlı üretim ilişkilerinin anti-feodal yönde toplumsal koşulları ortaya çıkardığı bu gelişmeler, çitleme, tekelleşme ve yüksek ücretlerden kiralama gibi pratiklere karşı mülkiyet ilişkilerinin yeniden düzene sokulmasına karşı geliştirilen eylemlerden kaynaklanmıştır. Bu yeniden düzene sokma işi, ortak alanların ve mülkiyetin anlamını yeniden tanımlayan çeşitli yasal ve teorik girişimlerde geleneksel haklara saldırıyı amaçlayarak Tudor sonrası yönetimlerde de kendisini göstermiştir⁴⁰⁵. Öte yandan toprak çevirmelere dair bir diğer dikkat edilmesi gereken husus, Tudor dönemiyle başlayan çitlemelerin kent ve kasabalarda gerekli iş gücü ihtiyacını sağlamasının yanında toprak sahiplerine kapitalist bir amaca yönelik yatırım yapabilecekleri bir sermaye olanağı sunmasıdır. Bu hususta Marx'ın XV. yüzyılla birlikte kır yoksullarının ellerindeki küçük parçalı topraklara el konulmasına yönelik bir mülksüzleştirme süreci olarak

---

⁴⁰³ DANIELL, 2008, s. 84.

⁴⁰⁴ KINNES, 1971, s. 105.

⁴⁰⁵ WOOD, Ellen Meiksins, *İşyan Borusu/ Kapitalizmin Yükselişi ve Siyasal Teori 1509-1688*, (çev. F. Bakırcı), Epos Yayınları, Ankara, 2008, s. 111-112.

kullandığı ilksel birikim (*ursprungliche Akkumulation*⁴⁰⁶) kavramı, çoğunlukla zora ve şiddete dayalı kapitalist üretim ilişkilerinin ortaya çıkışına işaret etmektedir⁴⁰⁷.

Sonuç olarak Geç Ortaçağ'dan Erken Modern döneme geçişte İngiltere üzerinde güçlü etkisi olan Tudor döneminin yaşanan yasal dönüşümde toprak temelli üretim ilişkilerine etkisi, krallık politikası olarak geliştirilen idari merkezîyetçiliğin hâkimiyeti altında arazi sahipliğinin sınıfsal karakterinin temelden değişmeye başladığı gerçeği üzerinden açıklanabilir. Merkezîyetçi politikalarla krallık, büyük toprak sahiplerini merkeze bağımlı şekilde idare etme amacını güderken, toprak sahiplerinin sayısını arttırarak kontrol edilebilir bir aristokrasi oluşturmayı hedeflemiştir. Bu bakımdan XVI. yüzyılda üretim ilişkilerinin değişmesi sürecinde tarımsal değişimin daha farklı bir form aldığı görülmektedir. Toprak çevirmelere bağlı zorla tahliyelerin İngiliz toplumundaki yıkıcı etkilerinin XVI. yüzyıl öncesinde olduğunu sıklıkla vurgulayan Dobb, Tudor dönemi toprak çevirmelerinin toplumsal bir kargaşaya yol açmasının esas sebebini ise büyük oranda otlakların yeniden ekilebilir arazi olarak kullanılmaya başlamasıyla ilişkili görmektedir. Bununla birlikte XVIII. yüzyıl parlamentosundaki yasa önerilerinden tespit edilebileceği üzere ülkedeki iş gücü ihtiyacı, arazi kapatma faaliyetlerinin artmasına ve mülksüz emekçilerin kırsal alanda fazlalaşmasına neden olmuştur⁴⁰⁸.

Çitlemelerin tarihsel süreçteki değişiminde özel bir önem atfedilmesi gereken Tudor yapılanması, birçok alanda kamusal fonksiyonları değiştirirken yasal faaliyetleriyle büyük oranda tarımsal alana içkin hâkim üretim ilişkilerini koruma amacını gütmektedir. Toprakların çevrilmesinin farklı yoğunluklar içerisinde devam ettiği bu uğrak, tarımsal

⁴⁰⁶ Marx tarafından Kapital'de "*ursprüngliche Akkumulation*" olarak, İngilizce çevirilerde "*previous accumulation*" olarak kullanılan bu kavram, dilimizde ilk birikim, ilkel birikim, ilksel birikim, kökensel birikim olarak farklı tercüme ile kullanılmaktadır. Türkçe karşılık olarak kökensel birikim kavramının daha uygun olduğunu ifade eden bir çalışma için bkz. AZERİ, Siyaveş, "Kökensel Birikim" in (Ursprüngliche Akkumulation) Sürekliliği, Dolaylı Tahakküm ve Devlet", **Praksis**, Yıl: 2018, Cilt: 47, (s. 93-118), s. 93-118.

⁴⁰⁷ MARX, 2015, s. 689 vd. Ayrıca Marx ve Engels, tarım biliminin gelişmesiyle İngiltere'ye benzer şekilde Almanya'da da toprağın daha verimli kullanılması ve köylü toplulukların ortak mülkiyetlerinde bulunan komün topraklarına el konularak bunların ekime açılması arasında ilişki kurmaktadır. "*Büyük toprak sahipleri İngiltere'de ekime açtıkları her acre komün toprağı için, İskoçya'da en azından üç acre ekilmeye elverişli toprağı koyun otlığı, hatta sonunda, düpedüz av alanı haline dönüştürdüler.*" MARX, Karl / ENGELS, Friedrich, **Kapitalizm-Öncesi Üretim Modelleri**, (çev. M. Belli), Sol Yayınları, İstanbul, 1977, s. 214.

⁴⁰⁸ DOBB, 1992, s. 205.

kapitalizmin büyük işletmelere duyduğu ihtiyacın bir yansıması olarak tarım toplumunu aşan ve oradan büyük oranda etkilenen dinamikleri içerisinde barındırmaktadır⁴⁰⁹. Bununla birlikte tarihsel seyri içerisinde kilisenin elinde büyük bir güç olarak bulunan manastır topraklarının rantıye haline gelmesi, ticari amaçlı girişimcilik, koyun yetiştiriciliği ve kent nüfusunun ihtiyaç duyduğu gıdayı arz etme amacıyla arazi gereksinimini beraberinde getirmiştir. Bu toplumsal değişim bir yandan önceki dönemlerin hâkim ekonomik yaşamını yok ederek krallığın idaresine uygun yargı yetkileri budanmış bir toprak sahipliği yaratırken, diğer yandan malikânelerdeki çalışanların azalmasıyla tarımsal alanda üst sınıfların toplumsal durumunu başkalaşmaya uğratmıştır. Görüldüğü üzere feodal ilişkilerde ne derece mühim olduğu görülen serf ve ailesinin kendi geçimlik toprağı olması hususu, bu toprağın olmadığı bir durumda o bölgedeki hâkimiyet ilişkilerinde kaçınılmaz bir şekilde değişime yol açmıştır.

2.2. XVII. YÜZYIL İNGİLTERESİ'NDE TOPRAK, YÜN VE TOPLUMSAL MÜCADELE

2.2.1. Stuart Hanedanlığı'nın Yün Politikaları ve Ham Yün İhraç Yasağı

1603-1714 arası dönem, İngiliz toplumsal tarihinin en belirleyici yılları olmasının ötesinde ikinci sınıf bir güçten bir dünya devletine dönüşen İngiltere'de modern toplumun şekillenmeye başladığı yıllar olarak değerlidir. Bu açıdan siyasal, dinsel ya da ekonomik bir değişimin ötesinde hayatın her alanına sirayet eden bir dönüşümden burada bahsetmek yerinde olacaktır; zira bu dönem ülkede parlamenter yönetim, kapitalist ekonomi, emperyal dış politika, dinsel hoşgörü veya bilimsel ilerleme gibi temel yönelimlerin ülkenin toplumsal yapısında giderek hakimiyet kazanmaya başladığı bir evredir⁴¹⁰.

Bu bakımdan bir bütün halinde Geç Tudor dönemini egemen sınıfların konumlarının monarşiyle uzlaştığı bir aralık olarak yorumlamak yanlış olmayacaktır. Bu uzlaşıda devlet, toplumsal düzeni kontrol ederken, egemen sınıflar ise mülkiyet hakları

⁴⁰⁹ Çitlemelere ilişkin değişen devlet politikası hususunda 1536 tarihli *Act*'e gönderme yapan Yelling, regüle edilmiş toprak çevirmelerin devlet tarafından onaylanmaya başlanmasının bu tarihten önce başlamış olduğuna dikkat çekmektedir. YELLING, 1977, s. 21.

⁴¹⁰ HILL, 2017, s. 13-17.

korunduğundan iktisadi bakımdan çalıştırdıkları kesimler üzerindeki sömürülerine devam edebilmişlerdir. Buna karşılık İngiltere tarihinin akışında XVII. yüzyıl, mülk sahibi sınıflar arasında politik gerilimin artış gösterdiği ve hükümdar ile parlamento arasındaki mücadelenin devletin en üst katına doğrudan nüfuz ettiği bir aralıktır⁴¹¹. Düzenin gayrimemnun kesimlerinin radikal düşüncelerle toplumda ağırlık kazanması ve efendisi kalmayan topraksız kesimlerin köylerden kasaba ve kentlere gelmesiyle oluşan toplumsal hareketlilik, İskoç Kralı *I. James*'in yönetimini son derece problemlili hale getirmektedir. *Elizabeth* devrinin bitişiyle devlet, düzenin idaresine ilişkin olarak makam satışları ve patronaj denetiminde toprağı elinde tutan ve büyük oranda siyasal güç sahibi olan bu kimselerin konumlarının güçlenmesini engelleyememiştir. Böylelikle birikim gücü artan *genry* toplulukları yüzyıl başında mali bunalım içerisine giren krallığın karşısına güçlü bir politik topluluk olarak çıkmıştır⁴¹².

Bu bakımdan Stuart Hanedanlığı ile başlayan dönemde James ve Charles dönemleri, izlenen ekonomik politikalar bakımından parlamento karşısında krallığın bağımsızlaşma yönündeki kararlarıyla dikkat çekicidir. Gümrük arttırma, tekel fiyatlarının denetimi veya arazi çitlemelere ilişkin yasaklar bakımından meclisi devre dışı kalmaya zorlayan bu kararların yanında ilk kolonizasyon faaliyetleri de bu dönemde başlamıştır⁴¹³. Bir diğer ifadeyle Stuart'ların ilk dönemini krallık ile parlamentodaki *genry* üyeleri arasında mücadeleyle geçen bir tarihsel aralık olarak görmek yanlış bir değerlendirme olmayacaktır. Bu bakımdan ekonomik ayrıcalıklar ve tekel hakkı verilmesine dair Avam Kamarası'nda yükselen itirazların XVII. yüzyıldaki dönüşümün gerçekleşmesinde başat bir rol oynadığını söylemek mümkündür. Bu dönüşüm ise toprağı kullanamamaktan kaynaklı mülksüz köylüler ile toprağı sermaye yatırımı yapan toprak sahipleri arasında toplumsal bir mücadeleyi beraberinde getirecektir⁴¹⁴.

⁴¹¹ WOOD, Ellen Meiksins, **Özgürlük ve Mülkiyet Rönesans'tan Aydınlanma'ya Batı Siyasi Düşüncesinin Toplumsal Tarihi**, (çev. O. Köymen), Yordam Kitap, İstanbul, 2016, s. 247.

⁴¹² MOOERS, Colin, **Burjuva Avrupa'nın Kuruluşu Mutlakçılık, Devrim ve İngiltere, Fransa, Almanya'da Kapitalizmin Yükselişi**, (çev. B. S. Şener), Dost Kitabevi Yayınları, Ankara, 1997, s. 187-189.

⁴¹³ HILL, 2016, s. 14-15.

⁴¹⁴ DOBB, 1992, s. 152-155.

Tudor dönemindeki gelişmelerin etkisiyle ve dış ticaret hacmini artırmak amacıyla yün politikasında kayda değer dönüşümlerin başladığı döneme girilmiştir; ancak Dobb'ın belirttiği gibi İngiliz yünlüsünün içeride işlenerek ihraç edilebilmesi, yalnızca yün tacirleriyle değil, yünün imalatıyla iştigal eden çıkar gruplarının ve bu ürünün satılacağı pazarın genişliğiyle doğrudan ilintili bir meseledir⁴¹⁵. Bu bakımdan İngiliz yünlüsünün rakip endüstriler karşısında dokuma ihracatında lider ülke olabilmesi, merkantilist siyasetin bir sonucu olarak ülke içindeki ham yün ihracının yasaklanması⁴¹⁶ ile olanaklıdır. Bu rekabette XVII. yüzyılın başında görece zayıf dönemdeki İngiltere'nin enternasyonal pazarın lideri Flaman endüstrisine rakip olması ve sınai girdi yaratma amacıyla yasal düzenlemeleri hayata geçirmesi, iki ekonomi arasında şiddetlenen bir çıkar çatışmasını beraberinde getirmiştir. Bu yönüyle XVII. yüzyıl yaklaşık üç asırdan beri kraliyet imtiyazını haiz *stapler* tüccarlarının yünlü dokumada bu tekel konumlarını kaybettiği bir dönemdir; ancak bunun için ham yün yerine dokunmuş yünlüyü ihraç edecek “*Merchant Stapler*” olarak ifade edilecek tüccarlara ihtiyaç duyulmaktadır. Uzun bir müddet yün pazarına egemen bu tüccarlara karşı “*aventürye tüccar*” (*Merchant Adventurers*) grubu kurularak büyük oranda *Bristol* ile *Londra* merkezli çalışan tüccar kesim ile *staple* tüccarları arasında bir iç rekabet oluşacaktır⁴¹⁷. Bu hususta tekelleşmenin ülke genelindeki fiyat artışında önemli bir etkisinin olduğuna burada yer vermek gerekir. İngiltere’de ihracatçılar ile krallık arasındaki uzlaşımın belirli ihtiyaç maddeleri üzerinde tekelleşmeye neden olmasının hem ülke genelinde bu maddelerin fiyatlarını arttırıcı hem de bazı sanayilerin gelişimi bakımından engelleyici etkileri olduğu bilinmektedir⁴¹⁸.

Kraliçe Elizabeth sonrası XVIII. yüzyıl ortasına dek geçen tarihsel aralık, dış ticaret hacminin on kata yakın genişlediği ve kumaş endüstrisi ile kömür işletmelerinin bu artışta dinamo işlevi gördüğü bir dönemdir; zira yayılma sürecinin bir yansıması olarak İngiltere,

⁴¹⁵ DOBB, 1992, s. 170.

⁴¹⁶ Merkantilist dönemde devletin toplumsal alandaki tutum ve düzenlemelerinde önceki dönemlere nazaran belirgin bir farklılık bulunmaktadır; çünkü temel gayesi yabancı devletlere azami ölçüde mal satarak ülkeyi zenginleştirmek olan devletlerin bunu gerçekleştirmeleri, emekçi ücretlerinin en düşük düzeye çekilmesine yol açmaktadır. Alt sınıftaki emekçiler üzerinde ne derece sıkı çalışma koşulları sağlanırsa ve toplumsal alanda tüketim ne kadar asgari seviyeye çekilebilirse tüccar kesimin ve dolayısıyla bu ürünler üzerinden vergi alan devletin zenginleşmesi mümkün olacaktır. GÖZE, Ayferi, **Liberal, Marxiste, Faşist Nasyonal Sosyalist ve Sosyal Devlet**, Beta Basım Yayın, İstanbul, 2016, s. 19-20.

⁴¹⁷ KÜÇÜK, 1985, s. 112-114.

⁴¹⁸ Örneğin tuz tekeli konservecilik faaliyetlerini, sabun tekeli yün sanayisini engellemektedir. Bununla beraber yükselen fiyatlarla bu durum yoksul kesimlerin tuz, tereyağı, bira, sabun vs. bakımından birçok temel ihtiyaç maddesine ulaşımını büyük ölçüde zorlaştırmış bulunmaktadır. HILL, 1983, s. 55.

kendi mallarının ham maddesini tedarik edebileceği bölgelerin yanında aynı zamanda işlediği malların ticaretini yapabileceği yerleri ele geçirme politikasını sürdürmektedir. Uzun vadede XVII. yüzyılda net şekilde kendisini gösterecek olan bu durum, hükümdar ile tacirler arasında iş birliği ve bunun bir sonucu olarak teşvik ve imtiyazlar vasıtasıyla ülke sınırlarında üretim ve ticaret hacmi arttırılan yünü ticari donanma yoluyla uzak denizlerde satacak potansiyele ülkeyi ulaştırmıştır⁴¹⁹.

Bu yönüyle Bowden'ın da ifade ettiği gibi Tudor döneminin bitişiyle Stuart dönemine geçiş sürecini, İngiliz yün endüstrisinin hukukî bakımdan daha ayrıntılı düzenlemelerle regüle edildiği ve bu ticaretle uğraşacak tacirlerin lisansa bağlandığı, *staple* tüccarlar ile krallık arasındaki ilişkilerin güçlendiği gibi birtakım önemli gelişmelerle açıklamak mümkündür. Buna karşılık Flandre ve İspanyol yünlüsüyle olan rekabetin bir sonucu olarak İngiliz ham yününe talebin azaldığı ve 1614 ile başlayan *Cockaney Projesi*'nin ham yünü ülke içerisinde tutarak dış pazara satma yolunda devreye sokulduğunu belirtmek gerekir⁴²⁰. II. James tarafından *Sir William Cockayne*'e ham yünü boyama yetkisi veren ve İngiliz yününün boyanmadan ihracını yasaklayan berat, bu dönemde yabancı pazarlarda artan ham yün talebine karşı koyamayarak ülkedeki kumaş ticaretini olumsuz şekilde etkilemiştir⁴²¹. İngiliz yünlüsünün konumunun değişmesini temelde XVI. yüzyıl sonunda giderek "*new draperies*" temelli manifaktürün hâkim konuma gelmesiyle açıklayan Mignay ise İrlanda kökenli yünün İngiliz yünüyle rekabete girmesi sonucunda keten, pazen gibi daha ucuz kumaşlarla karıştırılarak imal edilen yünlü dokumanın durumu değiştirdiğini vurgulamaktadır⁴²².

Bu yönüyle emek ilişkilerindeki konumuna oldukça yavaş bir süreçte ulaşabilen manifaktürleşme olgusunun temel unsurlarını kentlerdeki zanaât, taşradaki tarımsal faaliyetler ve kırsal alana yayılan ev sanayisi olmak üzere üç temel alan oluşturmuştur.

⁴¹⁹ BEAUD, Michel, **Kapitalizmin Tarihi: 1500-2010**, (çev. F. Başkaya), Yordam Kitap, İstanbul, 2018, s. 38-42.

⁴²⁰ BOWDEN, 1962, s. 125-126. Bununla beraber yüzyıl boyunca İngiliz ham yününün yasal sınırlandırma ve denetimlere rağmen ihraç edilmeye devam edildiği ifade edilmelidir. RAMSAY, G. D., **The English Woolen Industry 1500-1750**, Macmillan Press, 1982, s. 19.

⁴²¹ KOCABAŞOĞLU, 2016, s. 403. Hill, *Cockayne Projesi*'nin ülkedeki yün imalatı bakımından ihraç fazlası oluşturarak aşırı üretime yol açtığını ve İngiliz yünlü sanayisinde krize neden olduğunu ifade etmektedir. HILL, 2016, s. 43.

⁴²² RAMSAY, 1982, s. 14-15.

Ev içi dokuma atölyelerinde öncelikle basit makinelerin yer alacağı bu değişim, tarımdan uzaklaşan ve birtakım iş kollarında yan imalat olarak başlayan manifaktür üretiminin giderek kentlere yakın köyle aileleriyle asli faaliyet olarak sürdürülmesi sonucu hız kazanmıştır⁴²³. Stuart dönemi loncalarına değinen Dobb da kentlerdeki loncalarda yer alan ve sipariş üstüne ev içi üreticilere iş vererek fakir kırsal alandaki zanaatkârları istihdam eden girişimcilerin bu süreçte etkili olduklarını ifade etmektedir. Küçük kapitalistler arasında kabul edilen bu girişimci kesim, sonraki dönemlerde devrimin destekçileri arasında yer alacak dokuma tacirleri olarak kabul edilmektedir⁴²⁴. Görüldüğü üzere yün üretimine dayalı toplumsal mücadelelerin toprak sahipliğine ve kır-kent arası ilişkilere ulusal ve ulus ötesi gelişmelerle doğrudan etkisi olmuştur. Tüm bu değişimler, toprağa bağımlı kesimler arasında politik bir saflaşmayı ve tarımsal nitelikteki farklı talepleri beraberinde getirmiştir.

2.2.2. Levellers ve Diggers Hareketlerinde Toprak Mülkiyeti ve Çitlemelere Tepkiler

İngiliz siyasi retoriğinde parlamento ile kral arasında büyük bir toplumsal gerilime sahne olan XVII. yüzyıl gelişmeleri, politik ve dinsel yönden ayrışan muhtelif toplumsal hareketlerin eski kurumları sorguladıkları ve sorgulamalarını radikal nitelikteki manifesto ve dilekçeler yoluyla gösterdikleri zengin bir içeriğe sahiptir. Tarihsel anlatı bakımından bu dönemde toplumsal çözümlemelerini dile getiren gruplar arasında en dikkat çekiciler ise *Baptistler*, *Quakerlar*, *Muggletonian* gibi dinsel tarikatların yanı sıra dilekçeleriyle öne çıkan *Levellers* (Eşitlikçiler) ve *Diggers* (Kazıcılar) toplumsal hareketleridir. Bu bakımdan mülkiyet haklarının güvence altına alındığı bir evrede devlet kilisesini tanımayan ve ortak mülkiyeti savunan değerlerle bir başka devrimsel sürecin varlığını gözlemlemek mümkündür⁴²⁵. Bu devrimsel süreçte hareketler, tarımsal kapitalizm karşısında mülk ve oy sahipliğine dair tutumlarıyla farklı konumlar almışlar ve 1640-1660 arasında tarım temelli politik dönüşümde etkin rol oynamışlardır. Meseleyi toprak sahipliği üzerinden ve farklı kesimlerin bu hareketlerdeki temsiliyetleri ile burada ortaya

⁴²³ “Gerçekten de bir ülkenin iç pazarı, kapitalist üretim tarzının muhtaç olduğu genişlik ve istikrarı, ancak kırlardaki ev sanayisinin yok olması ile kazanabilir.” MARX, 2015, s. 716

⁴²⁴ DOBB, 2000, s. 56-57.

⁴²⁵ HILL, 2016, s. 18-20.

koymak, toprak çevirmelerin XVII. yüzyıl İngiliz toplumunda ne kadar önemli bir yer işgal ettiğini görmeyi sağlayacaktır. Tarımsal alanda mülkiyet ilişkilerinin farklı bir boyut kazandığı bir dönemde, toprak sahipliği ve tarımsal adalet talepleri açısından da bu hareketler, ayrıca değerlendirilmeyi hak etmektedir.

Bu iki hareketin ortak çıkış noktası, ekseriyetle toprak sahipliği ve içtimai bakımdan statü farklarına karşı geliştirilen itirazdan kaynaklanmaktadır. Burada *John Lilburne* ve *Richard Overton* gibi liderleriyle *Levellers*, toplumsal statü farklarını kaldırmayı amaçlayan söylemlerle toplumsal alanda ağırlıklarını arttırmıştır⁴²⁶. Temelde Londra merkezli küçük mülk sahipleri ya da üreticilerin oluşturduğu bu topluluk, içerisinde *yeoman* ve zanaatkâr kesimden yurttaşları yüksek oranda barındırmaktadır; bu yönüyle oluşumun, tarımsal kapitalist gelişimin toplumsal alandaki yansıması olduğunu ve bu fikirlerin mecliste temsiliyetini hedeflediğini vurgulamak gereklidir⁴²⁷. Hareket'in etrafında bulunduğu manifesto, 1647-1649 yılları arasında yayımlanan Halk Anlaşması (*Agreement of the People*), esasen devredilemez doğal haklara dayanan bir temel yasa önermesini içermektedir. Bu öneri temelde üç ana fikir üzerinden geliştirilmiş olup bunlar sırasıyla mülk sahipliğinden kaynaklı oy hakkının tüm erkek yurttaşlar için kabul edilmesini, yasa yapımı hususunda parlamentonun en üstün kurum olduğunun tanınmasını ve hükümetin yetkilerinin hiçbir kurum ya da meclise ayrıcalık tanınmayacak biçimde sınırlandırılmasına dair bir uzlaşmayı içermektedir⁴²⁸.

Bu aşamada oy hakkını sözleşmeyi kabul eden tüm mülk sahibi özgür yurttaşlara verme amacını taşıyan *Levellers* Hareketi'nin 1647 yılında gerçekleşen *Putney Tartışmaları*'ndaki savunmalarından bahsetmek mülkiyet ve politik güç arasındaki ilişkiyi gözler önüne serecektir. Öncelikle *Levellers* liderlerinin doğal hak üzerinden savunduğu “özgür İngiliz yurttaşı” anlayışının mevcut oy hakkını büyük oranda genişletmeye dönük olması sebebiyle askerî kesimin muhalefetiyle karşılaştığını söylemek mümkündür. Oy hakkının aidiyeti meselesinin yalnızca belirli mülkiyet biçimleriyle sınırlandırılması uygulamasına son vermek, efendi ile ona hizmet edeni aynı

⁴²⁶ HILL, 1983, s. 11.

⁴²⁷ HILL, 1983, s. 70-75.

⁴²⁸ WOOTTON, David, “Leveller Democracy and the Puritan Revolution”, *The Cambridge History of Political Thought 1450-1700*, (ed. J. H. Burns), Cambridge University Press, 1991, (s. 412-442), s. 412.

hakkın sahibi yapmak bir anlamda mevcut oy hakkına bugüne dek sahip olanların bu hakkının sona ermesi demektir⁴²⁹. Diğer bir ifadeyle söylemek gerekirse kral karşıtı bir pozisyon olarak *Levellers*'a sempati duyanlar, Putney'de toplanarak bütün insanların Tanrı karşısında eşit olduğundan bahisle “bir adam, bir oy” sloganıyla herkes için oy hakkını savunmuşlardır. Evrensel oy fikrinin bu toplantıyla beraber başta Yeni Ordu (*New Model Army*) üyeleri olmak üzere ülkedeki tüccar, zanaâtkar ile çiftçiler arasında yüksek sesle karşılık bulmasına karşılık Cromwell ve tüm muhafazakâr güçler tarafından bu radikal talep kesin olarak reddedilmiştir⁴³⁰. Bu yönüyle toplumsal eşitlikçiler, büyük tüccarlar ve ruhban sınıf başta olmak üzere toplumda imtiyazlı birçok kesime karşı orta halli mülk sahiplerinin haklarını savunan ve bunu dilekçe vererek gerçekleştirmiş kimselerdir. “*11 Eylül 1648 Büyük Dilekçesi'nin Sunucuları, Geliştirici ve Onaylatıcıları*” olarak kendilerini tanımlayan, ekseriyetle Bapitst ya da Calvinci gelenekten gelen bu kimseler, parlamento baskısı karşısında giderek geniş kesimlere sirayet eden radikal politik bir tutum benimsemişlerdir. Yasadışı ve yeraltı yayınları da kullanan bu akım, asıl olarak ülkedeki yurttaşların doğuştan sahip oldukları hakların bir savunusunu yaparken özel mülkiyetten kaynaklı eşitsizliğe karşı olduklarını dile getirmiştir⁴³¹.

İngiliz toplum yapısında diğer toplumsal akımlarla karşılaştırıldığında çok daha iyi örgütlenmiş olan *Levellers* Hareketi, kralcı eski rejimden istifade eden oluşumlarla mücadelede önemli bir vazife üstlenmekle birlikte, İç Savaş sonrası gelişen yeni düzenden talep ettiklerini alamayan bir hareket olarak belirmektedir. Bu yönüyle toprağı kullanma imkânındaki farklılıktan ötürü özünde mülkiyete karşı olmayan hareketin geniş arazilerin mülkiyetini ellerinde tutan büyük mülk sahipleri tarafından engellendiği söylenebilir⁴³². Bu yönüyle *Levellers Hareketi*'nin başarısız olmasının son derece doğal olduğunu ve bu küçük üretici hareketinin taleplerinin büyük burjuvazinin talepleriyle büyük oranda örtüşmesi sebebiyle istikrardan uzak bir hareket olarak kaldığı tespiti yerindedir. Bu tabakalaşma kendisini tarımsal kapitalizmle ilişkilendirirken, *yeomanlar*

⁴²⁹ HILL, 2016, s. 167-169.

⁴³⁰ ROSKIN, Michael G., **Çağdaş Devlet Sistemleri Siyaset, Coğrafya, Kültür**, (çev. B. Seçilmişoğlu), Adres Yayınları, Ankara, 2014, s. 29.

⁴³¹ HUGHES, Ann, “1649 İngiliz Devrimi”, **Batıda Devrimler ve Devrimci Gelenek 1560-1991**, (der. D. Parker), (çev. K. İnal), Dost Kitabevi Yayınları, Ankara, 2003, s. 61-64.

⁴³² AĞAOĞULLARI, 2003, s. 107-111.

ve zanaatkârlar giderek zenginleşerek burjuvazi saflarına katılmış ve bu hareket içerisinde başarısız kalanlar ise topraklarını kaybederek tarım alanında işçi haline gelmiştir⁴³³. Diğer yandan kırsal alandakilerin durumuna bakıldığında bu manifestolarda yazılanları dönemin tarihsel koşulları içerisinde değerlendirmek gerekmektedir; zira XVII. yüzyıldaki bir özgür köylü, efendi altında gündelik işçi olarak çalışmayı özgürlüğünün kaybolmasıyla eş değer tutmaktadır. Diğer bir ifadeyle ücretli işçi, muhtaç (*pauper*) ve özgür yurttaş olma hakkını kaybetmiş şekilde toplulukta kabul görmektedir; zira özgür insanlar, o dönemde bir kimsenin kendi toprağını işlemek yerine bir işletme ya da fabrikada kendi isteğiyle işçi olmasını hürriyetinden ve serbest biçimde çalışmasından feragat etmesi olarak anlamaktadır⁴³⁴.

Levellers Hareketi temelde tarımsal kapitalizmle ilişkilendirilirken İngiliz toplumunda mülksüzleşen kesimlerin temsiliyet ve çıkarlarının *Diggers* (Kazıcılar) Hareketi içerisinde kendisini gösterdiği ifade edilebilir. 1640 ile başlayan tarihsel süreçte ülke topraklarının özgürleştiği iddiasında bulunan ve çitlemeler sonucu toprağından edilen kimselerin büyük desteğini kazanan bu Hareket, propagandalarında yalnızca krala değil, *manor*lara da devrimle üstünlük kurulduğunu işleyerek o dönemde tarımsal komünizm olarak görülebilecek fikirleriyle toplumsal kesimler arasında seslerini duyurmayı başarmıştır⁴³⁵. Bununla beraber *Diggers* Hareketi, köylü kesimlerinin çoğu silahlı nitelikteki 1536, 1549, 1554 ve 1569 yıllarında gerçekleşen isyanlar serisine karşılık şiddet içermeyen bir toplumsal hareket olarak kalmıştır. Tarımsal ortaklığa dayalı toplumsal tasarılarıyla bu kimseler, ellerindeki orak, tırpan ya da sopalarla arazilerini koruyan “*clubmen*” toplulukları ile İç Savaş yıllarında ekili topraklarını savunmuşlardır⁴³⁶. Bu yolda Kazıcılar Hareketi’nin lideri olan *Gerard Winstanley* toplumsal değişimin politik bakımdan özgürlükle mümkün olduğu ve bunu gerçekleştirmenin yolunun da özel mülkiyeti ve ücretli emeği ortadan kaldırmakla olanaklı olduğunu iddia etmiştir. Bu doğrultuda *Winstanley*’in toplum tasarısının ve halktan bir kişi olarak yalnız bir dille yoksul kesimleri politik dönüşüm için eylemde

⁴³³ HILL, 1983, s. 70-75.

⁴³⁴ HILL, 2015, s. 307-308.

⁴³⁵ HILL, 1983, s. 75.

⁴³⁶ BERCÉ, Yves-Marie, *Modern Avrupa’da Ayaklanmalar ve Devrimler*, (çev. M. Cedden), İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2003, s. 232.

bulunmaya çağırmasının özgün bir eylem olduğu kabul edilmelidir⁴³⁷. Toplum üyeleri arasında gerçek eşitliği savunan *Winstanley* önderliğindeki *Kazıcılar*, kralcı iktidarlara karşı halkın yerleşik dinsel ve politik fikirleri, yasaya bağlılığı ve politik katılımı devrimci bir deneyimle buluşturma noktasında güçlü bir tarihsel akım olmuştur. Toprak ve suyun müşterekliği esasıyla kullanılan ortak toprakları özel mülkiyet iddiasıyla ele geçirenlere karşı bunları muhafaza etme ve azami ölçüde genişletme mücadelesini arkasına alan bu hareket, kralın iktidarına bağlı tüm biçimlere karşı eşitlikçi bir ulus kurma fikrinin sesi olmuştur⁴³⁸.

Bu hareketlerin ortaya çıkışında çok önemli bir etken de ilişkilerin yeniden düzenlenmesi yoluyla geçimlik üretim yerine ticari tarım veya pazara bağımlı şekilde gelişen toprak mülkiyeti ilişkileridir. Bu yönüyle İngiliz toplumunda radikal politik bir hareket olarak konumlandırılan *Levellers*, özellikle İç Savaş sonrası Cromwell egemenliğine kadar geçen dönemdeki on yılda mülkiyet farkları karşısında geliştirdiği taleplerle önemli bir ağırlığa sahip olmuştur. Mülkiyet fikrine karşı olmayan ancak mülkiyetin İngiliz toplumundaki dağılımına yönelik geliştirilmiş bir tepkinin sonucu olarak düşünsel özgünlüğe sahip olan bu hareket, *Putney* sırasında ilk temelleri atılmış olmakla birlikte Yeni Ordu içindeki destekçileriyle önemli bir ses getirmiştir. Bu süreçte Kennedy'nin de belirttiği gibi uzun dönemli toprak çevirmelerin etkisi, dönem içerisinde uzun dönemde gelişen feodal ilişkilerin toprak üzerindeki dağılımını ve komün şeklinde idare edilen ortak toprakların idare edilmesindeki geleneksel ilişkileri büyük oranda değiştirmiştir. Pazara bağımlılığın artan tarım böyle bir gidişat içerisinde kırsal üreticiyi ve toprak sahibi lordları bu pazarın gerekleri doğrultusunda dönüştürmüştür⁴³⁹. Bununla beraber Rees'in de ifade ettiği gibi bugünkü anlamda üyeliğe dayanan bir politik partiden ziyade bir halk hareketi olarak kavranması daha doğru olan *Levellers*, daha çok karşıt olduğu meseleler üzerinden ortak deklarasyonlar çıkararak ve hareketi halka açık alanlarda ya da komitelerde geliştirmiş bir topluluk olarak bu aşamada anlaşılmalıdır⁴⁴⁰.

⁴³⁷ KAYE, 2009, s. 169-175.

⁴³⁸ HUGHES, 2003, s. 64-71.

⁴³⁹ KENNEDY, Geoff, **Diggers, Levellers and Agrarian Capitalism Radical Political Thought in 17th Century English**, Lexington Books, Lanham, 2008, s. 80-81.

⁴⁴⁰ REES, John, **The Leveller Revolution Radical Political Organisation in England 1640-1650**, Verso Books, New York, 2016, s. 339-341.

Bir bütün halinde toparlamak gerekirse bu hareketlerin ortak unsuru İngiliz çitleme hareketinin “klasik” dönemi sırasında gerçekleşen ve temelde toprak üzerindeki üreticilerin üretim araçlarıyla yeniden birleşmesini farklı yollarla amaçlayan faaliyetler olmasıdır. Bu yüzden XVII. yüzyıl İngiliz politik toplumunda o bölgede yaşayan herkesin istifadesine açık ortak toprakların sahipliğini savunan Kazıcılar Hareketi’ni bastırmak ve bu amaçla zor kullanmak, kırsal üreticileri topraktan uzaklaştırmaya ve ücretli işçi statüsünde çalışmak üzere zorlamaya dayalı tüm pratikler de tarımsal kapitalizme geçişte birikim sürecine katkıda bulunan sebepler içerisinde anlaşılmalıdır⁴⁴¹. Bununla beraber iki kesimin de İngiliz topraklarında ücretli emekle çalışan kimselerin özgür olmadığı hususunda aynı kaniya sahip olduğunu söylemek mümkündür; ancak *Diggers* mensupları bu durumun ücretli emeği ortadan kaldırmakla çözülecek bir mesele olduğu kanısındadır⁴⁴².

Sonuç olarak XVII. yüzyıl İngiliz toplumundaki dinsel tartışma ortamının bir diğer yansıması da *Levellers* gibi demokratik taleplere sahip oluşumların dönemlerine oranla radikal sayılabilecek fikirlerle ortaya çıkması olmuştur. Bu yönüyle siyaset felsefesinde kategorize edilmesi oldukça güç bir topluluk olan *Levellers*, 1645 yılından itibaren İngiltere’de seçim bölgelerinin genişletilmesi ve oy hakkının toplumun geniş bir kesmi tarafından kullanılmasıyla ilişkili talepleriyle tarihsel bakımdan ayrıcalıklı bir yapıya karşı önemli bir hareketin bayrağını taşımıştır. Bu açıdan *Diggers* hareketinin toplumsal eylemler ve talepler bakımından *Levellers* tarafından açılan yoldan 1640’ların ikinci yarısında ilerlediklerini söylemek yanlış olmayacaktır⁴⁴³. Kendilerini eşitleyici ya da düzleyici olarak nitelendiren kesimlerin ifadelerini sahiplenen *Levellers*, bu kavramla Winstanley önderliğindeki *Diggers* aksine, mülkiyetin eşit dağılımı temelinde bir denkleştirmeyi amaç edinmemiş, eşitlikten politik denklığı ve devletin bu denklığın ifadesi olduğu tezini çıkarmıştır. Bununla birlikte siyasi iktidarın kaynağını halkla ilişkilendiren bu topluluk, İngiliz halkı adına egemenliği ancak halkın temsilcilerinin kullanabileceği yönündeki talepleriyle kral karşısında Avam Kamarası’nın otoritesine

⁴⁴¹ DE ANGELIS, 2014, s. 108-109.

⁴⁴² HILL, 2016, s. 170.

⁴⁴³ VON GREYERZ, Kaspar, **England im Jahrhundert der Revolutionen 1603-1714**, Verlag Eugen Ulmer, Stuttgart, 1994, s. 106-109.

işaret etmiştir⁴⁴⁴. Sonuç olarak bu iki hareketin XVII. İngiliz toplumunda toprak üzerinde emek gücünü satın alanlar ile emek gücünü satarak yaşayabilenler arasındaki toplumsal taleplerin iktisadi ve politik içeriğini önemli ölçüde belirginleştirdiği kabul edilmelidir.

2.2.3. XVII. Yüzyılda İngiliz Lonca Sistemi, Manifaktür ve Dışa İş Verme Sistemi (*Putting-Out System*)

1640 ile başlayan ve devletin yenilikçi girişimlere yaklaşımı açısından dönüm noktasını oluşturan tarihsel aralık, yüzyıl sonuna dek dokuma endüstrisinde kapitalist ilişkilere geçiş bakımından başlangıç evresi olarak kabul edilebilir⁴⁴⁵. Yünlü tekstil sanayinin tarihinde görüldüğü üzere kapitalist üretimin gelişme koşullarından biri, zanaat kollarındaki iş gücünün aşamalı bir şekilde tarımsal ekonomiden kopartılarak kitlesel olarak manifaktürlere ve ardından fabrikalara doğru yönlendirilmesidir. Kaçınılmaz bir şekilde köylü ekonomisini hedef alan böyle bir süreç, köylü topluluklara ait kurulu düzen ve toprak mülkiyeti ilişkilerini parçalamak ve bu ilişki biçimleri üzerinde bir hâkimiyet kurmak zorundadır. Bunun için gereken, tarımda ve zanaatta üretici kesimi birbirinden ayırmaktır; ancak bunun ekonomik alanda olduğu kadar hukukun alanına girerek anlaşılması zorunludur⁴⁴⁶. Bu kapsamda çalışmanın bu bölümünde 1642’de başlayan iç savaş sürecinde hukukî dönüşümün ne oranda etkilendiği üzerinde durulması amaçlanmaktadır.

Marksist görüşte İngiliz tarihyazımına dair sıklıkla cereyan eden XVII. yüzyıl İngiliz devriminin niteliği ve İç Savaş’ın toplumsal dinamiklerine ilişkin tartışmalar, çoğunlukla

⁴⁴⁴ LOUGHLIN, Martin, **Politik Hukukbilim Bodin’den Modern Sonrasına**, (çev. K. Turanlı), Fol Yayınları, Ankara, 2022, s. 90-96

⁴⁴⁵ Hobsbawm’ın dediği gibi dokuma endüstrisinin kalbi olan Lancashire ile finans kapitalin merkezi Londra arasında tarımsal, ticari veya parasal politikanın ne yönde olması gerekliliği üzerine anlaşmazlık olsa da nihayetinde konu kâr eden patronlar ve tüm mülklerin saldırılara karşı korunmasına ilişkin meselelere geldiğinde iki kesim arasında böyle bir çelişkiye rastlanmamaktadır. HOBBSAWM, Eric J., “Makine Kırıcılar”, **Sıradışı İnsanlar**, (çev. I. Gündüz), Yordam Kitap, İstanbul, 2016, (s. 15-30), s. 26-28.

⁴⁴⁶ Luxemburg’a göre böyle bir süreç en sert şekilde Amerika kıtasındaki ortak topraklar (*bienes communes*) üzerinde gerçekleşmiştir. “Avrupa ve özellikle İngiliz sermayesince finanse edilen demiryollarının açtığı izden yürüyen Amerikan çiftçisi, ülkeyi doğudan batıya geçti ve ilerlerken Kızılderilileri ateşli silahlar ve av köpekleriyle, içki ve zührevi hastalıklarla öldürüp geri kalanları da batıya sürerek, ‘boşalttıkları’ toprağa el koydu, temizledi ve işletmeye açtı.” LUXEMBURG, 1984, s. 83-84.

egemen sınıfın tespiti üzerinden gerçekleşmektedir⁴⁴⁷. Bununla beraber yüne dayalı manifaktürün bu dinamiklerin tespitinde önemli bir yeri bulunmaktadır; zira burada ticaretini deniz ötesi pazarlara doğru genişletmeyi amaçlayan tüccarlar ile toprağa bağlı şekilde yaşamını idame ettirenlerin emeğinden faydalanan manifaktürcülerin toplumsal dinamikler üzerindeki etkilerinin üzerinde durulması gerekmektedir⁴⁴⁸. Bu yönüyle erken kapitalist gelişimde ev endüstrisi olarak ifade edilebilecek manifaktürün bir diğer özelliği de imalat atölyeleri (*manufacturing workshop*) ile karşılaştırıldığında kumaş yapımında eğirme, dokuma veya çırpma gibi üretimin belirli aşamalarını birbirlerine yakınlaştırması ve bunun dokuma endüstrisinde ürünün nihai form kazandığı süreçte sermayeye büyük bir tasarruf sağlamış olmasıdır⁴⁴⁹.

Manifaktür sisteminin bir diğer yansıması, kırsal üretim ilişkileri içerisinde ev sanayi olarak da karşımıza çıkan ve dışa iş verme sistemi olarak bilinen “*putting-out-system*”dır. İlk örnekleri Flandre’de ortaya çıkan ve lonca sistemindeki kalite, miktar, iş gücü gibi katı düzenlemelerden kaçınmanın aracı olan bu sistem, kırsal kesimin tüccarlar tarafından kendilerine getirilen ham yünü işlemesine ve beyazlatma, boyama, dokuma gibi farklı alanlardaki işlerin bu alanda tecrübeye sahibi ailelere dağıtılması esasına⁴⁵⁰ dayanmaktadır. İlk etapta ekim yapılmayan kış aylarında para kazanmak amacıyla kasaba ile kentlere yakın kırsal bölgelerdeki ailelerin başlamış olduğu bu düşük ücretli yan iş, tekstil ürünlerine talebin artmasıyla dokumacılıkla iştigal eden tüccarlarla giderek tam

⁴⁴⁷ XVII.-XVIII. yüzyıllarda İngiliz modelinin aksine ön-sanayi atılımını gerçekleştirilemeyen Prusya’nın durumu, serfliğin bu topraklarda yeniden tahkimıyla ilişkilidir. Toplumsal iş bölümünün atölye yerine loncalar tarafından sürdürüldüğü Alman topraklarına karşın İngiltere kırsal bölgelerde büyük oranda manifaktürleşme yoluna gidebilmiş, İngiliz manifaktürünün gelişimi onunla rekabet edemeyen Alman lonca sisteminin çözülmesinin temel sebeplerinden biri olmuştur. MARX / ENGELS, 1977, s. 268-269.

⁴⁴⁸ Abendroth’un işaret ettiği gibi manifaktür üretiminin ilk döneminde topraklarından atılan köylüler, bu alanda çalışmaya başlamışsa da düşük ücretler ve uzun iş saatleri işçileşen alt sınıfların toplumsal sınıf olarak farklılıklarını yakından görmelerini sağlayan bir süreç olmuştur. ABENDROTH, Wolfgang, **Avrupa İşçi Hareketleri Tarihi**, (çev. A. Çakıroğlu), Belge Yayınları, İstanbul, 1992, s. 10-11.

⁴⁴⁹ XVI. yüzyıl İngiliz toplumundaki üretim ilişkileri açısından kumaşçı kapitalistin denetiminde olan ev endüstrisinin (*domestic industry*) manifaktür ve fabrika karşısında hâkim çalışma biçimi olduğu ifade edilmelidir. Dobb, bu yüzyıldaki ev endüstrisi karşısında manifaktür tipi çalışma biçiminin Fransa’da İngiltere’den daha yaygın bir çalışma şekli olduğunu ifade etmektedir. DOBB, 1992, s. 130-132.

⁴⁵⁰ Temelde bağımsız bir ekonomik kategori oluşturmaları da küçük üretici sınıf en yalın haliyle toprak dahil tüm üretim araçlarını elinde bulunduran ancak üretim sürecini herhangi bir ücretli emek kullanmadan aile içi emek katkısıyla gerçekleştiren ailelerdir. Tarımda piyasa üreticiliği yapan bu kesim, yaptığı küçük meta üretimiyle kısmen ya da tamamen piyasa için emeğini sarf etmektedir. BORATAV, Korkut, “Küçük Üreticilikte Bölüşüm Kategorileri”, **AÜSBFD**, Yıl: 1972, Cilt: 27, Sayı: 4, (s. 227-246), s. 228.

zamanlı üretim halini almıştır⁴⁵¹. XVI. yüzyıldan önceki yüzyıllarda bu üretimin Flaman ve İtalyan kentlerinde görülmeye başlandığını işaret eden Dobb, toprakta küçük mülkiyet sahipliğinin ev endüstrisindeki üretim araçlarının sahipliğiyle yakın ilişki içerisinde olduğunu ifade etmektedir. Bu durum giderek göç hareketlerini tetikleyecektir; zira toprak mülkiyetinin temerküz oranı arttıkça kırsaldaki küçük toprak sahipliğinin çözülmeye başladığı yeni bir dönem başlayacaktır⁴⁵².

İş ilişkileri bakımından manüfaktürleşme olgusu, yerel üreticiler açısından emek sürecinin parçalandığı ve kapitalist girişimcinin bu süreci kontrol etmeye başladığı bir dönemi ifade etmektedir. Bu dönem, ilk etapta zanaatkârın kendi ürettiği ürünü dış piyasada pazarlamak yerine tüccara satması (*kaufsystem*) ile başlamış ve ardından kentteki lonca hâkimiyetinden uzak bölgelerde düşük maliyeti gözeten girişimcilerin ev içi üretimle çalışan kırsal alandaki zanaatkârlara sipariş vermesi (*putting-out system*) pratiğine dönüşmüştür⁴⁵³. Bu yeni beşerî düzende yerel zanaatkâr eski dönemlerdeki gibi ürettiği malın satıcısı konumunda değildir; endüstrinin kasaba ve kentlerdeki çeşitli zümrelere kaymasıyla başlayan hareketlilik malı üreten ile onu pazarda satan kişiyi farklılaştırmıştır. Zanaatkârın elinde bir toprağının bulunması olağandır; ancak kasabadaki zanaat sahibi yalnızca zanaatıyla yaşamını idame ettirebildiğinden ötürü toprağından yoksundur⁴⁵⁴. Bu bakımdan dışarıya iş verme sisteminin gelişiminde Stuart dönemi loncalarının ve sipariş üstüne kırsal alandaki ev içi üreticilere iş veren girişimcilerin bu süreçte etkili bir rol oynamış oldukları ifade edilmelidir. Küçük çaplı girişimciliği oluşturan bu kesim, XVII. yüzyıl başından itibaren İngiliz Devrimi'nin sahiplenici kesimi olan tacir-imalatçı kumaşçılar olarak iş ilişkilerinde yerlerini almıştır⁴⁵⁵. Devlet arazilerinin özel mülkiyete geçirilmesiyle bu durum, atadan kalma şekilde kullandığı toprağı erişimi büyük oranda kesilmeye başlayan kırsal üreticiyi ek gelir için başladığı yarı zamanlı bir işten giderek taşrada küçük kapitalist tekstilcinin altında tam mesaili çalışacağı bir yaşam biçimine

⁴⁵¹ Bu ön-sanayileşme aşaması olarak görülen dışarı iş verme sisteminde tüm sürecin hâkim aktörü olan kumaş tüccarları asıl kazancın da sahibi konumundadır. Bu kimseler kırsal alandaki topraklarında geçimlik şekilde tarımla uğraşan kırsal üreticiyi kumaş üretimine dahil ederlerken bu kimseleri kentlerde aynı konumda bulunan işçilerden daha düşük ücretlere çalıştırmaktadır. WIESNER-HANKS, 2017, s. 660-661.

⁴⁵² DOBB, 1992, s. 137.

⁴⁵³ TEZGEL, Osman, "Manüfaktürün Ortaya Çıkışı ve Fabrika Üretimine Geçişte Manüfaktürün Rolü: Emek Süreci Bağlamında Bir Değerlendirme", *Çalışma İlişkileri Dergisi*, Yıl: 2013, Cilt: 4, Sayı: 1, (s. 98-114), s. 111.

⁴⁵⁴ HUNT, 1972, s. 18.

⁴⁵⁵ DOBB, 2000, s. 56-57.

geçmeye sürüklemiştir. İki kuşak sonra kontluk topraklarında ikamet eden bu üretici aileler, güvence olarak gördükleri ellerindeki son toprakları kaybederek ilk fabrikalardaki işçilere dönüşecektir⁴⁵⁶.

Toparlamak gerekirse ev endüstrisi ve manifaktüre dayalı üretim koşullarının uzun bir dönem boyunca endüstri yaşamı içerisinde varlığını sürdürmesinin temel nedenlerinden biri, kapitalist üretim ilişkilerinden önceki dönemin halen örgütlülükten ve uzun vadeli politiklardan yoksun biçimleriyle etkisini koruyor olmasıdır. Bu durum önceki döneme ait çalışma geleneklerinin sürdürülmesi sebebiyle sömürüye olanak tanıyan uzun çalışma saatleri, ücretlerden kesinti ya da ödemenin aynı olarak yapılması gibi pratiklerin devam ettirilmesine olanak sağlamıştır⁴⁵⁷. Bu bakımdan Engels'in de "*İngiliz İşçi Sınıfının Durumu*" eserinde belirttiği üzere ev içi üretimde kırsal alandaki İngiliz köylülerinin statüleri kentlerdeki İngiliz işçilerinden daha iyi statüdedir. Birikime olanak sağlayan bu düzende, makineleşme öncesi ham maddelerin ev tipi sanayi içerisinde dokunması kentlere yakın kırsal alanlarda aile üyelerinin iş bölümüyle, bir aile üyesinin ördüğü pamuk ipliğinin diğer üyeler tarafından eğrilmesi şeklinde sürmüştür. Genellikle iç pazara dönük bu kumaş üretiminde dokumacı aileler, rekabetten görece uzak kırsal alanlarda kiraladıkları toprakları aileleriyle işleyerek yaşamlarını sürdürmektedir⁴⁵⁸. Bu

⁴⁵⁶ HILL, 2015, s. 318-320. Manifaktürleşmeyle beraber gelen bu durumun bir yansıması da sonraki yüzyılda daha canlı bir şekilde görülebilecek olan ve çoğunlukla dokuma tezgâhlarına karşı gerçekleştirilen makine kırıcı hareketler olacaktır. "*Ludistler, kendilerine mitolojik bir isim olan, Ned Ludd veya Kaptan Ludd'un ismini vererek Kuzey İngiltere'de kendilerini geçmişin ya da diğer ülkelerin alet kırıcılarından farklılaştıran makine kırıcılardı. Ludistler İngiliz tekstil sektörünün üç alanında faaldi: İyün kırma ve eğirme makinesiyle tehdit edilen kırıcıların (yün kırkan veya elbiselerinin üzerindeki havları temizleyen kişiler) yaşadığı Yorkshire, ii) örgü makinesiyle fazlalık haline getirilen çorapçılarının (çorap örenlerin) yaşadığı Nottinghamshire ve orta eyaletlerin komşu iii)el dokuma tezgâhına buharlı motor uygulaması sebebiyle işini kaybeden pamuklu dokumacıların bulunduğu Lancashire. Bu alana "Ludist üçgeni" deniyordu. Başlıca Ludist direnişi 1811 ve 1812 yıllarında gerçekleşti.*" LINEBAUGH, Peter, **Makine Kırıcılık Ned Ludd ve Queen Mab**, (çev. D. Esen), Otonom Yayıncılık, İstanbul, 2014, s. 13.

⁴⁵⁷ DOBB, 1992, s. 240-241.

⁴⁵⁸ "*Köyde bir parça toprağı, yerleşik bir hayatı vardı ve toplum içerisinde bugünün İngiliz işçisinden bir basamak daha yukarıda duruyordu.*" ENGELS, Friedrich, **İngiltere'de Emekçi Sınıfların Durumu**, (çev. O. Emre), Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2013, s. 45. Bu hususta Marx, "*Sermayenin Birikim Süreci*" bölümünde Dr. Hunter'ın İngiltere kontluklarında tarım işçilerine ait kulübelerdeki gözlemlerinden faydalanmaktadır. Berdfordshire, Berkshire, Buckinghamshire, Lincolnshire, Cambridgeshire, Essex, Herefordshire, Huntingdonshire, Lincolnshire, Kent, Northamptonshire, Wiltshire ve Worchestershire 'daki kulübelerin durumları, hane başına düşen kişi sayısı, bu bölgelerde yıkılan kulübe sayısı, kaç *acre* toprak üzerinde ailelerin yaşamlarını sürdürdükleri ve besin tüketimleri üzerine istatistikler bu bölümde ayrıntılı olarak verilmektedir. Marx, ayrıca daha önce bahsedilen ekip sisteminde "*gangmaster*" olarak ifade edilen ekip başı öncülüğünde kırsalda çalışmaya giden bu gezgin gruplar arasındaki farklı çalışma tiplerine yer vermektedir. Buna göre kırsal alanda tarım işçileri ciddi bir işsizlik tehlikesi ile karşı karşıyadır

yönüyle manifaktür temelli üretim, İngiliz emekçi sınıfları kırsal alanlardan ayrılmadan önceki son temel üretim ilişkisini oluşturmaktadır. Bu durum aynı zamanda merkezin yerelle üretim üzerinden kurduğu ekonomik ilişkiler düzleminde de kır emekçileri hakkında aydınlatıcıdır.

2.2.4. *Tory* ve *Whig* Çatışmasının Sınıfsal Kökenleri ve Toprak Mülkiyetinde Roller

XVIII. yüzyıla girerken İngiliz tarihinde gerçekleşen kamusal gelişmeler, çeşitli gruplar arasında siyasal zihniyetin oluşması bakımından büyük farklılıklar arz etmiştir. Duverger'e göre partilerin ortaya çıkışına dair yapılacak bir açıklama, çoğunlukla parlamento grupları ve seçim komitelerinin oluşumuna veya bu iki unsur arasındaki tarihsel ilişkilere dayanmaktadır. Bununla birlikte bir parlamento grubunun oluşmasında tarihsel süreçten gelen itici gücün, temelde grup üyeleri arasındaki siyasi doktrin ortaklığı olduğu ve mevcut statüyü koruma isteğinin bu doktrini benimseyenleri ideolojik gruplara dönüştürdüğü kabulü yaygındır. Buna bir de parlamentoya yeniden seçilme ve belirli makamları elde tutma amacı eklendiğinde parlamento gruplarının ortaya çıkışı, partilerin gelişimini daha net şekilde açıklamaktadır⁴⁵⁹. İlk kez II. Charles döneminde izleri görülen *Whig-Tory* ayrımı, parlamentodaki tüccar-zanaatkar grubuyla onlara muhalif toprak aristokrasisi arasında süregelen bir ekonomik temelli ayrışmanın doğal yansımasıdır. Bununla beraber parlamentodaki temsiliyet bakımından kırsal yörelerdeki oy hakkı, kentlerdeki gruplarla kıyaslandığında genellikle birkaç toprak sahibinin elindedir. Çıkış dönemi açısından parlamentoya sınırlı kalan bu ayrışma, XVIII. yüzyıla doğru oy hakkına yönelik taleplerle toplum içerisinde kendisini gösterecektir⁴⁶⁰.

---

ve kendi himayesinde az işçi çalıştıran kapitalist çiftçi, giderlerini azaltmak için ekip sistemine gereksinim duymaktadır. MARX, 2015, s. 661 vd.

⁴⁵⁹ Şüphesiz burada amaçlanan, İngiliz toplumsal sınıfları arasında politik bakımdan görece erken bir safhada gerçekleşen temel bir çelişmenin oluşum dinamiklerine dikkati çekmektir. XIX. yüzyıl ortasında dahi bugün mevcut anlamıyla bir siyasi parti örgütü mevcut değildir; ancak oy hakkı ile parlamento çoğunluğunu kazanmaya dayalı birçok fikir akımı başta olmak üzere halk kulüpleri, felsefi dernekler veya burada işlenecek olan parlamento grupları mevcudiyetlerini Erken Modern dönemlerden itibaren sürdürmüşlerdir. DUVERGER, Maurice, **Siyasi Partiler**, (çev. E. Özbudun), Bilgi Yayınları, İstanbul, 1974, s. 115-118.

⁴⁶⁰ Bu nitelendirmelere dair Roskin, asıl Whig gruplarının İskoç, Tory'lerin ise İrlandalı eşkıya sıfatları olduğuna eserinde yer vermektedir. ROSKIN, 2014, s. 32.

1649 sonrasında İngiliz Parlamentosu giderek daha belirgin şekilde II. Charles'ın monarşisine sadık kral taraftarları ve onların muhalifleri olarak veraset ile toprak meselelerinde farklı prensipleri benimseyen iki temel gruba ayrılmaktadır. Bu yönüyle XVII. yüzyıl tartışmalarına dair hâkim görüş, daha çok Whig yanlıları tarafından geliştirilen ve İç Savaşı, büyük oranda dini ya da politik mücadeleler üzerinden yorumlayan görüştür⁴⁶¹. Bu karşıt iki akım, XVII. yüzyılda İngiliz toplumsal yaşamındaki temel saflaşma ile bu saflara mensup olma halini ifade etmektedir ve bu hususta yoğunluklu olarak liberal kanadı temsil eden *Whig*'ler ile kral yanlıları olarak ifade edilen *Tory*'ler savundukları argümanlar bakımından ayrılmaktadır. Ekonomik hâkimiyeti siyasi nüfuz ile perçinlemek amacını güden *Whig*'ler burjuvazinin çıkarlarının esasen ulusun çıkarıyla özdeş olduğunu iddia ederken, *Tory*'ler ise devrimsel sürece karşılık feodal unsurları öne çıkararak devrime yol açan gelişmelerin küçük bir klikten fazlasının yararına olmadığını öne sürmüşlerdir⁴⁶². Bir diğer ifadeyle iki partili bu sistem, servet esasına dayanan ve bu servetin farklı taleplere sahip olan kesimler arasındaki mücadelesinde cereyan etmektedir. Bu doğrultuda *Tory* ve *Whig* karşıtlığında da görülebileceği üzere statükoyu korumak isteyen muhafazakâr kanat, tutucu bir ideolojiyle toprak aristokrasisi ile köylü sınıfı içerisindeki feodal öğelere dayanırken, bunun karşısındaki liberal kanadın ise şehir ağırlıklı topluluklardan tüccar, sanayici önderlerinden destek bulduğunu söylemek yanlış olmayacaktır⁴⁶³. Bu tarihsel aşamada henüz bir siyasi parti hüviyeti taşımamakla birlikte bu grupların toprak mülkiyeti ve kralın toprak mülkiyetinin dağılımındaki rolü konusundaki temel ayrışma dinamikleri açıklanmalıdır.

İç Savaş sürecinde dikkat çekici ilk husus, özel mülkiyet hakkı üzerindeki kısıtlamaların kaldırılması sonucunda kişilerin zenginliklerinin artmasının mutlak surette toplumsal zenginliğe katkıda bulunacağı düşüncesinin toplum üyeleri arasında benimsenmeye başlamasıdır. Bu düşüncüyü gerçekleştirmek yoluyla kralın erki parlamento tarafından sınırlandırıldığında toprak sahiplerinin çitleme eylemlerine direnç gösterecek herhangi bir güç kalmayacağından Devrim sonrası parlamento, bir anlamda “*toprakbeyleri kurulu*”

⁴⁶¹ KAYE, 2009, s. 149.

⁴⁶² HILL, 1983, s. 18.

⁴⁶³ DUVERGER, 1974, s. 283.

benzeri bir yapıya doğru değişim göstermiştir⁴⁶⁴. Bu yönüyle İngiliz siyasi tarihinde merkezi yönetimde kralın hükümdar olarak kalması ancak hükmetmemesi olarak karşılık bulan “*the king-in-parliament*” ilkesi⁴⁶⁵, ülkedeki iki partili siyaset anlayışına da doğal olarak yansımıştır. Bu yansımanın bir uzantısı olan klasik parti sistemi ise İngiltere’deki hâkim iki partinin parlamentodaki sandalyeleri paylaşması ve bunlardan yalnız birinin hükümet sorumluluğunu üzerine almasıyla sonuçlanmaktadır. Esasında Batı tipi modern devlet sistemlerinde liberal ile muhafazakâr kesimlerin iktidar mücadelesi üzerinden gelişen bu ayırım, genellikle Anglo-Saxon ülkelerine özgü olmakla birlikte ülkedeki işçi hareketinin bir üçüncü güç olacağı XIX. yüzyıl sonuna dek mevcudiyetini bu şekilde sürdürmeye devam etmiştir⁴⁶⁶.

XVII. yüzyılla birlikte İngiliz politik hayatına derinden etki edecek bu toplumsal muhalefetin çıkışında bir diğer önemli husus da parlamento temelli mücadelelerde bu toplumsal grupların taleplerini komisyonlara dilekçeler ile sunmalarıdır. 1681 yılında parlamentonun çalışmalarına ara verildiği dönemde kralın meclisi feshedebilme yetkisine karşı dilekçeler yazan kimselerin dilekçeciler (*petitioners*) olarak isimlendirilmeleri ve bu grubun fikirlerine itiraz eden krallık yanlıları (*abhorrrers*) arasındaki karşıtlığın, uzun vadede XVIII. yüzyılda partileşecek bu iki ana grubu ortaya çıkardığı bilinmektedir⁴⁶⁷. Kendi içlerinde büyük yorumsal ayrılıkları barındıran bu grupların kral ile parlamento arasında iktidar yetkisinin kimin tarafından kullanılacağı ile vergilerin hangi sınıflar üzerinde kalacağı hususunda çatıştıkları ve bunun için gereken halk desteğini de dilekçeler yoluyla aradıkları kabul edilmektedir. Bu ayırmada piyasanın gerektirdiği liberal temeldeki mali ve politik düzenin görece erken bir dönemde Whig yanlılarının fikriyatında vücut bulmaya başladığı söylenebilir. 1688 Şanlı Devrimi’nin İngiliz toplumunda kaybedilen özgürlükleri yeniden kazandırabilmek ve parlamenter temelde bir

⁴⁶⁴ MOORE, 2016, s. 47-48.

⁴⁶⁵ Tarihsel süreçte İngiltere’nin siyasi gelenekleri güçler ayrılığını ve buradan hareketle parlamento egemenliğine uygun bir yönetimi anayasal kraliyet anlayışı ile uyumlu hale getirmiştir. Kraliyetin kamu yönetimi hususunda ayrı bir tüzel kişiliği olmamakla birlikte yasa yapma konusunda parlamentonun mutlak bir yetkiye sahip olması ülkenin parlamentonun egemen olduğu bir anayasal krallık olarak gelişmesine yol açmıştır. Bununla beraber yazılı bir anayasa sahip olmamakla beraber anayasanın temel kaynakları arasında başta *Magna Carta* ve *Haklar Bildirgesi* olmak üzere siyasi ve yönetsel gelenekler ile mahkeme içtihatları bulunmaktadır. KARASU, Koray, “İngiltere’de Kamu Yönetimi”, **Kamu Yönetimi Ülke İncelemeleri**, (haz. K. Karasu), İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2009, (s. 169-312), s. 172-178.

⁴⁶⁶ DUVERGER, 1974, s. 278-280.

⁴⁶⁷ HILL, 2016, s. 247.

özgürlük amacıyla monarşiye muhalif bir pozisyonda konumlandığını ifade etmek gerekir. Bu muhalefetten türeyen ekonomik özgürlük taleplerinin ise başta *John Locke* gibi dönemin fikri dünyasında net bir biçimde görülebilecek türden bir emek ve mülkiyet tartışmasını İngiltere’de derinleştirdiğini söylemek mümkün gözükmemektedir.

2.2.5. Stuart Döneminde Dokuma Endüstrisinin Çitleme Gereksinimi

XVII. yüzyılla birlikte İngiliz çitlemelerinin tarımsal kapitalist üretim ilişkilerine geçiş sürecindeki iktisadi ve hukukî önemi, bu aşamada daha net bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Özel mülkiyet pratiklerine bağlı olarak tarımda bireysel girişimlerle kendisini gösteren gelişmeler, ayrıca tahıl tarımcılığı ile koyun yetiştiriciliğinin endüstriyel atılım için elzem olan ham maddeyi ve iş gücünü bu hareket içerisinde sağlamasına aracılık etmektedir⁴⁶⁸. Bu doğrultuda XVII. yüzyıl başında Stuart Hanedanı çitle çevirmelere büyük oranda karşı bir tutum içerisinde hüküm sürmüş ve buna bağlı olarak ülkedeki ekonomik üstünlüğe sahip *gentry* kesimleri ise krallık yönetimleriyle tarımsal atılımlar yapma konusunda uzlaşma yollarını aramıştır. Toprak sahipliğinin sınıflar arasında büyük bir değişim göstermediği söylenen 1640 sonrası gelişmeler ise esas etkisini savaş sonrası oluşan yeni düzenle göstermiş ve toprak sahiplerinin önündeki ekonomik engellerin kaldırılmasıyla arazi tasarruflarında tarihsel bir dönüşüm yaşanmıştır⁴⁶⁹. Bu doğrultuda Tudor yönetimlerine benzer şekilde Stuart Hanedanı’nın ilk döneminin de çitle çevirmelere karşı yereldeki arazi tasarruflarının korunması yolunda merkezden son reaksiyoner tepkilerin verildiği aralık olması dikkat çekicidir. Bu durumun toprak çevirmelere dair yasal kayıtlarda ve bununla ilişkili tutanaklarda kolaylıkla görülebileceğini ifade eden Yelling, bu konuya dair Yüksek Mahkeme kararlarınınin (*Chancery Decrees*) Tudor ve Stuart dönemindeki toprak çevirmelerin yıkıcı etkilerine karşı devletin ortaya koyduğu politikayla uyduğuna ifade etmektedir. Bu yönüyle tarımsal alanda yasallaştırma pratikleri, sıklıkla toprak çevirme ve otağa dönüştürme amaçlı arazi genişletme

⁴⁶⁸ ÜŞÜR, İşaya, “Burjuva Devrimleri Bağlamında 17. Yüzyıl İngiliz Devrimi”, **11. Tez Kitap Dizisi / 10. Sosyalizm Nereye**, Belge Yayınları, İstanbul, 1990, (s. 158-178), s. 168.

⁴⁶⁹ MOORE, 2016, s. 46-47.

faaliyetlerinin yerel otoriterler tarafından kayıt altına alınmasında kendisini göstermektedir⁴⁷⁰.

Yün üreticiliğinde ham maddeyi kumaşa dönüştürmek, tarihsel toplumsal koşullarda sürekli daha fazla yün eğirilmesini ve bu yönde aile emeğinin de seferber edilmesini gerektiren zahmetli bir süreçtir⁴⁷¹. Bu bakımdan nüfus üzerinde yaşanan değişimin bir sonucu olarak XVII. yüzyıl ortasına kadar İngiliz kırsalında yaşanan sosyal farklılaşma, tarımsal üretim faaliyetini değiştirecek kırsal yapıların büyük oranda yeniden inşa edildiği bir süreci kapsamaktadır. Ayrıca *yeoman* ve *husbandmen* toplulukları tarafından hayata geçirilen ve az sayıda köylü topluluğu tarafından desteklenen bu durum çoğunlukla atıl halde bulunan alanların restorasyonu ve yerleşim yerlerinin bu imar hareketi doğrultusunda genişletilmesine dayanmaktadır⁴⁷².

XVII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yaşanan gelişmelere odaklanıldığında Geç Stuart dönemi ise İngiltere’de ortak toprakların çitlerle çevrilmesi, köylülerin toprağa erişimlerinin engellenmesi ve doğal kaynaklardan faydalanma pratiklerinin geniş ölçekte değişmesiyle⁴⁷³ sonuçlanmış ve İç Savaş’ın başlamasıyla birlikte parlamento, toprakların çevrilmesine karşı denetim rolünden uzaklaşmıştır. Bu yönüyle Restorasyon sonrası dönem, toplumsal etki bakımından sermaye yatırımı yapamayarak ilkel tarımsal metotlara bağlı kalan küçük toprak sahibi köylülüğün çözülmesini ve geniş arazilerin daha az kişinin elinde toplanması yoluyla arazi sahipliğinin niteliğinin değiştiği bir dönemi

⁴⁷⁰ Yelling ayrıca bu dönemde çitlemelerin baş sorumlusu olarak köy topluluğunun çıkarları hilafına anlaşmalar yapan lordların görüldüğünü ifade etmektedir. YELLING, 1977, s. 20.

⁴⁷¹ İngiliz toplumunda yün üretiminde iplik eğirme faaliyeti çoğunlukla odalarında ya da evlerinde bu üretime katılan, umumiyetle evli olmayan kadınların çalıştığı ve onların eğirci (*spinster*) olarak nitelendirildiği bir süreci kapsamaktadır. Bununla beraber Prusya ve Fransa’da da görülebileceği gibi kadınlar arasında birlikte iplik eğirme amaçlı buluşmalar da olmaktadır. Bu iplik eğirme toplantılarında şarkılar söylenir, şakalar yapılır ve içki içilir; hatta genç erkekler eşlerini bu kişiler arasından seçerler. Bundan dolayı yün eğircilerin bir kültürel üretim içerisinde oldukları da söylenebilir. WIESNER-HANKS, 2017, s. 670-671.

⁴⁷² HOSKINS, William George, “The Rebuilding of Rural England, 1570-1640”, *Past & Present*, Yıl: 1953, Cilt: 4, Sayı: 1, (s. 44-59), s. 44-48.

⁴⁷³ Örneğin Devrim öncesi Fransız coğrafyasında komün veya ortak alanların kullanım hakkı temelde otlakların kullanımı, başak toplama, kuru oduna ulaşma veya geçiş hakkı ile ilgilidir. XVII. yüzyıla birlikte yeni toprak sahiplerinin köylülerin bu haklarına dair saldırısının örneklerinden biri de Fransa’daki 1669 tarihli *Sular ve Ormanlar Hakkındaki Büyük Düzenleme*’dir. Bu düzenlemeyle kuru odun toplama hakkı yasaklanırken, köylülerin başak toplama hakkı ise yılda yalnızca dört ayla sınırlandırılmaktadır. BENSARD, 2016, s. 22.

beraberinde getirmiştir⁴⁷⁴. Lazonick de çalışmasında serfliğin çözülüşünden itibaren özgür köylünün toprağını daha verimli hale getirme arayışının toprakların toplulaştırılmasına neden olduğunun altını çizmektedir. Ailesiyle birlikte işlediği toprağa sahip olmak isteyen özgür köylü, kendi toprağını başka topraklarla birleştirme veya mücavir alanları satın alarak kendi arazisini genişletme uğraşındadır. Temelinde sistematik olmayan bu uğraş ise giderek bir konsolidasyona ve farklı toprak parçalarının çevrilmesine doğru bir değişim gösterdiğinden güçlü *freeholder*'lar elinde bu durum, ortak toprakların gasp edilerek tasarruf edilen diğer toprak parçalarına eklenmesiyle sonuçlanmıştır⁴⁷⁵.

Bu dönemde başta ürün rotasyonu, hayvan yetiştiriciliği ve toprak açma faaliyetleriyle dikkat çeken Flaman tarım uygulamalarının toprak çevirme pratiklerine doğrudan etki ettiği bölgelerin İngiliz kırsalı olması dikkat çekicidir; ancak doğal olarak toprak sahipleri çevirdikleri alanlarda ekim işinin koyun yetiştiriciliğinden daha kârlı olduklarını gördükleri durumda arazilerini bu amaçla kullanıma açmaktadır. Örneğin Flandre'de diplomat olan *Charles Townshed* gibi girişimciler bu ülke tarımından gördükleri yeni teknikleri, İngiltere'de uygulamaya girerek nadas yerine dörtlü rotasyona ve bu topraklardan gelen teknisyenler ile sulak alanların, tepe yamaçların ve ormanlık alanların ekilebilir arazilere dönüştürülmesine öncülük etmiş bulunmaktadır. Doğal olarak toprak sahibinin ortak alanlara el koyması, topraksız ya da az topraklı köylülerin ellerindeki hayvanların özgürce ortak toprağa salınmasını engellemiş ve giderek bu uygulamalar, hayvanların kapalı alanlarda tutularak yetiştirilmesi gibi zirai uygulamaların yerleşmesine neden olmuştur⁴⁷⁶. İşletmelerinin modernleşmesine dönük adımlar atan orta ve büyük ölçekli işletmeler bakımından bu dönemin giderek belirginleşen bir diğer özelliği de tarımsal uygulamaların önündeki zaman problemidir. Bir diğer ifadeyle çalışma süresinde en verimli biçimde araziden ürün alma amacındaki orta ve büyük tarımsal işletmelerde

⁴⁷⁴ CLARK, George, **The Later Stuarts 1660-1714**, Clarendon Press, Oxford, 1972, s. 36-37. Dobb ülkedeki işçi sınıfının oluşumunda çitlemeler haricinde ikincil bir etkenin giderek sermayeye tabii hale gelen tarımdaki küçük üreticiler sınıfı olduğuna ve bu toplulukların ücretli emekçi statüsüne dönüştüklerine dikkat çekmektedir. Bu eşitsizliği doğuran başlıca etmenler ise toprak zilyetliğinin kullanımında gerçekleşen farklar, toprak işletirken kullanılan aletler ve koşum hayvanları arasındaki farklardır. DOBB, **1992**, s. 219.

⁴⁷⁵ LAZONICK, William, "Karl Marx and Enclosures in England", **Review of Radical Political Economics**, Yıl: 1974, Cilt: 6, Sayı: 2, (s. 1-59), s. 13.

⁴⁷⁶ "Hayvanlara yem vermek kadın işi olarak kabul edildiğinden bu durum özellikle kadınlar için sürekli bir iş alanı yarattı." WIESNER-HANKS, **2017**, s. 644-647.

toprağı sürme, gübreleme, hasat, harman kaldırma, yem hazırlama gibi birtakım işlerin yetişmeme sebebinin tarımsal faaliyetlerin çeşitliliği olduğu açıklık kazanmış ve iş gücünden tasarrufa gidebilmeyi amaçlayan toprak sahipleri Ortaçağ'dan miras zanaat gereçlerinin yerini alabilecek daha teknik gereçlere yönelmişlerdir. Bu durum giderek rekoltenin iyileştirilmesi amacıyla toprağın nadassız yöntemle sürülmesini ve hayvan çekişli araçlarla yapılan tarımın daha ileri tekniklerle gerçekleştirilmesini bir zorunluluk olarak beraberinde getirmiştir⁴⁷⁷. Görüldüğü üzere daha ağır yükümlülüklerle sahip köylüler karşısında üretim kapasitelerini artırma olanağı bulan toprak sahipleri, yatırım olanaklarını sürekli olarak piyasanın gereklilikleri doğrultusunda kullanmışlardır.

2.3. İNGİLİZ İÇ SAVAŞI'NDAN 1688 ŞANLI DEVRİMİ'NE TOPRAK MÜCADELESİ

2.3.1. 1640 İngiliz Devrimi ve Parlamentoda Hâkimiyet İlişkileri

1640 yılından itibaren İngiltere'deki toplumsal gelişmeler, görece 1688 Şanlı Devrimi'nin gölgesinde kalan ve kıtadaki devrimci dönemlere oranla siyaset tarihi çalışmalarında yeterince tahlil edilmeyen toplumsal mücadelelerin başlangıç safhasını oluşturmaktadır. İngiliz tarihinde siyasi bir devrim yaşanmadığını iddia eden hâkim siyaset teorilerinin aksine bu tarihsel aralık, XVII. yüzyılda mevcut üretim tarzını politik olarak ayakta tutan kurumların zor yoluyla yıkıldığı ve bu kurumların karşısında yer alan toplumsal grupların amaçladığı üretim ilişkilerine geçiş yapacak ekonomik düzenin kurulma olanağı bulacağı yeni bir dönemin habercisidir⁴⁷⁸. Bu hususa ilişkin olarak tarihçiler, Stuart dönemi krallarının parlamentoyu mali ve idari konularda devre dışı

⁴⁷⁷ MAZOYER / ROUDART, 2016, s. 368-369.

⁴⁷⁸ HILL, 1983, s. 86. Kaye'in de dikkat çektiği üzere XVII. yüzyıl tartışmalarına dair genellikle liberal kanata öncülük eden Whig taraftarlarının etkisinde geliştirilmiş görüşler olması dikkat çekicidir. Bu doğrultuda geliştirilen görüşler ekseriyetle dini veya politik mücadele olarak İngiliz İç Savaşı'nı ele almaktadır. Buna karşılık Tawney, Morton, Hill ve Dobb'ın başını çektiği tezler ise İngiliz Devriminin temelde burjuva devrimi olduğu üzerine yoğunlaşmıştır ve bu kapsamda "1640 İngiliz Devrimi" adlı eser ilk ciddi çalışmalar arasında sayılmaktadır. Ayrıca, Morton'ın "A People's History of England" ve Dobb'ın, "Studies in the Development of Capitalism" adlı çalışmaları da Marksist tarih yazınında çığır açıcı araştırmalar olmuşlardır. KAYE, 2009, s. 147-150.

bırakarak devleti yönetme yolundaki girişimlerinin kıtadaki diğer mutlakiyetçi yönetimlere benzer bir süreç olarak nitelendirilmeye açık olduğunu ifade etmektedirler⁴⁷⁹.

İngiliz İç Savaşı'nın tarımsal boyutuna bakıldığında 1640 öncesi birçok yenileşme hareketine girişilmiş ve Tudor döneminden itibaren başlanan reformlarla İngiliz tarım politikası köylü işletmeciliğini sürdürme veya tarıma ticari alandan sermaye yatırımını olanaklı hale getirme⁴⁸⁰ arasında bir yol ayrımına gelmiş bulunmaktadır. İngiliz toplumsal yapısının bir takım siyasal eylemler yoluyla temelden değişim göstereceği İngiliz İç Savaşı, toplumsal alanda *Interregnum*'a giden sarsıcı bir dönemin başlangıcı olduğundan ötürü çalışmada tahlil edilmeyi gerektirmektedir. Bu süreçte parlamentodaki aktörler ise yün ve dokuma endüstrisinin etkisiyle araziler üzerindeki egemenlik talebinin dönüşümünü ve hukuken meşruiyetini sağlamış bulunmaktadır.

İlk olarak tarihsel bir süreklilik içerisinde görülebileceği gibi *I. Elizabeth* sonrası kraliyet ile parlamento arasında artan gerilimin giderek vergisel alanda cereyan ettiğini ve 1640 Devrimi ile başlayan mücadelenin XVII. yüzyıla artan gerilimin bir sonucu olduğunu söylemek mümkündür. Daha önce de yer verildiği üzere XVII. yüzyıl, İngiliz coğrafyasında toprak üzerinde çalışanların reel ücretinin⁴⁸¹ düştüğü ve yüksek enflasyonun baş gösterdiği bir aralıktır. Bu tarihsel aralıkta çoğunluğu tarımsal işlerle

⁴⁷⁹ KOENIGSBERGER, Helmut George, **Early Modern Europe 1500-1789**, Longman, Essex, 1987, s. 124-125.

⁴⁸⁰ Bu yönüyle tarımın sanayiden ayrıldığı bir diğer nokta da üretim faktörlerinin yeniden üretimine dair sorundur. Sermaye veya işgücünün aksine yeniden üretilmesi mümkün olmayan toprak, devlet sınırları içerisinde sınırlı miktarda olduğundan dolayı bu topraklara sahip olanları da doğal olarak tekelci konuma yükseltmektedir. Bir kişi tarımsal alanda yatırım yapmak istediğinde toprak sahipliği başka bir özel mülkiyetle karşılaşarak serbest rekabet fikrine aykırı bir biçimde başka yatırımcıların bu alana girebilmesini engellemektedir. Bu yönüyle klasik iktisatçılar arasındaki tartışmalarda savunulan serbest piyasadaki üretim faktörlerine serbest şekilde sahip olunduğu tezi, tarımsal konularda geçerliliğini kaybetmektedir. KÖYMEN, 2017, s. 43. Bu konuda Kazgan'ın da ifade ettiği üzere sulama, teraslama veya tesviye gibi verim amaçlı yatırımlar dışarıda bırakıldığında elde edilmesi reel maliyet gerektirmeyen bir öge olan toprak, arzı da arttıramayan bir niteliğe sahiptir. Bunun yanında toprağı elde tutanların diğer üretim faktörlerinin aksine salt toprağı elde bulundurmaktan sağlayabilecekleri herhangi bir yararları da bulunmamaktadır. KAZGAN, 2003, s. 94-95.

⁴⁸¹ Tarıma sermaye yatırımının giderek artmaya başladığı böyle bir süreçte kapitalist ilişkilerin özgür gelişmesi kırdı ve kentte artan nüfusun yararına argümanlarla yorumlanmaya müsaittir; zira 1640 öncesi kır ve kentteki işçilerin reel ücretleri yarıdan fazla düşerken İç Savaş'tan sonraki yüzyılda ücretlerde iki kattan fazla artış gerçekleşmiştir. HILL, 1983, s. 17.

meşgul İngiliz toplumunda lordlar, *gentry*ler ve *yeoman*lar arasında kazanç arttırabilen ve sürekli tasarruf edebilme pratiğine sahip kimseler zenginliğe ulaşmayı başarmıştır⁴⁸².

Bu gidişat tüccar kapitalistler ile *gentry* topluluklarının desteğini alan parlamento ile krallık güçleri arasında başta vergi yükünün kimin üzerinde kalacağı olmak üzere farklı kaynaklardan gelen birtakım gerilimleri arttırmış ve 1628 İngiliz Haklar Bildirgesi (*The Petition of Rights*) ise krallık politikalarına karşı parlamentonun mali konularda en üst yetki merci olduğunu ilan etmiştir⁴⁸³. Bu toplumsal tabloda kıtadaki diğer devrimci dönemlerde şiddete dayanan eylemleriyle önemli bir dönüştürücü güce sahip tarım topluluklarının ve kent yoksullarının sosyal bakımdan rolleri, *ancien régime* ile girilen mücadelede birkaç eylem dışında oldukça simgesel nitelikte kalmasıyla dikkat çekicidir. Bu durum İç Savaş'ın oldukça öncesinde çözülmeye başlayan geleneksel İngiliz köylü yapısının toprak sahibi sınıfların çitleme eylemleriyle nihai bir şekilde ortadan kaldırıldığı tezini güçlendirici niteliktedir⁴⁸⁴.

Şüphesiz tarımsal kapitalizmin gelişim evresinde görüldüğü üzere kapitalist ilişkiler mevcut yapıyı doğrudan değiştirmemiş ve burjuvazi ile krallık arasında paylaşım mücadelesi son tahlilde İngiltere'de politik hâkimiyetin formunu şekillendirmiştir. 1640 sonrası İngiltere'de aristokrasiyi yönetimden dışlayan *Long Parliament* ve *Rump Parliament* dönemleri de küçük mülk sahiplerinin liberal kanata verdikleri destek bakımından buna bir örnek olarak gösterilebilir⁴⁸⁵. Gerçekten kral taraftarları ile parlamentoyu destekleyen kesimlerin karşılaşmaları, parlamento destekçilerinin nüfuz bakımından daha büyük bir güce ulaştıklarını göstermiştir; zira Püritenler ve gelişen tüccar toplulukları kendi statüleri açısından parlamento taraftarı argümanlara destek vermektedir. *Kral Charles*'ın 1649'da yargılanıp idam edilmesi ile sonuçlanan bu tarihsel süreçte daimî ordusu olmayan kral karşısına Parlamentocuların Yeni Model Ordu ile

⁴⁸² HILL, 2016, s. 29-31. Bu konuda kraliyet arazilerine dikkat çeken Tawney de XVII. yüzyıl ortasına dek *gentry*'nin gelişimini incelediği çalışmasında özel mülkler üzerindeki rantların eski rantlara oranla çok hızlı artış gösterdiğini ve artışta da yüksek kira bedelleri, çevirmeler ile kereste ve maden kullanımının marjları arttıran etmenler olduğuna dikkat çekmektedir. TAWNEY, 1941, s. 32.

⁴⁸³ ÜŞÜR, 1990, s. 174-175.

⁴⁸⁴ MOORE, 2016, s. 44-49.

⁴⁸⁵ Bu durum bir olumsuzlama ile de tespit edilebilir; zira ilk burjuva devrimi olan İngiliz burjuva devrimi XV. yüzyıldan itibaren kırsal alandaki topraklarından ayrılarak mülksüzleşen köylüler için herhangi bir yasal düzenleme getirmemiştir. ÖZCAN, 2008, s. 91-93.

çıkmaları da önemli bir etkidir⁴⁸⁶. Bu tarihsel momentte bahsi geçen gelişmelerin kapitalist üretim ilişkilerine geçişin bir sonucu olarak tartışılmasının bir sebebi de toplumsal kamplaşmanın kralcı aristokrasi ile parlamento destekçisi burjuva gruplar arasında sert bir ayrım ile gerçekleşmemiş olmasıdır. Bu bakımdan iki grup arasındaki temel ayrışmanın, vergileri arttırmayı amaçlayan monark ile nüfuz sahibi olan toprak sahiplerinin siyasal meşruiyet kazanmak amacıyla yaptıkları politik propagandayla ve halk kesimlerinin desteğinin kazanılmasıyla gerçekleştiği tezi yerindedir⁴⁸⁷.

Bu bakımdan *Worcester Savaşı* ile sona erecek İngiliz İç Savaşı'nı toplumda yükselen yeni sınıf ile çöken eski sınıf arasında salt şiddete dayalı bir mesele üzerinden ele almamak yerinde olacaktır; zira bir yüzyıl sonra Fransa'da da benzeri gelişecek bu mücadelenin sonucunda bir siyasi kurum ortaya çıkmış ve demokratik bir zeminin temelleri atılmıştır. Bu bakımdan meseleyi yalnızca toprak aristokrasisi ile tüccar sınıf arasındaki hâkimiyet mücadelesi üzerinden değil, yeni bir toplumsal düzen ışığında gelişen burjuva demokratik devrimi üzerinden anlamak gerekmektedir⁴⁸⁸. XVII. yüzyılın başından itibaren parlamentodaki dağılım da büyük toprak sahiplerinin ekonomik ve politik hâkimiyetlerinin değişimi bakımından bunun bir göstergesi olarak anlaşılmalıdır. Bu dönemde Londra'ya ve saraya gelerek yükselme amacındaki aristokratlar, hükümdarın hamiliğinden yararlanarak Lordlar Kamarası'nda nüfuzlarını arttırırken, deniz aşırı ticaretten büyük ekonomik çıkarları olan *gentry* ve tüccar topluluklar da Avam Kamarası'ndaki temsil güçleriyle kamu politikalarını şekillendirmeye çalışmışlardır⁴⁸⁹.

İngiliz Devrimi'nin sonrasında parlamentodaki dağılımın mevcut üyelerin sınıfsal aidiyetleri bakımından endüstri, ticaret ile tarım alanlarına mensup burjuva kökenli insanlardan oluşmamasının İç Savaş ile başlayan sürecin burjuva devrimi olarak

⁴⁸⁶ ROSKIN, 2014, s. 28.

⁴⁸⁷ HUGHES, 2003, s. 56-61. 1649 yılı aynı zamanda İngiltere'nin İrlanda'nın isyanını bastırması ve topraklarına el konulması bakımından da önemli bir eşiği oluşturmaktadır. İrlanda topraklarının İngiliz lordları tarafından bu şekilde yağmalanmış ve mülklerine katılmış olması, Cromwell'in orta ve üst sınıfı bu istilada etkin şekilde kullanmasıyla mümkün olmuştur. YELİSEYEVA, N. V., *Yakın Çağlar Tarihi*, (çev. Ö. İnce), Yordam Kitap, İstanbul, 2014, s. 21.

⁴⁸⁸ ÜŞÜR, 1990, s. 158-159.

⁴⁸⁹ Bu aşamada 1653 tarihli *Instrument of Government* adlı anayasal düzenlemenin de dönemin siyasi gelişmeleri bakımından Cromwell'a yürütme erki vermesinin yanında anayasal bakımdan ülkede parlamentonun en yüksek kurum olarak kabul edilmesinde de önemli bir gelişme olduğu kabul edilmelidir. WIESNER-HANKS, 2017, s. 476.

nitelenmesine olanak vermediği argümanına katılmak mümkün değildir; zira burada mesele sınıfsal aidiyetten ziyade yeni kapitalist sistemin yolunu açma pratiklerinde aranmalıdır⁴⁹⁰. Bununla birlikte İngiltere'nin mutlak bir monarşi olmamasına rağmen kıtanın askerî bakımdan en güçlü devletlerinden biri olması, mutlakiyet ile askerî güç arasındaki ilişkiyi öne çıkaran argümanları çürütmektedir. İrlanda ve İskoçya topraklarındaki isyanların bastırılmasında önemli rol oynayan İngiliz ordusu, ülkenin coğrafi konumunun etkisi ve güçlü mali yapı sayesinde önemli bir siyasi nüfuz elde ederek Fransız monarşisinin aksine, büyük toprak sahipleri ile zenginleşen elit arasında geniş bir mutabakat oluşturmayı başarabilmiştir. Bu yönüyle İngiltere, 1660 Restorasyonu'ndan sonra da Fransa'dan farklı yönde gelişim göstermeye devam edecektir⁴⁹¹.

İskoç ordusunun 1640 yılında *Newcastle*'ı işgali ile başlayan bu süreç, *I. Charles*'ın elindeki *Star Chamber* gibi monarşik kurumların parlamentodaki muhalif grupların itirazları karşısında kapatılmasına yol açmıştır⁴⁹². Bu yönüyle 1640 ile başlayan on yıllık süreci İskoçya ile olan mücadelenin dışında ilerleyen gelişmeler olarak görmemek gerekmektedir; zira *The Bishops War* (1639-1640) ile başlayan İngiliz-İskoç mücadelesi gerek İngiltere, İskoçya ve İrlanda'daki iç karışıklıklar gerek bu krallıkların işgal dönemleri ile birleştiğinde İngiltere açısından yaşanan tahribat, kaçınılmaz olarak ülkedeki parlamento yanlılarını güçlendirmiştir⁴⁹³.

Sonuç olarak İngiliz Parlamentosu, XVII. yüzyıldan itibaren yüksek ranta dayanan tarımsal faaliyetler için yatırım yapan grupların ağırlığıyla politik alanda var olmasının yanında daha önce sözü edilen çıkar gruplarına ait iktisadi taleplerin siyasi alanda tartışılmasına kapı aralamış bir kurum olarak karşımıza çıkmaktadır; zira İngiliz politik arenasında parlamento güçlerinin ekonomik esaslar bakımından farklı çıkarlara sahip

⁴⁹⁰ ÜŞÜR, 1990, s. 159-160.

⁴⁹¹ WILSON, Peter, "1648-1789 Eski Rejimde Savaşlar", **Top, Tüfek ve Süngü Yeniçağda Savaş Sanatı 1453-1815**, (ed. J. Black), (çev. Y. Alogan), Kitap Yayınevi, İstanbul, 2003, (s. 76-103), s. 79-80.

⁴⁹² Bunlara karşılık İngiliz İç Savaşı'na giden yolu idari merkeziyetçi politikalara ve Anglikan Kilisesi'nin "*Book of Common Prayer*"ına itirazı olan İskoç presbiteryenleri ile yükselen politik ve dinsel gerilimin bir uzantısı olarak görmek mümkündür. KOENIGSBERGER, 1987, s. 125.

⁴⁹³ 1644'te İskoç birliklerinin Kuzey İngiltere'yi işgal etmeleri ve parlamento kuvvetleriyle birleşerek Kralcılarla savaşmaları da bu duruma bir örnek olarak gösterilebilir BLACK, Jeremy, **European Warfare, 1494-1660**, Routledge, London, 2002, s 153-156.

oldukları kraliyet güçleri karşısında büyük oranda barışçıl bir değişimi olanaklı kılmaları dikkat çekicidir⁴⁹⁴. Buna karşılık ilgili tarihsel dönemin bilhassa ortak alanların iktisadi değişiminin önemli bir evresine tekabül ettiğini söylemek ve tarımsal alandaki toprak kapatmaların bu eylemlerden zararı olan kesimlerin toplumsal olarak konum almalarında önemli bir yere sahip olduğunu ifade etmek mümkündür.

2.3.2. *Interregnum* Sonrası Tarımsal Kapitalist Ekonomiye Geçiş ve Devlet Arazilerinin Özelleştirilmesi

Latincedeki “*interregna*” kelimesinden türeyen *Interregnum* ifadesi, daha çok fetret dönemlerine atıfla kullanılmakla birlikte siyasi tarih literatüründe bir devlette hükümdarın olmadığı veya bir yönetimden diğerine geçişte iktidar mücadeleleriyle dolu kaos dönemlerine ilişkin bir anlamı içermektedir. Bu bakımdan İngiliz *interregnum*'u da 1649'dan sonraki on bir yıllık gelişmelere yönelik literatürde kullanılmakla beraber bu aralığın, “*Commonwealth*” ile “*Protectorate*” arasındaki iki hâkimiyet dönemi arasında *Püriten* hareketin nüfuz kazandığı sürece işaret ettiği burada ifade edilmelidir⁴⁹⁵. Bu yönüyle 1660'a kadar olan bu dönem, krallığa karşı feodal tasarrufların son bulmasıyla ve büyük toprak sahiplerinin çitlemeler için ihtiyaç duyduğu politik zemini oluşturmasıyla yakından bağlantılıdır⁴⁹⁶. Bunların dışında İç Savaş ve sonrasında birlikte İngiliz kırsalında bataklık arazilerin kurutularak ekime kazandırılmasını savunan tarımsal kapitalist girişimciler ve bu bölgelerde sazlıklardan geçimlerini sağlayan kırsal emekçilerin göçe zorlanması tartışmalarının bir toplumsal çatışma halini kazandığı bu dönem, geçim kaynaklarının yok olacağını söyleyen toplulukların protestoları ile ıslah yanlıları olan yatırımcılar arasında uzun süren bir mücadeleye kaynaklık etmiştir⁴⁹⁷.

⁴⁹⁴ Bununla beraber erken bir tarihte köylü ekonomisinin çöküşü ve serflik ilişkilerinin çözülmesi İngiltere tarihinde krallık veya parlamento güçlerine karşıt bir büyük gücün oluşmaması ve XVIII. yüzyıldan itibaren ülkenin devrimci bir dönem geçirmemesinin bir başka sebebi olarak anlaşılmalıdır. MOORE, 2016, s. 58-59.

⁴⁹⁵ KOCABAŞOĞLU, 2016, s. 412. Protectorate, Commonwealth döneminde ülkenin bir devlet başı olmadan yönetilemeyeceği öngörüldüğünden askeri liderler tarafından yapılmış bir yasal düzenleme olan “*Instrument of Government*” ile Oliver Cromwell'in “*protector*” olarak ülkeyi yönettiği döneme adını veren ifadedir. KOCABAŞOĞLU, 2016, s. 418.

⁴⁹⁶ HILL, 1983, s. 77.

⁴⁹⁷ Bu yıllar içerisinde parlamento ordusundaki *Walter Blithe* isimli bir toprak sahibi-askerî, bataklık kurutma dahil olmak üzere yeni tarımsal yöntemlere ilişkin düşüncelerine yer veren “*The English Improver*” isimli eserinin önemli bir çalışma olduğu ifade edilmelidir. WIESNER-HANKS, 2017, s. 646-647.

1649-1660 yılları arasında kralsız kalan İngiltere topraklarının yönetimi Avam Kamarası lideri olan *Oliver Cromwell* yönetiminde bir cumhuriyet olarak ülkenin idare edilmesine sebebiyet vermiştir. 1653'ten itibaren Cromwell "*Lord Protector*" (*kral vekili*) sıfatıyla ülkeyi yönetmiş ise de dönemin sonunda oğul Charles'ın Flaman topraklarından çağrılmasıyla monarşik yapı ülkede yeniden kurulmuştur. Bununla beraber *Interregnum* döneminin bitişiyle İngiliz devlet idaresinde parlamento, karşısında kuvvetler birliğini esas alan bir mutlak monarşik yönetimi kabul etmeyecek iradeye ulaşmış konumdadır⁴⁹⁸. Askerî idare altında gerçekleşen bu merkezileşme, bir yandan yerel imtiyazları tasfiye etme yolunda geçmiş politikaları devam ettirmiş, diğer yandan İngiliz hukukunun *common law* altında nihai olarak birleşmesini ve Avam Kamarası'nın İngiltere'nin temsilcisi olarak kabul edildiği bir yenileşmeyi beraberinde getirmiştir. Ayrıca bu dönem, dinsel ve fikrîsel alanda Londra'nın ekonomik hâkimiyeti bakımından değerlendirilmeyi hak etmektedir ve bunun bir yansıması kumaş ticaretiyle ilgili olarak daha önce yer verilen *The Company of Merchant Adventurers of London* şirketinin devlet desteğini kazanması olacaktır⁴⁹⁹.

Interregnum döneminin ardından yüzyılın sonuna gelindiğinde feodal vergilerden ve mülklerinden elde ettiği gelire yaşayabilen İngiliz kralının ülkedeki durumu büyük oranda değişmiştir. Bağımsız gücünü giderek kaybeden kral, toprak sahiplerinin egemen olduğu parlamentoya artık doğrudan bağlı konumdadır. Parlamentosunun hâkimiyetinin arttığı bu siyasi atmosferde ise meclise hâkim büyük toprak sahipleri karşısında küçük toprak sahiplerinin mülkiyet güvencelerinin olmaması öncelikle kiralarda yüksek artışları getirmiş ve devam eden süreçte ise topraktan çıkarmalar yoluyla toprak çevirme girişimleri artmıştır⁵⁰⁰.

Bu konjonktürde monarşinin yeniden restorasyonunun gerçekleşeceği dönemi parlamenter monarşinin ortaya çıkacağı bir çelişkili gelişmeler bütünü olarak görmek daha uygundur. Feodal yapıya karşı mücadele içerisinde oluşan ayrışmanın bir tarafında

⁴⁹⁸ ROSKIN, 2014, s. 29.

⁴⁹⁹ Bu dönemin Cromwell'ın İrlanda'yı fethetmesi ve Katolik toprak sahiplerinin ellerinden topraklarını alması yanında İskoçya ile 1707'de resmen gerçekleşecek birleşme sürecinin başlangıcı olduğunu burada eklemek gerekir. HILL, 2015, s. 170-172.

⁵⁰⁰ HILL, 1983, s. 83-84.

Cromwell destekçileri, diğer tarafında ise *Levellers* taraftarları bulunmaktadır⁵⁰¹. Bu doğrultuda ilgili dönemi nedenden çok sonuç olarak okumak mümkündür; zira *Interegnum*'u toprakların el değiştirdiği ve servetin ülke çapında yeniden dağıldığı bir tarihsel aralık olarak değerlendirmek doğru olacaktır. Geleneksel toprak ilişkilerinin koştığı bu ortamda toprak alım satımıyla uğraşan tüccar ve bankerler, yatırımlarının karşılığını alabilmek için arazi işletmesine yakın ilgi göstermeye başlamıştır. Dolayısıyla ilgili dönem, ülkedeki küçük eşrafın ve özgür çiftçi ailelerinin tasfiye olmasına ve giderek çekim sahası olan toprakların büyük arazi sahiplerinin elinde toplanmasına yol açmıştır⁵⁰². Bir başka ifadeyle İngiliz tarım devrimi ülkede iş gücü ihtiyacını arttıran ve bu iş gücünün ödemesini yapabilecek, büyük tarımsal işletmeleri inşa edebilen ve yeni çitleri çekebilecek yatırımcılara olan ihtiyacını bu yolla karşılamıştır. Bu yatırım sahipleri kendi bölgelerinde en verimli toprakları seçebilen ve kendi parsellerinin yanında küçük işletmecilere ait toprağı alabilen kimseler olmuşlardır⁵⁰³. Ülke çapında yaklaşık beş milyon sterlin değerinde toprağı el konulan, bir buçuk milyon sterlinin kralcılardan ceza olarak tahsil edildiği ve bu cezaları ödemek için bu kişilerin büyük toprak satışları yapmış olduğu ifade edilen *Interegnum* döneminin kalıcı bir toprak reformuna yol açmamakla birlikte İngiliz kırsalında ekonomik bölünmeyi hızlandırıcı bir etkiye sahip olduğunun altı çizilmelidir⁵⁰⁴. Bu döneme ilişkin bir diğer husus da büyük toprak sahiplerinin eski tarım rejiminin yansıması olan ve feodal dönemde kıtlık ve fiyat artışlarından kaçınma amacıyla ihracatı önlenen tahıl rezervine ilişkin yasaları (*Corn Laws*) kendi yararlarına değiştirmeleri olmuştur⁵⁰⁵.

Bu yönüyle *Interregnum*'u diktatörlük dönemiyle birlikte ele aldığımızda bu geçişi salt politik veya askerî bir düzlemde yorumlamamak yerinde olacaktır; zira bu ara evrede toprağı yatırım yapanlar ile egemen zümre arasında yeni bir mutabakat inşa edilmiştir ve mutabakatın temeli, toprak sahipleri ile kiracılar arasındaki ilişkilere devletin en az

⁵⁰¹ ÜŞÜR, 1990, s. 163-164.

⁵⁰² HILL, 2015, s. 186.

⁵⁰³ Bu kişiler kendi ekilebilir arazilerinin bir bölümünü koyun otlaklarına dönüştürürken, nadasa bıraktıkları toprağı yonca, pancar gibi yemlik bitkilere ayırmaktadır. Bu durum yurtluklara yakın köylü ailelerinin nadasa bırakılan yerlere ulaşımını keserek orta malı uygulamasından faydalanmalarını engellemiştir. MAZOYER / ROUDART, 2016, s. 350-351.

⁵⁰⁴ HILL, 2015, s. 186. Fransız tarım tarihinde eski sistemin çözülmesi, İngiliz örneğinin aksine ülke kırsalında küçük ve orta derecede toprağı sahip köylü sayısını arttırmış ve buna karşılık büyük senyörlük topraklarının oransal olarak küçülmesini beraberinde getirmiştir. MAZOYER / ROUDART, 2016, s. 353.

⁵⁰⁵ MAZOYER / ROUDART, 2016, s. 352.

şekilde müdahil olması ve arazi sahipliğini krallığın sınırlandırmaması esasına dayanmaktadır. Bu yönüyle dönemin, yeni bir tip devletin oluşumuna kaynaklık ederek parlamentonun gücünü pekiştirdiğini ve mutlakiyetçi bir yönetim kurulmasına imkân vermeyecek biçimde kapitalist bir veçhede toprak rantına giden pratiklerin yolunu açtığı kabul edilmelidir⁵⁰⁶. Ayrıca hukukî merkezileşme yolunda XVII. yüzyıl İngilteresi'nde gerçekleşen bu politik tepkilerin feodal döneme hâkim ve içerisinde krallık mahkemelerini de barındıran çoklu hukukî bir yapıdan, *common law* üstünlüğüne dayalı tek hukuklu bir yargı sistemine doğru geçişe kaynaklık ettiği görülmektedir. Bu yönüyle ortak hukuk, krallık politikalarının bir sonucu olmaktan çok ülkede yönetim yetkisini elinde bulunduran ekonomik güç sahiplerinin güç ilişkilerini düzenleme istemi ve bunları belirli kurallara bağlamasının bir yolu olarak anlaşılmalıdır⁵⁰⁷. Egemen sınıfların dayattığı yeni hukuksal ideoloji ile bu durum giderek ülke çapında ticari teamüllerin ortak hukuka dahil edilmesine giden yolu açmıştır. Keza ortak hukukun gelişimi, *Interregnum* döneminde İngiliz özel hukukunda taşınmaz mülkiyeti üzerinde feodal nitelikteki son düzenlemelerin kaldırılması süreciyle büyük oranda paralellik arz etmektedir⁵⁰⁸.

2.3.3. Monarşi, Parlamento ve *Common Law* Ekseninde İngiliz Toprak Sahipliğinin Kapitalistleşmesi

İngiltere'de eski tarım rejiminin çözülme süreci, büyük toprak sahiplerinin kiralama, ücretli işçi çalıştırma ve çitle çevirme tasarruflarının küçük toprak sahipleri karşısında tanınması ve bunun yasal formda kurumsallaştırılmasıyla sonuçlanmıştır. İngiliz tarımının toplumsal yapısını değiştiren hareketlilik, toprakların yeniden taksim edilerek paylaşılması ve çitleme işlemlerinin bu yönde gerçekleşmesini parlamento çatısı altında gerçekleştirmiştir⁵⁰⁹. Bu bakımdan *Interregnum* ile başlayan dönem, devlet arazilerinin özelleştirilmesi taraftarları ile bu eylemleri önleme amacındaki kesimlerin arasında cereyan eden ve bir kısmı parlamentoya yansıyan tartışmaları da daha net bir çerçevede göstermektedir. Şu hâlde XVII. yüzyıl ortasına dek hükümetler tarafından toprak düzenini koruma yönünde güdülen politikaların, XVII. yüzyılın ortasından itibaren tarımsal alanda

⁵⁰⁶ MOOERS, 1997, s. 189-192.

⁵⁰⁷ ÖZCAN, 2008, s. 104.

⁵⁰⁸ TIGAR / LEVY, 2016, s. 275-276.

⁵⁰⁹ MAZOYER / ROUDART, 2016, s. 352-353.

iyileştirme gerekçesiyle devlet arazilerinin özelleştirilmesi yönünde değiştiğini ve arazi mülkiyetine ilişkin sorunların *common law* temelinde çözümlenme pratiğinin yaygınlaştığını söylemek mümkündür⁵¹⁰. Bu kapsamda tarihsel incelemenin bu aşamasında *Interregnum* sonrası tarımsal kapitalist ögelerin ranta dayalı oluşumunun nasıl gerçekleştiğinin parlamento dinamikleri ve hukuksal pratikler çerçevesinde aktarılması amacı güdülecektir.

Öncelikle burada anılan yüzyılda gerçekleşen toprak genişletmelere ve arazi üzerindeki kontrolün artırılma ihtiyacına değinilmelidir. Tarım tarihinde üreticilerin toprakları üzerindeki kontrollerini sağlamlaştırmak için genellikle mevcut iktidarların belirli ortak düzenlemelerine ihtiyaç duydukları bir gerçektir. Bunlar çoğunlukla arazi ölçümünün ardından toprak üzerinde mülk sahipliğinin kaydını tutmak, gelişigüzel olatmaları önleme amaçlı toprakları çevrelemek, dağınık işletmeleri birleştirmek, verimli toprak yönetimi için araziyi yeniden dağıtmak ve kiralama şartlarını düzenlemektir⁵¹¹. Bu hususta parlamento için toprak çevirmelerin büyük oranda kentsel bölgelerdeki artan nüfusun gıdaya ilişkin yükselen talebini karşılama amacıyla gerçekleştiğini görmek olasıdır. *Interregnum* sonrası dönem, Londra ve diğer kentlerden gelen gıda talebini karşılamak amacıyla pazara dönük bir biçimde entansif tarıma yönelmenin, koyun yetiştiriciliği ve yün satımından daha kârlı hale gelmeye başladığı bir aralığa işaret eder. Bu dönemin bir getirisi de daha önce çalışmada yer verildiği üzere deneysel tekniklerin kullanıldığı büyük çaplı bahçecilik, meyve üretimi girişimleri ve mandıra işletmelerinin açılması olmuştur⁵¹².

İlk olarak *gentry* üyelerinin toplumsal güçlerini parlamento ve sulh yargıçları üzerinden arttırdıkları bu tarihsel aşamada vergi sisteminde önemli bir paya sahip olan toprak vergisinin denetiminin hangi zümreye ait olacağı mücadelesinden bahsedilmelidir; zira löylüden kalan artığın kime ait olacağı veya toplanan verginin tahsildarlardan hazineye aktarılması süreci devlet ile aristokrasi arasında bir mücadeleye yol açmış

⁵¹⁰ Hill, kamu arazilerinin özelleştirilmesine karşı çıkanların Düzleyiciler ya da diğer radikal hareketler ile ilişkilendirildiğine dikkat çekmektedir. HILL, 2015, s. 188-189.

⁵¹¹ MOSHER, Arthur T., **Getting Agriculture Moving Essentials for Development and Modernization**, Frederick A. Praeger Inc., Pennsylvania, 1966, s. 42.

⁵¹² HILL, 2016, s. 254.

görülmektedir⁵¹³. Bununla beraber *1688 Şanlı Devrimi*'nden itibaren İngiltere'de arazi vergisinin ülke içinde düzen ve politik istikrarla yakından ilişkili olduğu ve XIV. Louis önderliğindeki Fransızlar karşısında yerel ve merkezi güçleri birbirine bağlayıcı bir etkiye sahip olduğu ifade edilmelidir⁵¹⁴. Bu bağlamda feodal tasarruf biçimlerinin idari ve yasal olarak kaldırılması sonucunda üretim süreçlerinin yeniden düzenlenmesi, arazi temelli gelişmelerde toprak sahibi sınıfların köylü isyanları veya kentlerdeki protestolar gibi toplumsal hareketliliklere karşı daha güvenceli faaliyet yürütmelerini sağlamıştır. Böylelikle tarımda kapitalist yatırımın arttığı ve iş ilişkilerinin bu yatırımlara göre düzenlendiği bir ortamda tarihsel sürecin sermayelerini işletmelerine yatırarak arazilerini iyileştiren üreticileri destekleyici bir yönde gelişim gösterdiğini söylemek mümkündür⁵¹⁵.

Bu dönemdeki değişimi ranta dayalı pratiklerin yalnızca belirli bir örgütlenme şeklinde farklı coğrafyalara yayılması olarak basitleştirmemek gerekir; zira meselenin özünde esasen büyük bir zihniyet değişimi bulunmaktadır. Diğer ifadeyle ülke genelinde çitlemelerin toplumun ortak yararı için gerekli olduğu yolundaki kanaatin oluştuğu tarihsel uğrak olarak bu aralığı gözlemlemek mümkündür; zira bu döneme kadar çitlemelerin toplumsal felakete sebep olduğuna dönük hâkim bakış açısı, giderek toplumsal faydayı gözetecek şekilde üründe verimliliği, mahsul kalitesi gibi toplumsal arayışlara yerini bırakmıştır. Böylece İngiliz tarihinde tarımsal alanlarda ortak kullanımı sürdüren kulübe sakinleri ve boş arazileri işgal eden kimseler (*squatters*) aleyhine propagandalar artmaya başlamıştır⁵¹⁶. Bu yönüyle toprak sahibi soylular ve *gentry* bakımından İngiltere'nin tarımsal kapitalist üretime geçiş aşamasında Fransız tipinden oldukça farklı bir gelişim gösterdiğini belirtmek gerekir. İngiliz *gentry*si tahttan bağımsız bir şekilde ticari tarıma yöneldiğinden bunun için gerekli toprak ihtiyacı, küçük köylü mülkiyetinin elinde toprak tutmasını işgal olarak görerek bu tür toprak sahipliğinin ortaklaşmacı pratiklerini engelleyecek bir yapıda güçlü bir eğilim göstermiştir, bu duruma

⁵¹³ MOOERS, 1997, s. 188-195.

⁵¹⁴ BROOKS, Colin, "Public Finance and Political Stability: The Administration of the Land Tax, 1688–1720", *The Historical Journal*, Yıl: 1974, Cilt: 17, Sayı: 2, (s. 281-300), s. 281-300.

⁵¹⁵ HILL, 2016, s. 253-255.

⁵¹⁶ HILL, 2016, s. 255.

manifaktür temelli üretim ilişkileri de eklendiğinde tablo daha net bir şekilde anlaşılacaktır⁵¹⁷.

Burada hukukun toplumsal gelişmelere hangi hukuksal biçimlerle cevap verdiğini görebilmek için mahkemeler arasındaki mücadelede *common law* mahkemeleri karşısında krallık ve kilise mahkemeleri gibi diğer yetkili mahkemelerin kaldırılması süreci gözden kaçırılmamalıdır; zira bu aşamada tacirlerin lehine olan hukuksal pratiklerin gelişiminde ortak mahkemelerin etkisi büyüktür. Parlamentodaki mevcut politik eğilimlerle büyük oranda birlikte hareket eden bu mahkemeler, eşya hukukunda *gentry* lehine olan bazı feodal öğeler dışarıda bırakılırsa, sıklıkla tacirlerin yeniliklerden kazançlı çıkmasını gerektirecek yasaların çıkması ve yorumlanması yönünde faaliyetlerde bulunmuşlardır⁵¹⁸. Bu bağlamda toplumsal yapıyı değiştirmek amacıyla *common law* hukukçularının İngiliz toplumunun önemli birer üyesi olduklarının ve İngiliz halkının yenilikleri tatbik etmesinde büyük rol oynadıklarının altını çizmek gerekmektedir. Toplumsal statü olarak Stuart dönemi politikalarının yerleşmesinde önemli rolleri olan bu hukuk bilginlerinin XVII. yüzyılda parlamentonun krallığa karşı muktedir hale gelmesindeki etkileri bu bakımdan büyük bir önemi haizdir⁵¹⁹.

Buraya kadar ifade edildiği gibi İngiliz dünyasında ulusal ve ulus ötesi alanda yeni pazarların oluşması toprak mülkiyeti hukukunun kapitalist bir baskıyla değişmesini kaçınılmaz olarak beraberinde getirmiştir. Ülke sınırlarında mahsul artışı yoluyla tarımsal üretimde oluşan artı, sanayiden ticarete genel devinimi arttırıcı bir etkiye sahip olarak parlamentodaki karar alma süreçlerine yansımış ve tarımsal üretim fazlası yoluyla sağlanan gelir diğer toplumsal kesimler nezdinde giysiden makineye farklı ürünlerin talep ve pazarının oluşumuna dayanak sağlamıştır. Tarımsal artığın dolaşımı sürecinde arzın

⁵¹⁷ İngiliz koyun yetiştiriciliği ile Fransız şarap ticaretini ekonomik sonuçları bakımından karşılaştıran Moore, XVII. yüzyıl Fransız tarım tarihinde toprakları kapatan veya topraklarını genişleten girişimci toprak sahiplerinin olabileceğini ifade etmekle birlikte İngiltere ile karşılaştırılabilecek yünlü sanayi ve koyun yetiştiriciliği atılımının bu ülke topraklarında gerçekleşmemiş olduğunu ifade etmektedir. İngiliz yünlüsünün topraktaki etkileri, Fransız tarımında bağıcılık ve şarap ticareti için tartışmaya açıktır, bununla beraber Fransa’da şarap satışlarından edinilen yüksek kârlar sebebiyle bağıcılık yaygın bir çitleme faaliyetinin başlamasına yol açmamıştır. MOORE, 2016, s. 71-77.

⁵¹⁸ TIGAR / LEVY, 2016, s. 267-277.

⁵¹⁹ KING, Edward / HAWLEY, Joseph, “İngiliz (Common Law)’unun Gelişmesi”, AÜHFD, (çev. İ. Lüttem), Yıl: 1959, Cilt: 16, Sayı: 1, (s. 178-233), s. 201.

sürekli artışı, bu tarımsal üretimi köylü işletmelerinden alarak onu işleyen, bunları pazarlara taşıyarak ürünü pazarlayan kimselerin de ekonomik ve finansal gelişmelerini sağlayıcı bir işlev görmüştür⁵²⁰. XVII. yüzyıldan başlayarak İngiliz ekonomisinin donanma gücünün önemine dikkat çeken Kennedy ise deniz aşırı ticaret ve sömürgelerden başta şeker, tütün, pamuklu bez gibi birçok ham maddenin tedarik edilmesinin ulus ötesi pazarlarda İngiliz ürünlerine çıkış kapısı olduğunu ifade etmektedir. Bu hususta krallık tüccarlarına barış zamanında koruma sağlayan deniz gücünün savaş zamanlarında ülkeye yeni topraklar ve ekonomik pazarlar katmasının büyük bir etkisi olduğu gözden kaçırılmamalıdır⁵²¹. Dönemin çalışma açısından bir diğer önemi de 1614 tarihli *Cockayne Projesi* kapsamında amaçlanmasına rağmen başarılı olamayan ham yün ihraç yasağının ülke çapında tam anlamıyla gerçekleştirilmesi ve kumaş imalatının bütün aşamalarının ülke sınırlarında tamamlanmasının yerleşik bir uygulama halini alması olmuştur⁵²².

Şüphesiz dünya tarım tarihinde toprakların çevrilmesini bir gasp ya da işgal süreci olarak yorumlamak gerekirse bu eylemlerin emperyal amaçların bir sonucu olan iskân politikaları doğrultusunda farklı coğrafyalarda da gerçekleştiği üzerinde görüş birliği mevcuttur⁵²³. Bununla beraber İngiliz kırsalında toprak çevirme hareketleri, İngiltere'nin

⁵²⁰ ŞAHİNÖZ, Ahmet, *Neolitik'ten Günümüze Tarım Ekonomileri ve Politikaları*, Turhan Kitabevi Yayınları, Ankara, 2011, s. 64-65.

⁵²¹ KENNEDY, Paul, *Büyük Güçlerin Yükseliş ve Çöküşleri 16. Yüzyıldan Günümüze Ekonomik Değişim ve Askerî Çatışmalar*, (çev. B. Karanakçı), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2005, s. 133-134. Coğrafi yakınlıklarına ve ticari-sömürgeci geçmişlerine karşılık İngiltere ve Hollanda'nın XVII. yüzyıldan itibaren artan endüstriye dayalı hâkim konumlarını yakın dönem dünya ölçeğinde kaybetmiş olmalarının temel nedenleri işletme tarihçileri tarafından tartışılmaktadır. Burada yeni sanayilerin gelişiminde yapılacak yatırımlar bakımından gecikilmesinin yanında İngiltere örneğinde sermaye yoğun bir dönemde mülkiyet temelli kapitalizmin üstünlüğünü koruyamadığı ifade edilmektedir. Bununla beraber işletme stratejileri bakımından meseleyi kapitalist üretim yerine İngiliz iş kültürüyle ilişkilendirmek gerektiği yolunda savlara rastlanılmaktadır. Bununla beraber Lancashire pamuklu dokuma sanayisinde dokumacıların kârlılığı üzerine yapılan araştırmalar çoğunlukla aile şirketleri üzerinden yönetilen İngiliz işletmelerinin başarısız olduğu yolundaki genel kabulü reddetmektedir. JONES, Geoffrey / SLUYTERMAN, Keetie E., "İngiliz ve Hollanda İşletme Tarihi", *Dünya İşletme Tarihi*, (ed. F. Amatori vd.), (çev. A. Ersoy), Dost Kitabevi Yayınları, Ankara, 2007, (s. 131-168), s. 131-137.

⁵²² 1666 yılında ölümlerin ithal edilmiş kumaşla defnedilmesi yerine İngiliz imalatı olan yünlü kumaşla gömülmesini düzenleyen yasanın bu yönde önemli bir aşama olduğu ifade edilmelidir. HILL, 2016, s. 257.

⁵²³ Amerika'da yerli halklara ait geniş toprakların o toprağı işleyecek olan ailelere dağıtımının gerçekleştirilmesi, ABD'nin müştereklerle kurduğu ilişkide devletin kuruluşuna yön vermesi açısından dikkate değerdir. Başta Thomas Jefferson olmak üzere Amerika'nın kurucu figürleri bu bölgelere yerleşen ailelere toprak dağıtarak toplumsal birliği sağlama yoluna gitmiştir. Bu durum ülke tarihinde 1785 Toprak Yönetmeliği, Özel Mâlikane Yasası, Morrill Okul Arazisi Temin Yasası, Toprak Islah Yasası gibi yasaların çıkarılmasının bir nedeni olmuştur. Buna karşın kıtadaki yaban hayatını koruma alanları ve milli parklar da Teddy Roosevelt gibi Amerikalıların uğraşlarının bir sonucudur. BARNES, Peter, "Müştereklerin Yok

tarımsal kapitalizme geçtiği bir dönemde buna bağlı bir kavramı aşan eylemlerin ifadesi olarak anlaşılma zorunluluğu altındadır. Bu yönden bakıldığında söz konusu dönem başta ülke tarımının merkezi yapısını oluşturan açık arazileri ve kolektif bir şekilde kullanılan topraklardaki çitle çevirme eylemlerinin ötesinde tarihsel ve hukukî temelde bir mücadele sonucunda geleneksel hakların yok edilmesi ile mülkiyet hukukunun dönüşümünü akla getirmelidir⁵²⁴. Bu bakımdan Hodgson'un da ifade ettiği üzere 1688 Şanlı Devrimi ile gelen yeniliğin özel mülkiyetten kaynaklı hakların tanınmasından ziyade, bu hakların sağlaştırılarak eski dönemlere nazaran daha güvenceli hale getirilmesi olduğunu söylemek mümkündür. XVIII. yüzyıl ortasından itibaren özel mülkiyet haklarında somut bir değişim yaşanmasının temel nedenlerinden biri de parlamentodaki çıkar gruplarının idari ve ekonomik temelli yeni reformlar için politik nüfuzlarını bu yönde kullanmaları olacaktır⁵²⁵. Bu politik nüfuz giderek daha çok toprağa ihtiyaç duyan tacir ile toprak sahiplerinin amaçladıkları toprak çevirmeler konusunda daha az devlet müdahalesi ve arazi ile ormana ilişkin yasal sınırlandırmaların aşılması yönünde kullanılacaktır.

2.3.4. Şanlı Devrim'in Çitleme Hareketinin Önünü Açan Etkisi: Özel Mülkiyete Müdahale Etmeme İlkesinin Kabulü

Bir bütün olarak *Şanlı Devrim*, ülkedeki siyasal iklimi değiştirici olmasının yanında maden işleme ve kumaş ihracatında yansımaları görülen ve dönemi bakımından mülkiyet haklarının kullanımında krallık hukukundan kaynaklı sınırlandırmaların giderek kaldırılmaya başlandığı bir uğraktır⁵²⁶. Bu dönemden itibaren arazi genişletmelere ve toprak çevirmelere müdahil olan krallık makamları karşısında gelişen güçlü para ekonomisinin baskısıyla hükümet politikaları şekillenerek arazi hukukunu değişime zorlamıştır. Bir bakıma krallığın toprak çevirmeleri denetim altına alma girişimlerinin sürdüğü bir dönem olan XVII. yüzyıl, yeni bir siyasi yapılanma içerisinde devlet mekanizmasının dönüşümüne etki eden toprak sahibi sınıfların faaliyetleriyle arazi

---

Edilişinin Kısa Tarihi", **Müştereklerimiz Paylaştığımız Her Şey**, (ed. J. Walljasper), (çev. T. Birkan, B. Cezar, Ö. Çelik, D. Gürkan, S. Kılıç, M. Gürsoy Sökmen), Metis Yayınları, İstanbul, 2015, (s. 74-77), s. 75.

⁵²⁴ WOOD, 2002, s. 119-120.

⁵²⁵ HODGSON, Geoffrey M., "1688 and all that: Property Rights, Glorious Revolution and the rise of British Capitalism", **Journal of Institutional Economics**, Yıl: 2016, Cilt: 13, Sayı: 1, (s. 79-107), s. 79-81.

⁵²⁶ HILL, 2015, s. 212-213.

mülkiyetinin ve idaresinin politik ve hukukî altyapısının oluşturulmaya başlandığı bir döneme evrilmiştir⁵²⁷.

Tarihsel gelişim seyri içerisinde şirketleşme olgusunun öneminden burada bahsedilmelidir. İlk etapta birkaç tüccarın tek sefer için kurdukları şirketler, *VI. Edward* döneminden beri kapitalizme geçiş aşamasında gittikçe artış gösteren bir önemi haiz olmuştur. Bu yönüyle İngiltere’de 1688 yılı, devletin kapitalist şirketlerin elde ettiği özel mülkiyete ve servete müdahale etmeme ilkesinin yerleşmesi açısından önemli bir dönüm noktasıdır. Bir başka deyişle yatırımlar üzerindeki devlet denetiminin kalkması ve seferlere ilişkin güvenliğin sağlanmasıyla giderek belirli bir sefer için bir araya gelen şirketler belirsiz süreler için kurulmaya başlanmıştır⁵²⁸. Şüphesiz burada 1651 tarihli İngiliz Gemicilik Yasası (*Navigation Act*) sonrası gerçekleşen mücadelenin Asya, Afrika ve Amerikan menşeli ürünlerin denizaşırı ticaretteki hâkimiyet savaşları bakımından büyük bir etkide bulunduğu ve şirketlerin özel mülkiyet yolundaki tasarruflarının serbest bırakılması üzerinde önemli yansımaları olduğu ifade edilmelidir. 1673 yılına dek değişikliklerin gerçekleştirildiği yasanın şeker ve tütün üzerinde İngiliz hâkimiyeti sağlamak amacıyla ve kolonyal ticarete Baltık pazarına hâkim Flaman tüccarlara karşı geliştirildiği açıktır⁵²⁹. Keza bu yüzyıldaki İngiliz yükselişinin yalnızca Batı Hint Adaları veya Hindistan’a odaklanarak anlaşılamayacağını vurgulayan Kennedy de karasal bakımdan Flaman Cumhuriyeti ile rekabet eden İngiliz politikalarının bu bakımdan birbirlerini tamamladığını ifade etmektedir. Bu aralıkta gerçekleşen 1652-1654, 1665-1667 ve 1672-1674 yıllarındaki “*Anglo-Dutch*” savaşlar ve *Şanlı Devrim* sonrası denizaşırı ticarete rekabete dayalı faaliyetler İngiliz ticari gücünü arttırmıştır⁵³⁰. Bu bağlamda ele geçirilen topraklarda sürdürülen sömürgeci politikaların ticari ilişkilere büyük bir etkisi olduğunu, yünlü kumaşın ticaretinde hâkim endüstri pozisyonunu sürdüren İngiltere’nin bu tarihsel uğraktaki durumunun sömürgelerden Londra’ya ulaşan emtia girişi sebebiyle büyük oranda değişim gösterdiğini ve tütün, şeker ile kumaş girişi

⁵²⁷ WOOD, 2002, s. 120-121.

⁵²⁸ HILL, 2016, s. 103-104.

⁵²⁹ COLEMAN, Donald, “Economic Problems and Policies”, **The New Cambridge Modern History Volume V The Ascendancy of France 1648-1688**, (ed. F. L. Carsten), Cambridge University Press, London, 1964, s. 35-36.

⁵³⁰ KENNEDY, 2005, s. 133-134.

sebebiyle bu malların kıtaya ihracında İngiltere'nin bir “*re-export*” ülkesine dönüştüğünü söylemek gerekmektedir⁵³¹.

Bu bakımdan Speck'in deklare ettiği gibi 1680'lerle birlikte İngiltere, dönemin Fransa Kralı XIV. Louis'nin de etkisiyle merkezileşmeye doğru bir dönüşüm geçirmektedir. *Şanlı Devrim* bu bakımdan II. James'in tahtına III. William'ın oturmasının ötesinde monarşi üzerinde anayasal bir değişimi beraberinde getirmiştir. Bu durum parlamentoyu ortadan kaldırma girişimlerine karşı mutlakiyetçi bir yönetim anlayışından sınırlı bir monarşi yönüne doğru değişim göstermiştir⁵³². Bu hususta Devrim sonrası İngiltere'de Flandre menşeli finansal kurumlara dikkat çeken Ferguson'a göre ise mesele siyasi mahiyetinin çok ötesindedir. Literatürde *Şanlı Devrim*, İngiliz aristokrasisinin vücut verdiği güçlü oligarşinin Londralı tüccarlardan aldığı destekle II. James'i tahtından indirmesi ve parlamenter monarşinin krallığa üstün gelmesi olarak nitelendirilse de esasen devlet yönetiminde Protestanlığı ve parlamenter yönetim şeklini benimsemiş Flaman ile İngiliz iktidarlarının ekonomik bir uzlaşması olarak görülmelidir⁵³³. Bir diğer görüş de gerek *Tory* gerek *Whig* kanadında monarşi, kilise ve Lordlar Kamarası üzerindeki sonuçları bakımından *Şanlı Devrim*'in İngiltere'de bir devrim olarak kabul edilmemesi gerektiği görüşüdür. Bu hususta Speck'e göre *Interregnum* yıllarına benzer yeni bir siyasi krizin çıkmasını istemeyen toplumsal kesimlerin anayasal çerçeveyi ve idari örgütlenme yapısını ortak hukuk ilkeleriyle koruduğu bir uzlaşma çerçevesinde 1688 yılındaki gelişmeleri açıklamak mümkündür⁵³⁴.

İngiltere'de sınırlı monarşinin yeniden tesis edildiği ve hükümdarın parlamentoya bağımlı kılındığı bu siyasi hadise, esasen mülk sahibi sınıfların talepleri doğrultusunda getirilen mali düzenlemelerin bir sonucu olarak gerçekleşmiştir. Bir diğer deyişle büyük mali kaynakların ve harcamaların nasıl gerçekleştirileceği, monarkın kişisel sorumluluğu alanından çıkarak anayasal bir güvenceyle parlamentonun uhdesine geçmiştir. Bunun yanında Devrim sonrası 1694 yılında kurulan İngiltere Bankası (*Bank of England*) da

⁵³¹ COLEMAN, 1964, s. 27.

⁵³² SPECK, William A., “1688: Siyasal Bir Devrim”, **Batıda Devrimler ve Devrimci Gelenek 1560-1991**, (der. D. Parker), (çev. K. İnal), Dost Kitabevi Yayınları, Ankara, 2003, (s. 75-93), s. 81-83.

⁵³³ FERGUSON, 2019, s. 45.

⁵³⁴ SPECK, 2003, s. 92-93.

ülkede kamu kredisi sisteminin ağırlık kazanması ve sermaye sahiplerinin girişimleriyle eşdeğer giden bir süreç olarak değerlendirilebilir ve buna bağlı gelişmeler kredi dağıtan bir grubun yönetici sınıflar arasında nüfuzunun yükseldiği finans-kapital sürecin gelişimi bakımından dikkate değerdir⁵³⁵. 1688-1714 arasında gerçekleştirilen düzenlemelerin, mali ve askerî olarak İngiltere'nin dünya gücü olmasında önem taşıdığına işaret eden Scott, bu süreçte mali sistemin güvenilir bir kredi sistemini getirerek rakiplerine karşı ticari ve politik üstünlüğü sağlamasının dikkat çekici olduğunu ifade etmektedir. Bu yolda “*The English National Debt (1693)*” ve “*Bank of England (1694)*” Devrim sonrası mali yönetim temelli bir yapılanma içerisine girildiğinin göstergeleridir⁵³⁶.

Bu yönüyle bankacılığın gelişmesinin bir diğer sonucu da arazi yatırımları için gerekli sermayenin oluşmasının toprak piyasasındaki gelişmelere doğrudan yansımalarıdır. Toprağın ipotek ettirilmesi ve uzun vadeli borçlanmalar için faiz oranlarının düşürülmesi mali sorunları olan büyük toprak sahiplerinin yeni topraklar almasını ve arazi gelirlerinde sermayenin birikimi bakımından paranın daha efektif kullanımını sağlamıştır. Ödenmemiş ipotek borçlarının karşılığında alacaklıların toprağa el koymaları mümkün olmakla beraber vefa hakkı (*equity of redemption*) sayesinde bu durum büyük oranda araziye sermaye yatırımını istikrarlı bir hale getirmiştir⁵³⁷. Bu durumun Devrim yıllarının akabinde yeni borçlanma ve ödeme teknikleriyle toprağın para sahibi sınıflarda hayvan yetiştiriciliği ve tahıl ekimi için güvenceli bir alan olarak algılanmasına doğrudan etkisi olduğunu da burada vurgulamak gerekir.

---

⁵³⁵ SPECK, 2003, s. 91-92.

⁵³⁶ SCOTT, H. Marshall, **The Birth of A Great Power System 1740-1815**, Pearson, Essex, 2006, s. 15-16.

⁵³⁷ 1624 öncesi %10 oranında sabit kalan resmi faiz oranı, bu yıldan sonraki yaklaşık bir yüzyılda parlamentodaki toprak sahiplerinin muhalefetine rağmen yarıya indirilmiştir. Dönemin ekonomistlerinin Flaman ve İngiliz ekonomileri arasındaki farkı, temel faiz oranları üzerinden açıklamasının bunda etkisi vardır. HILL, 2015, s. 226-228.

3. BÖLÜM

TARIMSAL DEVRİM VE PARLAMENTO İLİŞKİSİ EKSENİNDE ÇİTLEME YASALARI, DEVLET HUKUKU VE YASAL DEĞİŞİM

3.1. GEÇ STUART DÖNEMİ GELİŞMELERİ VE TARIMDA DÖNÜŞÜM

3.1.1. 1688-1714 Geç Stuart Hanedanı Gelişmeleri ve Tarım-Sermaye İlişkileri

Politik ve anayasal sonuçları sıklıkla öne çıkarılmakla birlikte *Şanlı Devrim*'in sonrasında yaşanan gelişmelerin iktisadi bakımdan ve toprak sahipliği olgusu üzerinden açıklanmaya ihtiyaç duyduğu açıktır. Böyle bir açıklama girişimi ise öncelikli olarak ticari faaliyetlerdeki imtiyazların kaldırılmasından hareketle İngiliz dünyasında tekelleşmenin ihracat alanı başta olmak üzere sona erdirilme gerekçelerine odaklanmalıdır⁵³⁸. Ticari oluşumların, sermaye akışlarının ve göçlerin büyük değişim gösterdiği bir tarihsel atmosferde İngiliz örneği, dünya coğrafyasına yayılma sürecini belirli hâkim unsurlar üzerinden gerçekleştirmektedir. Bu unsurlar arasında din, dil, hukuk ve toprak işleme biçimlerinin yanı sıra devletin sınırlılığı ile temsili meclisler sayılmaktadır; ancak İngiliz yayılmacılığı denildiğinde belki de en önemli unsur serbestlik mefhumudur. Bu mefhum, İngiliz devletini başta Fransa olmak üzere Kıta Avrupası'ndaki rakiplerinin önüne geçiren bir ekonomik olgu olarak tarihte karşımıza çıkmaktadır⁵³⁹. Bu bağlamda krallık tarafından çıkarılan imtiyaz beratlarının parlamento ve mahkemeler nezdinde giderek hükümlerini yitirdiği bir ekonomik mücadele bu tarihsel aşamada göze çarpmaktadır. Krallık politikası karşısında *common law* ise *East India Company* ya da *Merchant Adventurers* gibi tekellerin ticari ayrıcalıklarının kaldırılması yönünde politik bir enstrüman olarak kullanılmıştır⁵⁴⁰.

⁵³⁸ HILL, 2016, s. 321-322.

⁵³⁹ FERGUSON, 2019, s. 21-23.

⁵⁴⁰ HILL, 2016, s. 322-323.

İlk olarak tekel temelli her politika, beraberinde tekeli olan ürünün fiyatını yükseltme ile satış kapasitesini düşürme olasılığını içerisinde barındırdığından ötürü bunu önleyebilmek için emperyal politikalara sahip devletler tarihsel süreçte sömürgelerden malı düşük maliyetle almak ve bu bölgelerde ekonomik zoru arttırmak yoluna gitmektedir. Bu doğrultuda sömürge pratiklerinin ve zora dayalı ticari kazancın mümkün olan en yüksek düzeyde elde edilmesi büyük bir zorunluluk arz etmektedir⁵⁴¹. Devrim sonrası kurulan Flaman-İngiliz ortaklığında Asya ticaretindeki kumpanyalar bakımından ticaret sahalarının paylaşımı ve paylaşım sonucunda İngiltere'nin yüne dayalı ticarete daha rahat hareket etme kabiliyetine ulaştığı bir döneme girilmiştir. Baharat ticaretinin Flamanlara bırakılması karşılığında İngilizler, dokuma ticaretini Hint menşeli patiska ve pamuklular üzerinden yürütmüşler ve kısa zaman içerisinde dokuma pazarı baharata dayanan ticareti geride bırakmayı başarmıştır⁵⁴². Bu yönden bakıldığında ülke ihracatının yarısına yakınının yünlü mamullerden sağlandığı bu dönemde yüne dayalı politikalar sebebiyle bu alandaki ticari ilişkilerin İngiliz yasalarında sürekli regüle edilmesi dikkat çekicidir. Yün ticareti için bir tehdit olan Hint pamukluları karşısında Doğu Hint Kumpanyası yoluyla ülkeye giren kumaşların 1700 yılında Parlamento tarafından getirilmesi yasaklanmış; ancak pamuklu yasağına karşın keten-pamuklu karışımları yasak kapsamının dışında bırakılarak *Lancashire* dokuma endüstrisi için yeni bir üretim imkânı doğmuştur⁵⁴³.

İngiliz dokuma ticaretinin buraya kadar temelde birkaç farklı evreden geçtiğini ifade etmek gerekmektedir. İlki XVII. yüzyıl başına dek Kuzey Avrupa'ya kumaş ihracının artışı iken ikinci dönem XVII. ortasına dek kumaşın kıtanın güneyine ağırlıklı olarak gönderilmesi sürecidir. Bu ticaret büyük oranda sömürgelerde tekel olma yarışının gerçekleştiği yüzyıl sonuna dek devam etmiş, 1700-1780 arasındaki dönemde ise sömürgelere ürün ihracı artmaya başlamıştır. Bu tarihten sonra İngiliz kumaş ihracatının pamuk endüstrisinin etkisiyle dünya pazarına doğru yayılım gösterdiğini ifade etmek olanaklıdır⁵⁴⁴. Buradan hareketle endüstrinin yatırım alanını genişletme ihtiyacı ve ticaret hacmini artırma isteği bu alanda endüstri sermayesinin önüne engel oluşturan

⁵⁴¹ DOBB, 1992, s. 188.

⁵⁴² FERGUSON, 2019, s. 46.

⁵⁴³ HEATON, 1995, s. 274-275.

⁵⁴⁴ HILL, 2015, s. 278.

tekelleşmenin kaldırılmasında ifadesini bulmaktadır; zira tekel haklarını savunan tüccarlar imalat ve ticaretten edinilen kârların ayrıcalıklı bir zümreye gitmesini savunurken bunun karşısında yatırım alanını genişletme ve sermayeye yeni olanaklar sağlama hususunda taleplere sahip iki ayrı kapitalist grup oluşmuş bulunmaktadır. Bu sebepten ötürü XVIII. yüzyıl başından itibaren endüstri alanını genişletme ihtiyacı doğrultusunda ülkedeki emek üretkenliğini artırma ve emekten tasarrufu önceleyen bir sistemin inşası yönünde politik tartışmalar artmıştır⁵⁴⁵.

Bu hususta meselenin bir diğer boyutu da tarımsal alanın bu ekonomik gelişmelerden etkilenmesinin ve mülkiyet üzerindeki değişimin toprak sahipliğine olan etkilerinin açıklanmasıdır. Tarımsal alanda arazinin kullanım ve işletme olanaklarının bu yüzyılın başından itibaren arazi mülkiyet hakkının mahiyetini değiştirdiğine işaret eden Hodgson, Devrim'in ardından arazi mülkiyetini temel alan değişikliklerle finansal gelişmelerin yakından bağlantılı olduğuna dikkat çekmektedir. Tarım işletmeciliğine bağlı yatırım ihtiyacı ve bu ihtiyaç karşısında mülklerin ne oranda teminat kapsamında kullanıldığı bilinmemekle beraber bu dönemde mülkiyet hakları ve mali düzenlemelere ilişkin değişikliklerin gerçekleştiği anlaşılmaktadır⁵⁴⁶. Bu doğrultuda 1692 yılındaki *Land Tax Act*, Fransız tehdidi karşısında arazi sahiplerine getirilen doğrudan bir yükümlülük olarak önem taşımaktadır. Bu yükümlülüklerde XIV. Louis'ye karşı kendi mali ayrıcalıklarını savunan ve vergilere direnç gösteren Fransız aristokrasisiyle karşılaştırıldığında İngiltere'de arazi sahiplerinin vergi ödemede isteklilik içerisinde hareket etmeleri dikkat çekici olmuştur⁵⁴⁷. Bu bakımdan dolaylı vergilerin İngiliz para politikasının sonucu olarak arttırılmasına karşılık toprak üzerindeki arazi vergisinin düşük tutulmasının bir devlet politikası şeklinde sürdürüldüğüne işaret etmek gereklidir. Arazi vergisini düşük tutma amacıyla malt, bira ve tuz gibi mamullerden alınan dolaylı vergileri yüksek şekilde vergilendirmek, XVIII. yüzyıl sonuna dek savaş zamanları haricinde mali bir politika

⁵⁴⁵ DOBB, 1992, s. 198-199.

⁵⁴⁶ HODGSON, 2016, s. 6.

⁵⁴⁷ SCOTT, 2006, s. 16. Fransa ve İngiltere'deki vergilendirme politikalarının toplumsal olarak farklı karşılıklar bulduğuna dikkat çeken Daunton, görece az vergi toplayabilen Fransız maliyesinin vergilerden kaynaklı huzursuzluğa son veremediğine ve bunun devrime yol açan başlıca etmenlerden biri olduğuna dikkat çekmektedir. Buna karşın halktan yüksek oranda vergi toplamayı başaran ve savaş harcamalarını bu vergiler yoluyla finanse eden İngiliz devleti, 1815 yılına gelindiğinde kıtadaki ilk vergi devleti olmayı başarmıştır. DAUNTON, Martin, "Şanlı Devrim'den Büyük Savaş'a İngiliz Vergilendirme Politikası", **Vergi Devletlerinin Yükselişi Alternatif Bir Dünya Tarihi 1500-1914**, (ed. Bartolomé Yun-Casallila, P. O'Brien, F. Comin Comin), (çev. N. Bulut), Selenge Yayınları, İstanbul, 2022, (s. 157-194), s. 157-159.

olarak kalıcılaşmış ve bu durum toprağa sermaye yatırımı yapan ailelerin toprak üzerindeki mülki ve idari hareket imkânlarını genişleterek kiracılar üzerindeki baskıyı arttırmalarına gerekçe olmuştur⁵⁴⁸. Bu yönüyle kırdaki iş gücü olarak hizmet eden nüfusun bu alanlardan göçünün toprakları işleyecek çiftçiler açısından kiracılık ilişkilerine büyük oranda etki ettiği söylenebilir. Örneğin İngiltere'deki *copyholder* toplulukları aksine Prusya'da *junker* kesim mülksüz kesimi çalıştırmak için uygun olanağa sahip durumdadır; ancak serflik ilişkilerinin geç bir tarihte çözüldüğü bu topraklarda alt tabakaları bu kesimin hizmetine uygun şekilde kırdaki tutmak geleneksel ekonomik düzenin devamlılığına olanak sağlamıştır⁵⁴⁹.

Bu değişimin toprak üzerindeki üretim ilişkilerine yansımalarının sonucu, Devrim'den sonraki yüz otuz yıllık dönemde İngiliz toprak sahiplerinin büyük çapta arazileri ele geçirmesi olmuştur; ancak toprak kullanımını üzerinden gerçekleştirilen uygulamalara dair asıl değişim sözleşmelerin süresine ilişkindir, büyük kiracı çiftçilere daha önce uzun yıllara dayanarak kiralanmış topraklar daha kısa sürelerle kiralanmaya başlanmıştır. Bu yönüyle kapitalist çiftçileri, arazilerinin kullanımını genellikle kâhyalara bırakan toprak sahiplerinin elindeki toprakları işleme girişimleri olan büyük kiracı çiftçiler olarak nitelendirmek yerindedir⁵⁵⁰. Bu tip çiftçiliğin hâkim olma haline gelmesi karşısında koyun otlatma amacıyla arazi birleştirme amacındaki toprak sahipleri ile otlaklara ulaşımı olan köylü aileleri arasındaki uzlaşmazlıklar ilk grup lehine sonuçlanmaya başlamıştır. XIX. yüzyıl ortasına dek giderek parlamentodaki çitleme işlemleriyle nihai bir sona erecek bu durum, kırsalda giderek daha çok küçük işletmecinin toprağına ve kamusal rezervlere doğru genişleyen toprak çevirmelerin, tarımsal değişimin merkezindeki hareket olarak kalmasına sebebiyet vermiştir⁵⁵¹.

1700 yılına gelindiğinde İngiliz toplumu hâlen çok büyük oranda kırsalda ikamet eden beş milyonun üzerinde bir nüfusa sahiptir. Bu sebeple XVIII. yüzyıl başında İngiliz

⁵⁴⁸ Parlatentonun 1710 yılında kabul ettiği yasaya göre bir bölge şövalyesi yılda en az altı yüz, bir kasabalı ise yılda en az üç yüz sterlin arazi gelinine sahip olmalıdır. HILL, 2015, s. 260-265.

⁵⁴⁹ DOBB, 1992, s. 218.

⁵⁵⁰ MOORE, 2016, s. 52-53.

⁵⁵¹ Toprak sahipleri ile köylüler arasındaki arazi paylaşımında uyuşmazlığı çözmekle görevli olan ve parlamentoların atadığı çitleme komiserlerinin küçük köylülere sıklıkla verimi daha düşük toprakları pay ettiğini de ifade etmek gerekir. MAZOYER / ROUDART, 2009, s. 350-352.

toplumu için tarımın karakteristik bir öneme sahip olması ve sermaye yatırımlarının tarımsal nüfusun iş beklentilerini doğrudan etkilemesi kuvvetle muhtemeldir. Toprakların yarısına yakını *gentry* toplulukların tasarrufu altındadır, bunun haricinde özel mülk olarak sahiplenilen verimli arazilere bakıldığında bu topraklarda toplam yüzölçümünün %20'si büyük toprak sahiplerinin, %25-30 oranı *yeoman* toplulukların hâkimiyetindedir ve kalan %5-10 oranında arazinin ise krallık ve kilise toprağı olarak elde tutulduğu tahmin edilmektedir⁵⁵². Öyle ki bu topraklar üzerinde iç pazarın gelişimi ve farklı kır-kent topluluklarının üretim alanındaki uzmanlaşmış faaliyetleri sayesinde XVIII. yüzyıl başında neredeyse toplumdaki her yurttaşın giderek kendi yaşam alanı dışında üretilen bir ya da birkaç tüketim ürününün nakdi şekilde alıcısı olabilmesi sağlanmıştır. Bir diğer ifadeyle gelinen aşamada hane halkının beslenme ve giyim açısından tüm ihtiyaçları kendi hanesinden karşılaması gerekmemektedir⁵⁵³. Sanayi sermayesine iç pazar olma sürecine giren ve kendisine yetemeyen köylülük, tüketim konusunda tüm gıda ve ürünlerin ücretini ödeyerek almak zorunluluğu altındadır ve kırdaki ev sanayisinin çöküşüyle bu değişimi ilişkili gören Marx'ın "*açıkta kalan kır nüfusu*" olarak ifade ettiği bu kesim, mülksüzleşme süreci dışında iç pazarın birer tüketicisine dönüşmüş durumdadır, öyle ki geçmiş dönemlerde iplik, keten bezi ve yünlü giysi üreticileri, gelinen noktada bu ürünlerin pazardaki alıcıları olmuştur⁵⁵⁴. Pazara yönelik tarımsal üretim gerçekleştirme problemi, aslen kapitalist gelişim içerisinde yönetime katılımı ile ilgili olan bir meseledir, bunu aşabilmek için bazı köylü toplulukları, kent pazarlarına yönelik üretim yaparak ekonomik sistemin bir ögesi olabilmiş ve bu ekonomik davranış farklılıkları sonucunda toprak sahibi sınıflar ile dış satım işinde çıkarları olan gruplar arasındaki ilişkiler dış satıma yönelik tarımı ortaya çıkarmıştır. Bu zorunlu gidişat, içerisinde koyun otlatma faaliyetleri, çitlemelere yol açarak kırsal bölgeleri kapsamına alırken koyun yetiştiren gruplar da yünü kırsaldan toplayarak ülke içi ve dışına pazarlayacak kent organizasyonlarına şiddetle ihtiyaç duymuştur⁵⁵⁵.

⁵⁵² HOPPIT, Julian, **A Land of Liberty England 1689-1727**, Oxford University Press, New York, 2010, s. 347-349. İngiliz tahtı ile İspanya İmparatorluğu arasında yönetim yapılarındaki farkların deniz ötesi topraklardan gelen zenginliğin ülkede içi paylaşımına farklı şekillerde etkide bulunması dikkat çekicidir. İngiliz tahtının sınırlı bir erke sahip olması ve parlamentonun kralı sınırlandırmasının servetin görece daha geniş bir temele yayılmasına yol açtığını ifade eden Ferguson, ülkedeki vergilendirme anlayışının da burada önemli bir unsur olduğunu vurgulamaktadır. FERGUSON, **2019**, s. 30.

⁵⁵³ HILL, **2016**, s. 326.

⁵⁵⁴ MARX, **2015**, s. 708-710.

⁵⁵⁵ MOORE, **2018**, s. 492-493.

Bu bakımdan 1640 ve 1688 gibi iki tarihsel uğrak sonrası kapitalist üretime geçişi en iyi vurgulayan nokta, ülke çapında piyasa ilkesinin kurumsallaşması ve bu ilkenin yerleşmesini engelleyen tıkanıklıkların bu devrimlerle büyük oranda açılmış olmasıdır. Elbette tarımda kapitalist üretim ilişkileri başlamadan önce de piyasa bulunmaktadır; ancak monarşi, kilise ve toprak aristokrasisi hâkimiyetindeki serflik ilişkileri, ticari imtiyazlar, keyfi vergilendirme ve dini kurumlara ait ayrıcalıkların kalkmasıyla ekonomik dönüşüm gerçekleşebilme olanağı bulmuştur⁵⁵⁶. Tüm bunların yanında 1688'in çalışmayla ilgili bir diğer önemi, İngiltere'de hukuksal ilişkilerin ve bir bütün olarak yargı düzeninin tüm ilke ve değerleriyle “*hukuksal liberalizm*” olarak ifade edilebilecek bir yöne doğru kazandığı ivmede bir milat niteliğinde olmasıdır. Bu milat, ekonomik düzende yaşam hakkının yanında mülkiyet hakkının özgür irade sahibi yurttaşlar arasında devrini güvence altına alan sözleşme özgürlüğü başta olmak üzere belirli hak ve özgürlükleri zorunlu olarak kabul etmekten geçmektedir⁵⁵⁷. Konuyla ilgili olarak Hill, 1690 sonrası hukukun modernleştirilmesi sürecinde yasalarda özel mülkiyeti korumak yönünde daha sert önlemlere gidildiğini ve meselenin mülk sahipliğinin lehine ve alıcıların elini kuvvetlendirecek biçimde yorumlanmaya başladığını vurgulamaktadır⁵⁵⁸.

Stuartlar'ın son yıllarında İngiltere'nin kıtadaki hâkim güçlerden biri haline gelmesine yol açan 1707 tarihli İngiliz-İskoç birleşmesi olarak anılan “*Parlamento Birliği*”nin de bu döneme ait gelişmelerde önemli olduğunun üzerinde durmak gerekmektedir. Birleşme sonucunda İskoçya'yı ilhak eden İngiltere, başta deniz gücünde olmak üzere küresel üstünlük mücadelesinde gelişme kat edeceği bu olay sonucunda “*Büyük Britanya Birleşik Krallığı*” (*Kingdom of Great Britain*) olarak yeni bir yapı kazanmış ve krallık yüzyıl ortasında bünyesine İrlanda, Amerikan plantasyonları, Doğu Hint Adaları ve Afrika sömürgelerini de dahil edeceği bir idari örgütlenmeye doğru evrilmiştir⁵⁵⁹. Kralcılığın muhalefetine rağmen gerçekleşen bu değişim sonucunda iki parlamentonun tek monark

⁵⁵⁶ Bu dönüşüme Atlantik ekonomisinin Akdeniz ekonomisine üstünlük sağlaması ve denizaşırı yağma yoluyla kıtaya yayılan zenginleşmeyi ayrıca eklemek gerekmektedir. ÜŞÜR, 1990, s. 164-165.

⁵⁵⁷ AKMAN, Şefik Taylan, “Feodalizmden Kapitalizme Geçiş Sürecinde İngiltere’de Hukukî Düzeninin Kuruluşu ve İktidarın Paylaşımı”, *GSÜHFD*, Yıl: 2020, Cilt: 20, Sayı:1, (s. 151-237), s. 228-229.

⁵⁵⁸ HILL, 2016, s. 352-353.

⁵⁵⁹ FERGUSON, 2019, s. 50-51. İngiltere olarak ifade edilen ve dört ülkenin birleşmesinden ötürü bu ismi alan ülke aslen *Büyük Britanya ve Kuzey İrlanda Birleşik Krallığı*'dir. Bu ülkeler arasında ilk birleşenler 1707 yılında İngiltere, Galler ve İskoçya olmuştur. Bu birleşmeye 1800 yılında İrlanda da eklenerek Birleşik Krallık adının alınmasına neden olmuştur. İrlanda'nın 1921 yılında bölünmesiyle bugünkü Birleşik Krallık güncel sınırlarına ulaşacaktır. KARASU, 2009, s. 169-170

altında yönetimleri birleştirilmiştir. İrlanda ve İskoç toplulukların kültürel bütünlüğünü hedeflerken tarımsal olarak İskoç verimli arazilerine ulaşma olanağı da sağlayan “*Acts of Union with Scotland*” isimli yasa, I. James ile artan İngiliz-İskoç ilişkilerinin Stuart Hanedanı’nın son yıllarında yeni bir mahiyette tezahür etmesi bakımından önemlidir⁵⁶⁰. Glasgow’u *Birleşik Krallık*’ın temel limanlarından biri haline getiren bu birleşme, serbest ticaret bölgesini genişleterek denizaşırı ticaretin etkisiyle yüzyıl sonunda ülkenin ihracat hacmini üç katına ulaştırmıştır⁵⁶¹. Diğer bir ifadeyle Britanya üzerinde İngiliz üstünlüğü, bağımsızlıklarını sürdüren diğer devletler ile onların topraklarından sağlanmış ekonomik faydalar üzerinden büyük oranda şekillenerek hegemonik konumuna bu dönemde ulaşmayı başarmıştır.

3.1.2. XVIII. Yüzyıl İngiliz Tarımında Yasal Değişiklikler ve 1723 Tarihli *The Black Act*

Birinci Tarım Devrimi ile yaygınlaşan tarım tipleri, ikinci bölümde bir kısmına yer verildiği şekilde ticaret ve endüstri alanlarındaki ilerlemeyle birlikte toprakların yeniden düzenlenmesi ve tarımsal alana sermaye yatırımı gibi değişikliklerin önüne engel olarak çıkan feodal ya da korporatist nitelikteki uygulamaların kaldırılmasıyla yaygınlık kazanmıştır⁵⁶². Bu yönüyle XVIII. yüzyıl, büyük ve küçük toprak sahiplerinin işletme kapasitesi ve sermaye yatırım teknikleri bakımından aralarındaki farkın açıldığı bir dönemdir. Bu dönem, yeni arazilerin tarıma kazandırılmasıyla giderek büyük toprak sahiplerinin siyasi alanda kendi avantajlarına uygun düzenlemeler getirmesi ve çitlemeler yoluyla küçük toprak sahipliğinin giderek daha az sürdürülme olanağı kalmasıyla doğrudan bağlantılıdır⁵⁶³.

Kent ve kasabalarda ticari ilişkilerin gelişmesinin bir diğer yansıması da toprak sahipleri veya lordların bu ilişkilere girebilmek için nakdi ödemelere daha fazla gereksinim duymalarıdır. Bu gereksinim kıtada İngiliz, Fransız ve Doğu Avrupa olmak üzere üç farklı tipte gelişme imkânı bulmuştur. Köylülerin serfliğin çözülmesi sonrası ticari

⁵⁶⁰ PITTOCK, 1997, s. 31-33.

⁵⁶¹ HILL, 2015, s. 267-270.

⁵⁶² MAZOYER / ROUDART, 2016, s. 324-325.

⁵⁶³ HILL, 2016, s. 329-331.

çiftçiliğe geçmesiyle diğerlerinden ayrılabilen İngiliz tarımı karşısında Fransız toprak sahipleri köylüleri toprağın fiili sahibi konumunda bırakarak aldıkları aynı karşılığı pazarda satma yoluna gitmişlerdir; buna karşın Doğu Avrupa’da başta *junker*’ler olmak üzere mevcut çözüm, tahıl ithalatı için özgür köylülüğü serfleştirmek ve malikâne sistemine geri dönmek olmuştur⁵⁶⁴. Bu yönüyle tarım ve köylülük meselesinin teknik temelli yaklaşım ve açıklamaların ötesinde tarihsel ve sosyolojik etkenlerin ağırlığıyla değişim gösterdiğini söylemek daha yerindedir; zira İngiliz tarım tipindeki geniş ölçekte kapitalist çiftlik modeli uzun vadede sermaye birikimi, iş gücü pazarı, iç pazarın oluşumu veya toprakların organizasyonu gibi birçok kapitalist gelişim gerekliliğini sağlayarak hedefine ulaşmıştır. Kiracı çiftçilerden gelen rant gelirlerini sürekli arttırmak amacıyla toprak sahipleri, kolektif bir bilinçle hareket etmemiş olsalar da bir yandan küçük köylülüğün mülksüzleşmesine diğer yandan borçlarını çevirebilen iyi kiracılara dayanmışlardır⁵⁶⁵. Bu hususta toplumsal sınıfların arasındaki mücadele sonucunda parlamenter demokrasinin kırsal kökenleriyle ilgili çağdaş toplumun yolunu açan temel öge, büyük oranda tarım kesiminin denetim altına alınması ile ilişkili bir meseledir. Çalışma boyunca görüldüğü üzere, kırdaki üreticinin veya kente gelen işçi sınıfının disipline edilmesiyle ilintili biçimde ilerleyen bu süreç, tarım kesiminde başta köylüler olmak üzere şiddet odakları üzerinde hâkimiyet sağlamanın demokratik topluma geçişin anahtarı olduğunu göstermektedir. Bu değişimde köylü pazara dönük bir çiftçiye dönüşür iken aristokrasi ise tarımsal kapitalist değişim ve demokratik dönüşümün başat ögesi haline gelmiş, burjuva devrimine karşı çıkanlar ise uzun bir süreç sonunda ortadan kaldırılmıştır⁵⁶⁶.

Toprağın verimliliği bizatihi toplumsal üretim ilişkileriyle ilintili bir meseledir. Tarımın yoğunlaştırılması ise esasen aynı arazi üzerinde harcanan sermayeye ek sermaye yatırımı yapılmasıyla olanaklı bir husustur. Bunun için makineleşme oranının artışı, gübrelemede yeni yöntemlerin kullanımı ve iyi mahsul için daha nitelikli tohumlama gibi belirli tedbirlere başvurulması toprağın verimi yükseltilmektedir. Bu durum, tarım tekniği açısından bakıldığında toprağın doğal verimliliğiyle karıştırılmaması gereken, “*toprağın*

⁵⁶⁴ MOORE, 2018, s. 495.

⁵⁶⁵ KAYMAK, Muammer, “Tarımsal Kapitalist Dönüşümün Klasik Modeli: İlkel Birikimden Tarımsal Kapitalizme İngiliz Tarımı”, **Toplum ve Hekim Dergisi**, Yıl: 2010, Cilt 25, Sayı: 2, (s. 85-102), s. 99-100.

⁵⁶⁶ MOORE, 2016, s. 498.

iktisadi verimliliği” ile ilgili bir nitelendirme⁵⁶⁷. İşte toprağın iktisadi verimliliğinin değişimi de kırsal alana gelen sermaye yatırımı ve artan nüfus karşısında toplumsal üretim ilişkilerinin ticari ihtiyaçlar yönünde başkalaşmasıyla doğrudan ilgili bir meseledir. Schickele’nin de ifade ettiği üzere ticari girişimlerin diğer örneklerle karşılaştırıldığında sermayeye daha çok ihtiyaç duyduğunu ve bunun modern tarımsal tekniklere geçişi mecbur kıldığını burada belirtmek gerekir. Bu bakımdan endüstriyel gelişime büyük bir katkı vermesi mümkün sermaye yatırımlarının kendisini endüstriyel alanda yollar, nakliye, pazarlama olanakları gibi yeniliklerle gösterdiğini söylemek mümkündür⁵⁶⁸. Örneğin XVII. yüzyılda bir kısım büyük toprak sahibinin isteğiyle Flaman mühendis Cornelius Vermuyden öncülüğünde başta Doğu İngiltere topraklarında drenaja hız verilmesi toprağın verimliliğini oldukça arttırmış ve sulak alanlardan faydalanan balıkçıların direnişine karşılık ülkedeki bataklık alanların tarıma kazandırılması sürecini hızlandırmıştır. Bunun gibi girişimler sonucunda XVIII. yüzyıl ortasında yaklaşık 750 bin *acre* toprağın drenajı tamamlanmış ve buğday üretiminden alınan mahsulde büyük bir artış yaşanmıştır⁵⁶⁹.

Bu yönüyle İngiliz tarımının nasıl bir yönde değişim gösterdiği dört ana unsur üzerinden açıklanabilir. Wolf’e göre bunlar sırasıyla tarımsal faaliyetlerin yeni toprak işleme ve toprak çevirme işlemleriyle oran ve alan olarak genişleyerek büyük işletmeler haline dönüşmesi, kıtadan gelen yeni yöntemlerle çiftçiliğin hız kazanması, kıtadaki yerleşik pratiklerin aksine tüccarların toprak edinme serbestliğine sahip olmaları ve bundan dolayı toprak sahibi aristokrat ailelerle etkileşimlerin artmasıdır. Ayrıca köylülerin kullandığı alanların kiralık arazilere dönüşmesi ve bu arazilerin varlıklı kimselere kiralanmasının da aristokrasinin gücünü zayıflatarak taşradaki küçük toprak sahiplerine yeni olanaklar sağladığının önemli olduğu ifade edilmelidir⁵⁷⁰. Buna karşılık XVIII. yüzyıl sonunda dahi kırsal alanda malikânelerin varlıklarını sürdürmesi sebebiyle köylüler ile toprak sahipleri arasındaki ilişkilerden hareketle feodal zihniyetin politik mevcudiyetini koruduğunu söylemek mümkündür; ancak karakteristik manor sistemi ekonomik anlamda tarımsal

⁵⁶⁷ HOELL, 1975, s. 36.

⁵⁶⁸ SCHICKELE, Rainer, **Agrarian Revolution and Economic Progress A Primer for Development**, Praeger Publishers, New York, 1969, s. 76-78.

⁵⁶⁹ HEATON, 1995, s. 278.

⁵⁷⁰ WOLF, Eric R., **Avrupa ve Tarihsiz Halklar**, (çev. H. Çalışkan), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2019, s. 369-371.

dönüşümün bir birimi olmaktan çıktığından ötürü giderek bu malikâneler kira toplayıcı yapılara dönüşmüştür⁵⁷¹.

Tarımsal reform kavramı oldukça geniş bir kapsama sahip olmakla birlikte literatürde bu ifadeden sıklıkla bölgedeki sorumlu siyasi otorite tarafından küçük toprak sahiplerine arazinin yeniden tahsisi ve buna yönelik gerçekleştirilen idari düzenlemeler anlaşılmaktadır. Buradan hareketle tarımsal reform kavramı, kendi içerisinde toprak bölüşümü uygulamalarının yanında toprak dağılımına ilişkin yasalar başta olmak üzere üretimi teşvik etme pratikleri, arazi vergileri, kira düzenlemeleri ve ücretli emeğe ilişkin yasalarla, yeni yerleşim yerlerinin oluşumu gibi meseleleri içerisinde barındırmaktadır⁵⁷². Bu hususta görüldüğü üzere toprak üzerinde salt hukukî bakımdan mülkiyet sahipliği, rant getirici bir nitelik arz etmemektedir; ancak tarımsal alandan gelen ürünlere karşı talebin artışı nüfusa yetecek oranda verim alınamayan tarımsal ürünün pazardaki fiyatını üretim fiyatının üzerine çıkartmaktadır, bunun sonucu toprağı işleyenlerin talebi o fiyattan karşılamak için az verimli toprakları kiralayarak toprak sahibine kira bedeli ödemeye başlamasıdır ki bu mutlak rant olarak adlandırılır ve bu yönüyle mutlak rant özel mülkiyetten ayrılamaz, bizatihi onun sonucudur⁵⁷³. Bu bakımdan XVIII. yüzyılı, büyük toprak sahipleriyle geniş ekilebilir arazileri kiralama gücü olan kimselerin toplumsal ve politik alanda nüfuz kazandığı bir dönem olarak tespit etmek gerekir. Fransa'yla başlayan savaşın da etkisiyle vergilerin ve faiz haddinin hızla yükselmesi, toprakla ilk elden ilgilenmekle birlikte gelirini bu artışa uygun olarak arttıramayan *gentry* ve çiftçilerin topraklarının bu toprakların kirasından düzenli gelir elde etmek isteyen politikacı ve hukukçu toplulukların eline geçmesiyle sonuçlanmıştır. İngiliz toplumunda topraklar üzerinde deneysel girişimlerde bulunmak yerine “*pasif rentier*” olarak işlev görerek kiracılarının ödediği kiradan geçinen bu sınıfın sıklıkla politik imtiyaz kazanma amacıyla toprak alımı yaptığı bilinmektedir⁵⁷⁴. Bu yönüyle mülkiyetin en büyük oğula

⁵⁷¹ HOBBSAWM, 2016, s. 25-26.

⁵⁷² COHEN, S. Ibrahim, **Agrarian Structures and Agrarian Reforms Exercises in Development Theory and Policy**, Springer, New York, 1978, s. 23-24.

⁵⁷³ HOELL, 1975, s. 41-42.

⁵⁷⁴ HEATON, 1995, s. 278-279. Hoell'in ifade ettiği gibi kapitalist toprak rantının ortaya çıkış biçimi toprağın toprak sahipleri ile kapitalist kiracılar arasındaki kiraya dayalı kullanımından kaynaklanmaktadır. Bu ilişkilerde kullanım, süre ve kira bedeli sözleşmenin esasını oluşturur; ancak kira bedeli burada içerdiği sabit sermaye, aşınma payı ve faiz gibi kalemlerle kapitalist toprak rantından fazlasını barındırmaktadır. Toprak sahibinin sözleşme ilişkisindeki güçlü rolünü, kiracı toprak üzerindeki işçilerin ücretlerini düşürerek dengelemeye çalışmaktadır. HOELL, 1975, s. 53-55.

bırakılmasını öngören büyük evlat kuralı ile mirasçıların mülk satmasını yasaklayan mirasçılık kuralları, büyük toprak sahiplerinin elini kuvvetlendirirken, devlet arazilerinin özel mülkiyete geçirilmesi ve arazi vergilerinin yüksekliği ülkedeki küçük özgür çiftçiliğin yok olmaya yüz tutmasının başlıca nedeni olmuştur. Gerekli sermaye yatırımlarını yapamayan özgür çiftçiler ise daha iyi sermaye kaynaklarına sahip büyük arazilerin kiracılarıyla rekabet edemeyerek tarih sahnesinden çekilmişlerdir⁵⁷⁵.

Tarımsal devrimde kullanılan ileri tekniklerin yalnızca sermaye birikimine dayanmadığını, belirli bir bilgi birikimine sahip tarımsal alanda faaliyet gösteren büyük toprak sahipleri arasındaki “önder çiftçi”lerin yeni teknikleri üretime dahil etmesiyle olanaklı olduğunu burada tekrar ifade etmek gerekir. Toprağın nadas yerine sürekli kullanımını önceleyen ekim yöntemlerinin tarımsal artığı fazlaştırdığı bir ortamda sanayi ve kentleşme olgusu da bu artığın değerlendirileceği ekonomik koşulları oluşturarak köy ile kent arasındaki karşılıklı bağımlılığı arttırmıştır⁵⁷⁶. Ayrıca Birinci Tarım Devrimi sürecinde kırsal üreticiler üzerinde sürekli artan bir baskı söz konusudur. Bu yeni sistemi uygulayan üreticilere karşı her mevsim dayatılan belirli zorunluluklar vardır, toprağın sürülmesinden tapan çekmeye, pancar ekiminden kuru ot elde etmeye dek birçok mevsimlik işin bir zorunluluk olduğu bu yeni sistem artık ağaç budama, arazi bakımı ve çit onarımı gibi yeni angaryaları gerektirmektedir. Böylece bir “*putter-utter*” ile çalışan çiftçi ailesine yün eğirme ve dokuma gibi farklı işlerin yetiştirilmesi için oldukça az zaman kalmaktadır⁵⁷⁷.

⁵⁷⁵ HILL, 2015, s. 318-319. Tarımdaki ekonomik değişimin ve yeni tarım tekniklerinin yaygınlaşmasının güvensizlik ortamı oluşturduğu İngiliz örneğine benzer şekilde XVIII. yüzyıl İrlanda kırsalında benzer tarımsal protesto hareketleri gerçekleştiğini ifade eden Kearney’e göre bu tip hareketler sıklıkla piyasa baskısı altındaki küçük çiftçinin mevcut arazi payının azalması veya tamamen yok olmasıyla ilişkili hareketlerdir. İrlanda’da pazarın baskılarına tepki olarak 1760’larda ortaya çıkan “*Whiteboys*” hareketi ve onu takip eden “*Rightboys*” hareketi temelde ucuz işçilik, kira artışı gibi hususlarda ve toprakların yabancı kimseler tarafından satın alınmasına karşı oluşumlar olarak dikkat çekicidirler. KEARNEY, 2015, s. 204.

⁵⁷⁶ ŞAHİNÖZ, 2011, s. 156-157.

⁵⁷⁷ MAZOYER / ROUDART, 2016, s. 338. Tarımsal kapitalizme geçiş sürecinde piyasa ekonomisi geçimlik ekonominin yerini alırken piyasanın gereksinimleriyle köylü ailelerinin toplumsal gereksinimleri çoğu kez çatışmıştır Toprağı işleyerek geçimini sağlamayı hedefleyen köylü aileleri, tarım dışı gereksinimlerini karşılamak için giderek üretim ve tüketim tarzlarında değişikliğe gitmek zorunda kalmış ve bu ailelerin, kapitalist piyasa dinamikleri bakımından talep, fiyat, faiz, kira gibi kalemler yönünden piyasayı sürekli gözleme ve kâr artırma arayışında olmaları gerekmiştir. ŞAHİNÖZ, 2011, s. 132-134.

Bu dönemdeki çitlemelere yönelik propagandanın karakteristik olarak sıklıkla kira getirisi ve daha yüksek verim üzerinden kurulmuş olduğuna işaret eden Thompson, İngiliz tarımsal gelişiminin temel dinamiğinin arkasında metruk arazileri ekime açma girişimlerinin değil, daha yüksek kâr elde etmek arzusunun yattığını ifade etmektedir. Bu noktada edinilen yüksek rantlar ise nihayetinde maddi çıkarların ideolojik bir kılıfa bürünmesiyle birlikte zenginleşen çiftçi ailelerinin hak taleplerine sebebiyet vermiştir. Ortak topraklardan emekçileri çıkarmak, şahsi mülklerden kiracıları atmak, çalışanları tamamen kendine bağımlı kılmak ve bu topraklardan çıkarları olan ailelerin kazançlarını kesmek giderek bu yeni zengin çiftçiliğin temel politikası olarak belirmiştir⁵⁷⁸. Bu zengin çiftçiliğin kırsal endüstrinin kent endüstrisi karşısında gerilemesi ve toprak temelli politikaların sonuçlarından büyük oranda faydalandığını söylemek gerekir. Böyle bir hareketlilik sonucunda XVIII. yüzyılda endüstri kentlerinden gelen ücret vaadi ile yerlerinden edilen kesimlerin bu bölgelere göçü, bu toplulukların arkada bıraktıkları kolektif çalışma ve ortak mülkiyete dayalı pratiklerin ağırlıkta olduğu köy ekonomisinin çökmesine sebep olmuştur⁵⁷⁹. Buna karşılık ortak toprakların herkes tarafından eşit şekilde paylaşıldığına yönelik argümanların birer mitten ibaret olduğu ve tarım tarihinde hiçbir zaman toprak kullanım hakları bakımından iş birliği temelli gerçek anlamda bir ortak mülkiyet düzeni kurulmadığı da ifade edilmektedir. Bu görüşe göre orta malı olarak tarif edilen açık alanların işlenmesi ya da işletilmesi süreci, farklı ülke koşullarında kolektif zorunluluklar taşımakla beraber ortak bir sürecin sonucu olmaktan çok bireysel temelde gelişmiş uygulamalardır ve dağılım olarak eşitsizdir. Kolektif zorunlulukların gerilediği ve toprağın özel kullanımının serbestleştiği aşamada kökeni eski dönemlere dayanan tarımsal bireycilik gelişmiş ve yeni faaliyetlerin ön koşulları oluşmaya başlamıştır⁵⁸⁰.

⁵⁷⁸ THOMPSON, 2015, s. 276-277.

⁵⁷⁹ THOMPSON, 2015, s. 540-541.

⁵⁸⁰ MAZOYER / ROUDART, 2016, s. 348-349. Macfarlane'in dikkat çektiği üzere geleneksel köylü aileleri arasında başta demografik nedenler olmak üzere belirli durumlarında küçük toprakların satışı yoluna başvurulabilmektedir; ancak tipik olarak bir köylü toplumunda piyasaya en nadir olarak sunulan şey, toprağın bizzat kendisidir. Bu bakımdan toprağın nesneleştiği ve mal olarak görüldüğü piyasa sistemlerini köy toplumlarında tespit etmek olası değildir; zira hareketli bir arazi piyasası ile geleneksel arazi sahipliği yoluyla tasarrufunda tuttuğu toprağı kuşaklar boyunca işleyen ailelerin mevcudiyeti bir arada sürdürülebilir değildir. MACFARLANE, 2021, s. 57-59.

Ortaçağ'da birbiriyle komşu toplulukların ormanlık alanların yakınındaki tarımsal alanları ve doğal kaynaklarını nasıl kullandıkları konusundaki yaygın kanı, bu tarihsel dönemde yerleşime açık son derece geniş toprakların ve av hayvanlarıyla dolu geniş ormanların olduğu, bundan dolayı da herkese yetecek orandaki doğal zenginlikleri yasal olarak düzenlemeye gerek olmadığı yönündedir; ancak kırsal ekonominin hâkim konumda olduğu kıta toprakları açısından arazilerden elde edilen hasat verimliliğindeki düşüklük, besi hayvanlarının ihtiyacı karşılamaması ve tarımsal tekniklerdeki düzeyin yetersizliği daha o zamanda toprakları işleyen toplumsal sınıflar açısından birçok hukukî sınırın çizilmesini gerektirmiştir⁵⁸¹. Bu bakımdan tarım ile hayvancılığa dair gereksinimleri karşılamak için toprak düzleştirme ve arazi genişletme amacındaki girişimci kesimlerin ormanlık alanlara yönelik talepleri artmış ve popülasyonun artışı belirli yasal düzenlemelerin alınmasına neden olmuştur. Köylülerin ormandan yararlanma haklarının kısıtlandığı ve bunun ormanlık alana en yakın köy toplulukları üzerinden başladığı bir ortamda, XVI. yüzyıldan XVIII. yüzyıla ormanlık alanların azalması, herkesin sırası geldiğinde özgürce faydalanabildiği baltalık orman alanları kullanma durumundan sınırlı bir ağaç kesme hakkına geçilmesini gerektirmiştir⁵⁸².

Konuyla ilgili önemli bir husus da ormanlık alanlar için mücadelenin, avlanma ve av hakları bağlamında gerçekleşmesidir; zira İngiliz tarihinde toprak zenginleri arasında avlanma, aristokrasi için giderek artan bir öneme sahip olmuştur. Ormanlık bölgelerde veya avlakların yoğun olduğu arazilerde aristokratlar tarafından oynanan ördek, tavşan veya keklik avlama oyunları *gentry* topluluklarına bu topraklar üzerinde giderek etkin bir hâkimiyet kurma imkânı sağlamıştır⁵⁸³. Örneğin geyik, tilki, keklik, sülün ve orman tavuğu gibi hayvanların avlanma faaliyetlerindeki artış ve av hukuku (*game law*) üzerindeki düzenlemeler, sıklıkla arazi ile toplumsal düzen arasındaki ilişkilerin yeniden değerlendirilmesi yönünde karşılık bulmuştur. Bu yönüyle avlanma merakı, yeni zenginlerin statü arayışlarının bir sonucu olduğu kadar büyük toprak sahiplerinin metruk veya kıraç durumda olmalarından ötürü işleyemediği arazilerinden gelir elde etme arayışlarının bir sonucudur⁵⁸⁴. Bu doğrultuda toprak kapatma faaliyetlerini büyük oranda

⁵⁸¹ MODZELEWSKI, 2011, s. 235-236.

⁵⁸² MAZOYER / ROUDART, 2016, s. 287-288.

⁵⁸³ HOPPIT, 2010, s. 380-381.

⁵⁸⁴ NAIL, Sylvie, *Forest Policies and Social Change in England*, Springer, Berlin, 2008, s. 15.

görenekler, tarımsal uygulamalar ve hükümet politikalarının yoğun biçimde kesiştiği bir alan üzerinden açıklayan Thompson'a göre otlakları ortak kullanma gibi birçok uygulama bakımından İngiltere toprakları yerel hukuk (*lex loci*) ile merkezi hukuk (*common law*) arasındaki katı düzenlemelerin bir birleşimine sahiptir. Tarihsel süreçte lordun yargı yetkisinde olan ve kısmen köye özgü göreneklerle düzenlenen bu alana karşın ormanın sahibinin kim olduğu konusu ise sürekli bir belirsizlik içerisindedir⁵⁸⁵.

Bu dönemin ünlü istatistikçilerinden *Gregory King* tarafından 39 milyon metrekeare olarak hesaplanan İngiliz ve Galler topraklarının 11 milyonunun ekilebilir arazi, 10 milyon kadarının çayır ve otlak olarak değerlendirildiğini burada ifade etmek gerekir. Kalan arazilere bakıldığında 3 milyon *acre* kadar ağaçlık ve kuru, 3 milyon dolaylarında orman, park ve mera bulunmaktadır. Kalan araziler ise yerleşim yerleri, bahçeler, sulak alanlar ve ulaşım noktaları olarak yer kaplamaktadır. Kalan topraklar ise çorak topraklar, bozkır ve engebeli arazilerden oluşmaktadır⁵⁸⁶. Bu hususta İngiliz coğrafyasında önemli bir oranda alanı kapsayan orman, mera ve köy arazilerine karşı artan devlet müdahaleleri, XVIII. yüzyılda giderek yasal nitelik kazanmaya başlamıştır. Krallığa ait ormanların çitle çevrilmeleri doğrudan İngiliz orman köylülerinin zilyetlik haklarına müdahale edilmesiyle sonuçlanmış, bununla birlikte *Whig* Hükümetinin icraatlarından biri de yakacak için ormanlardan odun kesilmesi, nehirlere yakın köylerde avlanma yasaklarının getirilmesi olmuştur. 1723'te çıkarılan “*The Black Act*” Güney İngiltere’de o tarihe dek suç kapsamının dışında tutulan elliye yakın eylemi suç olarak nitelemesiyle son derece dikkat çekicidir⁵⁸⁷.

Yasa, ormandaki kızıl ve alageyikleri yaralamak ya da avlamak ile izinsiz şekilde balık, porsuk ve tavşanlarla beslenen ya da bunlardan geçim sağlayan kişileri suçlu olarak

⁵⁸⁵ THOMPSON, Edward Palmer, **Avam ve Görenek İngiltere’de Geleneksel Popüler Kültür Üzerine Araştırmalar**, (çev. U. Kocabaşoğlu), Birikim Yayınları, İstanbul, 2016, s. 135-139.

⁵⁸⁶ HOPPIT, 2010, s. 347. Engels, İngiltere’de büyük toprak sahipleri ile tarım işçileri arasındaki temel tarımsal birim olan büyük çaplı tarım işletmelerinin aksine Galler’de küçük arazide yapılan çiftçiliğin arttığına ve ortakçılar grubunun giderek ortadan kalktığına dikkati çekmektedir. ENGELS, 2013, s. 264-265.

⁵⁸⁷ BERCÉ, 2003, s. 289-290. Thompson, yoksulların ormanlar üzerinde başta yakacak odun kesme veya çalı çırpı toplama gibi geçmişten beri kullandıkları haklarının tanındığı yerlerde lordların belirli engeller çıkardığına işaret etmektedir. Diğer bir deyişle hak tanınsa dahi hakkın uygulanmasında çeşitli zorluklar çıkarılmaktadır. THOMPSON, 2016, s. 29.

addetmektedir. Daha sonraki suçlar ise balık göletlerine zarar vermek, kötü niyetle bu alanlardaki sığırları yaralamak, bahçe, fidanlık, bağları harap etmek, otluk alanlar, ağıllar ile evlerde ateş yakmak ve bu bölgelerdeki kimselere ateş etmektir. Bu durumdaki kimselerin yerel meclisler tarafından yakalanarak suçlu bulunması ve başka bir yargılama olmadan ölüm cezasına mahkûm edilmeleri emredilmiştir⁵⁸⁸. Bu yönüyle *The Black Act*, temelleri Norman döneme kadar giden ve köylülerin ortak alanlarda, otlaklarda, ormanlarda avlanma geleneğinin devamı niteliğindeki tüm pratiklerine engel olmayı amaçlayan bir yasal düzenleme olarak çıkarılmıştır. Yaygın olarak *Windsor Ormanları* ile *Hampshire* etrafında gerçekleşen bu uygulamalara karşı örgütlenen ve yüzleri siyaha boyanan kişilerce gerçekleşen Siyah Hareket ise avlanma ile ağaç kesme başta olmak üzere bir dizi eylemin merkezi otorite tarafından yasaklanmasına karşı geliştirilmiş bir örgütlenmedir⁵⁸⁹. Sonuç olarak bu düzenlemenin XVIII. yüzyıl İngilteresi'nde kırsal toplulukların geçimlik olarak doğal kaynaklardan faydalanmaları ya da kaynaklara ulaşımalarının kesilmesi bakımından oldukça kritik evrede getirilmiş bir yasal düzenleme olduğu açıktır.

3.1.3. Tarımsal Çalışma ve Hukukun Kesişimi: Yasa ve Görenek İkilemi

1841 yılında Marx'ın *Reinische Zeitung* gazetesindeki “*Debatten über Das Holzdiebstahls-gesetz*” isimli kısa çalışmasında geliştirdiği tezlerin o dönem çıkarılan Odun Hırsızlığı Kanunu'na ve yoksul toplulukların adalete erişimlerinde devlet, mülkiyet ve geleneklerin yeri tartışmasına önemli bir katkısı bulunmaktadır. *Renanya Dieti* olarak ifade edilen ve ormandaki odun, çalı ya da yongayı toplayarak geçimlerini sağlayan kimselerin ilgili eylemlerine karşı hapis, tazminat ve angarya öngören bu düzenleme, Prusya toplumunda ekonomik kaynakların kime ait olduğu hususunda özel mülkiyete dayalı tasarrufu öne çıkaran dönüşümü göstermesi açısından dikkate değerdir. Diğer bir ifadeyle söylemek gerekirse ormanlar üzerinde gelişen özel mülkiyet rejimini tartışmaya açan Alman düşünürü, politik ekonomi eleştirisine yönelten etkenler arasında XIX. yüzyıl liberal piyasa toplumu içerisinde gerçekleştirmiş olduğu hukuk yoğun tartışmaların

⁵⁸⁸ THOMPSON, Edward Palmer, *Whigs and Hunters: the Origin of the Black Act*, Penguin Books, Bristol, 1975, s. 22.

⁵⁸⁹ KAYE, 2009, s. 251.

önemli bir payı bulunmaktadır⁵⁹⁰. Bu yönüyle çalışmanın bu başlığında kırdaki hâkim göreneklerin mevcut yasalarla arazinin kullanımını ve araziden kimlerin faydalanabileceği konusunda nasıl çeliştiği ortaya konulacaktır. Bu yönüyle ilgili bölüm, aynı arazide farklı topluluklar tarafından öne sürülen erişim talepleri ile mülkiyet hakları bakımından nasıl bir çatışma olduğunu ve meselenin hangi sınıf lehine çözüldüğünü göstermeyi amaçlamaktadır.

Bir kavram olarak halkı, içerisindeki farklı topluluklarla beraber tanımlamanın zorluğu, buradan hareketle halk kültürü kavramının da yekpare ve homojen bir nitelik arz etmediğini göstermektedir; çünkü halkı oluşturan kesimler farklı kültürel tabakalaşmalar içerisinde yaşamlarını sürdürmektedir. Sosyal antropolojinin de gösterdiği gibi bir toplumda soylular ve köylülerin başını çektiği iki gelenek arasında sürekli bir ilişkilene hali bulunmaktadır, bu gelenekler çoğunlukla iki ayrı yaşam ve kültürü sürdürmektedir. Bu ayrışma hali toplumsal farklılıklar kadar ekolojik ya da çevresel farkların da bir sonucudur⁵⁹¹. Halkın bu kültürel yaşamının içerisinde gelenek-görenek ayrımına dayalı olarak örf ve âdetler de yer almaktadır, bu sebeple öncelikli olarak gelenek ve görenek arasında kavramsal bir ayrımın gitmek lüzumu bulunmaktadır. Hobsbawm'ın da işaret ettiği gibi gelenek (*tradition*) ve görenek (*custom*) arasında özellikle kırsal topluluklar bakımından sınırlandırılabilir bir nokta bulunmaktadır; zira daha sabit, değişmez pratikler olan geleneklere karşılık görenekler, toplumsal devamlılığa ve değişime açık olmalarıyla geleneklerden ayırt edilebilmektedir. Bu yönüyle göreneklerin örf ve âdet hukuku üzerinden tarihsel süreçte o topluluk üyeleri arasında oluşan emsal uygulamaları değiştirilmesi görece daha kolay olan kurallarla uzlaştırdığını söylemek mümkündür.

⁵⁹⁰ KAYA, Alp Yücel, "Genç Marx ve 'Odun Hırsızlığı Kanunu Tartışmaları'", **İktisatta Bir Hayalet: Karl Marx**, (der. S. Orhan, S. Koloğlugil, A. Yalçıntaş), İletişim Yayınları, İstanbul, 2012, (s. 13-44), s. 14-19. İlgili metin için bkz. MARX, Karl / ENGELS, Friedrich, "Dritter Artikel: Debatten über das Holzdiebstahls-gesetz", **Werke Band I**, Dietz Verlag, Berlin, 1981, (s. 109-147). Metnin tercümesi için bkz. MARX, Karl, "Odun Hırsızlığı Yasası Üzerine Tartışmalar", **Mülksüzler, Odun Hırsızları ve Yoksulların Hukuku**, (çev. S. Sezer), Dipnot Yayınları, Ankara, 2016, (s. 83-119).

⁵⁹¹ Burke bu konudaki incelemesinde XVIII. yüzyılda kıtada temel olarak iki ana geleneğin olduğunu, seçkinlerin halkın sahip olduğu kültürel oluşuma kısmen katıldığını, buna karşın halkın büyük gelenek olarak ifade edilen gelenek üretimine katılmadığını ifade etmektedir; zira soylular ile yöneticiler elinde oluşan büyük gelenek okullarda yazıya dayalı gerçekleştirildiğinden dolayı halk, bu dışa kapalı kültürün dışında kalmıştır. Buna karşılık resmi olmayan bir biçimde gelişen ve köylüler ile zanaatkarlar elinde oluşan küçük gelenek ise pazar yerleri, fuar alanları, kiliseler, hanlar ve kırsaldaki yaşam biçimlerinde karşımıza çıkmaktadır. Aynı sınıf içerisinde coğrafi alanda kültüre ait tüm farklılıklar maddi kültür üzerinde değişkenlik yaratmaktadır, örneğin düzlüklerde yaşayanlar ile dağlık alanlarda yaşayan toplulukların kültürel bakımdan birbirlerinden farklılaştıkları görülebilir. BURKE, 1996, s. 38-45.

Öneğin ortak arazi üzerindeki kullanım hakları sıklıkla göreneklere gönderme yapmaktadır; ancak bu görenekler esasen bölgedeki köylülerin toprak sahipleri ve diğer kesimlerle mücadelelerinin bir sonucu olarak tezahür etmektedir⁵⁹².

İngiliz kırsalını toplumsal bağlamda üçlü bir yapıda inceleyen Thompson'a göre sermayelerinin gücüyle yerel otoritenin tüm kurumlarını kullanan toprak sahiplerine karşı küçük mülk sahibi çiftçiler, arazilerine tecavüzü engelleme amacıyla kesin kurallar koydurarak kendi bölgelerindeki alt sınıflara karşı yerel mahkemeleri etkilemeye çalışmışlar ve kimi durumlarda zenginlere karşı yasa önünde haklarını almışlardır. Tarihsel süreçte topraksız köylüler ve kır yoksulları ise ikamet ettikleri kırsal bölgelerdeki yolları bilmenin avantajından ve sayılarının gücünden yararlanarak kaynaklara erişmenin veyahut hayvanları otlatmanın bir yolunu bulmuşlardır⁵⁹³. Bu yönüyle çalışmanın geldiği aşama, tam da bu iki toplumsal kesimin mülkiyet pratiklerinin farklı hukukî ve toplumsal temeller doğrultusunda çoğul bir hukukî düzene kaynaklık edecek şekilde çarpışmasıdır. Gerçekten de tarihsel birçok referansla gösterilebileceği gibi aynı coğrafya üzerinde bir resmi sistemin parçası olan, devlet tarafından üretilmiş ya da devletin resmen tanıdığı kabul edilen ve aynı konularda karar alabilen farklı hukuk düzenleri vardır. Bunun yanında devlet tarafından tanınmamasına rağmen belirli yerel toplulukların geleneksel ilişkiler içerisinde ve devlet hukukuna paralel bir şekilde kendi uyuşmazlıklarını devlet-dışı alanda çözebildiği hukuk pratikleri de bulunmaktadır⁵⁹⁴.

⁵⁹² HOBBSAWM, Eric J / RANGER, Terence, **Geleneğin İcadı**, (çev. M. M. Şahin), Agora Kitaplığı, İstanbul, 2020, s. 3-4. Hobsbawm'ın köylülüğün toplumsal tarihi ve kanunsuzluk ilişkisine dair incelemelerinin bu kavramlar ile bağlantısı olduğuna şüphe yoktur. Geleneksel yaşama ve piyasa mantığına direnme pratiklerine sahip tarım işçileri, tarımsal kapitalist düzenden ve merkezîyetçi uygulamalardan farklı kurullarla yaşamaktadır. KAYE, 2009, s. 211.

⁵⁹³ Thompson'ın ifade ettiği üzere gerçekten İngiliz tarihinde çit çekme eylemleri başlayana kadar kır yoksullarını her zaman kaybeden kesim olarak görmek duygusal bir tutumdur, bununla beraber büyük toprak sahibi kimselerin ve zenginlerin yasal kurullara karşı saldırgan olamayacaklarını ve yasalara karşı gelmeyeceklerini sanmak ise büyük bir yanılgıdır. THOMPSON, 2016, s. 130-131.

⁵⁹⁴ ÜYE, Saim, **Teoride ve Pratikte Hukukî Çoğulluk**, Turhan Kitabevi Yayınları, Ankara, 2013, s. 140-141. Grupların faaliyetlerinde uyguladıkları kurullar, devlet tarafından resmen tanınmamış olsa da yazılı hukuk kurullarına kaynaklık etme potansiyeli taşıdıklarından ötürü hukukun bir kaynağı olarak hukuk ve toplum çalışmalarına kaynaklık teşkil etmektedir. Çoğul hukukî bir düzenin varlığını benimseyenler, hukuku oluşturan ve kural yaratan toplumsal oluşum olarak yalnızca devleti görmeyi reddetmektedir. Bu yönüyle toplumsal çevrede bireyler kuralı uygulamayı sürdürüyorsa olgular ile yasalar arasında uyumun var olduğunu söylemek mümkündür; ancak aksi durumda değişen toplumsal yapı içerisinde kurullar kendiliğinden uygulama alanını kaybedeceklerdir. CAN, Cahit, **Hukuk Sosyolojisinin Antropolojik Temelleri ve Genel Gelişim Çizgisi**, Siyasal Kitabevi Yayınları, Ankara, 2011, s. 146-149.

İngiliz tarihinde tarımsal göreneklerden bahsederken yerel ilişkilerde tamamen soyut, ispatı zor hukuk pratiklerinden bahsedildiği sanılmamalıdır. 1696 yılında Samuel Carter tarafından yazılmış olan “*Lex Custumaria: Or A Treatise of Copy-Hold Estates*” isimli eser, bu bakımdan göreneklerin önemli bir derlemesi olarak değerlendirilmektedir. Görenek kavramı içerisinde temel olarak eskilik, devamlılık, kesinlik ve sağduyu unsurlarını birlikte barındırmalıdır; bir başka deyişle halkın kullanım ve uygulamasının eski dönemlerden başlayarak ve sürekli tekrarlanarak yasalaşması göreneğe karşılık gelmektedir⁵⁹⁵. Bu bakımdan çalışmada bahsi geçen durumun tarımsal alanlardaki uyumsuzluklar açısından somut bir örneğini görmek mümkündür. XVIII. yüzyıla kadar malikane hukukunun ve *common law* mahkemelerinin kararlarına rağmen İngiltere ve Galler topraklarında ortak alanların çevrelerinde ikamet eden topraksız köylülerin ve kulübe sakinlerinin çayırlardan veya hasadı kaldırılmış arazilerden yakacak odun, turbalık alması veya hayvan otlatması, toprağı asıl kullanan kiracı ya da mülk sahibinin toprağı kullanım hakkıyla beraber aynı toprak üzerinde devam etmiş pratiklerdir⁵⁹⁶. Örneğin yasa ve uygulama hususundaki farklılıklar bakımından Thompson eserinde 1607 tarihli *Gateward Davası*’nın ortak alanlarda kullanım haklarının çatışması bakımından çitlemelere dair özel bir önemi olduğundan bahsetmektedir. *Lincolnshire* çevresindeki *Stixwold* ortak alanında hayvanlarını otlatan bir İngiliz köylünün kısıtlanmasıyla ilgili bu dava, o bölgedeki *cottage* sakinlerinin geleneksel olarak araziye erişimlerinin toprak sahibi ya da araziye asıl kullananın araziden faydalanma haklarıyla çelişmesi bakımından oldukça dikkat çekici bir örnektir⁵⁹⁷. Bu bakımdan yasa-görenek ayrımı temelde paternal uygulamalar üzerinden irdelenmesi gereken bir süreç olarak görülmektedir; zira zenginlerle yoksullar arasında politik ve kültürel bir ayrışma olduğunda yasalar yoksullar için korunaklı değil riskli alanlardır. Şayet köylüler tarımsal yenilik ve tasarruflar için son derece kıt olanaklara sahip ise doğal olarak ortak alanlara erişme, yakacak sağlamak için odun toplama veya hayvanları çayırlarda otlatma büyük önem arz eder ve paternalizm tam da burada tarihsel bir kurguyu yaratarak bu alanlara erişimi ahlakdışı olarak kodlamanın yolunu açar⁵⁹⁸.

⁵⁹⁵ THOMPSON, 2016, s. 123-124. İlgili eser için bkz. CARTER, Samuel, **Lex Custumaria: Or A Treatise of Copy-Hold Estates**, 1696.

⁵⁹⁶ THOMPSON, 2016, s. 162-163.

⁵⁹⁷ THOMPSON, 2016, s. 162-163.

⁵⁹⁸ THOMPSON, 2016, s. 38-40.

Bu konuda diğerk değişen unsurların ise devlet topraklarının özel mülklere çevrilmesi yoluyla geçmişten beri varlığını sürdüren köyün öz yönetimi ve köy demokrasisine dayanan uygulamaların bitişı olduğu söylenebilir; zira özel mülke çevirmeler yoluyla İngiliz köylülüğünün kendi istekleri doğrultusunda bölgelerinde söz sahibi olması giderek ortadan kalkmıştır. Köy topraklarının büyük çoğunluğunu elinde tutan toprak sahibine karşı çoğunlukla okuma yazması olmayan, hukukî bilgileri sınırlı küçük toprak sahiplerinin toprak veya tazminat taleplerinin görevliler tarafından bu süreçte dikkate alınmadığını söylemek mümkündür⁵⁹⁹. Moore'un da ifade ettiği gibi açık tarla sistemi, yüzyıllar boyu hâkim arazi kullanım yöntemi olduğundan ötürü köyde eşitliğe dayanan temelleri oluşturan toplumsal ortamı ve iş bölümüne dayalı sosyal ilişkiler ağını ayakta tutmaya yardımcı olmuş, durumun değişmesiyle geçimlerini köy ekonomisinden sağlayan kulübe sahipleri haklarını korumak için gerekli mücadele olanaklarından yoksun kalmışlardır. Aynı şekilde bu dönemdeki arazi uyuşmazlıkları bakımından çitlemelere karşı ellerinde mülkiyet ya da kullanım haklarını gösteren bir belgeye sahip olanların olmayanlara oranla daha büyük kayıplarının olduğunu söyleyebilmek mümkündür⁶⁰⁰. Bu doğrultuda XVIII. yüzyılı geleneksel hak kullanımının kriminal hale getirilmesinde en önemli evre olarak kabul eden Wood, bunu çitlemelerin hızlanması ve mülkiyete karşı suçlara ölüm cezasına değin birçok yasal yaptırımın getirilmesiyle ilişkilendirmektedir. Böylelikle İngiltere'de XVI.-XVII. yüzyıldaki kırdaki küçük mülk sahipleri ile özgür köylülüğün isyanlarının aşılması ve kentte alt sınıflardan gelen protestoların durdurulmasıyla egemen mülkiyet rejimi kurulma olanağı bulmuştur⁶⁰¹.

Tarımsal canlılığın ve toprak genişletmelerin sonucunda toplumda oluşan geçici iş gücünün serseriliğın yerini aldığı XVIII. yüzyıldaki İngiliz toplumsal yaşamında sınıf mücadeleleri, büyük oranda mülk sahiplerini güvenceye kavuşturacak biçimde devam etmektedir. Bu dönemde mülk sahibi kesimlerin anayasal güvencelerle ekonomik bakımdan ilerleme sağlamalarıyla bu topluluklar aleyhlerinde gerçekleşebilecek keyfi vergilendirme, tutuklanma, dinsel baskı görme gibi toplumsal tehlikeleri büyük oranda bertaraf etmiş, kulübe sakinleri ile *copyholder*'ları topraklardan çıkarma ve açık pazardan

⁵⁹⁹ HILL, 2015, s. 318-319.

⁶⁰⁰ MOORE, 2016, s. 55-57.

⁶⁰¹ WOOD, 2016, s. 314.

iş gücü kiralama gibi birtakım taleplerini ise gerçekleştirmiş durumdadırlar⁶⁰². Bu doğrultuda siyasal düşüncelerde büyük mülk sahiplerinin lehine ve onların oluşturduğu yasalara herkesin tâbi olması yönünde belirgin bir değişiklik yaşanmaktadır. Küçük mülk sahipliğinin çözüldüğü bu süreçte büyük mülk sahipleri bir yandan özgürlüklerini mülklerinde devlet gücünü dışlayarak kullanırken bir yandan da yerel ilişkilerde kendileri dışında kalan “*güruh*”un (*mob*) emek, disiplin ve yasalara uyma yönünde ıslah edilmesini talep etmektedir⁶⁰³. Buradaki *güruh*, kentte ve kırdaki yoksul kesimler arasında fiyatlar, kıtlık, işsizlik gibi konulara dair eylem veya isyanlarla otoritelerden ekonomik ya da siyasal değişiklik talep edenlerdir. Bu yönüyle pazar ile yerel vergilere ilişkin ayaklanma ve konulan kurallara direnme ihtimali olan bu kesimlerin yasal değişimin tatbik edilmesi yolunda bir tehdit oldukları söylenebilir⁶⁰⁴.

XVIII. yüzyıl siyaset teorisyenleri piyasa düzeninin gerekleri doğrultusunda bir mülkiyet rejimi tasarlayarak devlet tasarımlarını bu yönde geliştirmeyi başarmışlar ve XVIII. yüzyıl düşünürleri ise mülkiyete hâkim olması gereken bu ilkelerin üzerine ayrıntılı çözümler ortaya koymuşlardır. Parlamento ve mahkemelerin bu noktadaki işlevleri mevcut mülkiyet pratiklerini yasalastırmak yönünde olduğundan *Şanlı Devrim* sonrası parlamento, mülk sahiplerinin çıkarlarını kısıtlayan düzenlemelerden kaçınarak özel mülkiyet hakkına dair tasarruflara müdahale etmemiştir⁶⁰⁵. Diğer bir ifadeyle XVIII. yüzyıl başında büyük oranda kendi isteklerine uygun bir devlet yapılanması oluşturmayı başaran İngiliz toprak sahipliği, kırsal sanayinin gelişimi sebebiyle toprak rantının arttığı bir dönemde geniş ölçekte çitleme yapma hususunda gerekli toplumsal ortamı bulmuş ve ülkede yüz *acre* altında toprağı olan küçük toprak sahiplerinin sayısında giderek azalma meydana gelmiştir. Gerçekten mülk genişletme, toprak sahiplerini geniş alanlarda çitlemelere teşvik ederken bu durum kaçınılmaz olarak arazi kullanımları karşısında mülkiyet haklarının öncelik kazanmasını sağlamıştır⁶⁰⁶. Bu döneme dek İngiltere ve Galler’de çayırlardan faydalanma, yakacak edinme veya turbalık malzemesi alma veya

⁶⁰² HILL, 2016, s. 376-380.

⁶⁰³ İngilizcede “*mob*” kelimesinin ilk kez toplumda XVIII. yüzyılda kullanılmaya başlandığını ifade eden Hill, kelimenin yerleşmesinde ekonomik sebeplerin yanında bu kesimin siyasi istikrara tehdit olmasının da bulunduğunu vurgulamaktadır. HILL, 2016, s. 364-367.

⁶⁰⁴ HOBBSAWM, Eric J, **İlkel Asiler 19. ve 20. Yüzyıllarda Toplumsal Hareketin Arkaik Biçimleri Üzerine İncelemeler**, (çev. U Kocabaşoğlu), İletişim Yayınları, İstanbul, 2016, s. 153-154.

⁶⁰⁵ WOOD, 2016, s. 315.

⁶⁰⁶ KAYMAK, 2010, s 94-96.

hasatı toplanmış araziden faydalanma uygulamaları toprağın asıl kullanıcısının hakkına zarar vermeyecek bir biçimde yüzyıllar boyu bir arada yaşamıştır; ancak yasa ve uygulama arasında giderek artan karşıtlık kaçınılmaz şekilde kopuş dönemini beraberinde getirmiştir. Bir başka ifadeyle *common law* uygulayıcıları, bir dereceye kadar uygun buldukları göreneklere kabul etmektedir; ancak yasaların temel mantığıyla çelişen göreneklere ise asıl kullanıcının hakkının burada ihlal edilmiş olduğu gerekçesiyle izin verilmemektedir⁶⁰⁷.

Şüphesiz devlet ile hukukun bağlantısı ortadan kaldırıldığında devletsiz topluluklarda olduğu gibi devletli toplumlarda da devlet-dışı hukuk kurallarının hangi ölçütlerle hukuk olarak nitelenebileceği sorunu ortaya çıkmaktadır. Bununla beraber bir toplumda devlet hukukuna göre hareket etmeme yönünde geliştirilen pratikleri doğrudan devlet hukukuna itaatsizlik olarak algılamak yerine farklı hukuksal alanların bireyler bazında mücadelesinin bir sonucu olarak görmek daha yerindedir⁶⁰⁸. Bu yönde bir inceleme yapıldığında XVI.-XVIII. yüzyıl arası gerçekleşen mücadeleler ve üstün gelen mülkiyet söylemi, iyileştirilen ya da kapatılan arazinin toprağı geliştirme ve değer yaratma ilişkisi üzerinden gerekçelendirilmesine dayanmaktadır. XVI. yüzyıl yazılı kaynaklarından başlayarak görülebilen bu durum, geleneksel anlamda hak kullanımını da toprağı sermaye yatırımını veya sermayenin burada birikimini engelleyici bir eylem olarak addetmektedir. Toprağın iktisadi değerini önceleyerek gerçekleştirilen tüm tarımsal iyileştirmeler ve el koymalar, ortak topraklar ve ormanlardaki gelenek temelli söyleme karşı öncelikli kabul edilmektedir⁶⁰⁹. Bu doğrultuda Thompson, ormanlar, balık tutulacak alanlar veya avlklara kadar geniş bir alanda göreneklere sosyolojik bakımdan güçlü bir yasal dayanışma unsuru ve pratiğı olarak görmektedir. Kırsal ekonomi bakımından böyle bir ortamda görenekler, herkesin kendi avantajlı ortamını arttırmaya çalıştığı, başkasının hakkıyla çelişen taleplerin öne sürüldüğü bir ortam, denge ve “*habitus*” hali olarak belirlemektedir⁶¹⁰.

⁶⁰⁷ THOMPSON, 2016, s. 160-161.

⁶⁰⁸ ÜYE, 2013, s. 411-417.

⁶⁰⁹ WOOD, 2016, s. 315-318.

⁶¹⁰ XVIII. yüzyıl İngiliz kırsalında üzerinde bir anlaşmazlığın yaşanmadığı herhangi bir orman veya avlak bulunması mümkün değildir. Örneğın Kraliyet Ormanları hakkında Arazi Gelirleri Komisyonu'na ait raporlar bu konuda yaşanan uyuşmazlığın boyutunu gözler önüne sermektedir. Bununla birlikte Thompson, orman mahkemelerinin bu yüzyıldan itibaren giderek etkinliğini yitirmesini, orman ve av alanları üzerinde

Buradan çıkarılacak sonuç, parlamento kararlarıyla çitlemelerin yoğunlaştığı döneme ilerlerken el konulması amaçlanan yerlerde toprağı korumak amacıyla göreneklerin elverişli bir enstrüman olduğudur. Bu sebeple görenekler, geçmişten beri birçok kişinin faydalandığı bu arazilerde tarımsal örfler ile merkezi düzenlemeler arasındaki politik çatışmanın netleşmesi bakımından dikkat çekici bir özellik arz etmektedir⁶¹¹. Göreneklere çalışma ilişkileri açısından bakıldığında niteliksel bir değişimin yaşandığı bu tarihsel dönemde değişimi salt ticari ilişkilerin hacmi üzerinden açıklamak yetersizdir; zira bu aşamada önceki tarihsel dönemlerde ağırlıklı olarak göreneklerle ilerleyen parasal olmayan uygulamaların ve yan gelirlerin giderek ortadan kaldırılarak parasal ödemelere dönüştüğü görülmektedir. Ekonomik faydanın giderek toplumsal ilişkiler üzerinde hâkimiyet kazandığı bu süreçte *gentry* hâkimiyetindeki kırsal hiyerarşik yapılanma ise sözleşme temelli üretim faaliyetleri yönünde farklılık göstermiştir⁶¹². Bu hususta çalışma ilişkilerinin yerelden merkeze doğru değişeceği ve fabrikaların manifaktüre dayalı çalışma biçiminin yerini alacağı bu yeni aşamayı açıklamak yerinde olacaktır; zira bu büyük değişim, sanılanın aksine kentlerden değil ilk olarak kırsal alanlardan başlamıştır.

3.2. İNGİLTERE'DE ENDÜSTRİ DEVRİMİNİN YENİ İŞ İLİŞKİLERİNE ETKİSİ

3.2.1. İlk Fabrikalar-İlk İşçiler ve Kırsal Alanda Nüfus Hareketleri

Kırsal alan ve kent çeperlerinde manifaktür olgusunun ve ön-sanayileşme (*proto-industrialization*⁶¹³) olarak kabul edilen iş ilişkilerinin hâkim olduğu XVII. yüzyılın ardından XVIII. yüzyılla birlikte makinelerin toplumsal üretim ilişkilerine eklenmesiyle İngiltere'de ilk fabrikalar kurulmaya başlanmaktadır. İkinci bölümde gösterildiği üzere

---

krallığın yüzlerce yıldır süren denetiminin kaybolduğu bir dönemin yansıması olarak görmektedir. THOMPSON, 2016, s. 129-132.

⁶¹¹ THOMPSON, 2016, s. 139.

⁶¹² THOMPSON, 2016, s. 56-59.

⁶¹³ İlk olarak Mendels tarafından kullanılan bu kavram, farklı iktisat okullarında çeşitli şekillerde yorumlanmıştır. Kavramı Marksist perspektifle yorumlayanlar arasında Peter Kriedte, Jürgen Schlumbohm ve Hans Medick sayılabilir. HELLER, Henry, **Kapitalizmin Doğuşu 21. Yüzyıldan Kapitalizme Bakış**, (çev. G. Aydın), Doruk Yayınları, İstanbul, 2017, s. 284. İlgili makale için bkz. MENDELLS, Franklin F., "Proto-Industrialization: The First Phase of the Industrialization of Process", **Journal of Economic History**, Yıl:1972, Cilt: 32, Sayı: 1, (s. 241-261).

ön-sanayileşme kavramı, görece düşük arazi verimine sahip bölgelerde geçimlik ekonomik şartlarını sürdürmeye çalışan kırsal üreticinin emeğinin sömürüsüne ve ek gelir ihtiyacıyla yeni istihdam olanakları aramasına dayanmaktadır. Genişleyen emek arzı sonucunda köylü ekonomisinin kurulu iş bölümü sisteminin dağılması, makineleşme ve üretimin yoğunlaşmasına olanak sağlamıştır⁶¹⁴. Fabrika sisteminin, manüfaktürün ortaya çıkardığı temeller ve çatışmalar üzerinde yükseldiğini söylemek ve makineli sanayi ile zanaat üretimi arasında bir köprü görevi görerek endüstri toplumuna geçiş için gerekli koşulları hazırladığını ifade etmek gerekmektedir. Bu koşullar doğrultusunda, değişik işlemlerin varlığı, tekniğin gelişmesine ve bağımsızlaşmasına yol açmış; makineli üretimi gerçekleştirmek için gerekli teknik koşulları ortaya çıkaran bu gelişim süreci olmuştur⁶¹⁵. Bununla birlikte kentlere kitleler halinde akın edilmesi de bu sürecin bir sonucudur; zira kırsaldaki tarım işlerinde çalışan ailelerin göçü, fabrikaların bu aile üyelerini istihdam etmeye duydukları ihtiyacın bir sonucudur. Buna karşılık Londra ve Paris dışında XVIII. yüzyıl sonuna dek büyük kent olgusundan bahsetmek, her beş yurttanın dördünün kırsalda yaşadığı kıta toplumları için oldukça zordur. İngiltere'de dahi kırsal nüfusun kasaba ve kentlere yoğun şekilde göçü bu durumu değiştirmeye yetmemiş, ülkedeki kentli nüfus kırsal nüfusu ancak 1851 yılında geride bırakabilmiştir⁶¹⁶.

Sınıflı toplumu modern anlamda kavramlaştırma sorunu, sosyal olarak bölünmeleri ve bu bölünmeler içerisindeki deneyimleri rasyonel bir çerçeveye oturtmayı gerektirmektedir; ancak söylem düzeyinde bir sınıftan bahsedebilmek için Endüstri Devrimi ile kentleşme ve siyasal devrimler sonucu siyasal temsil olgusunun nasıl dönüştüğünü görmek

⁶¹⁴ HELLER, 2017, s. 285-286. Ekonomik ve demografik yönde tarımsal gelişmeyi arttıran itici gücün talep olduğunu vurgulayan Hobsbawm, gıda talebinin emek talebiyle birleşerek tüketim ölçülerinde ekonomik bir patlama yaptığını ve bunun da hâkimiyet kuramadığı bölgelerdeki geleneksel tarım şekillerini engel olarak gördüğünü yinelemektedir; zira geleneksel tarım, dünya ekonomisindeki kapitalist talep karşısında bağışık kalmayı sürdürerek insanların topraklarından kopmalarını önleyici bir rol üstlenmektedir. HOBBSAWM, Eric J., *Sermaye Çağı 1848-1875*, (çev. M. S. Şener), Dost Kitabevi Yayınları, Ankara, 2017, s. 191-193.

⁶¹⁵ Süreç içerisinde işlemlerin basitleştirilmesi yoluyla aletlerin yerini makineler almaya başlamıştır. Bu çerçevede manüfaktür, parça işçilerin emek sürecinde otomatikleşmeleri sonucunda, makineli fabrika sistemi için aynı zamanda vasıflı işçi kadroları da ortaya çıkarmıştır. TEZGEL, 2013, s. 110.

⁶¹⁶ Taşra kenti denilen oluşumun kırsal ekonomiye sırtını dayadığından ötürü kırsalın bir uzantısı olduğunu burada ifade etmek gereklidir. Tahıl ve hayvan ticareti yapan meslek sahipleriyle bu kentler refahlarını kırdaki toprak ile çiftlik ürünlerinden veya toprak kiralardan sağlamaktadır. HOBBSAWM, Eric J., *Devrim Çağı 1789-1848*, (çev. B. S. Şener), Dost Kitabevi Yayınları, Ankara, 2016, s. 19-21.

gerekmektedir⁶¹⁷. Birlikte hareket eden bir sınıfın esasen sanayileşme ile ortaya çıktığını vurgulayan Thompson'a göre sınıf bilincine sahip çalışan, sanayileşmenin bir sonucudur; zira o zamana dek gerçekleşen tüm çatışmalar, yalnızca sınıflar arası mücadelenin kısmi örnekleri olarak kabul edilmelidir. Bu tarihsel aşama öncesindeki feodal pratikler ile malikâne toprakları ve hane halklarının bu topraklar çevresinde gerçekleşen günlük faaliyetleri, sınıf çatışmasının gerçekleşmesini büyük oranda engelleyici niteliğe sahip olmuşlardır⁶¹⁸. Bu açıdan işçi sınıfının oluşumu ve sınıf bilincinin gelişimi, görece geç bir tarih olan 1790'lardan itibaren alındığında meseleyi siyasal ve ekonomik örgütlenmeye uygun çalışma biçimlerinin ortaya çıkmasının yanında bir çıkar özdeşliği ve diğer sınıf çıkarlarına karşı geliştirilmiş bir farklılaşma dönemi olarak görmek gerekmektedir. 1830'larda büyük oranda tamamlanan bu gelişim sendikalar, siyasi örgütler, yardım dernekleri, sınıf gelenekleri ve davranış kalıplarıyla yalnızca ekonomik değil, politik ve kültürel gelişim penceresinden de dikkat çekici bir nitelik arz eder; zira üretim ilişkileri denilen kavram, doğrudan kırsal alandan gelen dokumacı özgür köylünün toplumsal ilişkilerini ve kültürel kalıplarını değiştirmek üzerine oluşturulmuştur⁶¹⁹. Bununla beraber işçiler karşısında tarihsel gidişat bakımından üretim araçları ve paylaştıkları ortak yaşamın bir sonucu olarak köylülerin bir "*kendinde sınıf*" olduğu tezi tartışmalıdır; zira köylülüğün bizatihi sınıf bilincinin oluşmasını engelleyici bir topluluk olduğu kabul edilebilir bir argümandır. Öngörülemeyen sonuçlar üreten köylülük, üretim tarzı ve iş bölümüyle kolektif toplumsal ilişkileri engelleyici bir niteliği barındıran bir toplama sahiptir, devrimsel süreçlerde sıklıkla monarşiye destek vermesiyle dikkat çeken köylüler, bu sebepten dolayı "*parçalarının toplamından fazlası olmayan*" bir topluluktur⁶²⁰.

---

⁶¹⁷ Latince de aynı eğitimi alma ve eğitim kademesi içerisinde sıralanma anlamı taşıyan "*classis*" ifadesi, kurumsal olarak öğrenci ve hocaların bu yönde ayrımına tâbi olmalarına dayanmaktadır; ancak kavram, yan anlamıyla bize modern karşılığını verir. Tarihsel olarak Roma halkının yaş ve mülk sahipliği statüsüne göre ayrımına tâbi tutulmasına gönderme yapan ifade, ilk krallardan *Servius Tullius* tarafından toplumu altı zümreye bölen ve en üstteki sınıfa *classici* denilen bir hiyerarşi sistemi olarak karşılık bulmaktadır. Kavramı, İngiliz fikir dünyasında ilk kullanan ise 1656 yılında yayımladığı *Glossographia* isimli eseriyle XVII. yüzyıl düşünürlerinden *Thomas Blount* olacaktır. DWORKIN, Dennis, **Sınıf Mücadeleleri**, (çev. U. Özmakas), İletişim Yayınları, İstanbul, 2012, s. 42.

⁶¹⁸ THOMPSON, 2016, s. 35-36.

⁶¹⁹ THOMPSON, 2015, s. 249-250.

⁶²⁰ DWORKIN, 2012, s. 63-64.

El tezgâhlarındaki işçileri giderek açlığa mahkûm eden ücretlerin İngiliz dokuma sanayisinin makineleşmeye geçişini geciktirdiğine işaret eden Hobsbawm, bu alandan ayrılan dokumacıların yerinin XVIII. yüzyıl sonundan itibaren kadın ve çocuklarla doldurulduğunu ifade etmektedir. Bunun sonucunda 1780’de makineli dokuma tezgâhı kullanımı başlamış olmasına rağmen imalata bunun yayılması, otuz yıldan fazla süren bir gecikmeyle mümkün olabilmıştır⁶²¹. Ayrıca yeni çalışma koşulları işçilerin günlük yaşamları üzerindeki kontrolü yitirmelerine neden olmuştur; alınan işlerde teslim tarihine dek zamanın yönetimine kendisi karar veren zanaatkârın aksine fabrikada daha disiplinli hareket etmesi gereken işçi, zamanını ve çalışma koşulunu denetleyebilme gücüne sahip değildir⁶²². Bu hususa dair endüstriyel topluma geçişin aynı zamanda toplumbilimsel incelemesini yapmak gerektiğini ifade eden Thompson, XVIII. yüzyıldaki çitleme ve tarımsal iyileştirme propagandasının kırsal iş gücünün verimli şekilde çalıştırılmasıyla doğrudan ilişkili bir konu olduğunu ifade etmektedir; çünkü topraklarından atılanlar yoluyla oluşan iş gücündeki fazlalık, girişimcilerdeki artan zaman disiplini ile birleşerek işçilerin çalışma koşullarını oldukça zorlaştırmıştır. Bu durum kırsaldaki yaşamlarında görece düzensiz iş ritmine sahip tarım işçilerinin, kentlerdeki üretim pratikleri bakımından daha disiplinli olmaları gereken yeni bir döneme işaret etmektedir⁶²³.

Çitlemeler yoluyla değişim gösteren İngiliz kırsal üretim ilişkilerinin imalat endüstrisini doğrudan etkilediği tespitinde bulunmak mümkündür; zira tarımsal iyileştirmeler için ucuz iş gücü arayan kapitalist çiftçilerin yanı sıra kentlerdeki lonca sınırlamalarından kaçan imalatçı gruplar da işleyecek toprağı olmayan kırsal nüfusun emeğini yoğun olarak kullanma fırsatı bulmuşlardır⁶²⁴. Heller’in ifade ettiği üzere kırsal bölgelerde karşılaşılan

⁶²¹ HOBBSAWM, Eric J., **Sanayi ve İmparatorluk**, (çev. A. Ersoy), Dost Kitabevi Yayınları, Ankara, 2018, s. 54-56.

⁶²² PELZ, 2017, s. 81-82. XVII. yüzyılda Londra işçileri, fabrikalara kapatılma ve sürekli disipline edilme düzenini tutukluluk hali olarak görerek bu alanlardan kaçma eğilimleri geliştirmişlerdir. Bu durumu “*excarcaration*” olarak isimlendiren yazara göre bu dönemden itibaren özgürlük, başkasının emrinde çalışılan mekânlardan kaçmakla büyük oranda özdeşleştirilmiş bir kavram olmuştur. LINEBAUGH, Peter, **Londra İdamları 18. Yy’da Suç ve Sivil Toplum**, (çev. Ç. Demir), Otonom Yayıncılık, İstanbul, 2015, s. 27-31.

⁶²³ THOMPSON, 2016, s. 465-468.

⁶²⁴ Amerika’dan kıtaya yayılan değerli madenlerin enflasyona yol açtığını ifade eden Dobb’a göre ayrıca topraktan atılmalar, enflasyonun yüksek olduğu bir ortamda toprak mülkiyetinin giderek daha az kişide yoğunlaşmasına yol açmıştır. ÜŞÜR, İşaya, ““Kapitalizmin Gelişmesi Üzerine İncelemeler” ve Geçiş Tartışmaları Bir Takdim”, **Kapitalizmin Gelişimi Üzerine İncelemeler**, Belge Yayınları, İstanbul, 1992, (s. 355-452), s. 444.

eksik istihdam, iştiğal ettiği üretim faaliyeti alanında mevsimlik emek istihdamını gerçekleştirmiş ve emeğin bu şekilde kullanımı, toprak sahipliğinin kırsal alanda emeğe ve ücretlere koyduğu sınırlamaları parçalamıştır. Kent atölyelerindeki işçi karşısında az gelire daha çok çalışan kırsal üretici küçük toprağı yoluyla geçimini sürdürebildiğinden yüksek kârı hedefleyen tüccarlar, kentlerdeki lonca kısıtlamalarını aşarak endüstriyel üretimle bağlantılı kırsal emeği kullanmış ve ücretli emek istihdamının yolu bu sürecin ardından gelişme imkânını bulmuştur⁶²⁵. Bununla birlikte işçi sınıfının oluşumunda Thompson'ın dikkat çektiği bir diğer nokta, güney ve doğu bölgelerde kırsal topluluklar ortak alanlarını kaybederek topraksız hale geldikten sonra yoksullara yardım taleplerinin arttığı hususudur. Zira, kırdan kalan topluluklar arasında bekâr işçi ya da zanaatkâr için şehre gitmek görece kolaydır; ancak kırsal âdetler içerisinde ailesi ile yaşayan yetişkin emekçi için iş gücü pazarına çıkmak ve kırdan göç etmek o kadar kolay olmamıştır⁶²⁶. Böylelikle fabrika temelli çalışma ilişkileri, düşük istihdam ile emek gücü bakımından parça başı ödeme planına sahip evden çalışma pratiklerinin bitişini beraberinde getirmiştir; zira ham madde almak ya da o ürünü pazarlamak etkin çalışmanın önünde engel oluşturmaktadır. Örneğin Orta İngiltere'de çorap üretimi, haftada iki gün ham maddeyi sağlama veya ürünü pazara götürme gibi uzun mesafelere dayalı ulaşım işleriyle geçmektedir⁶²⁷.

Sonuç olarak egemen hukuksal ideolojinin iktisadi ilişkilere koşturulan ilerlemesi bağlamında meseleye bakıldığında mülkiyet ve sözleşme kavramlarının daha çok benimsenmesinin nedeni diğer uygulamalardan çok daha üstün bir hukukî koruma sağlamaları değil, dönemin teknolojik gelişmeleriyle ve ekonomik ilişkileriyle uyumlu şekilde toplumsal

⁶²⁵ HELLER, 2017, s. 284-286. Zanaat temelli üretimin bitişinin kırsaldaki eve iş verme faaliyetleriyle başladığına işaret eden Linebaugh, bu sistemde kumaşçıların zanaatkârlara ham madde sağladığını ve zanaatkârın da bahçe, tarla veya dokuma tezgâhında endüstriyel açıdan birbirinin içine geçmiş bir iş döngüsü olduğunu ifade etmektedir. Bunun ardından manifaktürler üretim veya bağımsız atölyeler yoluyla tüm işçileri bir araya toplamış ve fabrikalar ise manifaktür temelli çalışma sistemine makine tezgâhları ile tezgâhın çalışması için gereken enerjiyi eklemiştir. Çitlemeler bu noktada sanayinin tarımdan, fabrikanın topraktan ayrılmasına dayanmaktadır ve bu iki süreç birlikte yürütülmüştür. LINEBAUGH, 2014, s. 18.

⁶²⁶ THOMPSON, 2015, s. 280.

⁶²⁷ İngiliz toplumunda tam gün çalışan zanaatçı ve meslek sahiplerinin askere çağrılmadığını ifade eden Hill, düzenli ordunun oluşumu ile fabrika sisteminin çıkışı arasında yakın ilişki olduğunu ifade etmektedir. Zira düzenli bir işi olmayan toplulukların kentlerde işçi havuzu oluşturması ve bu toplulukların öncelikli olarak savaş zamanlarında askere alınması bir rastlantı değildir. Düzenli şekilde çalışan fabrika sistemi, bu fabrikalarda istihdam edilmeyenler arasından alınan askere alınacak personel ihtiyacını bir bakıma sağlamıştır. HILL, 2016, s. 310-313.

ilişkilerin hukukî tanımını değiştirerek kendilerini devletin korumasına aldirmayı başarmış olmalarıdır. Tüm bu durumlar feodal üretim tarzıyla işlenen arazilerin giderek sözleşme konusu olması, ortak alanların çevrilmesi, küçük toprak sahipliğinin çözülmesi ve ücretli işçiliğin belirli bir form içerisinde yaygınlaşması gibi çeşitli değişimlerin bir karşılığı olarak ortaya çıkmaktadır⁶²⁸. Görüldüğü üzere fabrika kapsamında çalışma, kırsalda tarımsal faaliyet ile dokumacılığın birleştiği son geleneksel üretim ilişkilerini ortadan kaldırmış ve toprağını bırakan köylülerin kentlerdeki emekçiler arasına katılmasıyla alt sınıfların mülksüzleşme ve bağımlılık sürecini hızlandırmıştır.

3.2.2. Yeni “*Tarımsal Adalet*” ve Fikir Dünyasındaki İzleri

Tarımsal üretimin pazara üretim yapacak bir seviyeye çıkması sürecinde arazi iyileştirmelerin ve toprak çevirmelerin fikren gerekçelendirilmesi, yalnızca kırsal alanda birtakım üretim ilişkileri veya buna dair propaganda metinleriyle açıklanabilecek bir olgu değildir. Bu tarihsel değişim, arazi sahipliğine ve toprak mülkiyetine konu olan tartışmaların da fikirsel alanda çarpıştığı bir süreç olarak dikkat çekicidir. Bu dönemin fikir dünyasında Thomas Spence, William Ogilvie ve Thomas Paine, özellikle toprak mülkiyetindeki adaletsizliğe karşı çeşitli görüşler geliştirmişlerdir. Spence, 1775 yılında yayınladığı “*Real Rights of Man*”, Ogilvie 1782 tarihli “*Essay on the Right of Property in Land*” ve Paine, 1796 tarihli “*Agrarian Justice*” isimli eserlerinde Locke’un fikirlerinden hareketle arazi sahipliği ve emek gücü ilişkisini tartışmaya açmışlardır⁶²⁹. Bunun için öncelikle Locke’tan başlayarak tarımsal alanda mülkiyet tartışmalarının kapsamının nasıl değiştiğini gözlemlemek gereklidir.

Bilindiği üzere XVII. yüzyılın sonunda tarımsal alanda İngiliz feodal tasarruf biçimleri kaldırılmış ve krallık arazileri büyük oranda elden çıkarılmıştır. Parlamentodan bağımsız vergi koyma yetkisi olmayan krallık, çevresindeki zengin kesimlerle birlikte toplumsal gücün ağırlık merkezi olmaktan çıkmış ve kralın ekonomik yolla bir İngiliz yurttaşa veya

⁶²⁸ TIGAR / LEVY, 2016, s. 314-315.

⁶²⁹ GÜRİZ, 2018, s. 160.

bir uyruğa zarar verme olanağı büyük ölçüde azalmıştır⁶³⁰. Gerçekten İngiliz tarihinde bütün toprakların mülkiyetinin sembolik anlamda krala ait olduğuna ilişkin genel kabul, kralın yetkilerinin büyük oranda parlamento uhdesine geçmesiyle toprak sahipleri için arazi tasarruflarında büyük bir güvence sağlamıştır. Ayrıca bu değişim, toprak sahipleri için malikin mülkten doğan tüm hak ve ayrıcalıklarının kullanımında oluşabilecek kısıtlamaların ortadan kalkacağı bir toplumsal yapıyı beraberinde getirmiş ve yerleşik örf âdet hukukundan kaynaklı müdahalelere karşı mülk sahibinin hakkını koruyan doğal hukuk anlayışı, *common law* fikrinin gelişiminde etkili olmuştur⁶³¹. Buna paralel olarak XVIII. yüzyıl sonundan itibaren İngiliz siyaset teorisyenleri, doğal hukuk doktrinine önceki yüzyıldan farklı bir mahiyette bakacak ve mülkiyetin tabiattan kaynaklı sınırlamalarla engellenebileceği görüşü destekçilerini büyük oranda yitirecektir. XVIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Locke'un emek teorisinden büyük oranda faydalanan klasik ekonomistler ise bunu sanayi ve ticaret alanındaki girişimleri gerçekleştirmek üzere kullanacaklardır⁶³².

İlk olarak Locke'un doğa durumu ve doğa yasasına dair görüşleri çerçevesinde mülkiyetin temellendirilmesini nasıl formüle ettiğini açıklamak gerekir. Dünyadaki kaynakların tanrı tarafından herkese sunulduğunu vurgulayan Locke, doğada elma, meşe palamudu toplayan veya geyik avlayan insanların bu şeylere doğanın kendisinden fazla bir emek katarak ortaklaşa olan şey üzerinde kendi mülkiyetlerini başlattıklarını düşünmektedir. Burada mesele işlenecek bir araziye dair gereksinime geldiğinde düşünüre göre bu kaynaktan yoksun olanlara yeterli toprak parçası bırakıldığı müddetçe o toprak, çalışmasını emreden tanrıya riayet ederek onu ıslah edenin mülkiyetine geçmiş olmaktadır⁶³³. Böyle bir tarihsel ortamda Locke'un mülkiyetle ilgili savının geliştirme fikri üzerine kurulu olduğunu vurgulamak gerekir; zira emeğin doğaya sağladığı etki ve emeğin kârlı şekilde kullanılması üzerinden meseleye bakıldığında Locke'ta arazi iyileştirmeler ile özel mülkiyete dönüştürülen tüm ortak topraklar, insanlığa ve topluma

⁶³⁰ Kraliyet mahkemelerinin (*Prerogative Courts*) yeniden işlerlik kazanmadığını da burada eklemek gerekir. Böylelikle *Privy Council* denilen kraliyet danışma meclisi de yerel ilişkilerdeki etkisini kaybetmiştir. HILL, 2016, s. 279.

⁶³¹ GÜRİZ, 2018, s. 153.

⁶³² GÜRİZ, 2018, s. 162.

⁶³³ LOCKE, John, **Yönetim Üzerine İkinci İnceleme Sivil Yönetimin Gerçek Kökeni Boyutu ve Amacı Üzerine Bir Deneme**, (çev. F. Bakırcı), Ebabel Yayıncılık, Ankara, 2004, s. 23-26.

bir katkı anlamına gelmektedir. Özel mülkiyet yoluyla mülk üzerinde gerçekleştirilen tüm iyileştirmeler ortak kullanım karşısında emeğin üretken ve kâra dönüşmüş şekilde kullanımı olarak daha değerli görüldüğünden ötürü yalnızca toprağa el koymak burada yeterli değildir, onu üretken şekilde işleyerek geliştirmek, bir başka kişinin emeğini kullanmayı gerektirse dahi asli bir zorunluluk arz etmektedir⁶³⁴. Bununla beraber Locke'un doğa yasası üzerinden mülkiyete erişim meselesinde ilk olarak özel mülkiyeti emekle meşrulaştırma prensibi yatmaktadır; ancak emekle edinilecek şeyler bakımından engel, çürüme sınırı (*spoilation limitation*) olarak çizilir ve çürümeye terk edilen şeyler de doğa yasasının ihlali anlamına gelmektedir. İkinci olarak özel mülkiyette toplumsal bir sınır olarak yeterlilik prensibi (*sufficiency proviso*) vardır ki bu da doğada insanın ortak kullanımına hasredilmiş şeylerin özel mülkiyet yoluyla ediniminin toplumun diğer üyelerinin yaşamlarını tehlikeye sokmadan ve o şeyi kalan kişilere yeteri miktarda bırakarak edinilmiş olmasıdır⁶³⁵.

Gerçekten doğada tüm insanlara sağlanan şeyler üzerinde eşit hak sahibi olduğu kabulü, tanrının dünyayı insanlara ortaklaşa vermiş olduğu tezinden hareketle ortak mülkiyetin özel mülkiyete dönüşümü içerisinde bireyselleştirilen şeye dair bir onay sorununu barındırmaktadır. Bu onay sorununu doğa durumu üzerinden aşabilmek için hakkın kullanılabilir hale getirilmesi amacıyla kapsayıcı (*inclusive*) mülkiyet olan ortak mülkiyetten dışlayıcı (*exclusive*) mülkiyete dönüşüm gerekmektedir⁶³⁶. Öyle ki, bu durum, devlet arazilerinin özel mülkiyete geçirilmesiyle birlikte *Locke*'tan başlayarak üst

⁶³⁴ WOOD, 2016, s. 304-305. Bu hususta Kızılderili toplulukların toprak çevirme ve çevrilen topraklardaki kaynakları temellük etme pratiklerinin olmadığına işaret eden Locke, ortak araziden faydalanan toplulukların yemiş ve geyik gibi şeyleri kendilerine mal ederek yaşamlarını idame ettirme gelenekleri olduğuna yer vermektedir. LOCKE, 2004, s. 24. Locke'un kurduğu bu temel dikotominin topraklarında sürekli ve düzenli bir biçimde değişim değeri üreten Avrupa halkları ile toprağı işleme ve oradan rant elde etme arzusu olmayan yerli halklar arasındaki bakış açısından kaynaklı olduğunu söylemek mümkündür. İşte temellük etme (*appropriation*) pratiğinden hareketle böyle bir bakış, yerlilerin topraklarını onları çok daha iyi değerlendirme tutkusu olan ve sermaye birikiminde kullanıma katmak isteyen kimselerin işgaline haklı bir gerekçe oluşturmaktadır. ÇOBAN, Aykut, **Ekolojik İhtilaflar ve Kapitalizm**, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2018, s. 118-119.

⁶³⁵ BAKIRCI, Fahri, **John Locke'ta Mülkiyet Anlayışı**, Babil Yayıncılık, Ankara, 2004, s. 182-184.

⁶³⁶ BAKIRCI, 2004, s. 166-168. Locke'un toprağın geliştirilmesine dair prensiplere yaptığı güçlü vurgu ile dönemin toprak ıslahçılarının propagandaları arasında büyük bir uyum gözlenmektedir. Öncelikle ıslahçıların çoğunluğu daha çok toprağı elde tutmanın ve toprağı genişletmenin arazi verimliliği için en iyi yöntem olduğu düşüncesini taşımaktadır. İkinci olarak bu kimseler, çitlemelerin daha yüksek kârlar getireceği düşüncesinin yanında yoksullar için iş imkânı yarattığına ve bu kesimlere ekonomik olarak fayda sağlayacaklarına inanmaktadır. WOOD, Neal, **John Locke and Agrarian Capitalism**, University of California Press, London, 1984, s. 83.

sınıfların mülklerini geliştirmeleri yolunda sermaye harcamalarının olumlu olarak nitelendirildiği bir fikirsel tezahüre kapı aralamaktadır, buna karşılık yoksulların harcamaları onların gereğinden fazla kazandıklarını gösterdiğinden ötürü olumsuz bir nitelik arz etmektedir. Toprakların dağıtımının yoksulların arazi sahibi olmaya hakkı olmadığını düşünen aristokrat ailelere mensup kişiler tarafından yapıldığı böyle bir toplumsal düzende İngiliz fikir dünyasının alt sınıfların daha çok çalışmaları gerektiği hususunda bir fikir birliği içerisinde olduğunu belirtmek gerekir⁶³⁷. Mülkün özgürlük ve sosyal konum ile ilişkilendiği böyle bir siyasi kuram içerisinde mülk sahiplerinin statüleri ile karar alma özellikleri mevcut politik gerçeklerle örtüşmektedir ve böylece yapılacak seçimler de yalnızca mülk sahibi erkeklerin oy kullandığı bir yolda meşruiyet kazanmış bulunmaktadır. Böyle bir politik düzlem içerisinde yöneticilere mülk sahiplerinin sahip oldukları serveti koruyamadıkları ve yurttaşların doğuştan gelen doğal haklarını savunamadıklarında karşı çıkılabilmektedir; zira sözleşme bozulmuştur⁶³⁸.

Esasen Stuart döneminin önde gelen düşünürlerinden olan *Robert Filmer*'ın "*Patriarcha*⁶³⁹" eserinde yer verdiği mutlakiyet yanlısı düşüncelere karşı çıkan *Locke*, kralın tanrısal haklarının olduğu fikrine mülkiyet özgürlüğünü doğal hukuk üzerinden yorumlayan politik temeli ağır basan bir argümanla karşı çıkmaktadır. Mülkiyet bir doğa yasası olarak egemenlik ile ilişkilendirildiğinden ötürü toplumdaki politik iktidara kimin sahip olacağı da mülk sahipliği ile siyasi temsil ilişkisi üzerinden gerekçesini bulmuş

⁶³⁷ 1634 yılında İngiltere'den Amerika'nın Boston bölgesine göç eden şehir sakinlerinin bölgeye dair toprak dağıtımında o bölgeye göç eden sülh hâkimlerini yoksullara toprak dağıtımını yapmayacakları düşüncesiyle seçim kurullarına dahil etmediklerini burada söylemek gerekir. HILL, 2015, s. 320-321.

⁶³⁸ Bazı İngiliz kentleri ve Kuzey Amerika'daki İngiliz sömürgelerindeki yerel seçimlerde evli olmayan mülk sahibi kadınların oy kullanmasına sonradan izin verilmiş; ancak yasalardaki oy hakkı ile ilgili ifadelerde "erkek" sözcüğü değiştirilmemiştir. WIESNER-HANKS, 2017, s. 534-535. Genel oy hakkı tartışmaları ve mülksüz olan erkeklere oy hakkı verilmesi yolundaki propagandalar, 1780'den itibaren büyük bir tartışmayı beraberinde getirmiştir. Küçük tüccarlar, imalatçılar ve mülksüz kimselere seçme hakkı tanınması yolundaki talepler Protestan Derneği Lideri Lord George Gordon'dan adını alan Gordon Ayaklanmaları'na neden olmuştur. Bunun yanında parlamento ile kamuoyu arasındaki ilişkiyi güçlendirmek ve parlamentoyu kendisini seçenlerin taleplerine daha bağımlı hale getirmek amacıyla John Wilkes etrafında toplanan hareketin, parlamentoda nüfusun arttığı yerlerin koltuk sayısını arttırmayı amaçlamaları ise *Whig* ve diğer radikal hareketlerin oy hakkını geniş toplumsal kesimlere yayma taleplerinin bir sonucu sayılmalıdır. VAN HORN MELTON, J., **Aydınlanma Avrupasında Kamunun Yükselişi**, (çev. F. B. Aydar), Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul, 2011, s. 50-52.

⁶³⁹ Eserin adının "*Patriarcha and the Natural Powers of the Kings of England*" olması, Filmer'in çalışma boyunca ortaya koyduğu temel tezin ne olduğu hususunda oldukça açıklayıcıdır. Filmer eserinde temel amacının öncelikli olarak bir ülkedeki hak ve özgürlüklerin tanımı veya sayısına dair bir inceleme yapmak olmadığını, esasen hakkın özünün nereden kaynaklandığını ortaya koymak olduğunu ifade etmektedir. FILMER, Robert, **Patriarcha and Other Political Works of Sir Robert Filmer**, (ed. P. Laslett), Basil Blackwell, Oxford, 1949, s. 54-56.

olmaktadır⁶⁴⁰. Bu durum Amerika'ya yapılan iskânların bir gereği olarak toprakları genişleyen devletler bakımından bir yönetim biçimi ve bu büyük arazilerin güneyde İspanyollar ile kuzeyde İngilizlere nasıl ve ne oranda paylaşılacağı meselesinde kendisini gösterir. Örneğin Carolina eyaletine çıkan sekiz büyük lord arasında bulunan *Shaftesbury Kontu*'nun bölgedeki arazilerin nasıl dağıtılacağı hususunda “*Carolina'nın Temel Yasaları*” isimli belge için o dönem sekreteri olan John Locke'u görevlendirmesi dikkat çekicidir. Carolina arazilerinin beşte üçünün halka dağıtılacağını ilan ederken iki yılda bir gerçekleşecek seçimlere ilişkin siyasal temsiliyeti de doğrudan mülk sahipliğiyle ilişkilendiren bu düzenlemenin 71 ve 72. maddelerinde beş yüz dönümden az mülkü olanların parlamentoya seçilmek için adaylık koyamayacakları ve elli dönümden az tapulu mülkü olanların da bu bölgede aday olanlar için oy kullanamayacakları hükme bağlanmıştır⁶⁴¹.

Locke'un açtığı yoldan ilerlemek gerekirse *Thomas Spence*'in çitlemeler ile ilgili olarak İngiliz politik düşüncesinde savunduğu tezler açısından başat düşünürlerden biri olduğu söylenebilir. Bu bakımdan *Diggers* Hareketi'nin radikal mirasından yararlanan ve devletin toprak çevirmelere doğrudan müdahil olmaya başladığı bir dönemde yaşamış Spence'in mülkiyet ile ilgili temel tezi, doğrudan ortak alanlara ve bu alanların insanlara toplama, balık avlama, otlatma ve ekin kaldırma amacıyla doğanın ortak hediyesi olduğuna yöneliktir. Buradan hareketle görüşlerini XVIII. yüzyılın ikinci yarısında endüstriyel döneme geçiş ile bağıntılı olarak ortaya koyan ve ortak topraklara ilişkin kavramlaştırmalar bakımından önemli bir rol oynayan Spence, “*The Rights of Man*” eseri

⁶⁴⁰ Locke'un politik iktidarın meşruiyet gerekçesi üzerinden mülkiyet hakkını gerekçelendirmesi ve bu gerekçelendirmede doğal hukuk teorisinin liberal ekonomi ilkelerini gerçekleştirebilecek bir hukuk düzenini oluşturabilmek amacıyla araç olarak kullanımı, kapitalistleşme aşamasındaki devletlerin gerçekleştirdiği kanunlaştırma faaliyetlerine doğrudan ya da dolaylı olarak etki etmiştir. AKMAN, Şefik Taylan, “John Locke'un Siyaset Felsefesi Ekseninde Doğal Hukukun Politikleştirilmesi”, **Amme İdaresi Dergisi**, Yıl: 2021, Cilt: 54, Sayı: 2, (s. 1-44), s. 35-36.

⁶⁴¹ FERGUSON, 2019, s. 132-133. Liberalizmin kolonyal yönetim anlayışlarıyla birlikte geliştirilmesinde etkili bir düşünür olan Locke'un felsefesindeki emperyal yaklaşım, bu görevinden ayrıldığı 1675 yılından Ticaret Konseyi'nde görev alacağı 1696 yılına dek büyük oranda kesintiye uğrayacaktır. ARMITAGE, David, “John Locke, Carolina and “Two Treatise of Government””, **Political Theory**, Yıl: 2004, Cilt: 32, No: 5, (s. 602-627), s. 603-605. Bu doğrultuda bir savunmayı Oliver Cromwell'in damadı olan Henry Ireton'da görmek mümkündür. Toplumun kaderini kimlerin belirleyeceği konusunda egemen sınıfı işaret eden Ireton, ancak toprak sahipleri gibi ülkede belirli bir çıkarı olan toplumsal kesimlerin oy hakkına ve devlette pay sahibi olmaya hakkı olduğunu savunmaktadır. Bu kimselere karşılık mülksüzler, yalnızca paraya sahip olanlar tıpkı yabancılar gibi oy kullanmamalıdır ve hükümetin yasalarına itaat etmek istemiyorlarsa ülkeyi özgür bir şekilde terk etme imkânları bulunmaktadır. WOOD, 2016, s. 266.

başta olmak üzere müşterek alanları eşitlikçi bir mülkiyet anlayışı üzerinden düşünmektedir⁶⁴².

Buna karşılık aynı dönemde *William Blackstone*'un doğal hukukla geleneksel görüşü sentezleme girişimi veya *Edmund Burke*'ün geleneksel toprak sahipliğinin korunmasını savunması karşısında faydacılar da mülkiyet üzerinde reform önerileriyle toplumda etki uyandırmışlardır. Gerçekten de Blackstone'un görüşlerinin XVIII. yüzyıl sonunda egemen duruma geldiği dönemde kişi güvenliği ve hürriyetlerle birlikte özel mülkiyet hakkının dokunulmazlığı büyük oranda benimsenmiş; ancak mülkiyetin doğal bir hak olması nedeniyle yeniden dağıtılması gerektiği fikri ise toplumda büyük bir destek bulamamıştır⁶⁴³. Blackstone ünlü eseri "*The Commentaries*" de müşterek meselesini tanımlamak amacıyla dört ana ihtiyaca binaen doğal kaynaklardan faydalanmak üzere meseleyi sınırlandırmaktadır, bunlar hayvan otlatma (*pasture*), balık avlama (*piscary*), yakacak sağlama (*turbary*) ve inşa ya da çit çekme amaçlı odun kesme (*estover*) yoluyla ortak alandan faydalanmaktır. Bunların hepsinin tarihsel süreçte kırsal topluluklarda belirli bir ortak gereksinimin sonucunda ortaya çıktığını ifade eden düşünöre göre köylü, hayvancılığı sürdürebilmek için hayvanlarını otlatmalı, üretici ailesinin gıda ihtiyacı için balık avlamalı, ısınabilmek için odun toplamalı ve evini onarabilmek veya mülkünü korumak için odun kesmelidir⁶⁴⁴.

Bu alanda toprak mülkiyetinin tekelleşmesi üzerine olan tespitleriyle öne çıkan *William Ogilvie* ise tarımsal alanda mülkiyetin dağılımına dair düşünceleriyle dikkat çekici bir

⁶⁴² Bu yönüyle Spence'in toplum ve doğa ile ilişkisini kurarak geliştirdiği ortak mülkiyet tezlerinin ve müştereklere ilişkin kavramlaştırmaların genel hatlarıyla Marx'ın ilkel birikim tezine etki ettiği söylenebilir. CAZZOLA, Matilde, **The Political Thought of Thomas Spence Beyond Poverty and Empire**, Routledge, New York, 2022, s. 177.

⁶⁴³ GÜRİZ, 2018, s. 154-158. Thompson, Blackstone'un *Commentaries* adlı ünlü eserinin ikinci cildine "şeylere ait haklar" yerine "şeylerin hakları" adını vermesinin dikkat çekici olduğunu ve piyasanın hukuk karşısında etkin bir hale gelmesiyle meselenin doğrudan ilgisi olduğunu ifade etmektedir. Elbette bu haklar yeni şeyler değildir; ancak hakkın içeriği farklı bir şekilde yorumlanmaya başlanmıştır. Hakların bir makama bağlandığı ve daha sonra bu makama bağlı yetkiler, ek gelirler ve hakların da bu hakla birlikte alınıp satılmaya başlandığı bir dönem başlamıştır. THOMPSON, 2016, s. 169.

⁶⁴⁴ BLACKSTONE, William, **Commentaries on the Laws of England Book II: Of the Rights of Things**, (ed. W. Prest), Oxford University Press, New York, 2016, s. 20-22. Dünya tarım tarihinde toprak temellükü, Neolitik Çağ'da ilk kalıcı yerleşim yerlerinin kurulmasıyla ve ekim yapılabilecek bahçe ya da tarlaların çevrilmesiyle ortaya çıkmıştır. Verimli araziye işlemeye dayanan hak, kullanım hakkıyla kendisini gösterirken bu dönemde ekilmemiş toprakların ve ormanların ortak kullanıma ait olduğu kabulü yaygındır. Bu topraklar üzerinde herkes hayvanlarını gütmüş, avlanmış veya ihtiyacı oranında ürün toplayarak ağaç kesebilmiştir. MAZOYER / ROUDART, 2016, s. 346.

isim olarak değerlendirilebilir. Ogilvie’ye göre toprağa erişim ve toprakların dağıtımında herkesin eşit olduğu hususu insanlığın ilk andan itibaren sahip olduğu, kaldırılması mümkün olmayan, aksi yönde yapılacak sözleşmeyle değiştirilemeyecek bir gerçekliktir ve topluluk ile devletlerin bu gerçeğe uygun olarak doğumlarından itibaren buna hak kazanan yurttaşlarını toprağa dair olanaklardan yararlandırma zorunluluğu bulunmaktadır⁶⁴⁵. Tarım ekonomisi üzerine olan görüşleriyle 1797 yılında *Agrarian Justice* isimli eserini ortaya koyan *Thomas Paine* de iyileştirme meselesi üzerine mülk sahipliği üzerinden bir ayrıma gitmektedir. Locke temelli doğa durumu üzerinden mülkiyet sahipliği anlayışını ikiye ayıran Paine, tanrının insana sunmuş olduğu mülkiyet (*natural property*) ile insanın geliştirdiği mülkiyet (*artificial property*) arasında temel bir farklılık olduğunu savunmaktadır⁶⁴⁶. Toprağı işleme ve iyileştirme faaliyetlerinin tanrının sunduğu toprak üzerinde insanın kendi emeğiyle oluşturduğu bir değer olduğu iddiasındaki Paine, buna karşılık arazi tekelinin ise büyük bir ahlaksızlık olduğunu ve o bölgedeki kimseleri topraktan uzaklaştırarak yoksulluk ile sefaletle yol açan bir etkide bulunduğunu eserinde ifade etmektedir⁶⁴⁷.

İngiliz klasik ekonomistlerinden *David Ricardo* da tarihsel olarak başlangıç noktasına geri dönerek toprak rantının ortaya çıkış, artış ve düşüş yasalarını bir ülkedeki nüfus ve ekilen toprakların oranı üzerinden açıklamıştır. Ricardo, toprak rantı ile topraktan gelen kâr arasındaki ayrımı belirginleştirmek için rantın, toprağın mülk edinilmesi ve her yerde aynı niteliğe sahip olamaması ile ilgili olduğunu ifade eder; zira verimi az toprakların tarıma açılması en verimli topraklardan başlayarak toprağın mahsul verme gücü daha yüksek alanlarında rant getirici bir unsur teşkil ederler. Gerçekten ekim yapılırken hava, su gibi sınırsız kaynaklar için bedel ödenmesi gerekmemektedir; ancak arazinin niteliği nüfus arttıkça yeni toprakların tarıma açılmasıyla daha nitelikli alanlar üzerinde arazi

⁶⁴⁵ Tarihsel süreçte Cermenler ile İrlanda yerlilerini adil toprak dağıtımını konusunda örnek gösteren Ogilvie bu geleneğin bozulmasını ve ihmal edilmesini toprak üzerinde ticari ilişkilerin gelişimiyle doğrudan ilişkilendirmektedir. OGILVIE, William, **An Essay on the Right of Property in Land**, J. Walter, London, 1782, s. 12-14.

⁶⁴⁶ Fransız Yasama Meclisi’ne yönelik yayımlanan bu eserin Paine’in Paris’te kaldığı dönemde kaleme alınmış olması ve Paine’in çağdaşı olan Fransız düşünür Jean Jacques Rousseau’nun doğa durumu ve mülk sahipliği ilişkisine dair fikirlerinden güçlü şekilde etkilenmiş olması burada önemli detaylardır. FRUCHTMAN, Jack Jr., **The Political Philosophy of Thomas Paine**, The John Hopkins University Press, Baltimore, 2009, s. 129-132.

⁶⁴⁷ PAINE, Thomas, “Agrarian Justice, Opposed to Agrarian Law, and the Agrarian Monopoly”, **Selected Writings of Thomas Paine**, (ed.I. Shapiro, J. E. Calvert), Yale University Press, New Haven, 2014, s. 556.

rantının oluşmasına sebep olmaktadır⁶⁴⁸. Bununla birlikte aralarında herhangi bir fark gözetmeden ve ekim yapılan toprakta oluşan rantı göz önüne almadan toprak sahiplerinin sabit bir vergiye tabii tutulması, toprağa yüksek bir oranda sermaye koyarak mahsulünü arttıran kimseleri teşvik etmediğinden ötürü yanlış bir uygulamadır; zira toprağı işleyen kiracı çiftçi mahsulün fiyatını piyasada yükselterek toprak sahibine ödeme yaptığından bu durum arazi sahibinin vergiden muaf şekilde hareket ederek kendi rantını arttırmasına neden olmaktadır⁶⁴⁹.

Burada son olarak İngiliz tarımcılığında yeni tarımsal yöntem ve formülasyonlara dair bazı önemli çalışmalardan bahsetmek yerinde olacaktır. Bu konuda Mazoyer ve Loudart, Flaman tarımcılığı karşısında İngiliz ve Fransız tarım bilimcilerinin yeni ilkeler geliştirdiği XVIII. yüzyılı, zirai uygulamaların bu ilkeler doğrultusunda yaygınlaştırıldığı bir dönem olarak dikkat çekici bulmaktadır. İngiliz tarımında buğday, arpa ve yonca ekiminde ağırlıklı olarak uygulanan rotasyon, 1731 yılında *Jethro Tull* isimli girişimci bir hukukçunun “*The New Horse-Hoeing Husbandry*” isimli çalışmasında rotasyonun yerine bitki köküyle toprağın daha çok temasını arttıracak tohum ekme makinesi, sıralı ekim, motorlu çapa gibi bir dizi öneri getirmesi, modern tarımda önemli yeniliklerin habercisi olmuştur. Tull’ın önerilerine ek olarak *Francis Home* ve *Adam Dickson*’ın ek gübreleme yoluyla toprağa telafi işlemi uygulama ve bu yolla verimlilik arttırma yöntemlerine dair eserler yayımlamaları da modern tarımda verimliliği önceleyen yeni arayışların temellerini oluşturmuştur⁶⁵⁰.

İlginç şekilde XVII. yüzyıldaki İngiliz burjuva devrimi, ülke tarihinin en kült feodal belgelerinden olan *Magna Carta*’yı sahiplenmiştir; zira burada hukuksal ideoloji temel

⁶⁴⁸ Ricardo eserinde aynı yüzölçümüne sahip iki çiftlik arasında bir karşılaştırmaya gitmektedir. Bunlardan biri sermaye yatırımı yapılan, gübrenilmiş ve çitle çevrili arazilere sahip iken diğerinde bu özellikler bulunmamaktadır. Böyle bir durumda ikinci çiftlik, bayındır olan çiftlikten toprağın niteliğini arttırmak ve aynı miktarda mahsulü alabilmek için daha fazla sermaye gerektirecektir. RICARDO, David, **Siyasal İktisadın ve Vergilendirmenin İlkeleri**, (çev. B. Zeren), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2015, s. 43-47.

⁶⁴⁹ Bu hususta Fransız köylülerinden alınan *taille* vergisi, mahsul fiyatlarının vergi oranında artmasına ve gıda fiyatlarının pahalalanmasına örnek olarak gösterilmektedir; ancak Adam Smith’in aksine Ricardo, sabit vergilendirmenin kiracının üstünde kaldığına dikkat çekerek ekimle uğraşanların doğrudan bu uygulamadan zarar görenler olduğunu vurgulamaktadır. RICARDO, 2015, s. 155-158.

⁶⁵⁰ MAZOYER / ROUDART, 2016, s. 359-360. İlgili eserler için bkz TULL, Jethro, **The Horse-Hoeing Husbandry**, Forgotten Books, London, 2018; HOME, Francis, **The Principles of Agriculture and Vegetation**, Forgotten Books, 2018; DICKSON, Adam, **A Treatise of Agriculture**, Nabu Press, 2010.

anlamıyla kralın ayrıcalıklarını budayarak iktidarı, ekonomik ve politik hürriyetlerin birer hamisi konumuna indirgemektedir. Bu bakımdan İngiliz devriminin Fransız örneğinden farklılığı, endüstriyel gelişimini daha önce başlatmasının dışında temel olarak topraktan gelen çıkarları bizatihi mutlakiyetçi yapıya borçlu sermaye gücünün bu yapıyla mücadelesindeki ideolojik yöntemde gizlidir⁶⁵¹. Görüldüğü üzere bu dönemde arazi üzerindeki tekel oluşturma çabalarını tespit eden bu düşünürler bakımından mesele, ağırlıklı olarak toprağın yeniden dağıtımını ve topraktan kimin nasıl yararlanacağı hususu üzerinde toplanmaktadır. Bu sebepten dolayı tarımın başlamadığı bir başlangıç durumuna dönülerek durum açıklanmaya ve mevcut durum bu başlangıç döneminden itibaren gerekçelendirilmeye çalışılmaktadır.

3.2.3. Dokuma Endüstrisinde İngiliz Hâkimiyeti ve Artan Yün İhtiyacı

XVIII. yüzyılda büyük oranda dünya pazarı için üretim yapan İngiliz dokuma endüstrisinin serbest ticaret yoluyla gerçirdiği dönüşüm ile kırsaldaki toprak çevirme eylemleri arasındaki ilişkinin açıklanması bu aşamada bir zorunluluktur. Öncelikle bir bölgede ihracatın genişlemesine öncelik tanınabilmesi için genellikle ithal malların kısıtlanmasını talep eden güçlü bir imalatçı gruba ihtiyaç bulunmaktadır. Bu bakımdan XVIII. yüzyıldaki endüstriyel atılımda 1700 yılı, kumaş ihracatında doğu menşeli ipekliler ile patiskaların ülkeye ithalinin yasaklanması açısından İngiliz dokumacılığının tarihinde önemli bir dönemeçtir⁶⁵². Gerçekten de yasaklanan patiska ithalatı ile dikkat çekici ilk husus, İngiliz yün sanayisinin denizaşırı alanda serbest ticaret hakkı talep edecek güce ulaşana kadar iç pazar içerisinde kendisini geliştirme politikası izlemiş olmasıdır. Diğer bir ifadeyle rakiplerinden farklı olarak imalatçı çıkarlarının hükümet politikasını doğrudan şekillendirdiği İngiliz sisteminde pazarı yabancı imalatçılara karşı koruma ve içeride güçlendikçe bu imalatçıların pazarlarını ele geçirme hedefi, gelinen aşamada stratejik amacına ulaşmış bulunmaktadır⁶⁵³.

⁶⁵¹ Burada Roma hukukunun İngiliz ve Fransız hukukî değişimlerdeki etkisinden bahsedilmelidir; zira mutlakiyetçi yorumlara sebebiyet verdiği gerekçesiyle Roma hukuku kökenli kavramların İngiliz hukukundaki uzantıları kaldırılmıştır. Fransız hukukunda ise *Code* içerisinde Roma hukuku kökenli olmayan aile ve miras hukukunda birçok bölüm bulunmaktadır. TIGAR / LEVY, 2016, s. 262-264.

⁶⁵² DOBB, 1992, s. 191-192.

⁶⁵³ HOBSBAWM, 2018, s. 29-30. Ferguson, Mali'deki Timbuktu ve Nijerya'daki Ibadan gibi zengin şehirlerde İngiliz hâkimiyetine ilişkin olarak Britanyalıların yalnızca köle ticaretine girişip altın

Buna karşılık tarımsal alandaki gelişmeler bakımından XVIII. yüzyıl İngiliz yönetiminin genel olarak *Russell, Cavendish, Fitzwilliam* veya *Pelham* gibi *Whig* yanlısı ailelerin başını çektiği iki yüz toprak sahibinin egemenliğinde bir yapıya dönüştüğünü söylemek ve birbirlerine ekonomik olarak bağlı bu ailelerin mali egemenliği karşısında toprak sahibi olmayanların toprak almasının gitgide zorlaştığını ifade etmek mümkündür⁶⁵⁴. Kendi arazisini işleyerek geçimini sağlayan ailelerin kıtada ilk olarak İngiliz toplumunda yok olmaya başladığına dikkat çeken Hobsbawm, XVIII. yüzyıl ortasındaki toprak sahipliğini, küçük mülk sahipleriyle köylüler aleyhine gelişen bir süreç olarak yorumlamaktadır. Sanayinin kırsala nüfuz ettiği ve başta kanallar olmak üzere ucuz ulaşım yollarının arttığı böyle bir dönemde her köy yakınındaki bir maden ya da dokuma endüstrisi kentine gıda başta olmak üzere düzenli mal akışı sağlamada uzmanlaşan bir yapı haline gelmiş ve İngiliz kırsalı az sayıda toprak sahibinin kiracısı on binlerce işletmeci çiftçi ve onların emeklerini kiralayan yüz binlerce kırsal üretici arasında artık geriye dönüşü olmayan bir yapı halini almıştır⁶⁵⁵. Öte yandan üreticilerin durumu oldukça dramatik bir toplumsal değişim içerisindedir. Kısıtlı tarımsal kazançlar, bahçeler ve hasattan gelen ek gelir ile aileyi geçindirmenin dokumacı köyleri için oldukça yaygın olduğuna dikkat çeken Thompson, 1780-1830 yılları arası bu zanaatkâr statüsünün giderek dışarı işçisi haline geldiğini ve bu kitlelerin kendi tezgâhı ya da kiralık tezgâhlarda yan gelirden yoksun çalışanlar haline geldiğini belirtmektedir. Bunun İngiliz işçi sınıfı için resmen bir itibar kaybı olduğunu vurgulayan yazar, XVIII. yüzyıl sonunda Batı İngiltere dokumacılarının en az bin kişi çalıştıran girişimcilerin altında işçi olduğunu ifade etmektedir⁶⁵⁶.

İngiliz iş organizasyonunda iplik eğirme makinelerinde ipliğin kopartılmasına ya da aynı kalınlıkta üretilmesine dair yaşanan zorluklar *James Hargreaves*'in iplik eğirme

---

madenlerine el koymadıklarını aynı zamanda bu bölgelerde kendi pazarlarına rakip olabilecek dokuma sanayilerini ele geçirdiklerini ifade etmektedir. FERGUSON, 2019, s. 123-124.

⁶⁵⁴ HOBSBAWM, 2018, s. 30.

⁶⁵⁵ HOBSBAWM, 2018, s. 25-26.

⁶⁵⁶ THOMPSON, 2015, s. 335-336. Görüldüğü üzere adeta bir emek ve sermaye kaynağı olarak görülen kırsal ekonomi üzerinden tarım sektörünün ikili işlevini tespit etmek gerekmektedir, sektör bir yandan gıda arzını sağlarken diğer yandan tarım ve tarım dışı alanlar için gereken emek kaynağının sağlayıcısı konumundadır. Köylülük ve bu kesimden faydalanan toplumsal hiyerarşi, toprak üzerindeki mücadelelere karşı mücadele vermiştir; ancak her ne olursa olsun asgari bir mülk ve sermaye kaynağına sahip olmayan veya mülkleriyle geçimlerini sağlayamayan köylülerin tarımsal proleter haline gelmesi engellenemeyen bir süreçtir. HOBSBAWM, 2017, s. 196-200.

makinesi, *Richard Arkwright*'ın eğirme tezgâhı ve *Samuel Crompton*'ın geliştirdiği iplik makinesi ile daha sağlam iplik üretimi sonucunda aşılır iken bir işçinin birden fazla iplik üretimine katılmasının böylece yolu açılmıştır⁶⁵⁷. Gerçekten İngiliz işçi sınıfının toplumsal hayatında radikal değişime neden olan pamuk eğirme makinesi, daha sonra geliştirilecek olan iplik eğirme makinelerinin öncülü konumunda olup tek bir iğ (*spindle*) yerine çok fazla pamuk ipliğinin aynı anda idaresine dayanmaktadır. Eğirici ile dokumacı arasındaki ilişkiyi yok edecek bu makine, esas işi çiftçilik olan bu kişinin tüm ailesiyle dokuma yapmasına neden olacaktır⁶⁵⁸. Böyle bir toplumsal ortam, işin az olduğu mevsimlerde iplik eğirme ücretlerinin düşük olmasına rağmen İngiliz kadınlarının iplik eğirme işine girmesine ve iş organizasyonlarında giderek daha çok yer almalarına sebep olmuştur. Öyle ki, iplik eğirmenin giderek bir kadın işi olarak görülmesi, eğirici (*spinster*) ifadesinin İngiliz toplumunda evlenmemiş kadınları nitelemek için kullanılan bir sözcük haline gelmesini sağlamıştır⁶⁵⁹.

Bu dönemde en açık biçimiyle *Lancashire*'deki dokuma sistemine hâkim olan üç unsur, sırasıyla işçiler ile işverenler arasında bir toplumsal ayrımın oluşması, uzmanlaşmış makineleri çalıştıran uzman iş gücünün fabrikada buluşması ve bu sistem içerisinde ekonomide sürekli olarak kâr peşinde koşan üretken anlayışın egemen olmasıdır. Modern sanayinin *Lancashire* dokumacılığı üzerinden estirdiği bu değişim rüzgârı ise kabaca söylemek gerekirse çiftlik ipotekleri yerine sanayiye dayalı sermaye yatırımı, el dokumacıları yerine makinelik dokuma tezgâhları ve imalatçılar yerine fabrika işçileri temelli farklılaşmayla olanaklı olmuştur⁶⁶⁰. XVIII. yüzyıl İngiliz kumaşçılığında dokumacı ile işveren arasında dört tip çalışma ilişkisi olduğuna dair bir saptama yapılmaktadır. Bunlar sırasıyla köy ya da kasabasında çalışarak müşteriye bağımsız iş yapanlar, işverenlere parça başı iş yapan kendi işinin patronu dokumacılar, kendi malı ya da tezgâhında bir ustaya çalışanlar ve dokuma tezgâhında yarı zamanlı çalışan çiftçi ya da mülk sahibi dokumacılarıdır. Bu sınıflandırmada dördüncü grup, yüzyıl sonuna doğru toprak sahipliğinden gelen yan gelirlerini kaybederek sanayi bölgelerinde işçi olmak

⁶⁵⁷ WIESNER-HANKS, 2017, s. 671.

⁶⁵⁸ ENGELS, 2013, s. 46.

⁶⁵⁹ WIESNER-HANKS, 2017, s. 670-671.

⁶⁶⁰ HOBSBAWM, 2018, s. 59-61.

zorunda kalacaktır⁶⁶¹. İş ilişkileri ve yasal altyapılar arasındaki ilişki üzerine Engels, XIX. yüzyıl başında Fabrika Yasası'nın uygulandığı dört büyük iş kolunun, kumaş temelli giyim ile ilgili olduğuna işaret etmektedir. *Nottingham, Derby ve Leicester* merkezli çorap dokumacılığı, *Northampton* ile *Oxford*'un kırsal kasabalarına yayılan dantel imalatı, *Lancashire* ve *Derbyshire* merkezli pamuklu basma ve ipek dokuma sanayi çok sayıda işçiyi bu alanda istihdam etmektedir⁶⁶².

İngiliz yün ticaretinin Londra merkezli bir ticari çıkarlar hiyerarşisi oluşturması da bu süreçte topraklarından yüksek rant alan toprak sahiplerinin arazilerindeki kiracılarla sermaye-yoğun bir ticari tarımın temellerinin oluşmasına neden olmuştur. Felemenk ve Hindistan merkezli kumaş endüstrileriyle sarsılmasına karşılık İngiliz dokuma endüstrisinin ticari ağlarla ikame malları imalatta devreye sokması ve makineleşme sürecini başlatması bu rekabette öne çıkmasını sağlamıştır. Öyle ki makineleşme; el işçiliği ile sürdürülen ayıklamadan temizlemeye, taramadan fırçalamaya yün eğirmenin birçok aşamasını, daha akıcı ve belirli bir grup işçinin yerini alacak biçimde hızlı hale getirmiştir⁶⁶³. Bu durumun iş gücünün daha ucuz olduğu bölgelerde faaliyet göstermesiyle doğrudan ilgisi olduğu açıktır. Felemenk dokuma sanayisiyle karşılaştırıldığında İngiliz kırsalındaki iş gücünün oldukça ucuz olduğuna işaret eden Wolf, tekstil ticaretinde Felemenklerin daha üstün bir teknik imkâna sahip olmalarına karşılık İngilizlerin devreye soktuğu yün-ipek ve keten-pamuklu karışımlarına dayalı hafif yünlü imalatın rekabete olanak sağladığına ve durumu değiştirdiğine işaret etmektedir⁶⁶⁴. Bunu en net şekilde daha önce sözü edilen ve uzunca bir müddet loncalarda çalışmadan üretimi mümkün olan düşük kaliteli yünlü keten-pamuklu keten karışımı kumaşlarda görmek mümkündür. Bu kumaşların kolay ve ucuza boyanabilmesi yanında

⁶⁶¹ THOMPSON, 2015, s. 335-336.

⁶⁶² Engels, İngiliz sanayisinde buhar gücüyle çalışan makinelerin en yüksek verimliliğe pamuklu basma alanında ulaştığını ve bu sayede bir makinenin dakikada yirmi beş metre desenli kumaş üretebildiğini ifade etmektedir. “Artık bir çocuğun yardımıyla tek bir adam daha önce iki yüz baskıcının yaptığı işi yapabiliyor.” ENGELS, 2013, s. 198-206.

⁶⁶³ WOLF, 2019, s. 371-373. Büyümenin temel yasasını rekabetle ilişkilendiren Bookchin, pazarın genişlemesiyle girişimci kimseler arasında çevreye bakışta ekolojik bir değişimin yaşandığını ifade etmektedir; zira kapitalist sistemde her işletme diğerlerine karşı sermayesini sürekli artırma ve yatırım yapma zorunluluğu altındadır, aksi halde onlar tarafından ortadan kaldırılır. Böyle bir rekabet ortamında insan-doğa ilişkileri üzerinden yüzyıllardır devam eden iş birliği ve dayanışma pratikleri, yerini ekonomik duyarlılıklardan sıyrılmış tahakküm ilişkilerine bırakır. BOOKCHIN, Murray, **Toplumsal Ekoloji ve Komünalizm**, (çev. F. D. Elhüseyni), Sümer Yayıncılık, İstanbul, 2017, s. 35-36.

⁶⁶⁴ WOLF, 2019, s. 371.

yünlü giysilerden daha hafif olması, tercih sebebi olarak talebin artmasını sağlamaktadır⁶⁶⁵.

Bu rekabet ortamında yeni çalışma koşullarının bir sonucu olarak üretim ilişkileri, o işi yapmak üzere ustalaşmış kişileri görece vasıfsız bir konuma düşürmüştür; zira makineleşmede daha az eğitilmiş kişinin bu makineleri idare etmesi de mümkündür. Dokuma tezgâhları, işçilerin bir kısmını işlevsiz hale sokarken yün üretimindeki gibi eski toplumsal bağlar içerisinde yaşamlarını sürdüren topluluk ilişkilerinin çözülmesi ya da yok olmasına aracılık etmiştir⁶⁶⁶. Bu sebepten ötürü işçilere ait ilk kolektif tepkilerin makinelerin kırılması eylemleri olmasının son derece olağan olduğunun altını çizen Abendroth, ilk yün biçme makinelerinin oldukça erken bir tarihte 1758’te İngiliz işçileri tarafından tahrip edildiğine dikkat çekmektedir. Parlamento’nun buna karşı olarak makineleri kıranlar için idam başta olmak üzere ağır cezalar içeren kanunları kabul etmesi, makineli üretime son verilmesi yönündeki eylemleri durduramamış ve yüzyıl sonundan itibaren şiddetlenen bu makine karşıtı hareket “*Luddism*” olarak anılmaya başlamıştır⁶⁶⁷.

Dokuma endüstrisiyle ilgili olarak ortaya konulması gereken bir diğer önemli husus da manifaktürden fabrika temelli çalışmaya geçiş sürecinde imalatçılar ile işçiler arasında gerçekleşen üretim pratiklerindeki ahlaki temelli değişimlerdir. Eserinde başta ipek olmak üzere dokuma endüstrisinde çalışan işçilerin artıkları temellük etme alışkanlıklarına ve giyim sanayisinde artan malzemelere el koyma mücadelesine dikkat çeken Linebaugh da manifaktür veya fabrikalarda nasıl kesildiğine bağlı olarak parça kumaş, püskül, iplik artıklarının her zaman dokumacılıkta bir atık sorununu beraberinde getirdiğini ifade etmektedir. XVIII. yüzyıla kadar bir dokumacı ailesi parça kumaş ve püsküllerden halı, kilim, sargı bezi, çocuk giysisi gibi birçok alanda faydalanmaya veya halk pazarlarında bu artıkları takas amacıyla kullanmaya alışkındır; ancak başta 1749 tarihli Mal Aşırma Yasası olmak üzere üç önemli yasa, dokumacılıkta imal edilmiş veya

⁶⁶⁵ Sık satın alınmaya başlanan bu elbiseler talep oluşturmalarının yanında bu süreçte insanların Londra ve Paris başta olmak üzere büyük kentlerde modaya uymalarına da olanak sağlamıştır. WIESNER-HANKS, 2017, s. 668-669.

⁶⁶⁶ PELZ, 2017, s. 82-83.

⁶⁶⁷ ABENDROTH, 1992, s. 11.

boyanmış tüm malların zimmete geçirilmesini suç kapsamına sokmaktadır⁶⁶⁸. Bu yönüyle İngiltere’de tüccar kesim imalatçı kesimden daha yüksek gelir elde etmektedir; ancak başta dokumacılık alanında ticaret ve sanayi kesimlerinin çıkarları arasında rekabet oluştuğunda bu rekabet, ekonomik talepler bakımından halen yerli üretici yani imalatçı lehinedir; zira imalatçı, Londra ile birkaç liman kentinden işlerini yürüten tüccarlardan daha etkin siyasal hareket kabiliyetine ülkesinde sahiptir⁶⁶⁹. Bu yönüyle sınıf ilişkileri bakımından 1763-1773 yılları arasında eski çatışma yöntemlerinin büyük oranda değişmesi ve işçileri ayakta tutan atıkların imalat işlemlerine tabî tutularak yeni iş kolları için kullanılması, *Spitalfields*’in üretimin başlıca merkezlerinden biri olduğu ve bölgede parça kumaş ve iplik saçağı gibi bazı atıkları aşırmanın işçi sınıfı ailelerinin geçiminde önemli rol oynadığı bu tarihsel uğrakta mevcut teamüllerin giderek daha çok hırsızlık ve zimmete geçirme şeklinde bir disiplin ve cezalandırma pratiğiyle karşılık bulmasına neden olmuştur⁶⁷⁰.

İngiliz dokuma sanayisini tek bir dokuma ürünü veya bir üretim bölgesi üzerinden açıklama zorluğunun bir göstergesi de yetmiş yıl gibi kısa bir sürede *Manchester* nüfusunu 17 binden 180 bine çıkararak pamuk imalatıdır. Az gelişmiş dünya ekonomisine sıkı sıkıya bağlı olan, Batı Hint Adaları ve Amerika plantasyonlarından tedarik ettiği ham maddeyle pamuklu sanayi, imalat sorunlarını aştıktan ve pazarlarda rekabet üstünlüğünü ele geçirdikten sonra modern sanayi ile ilkel üretimin bir arada olduğu yapı içerisinde gelişmiştir⁶⁷¹. XVIII. yüzyılın son çeyreğinde ham pamuk miktarının on iki kat artış

⁶⁶⁸ 1771 tarihli Yün Kumaş Yasası ise bu hususta çalıntı mal alıcısının kapsamını “*iplik saçağı alan herkes*” olarak genişletmiş bulunmaktadır. Odayı temizlemek veya tezgâhtaki ipleri silindire bağlamak gibi olağan dokuma işçisinin eylemleri dahi iç etme pratiğinden ötürü potansiyel bir suç addedilerek yasal bir engelle karşılaşmaktadır. LINEBAUGH, 2015, s. 314-318.

⁶⁶⁹ Hobsbawm, madencilik ile birlikte dokumacılığın, giderek uzmanlaşan işçi ordusuyla kasaba alanlarını ve pazar merkezlerini imalathanelerle dolu kentlere dönüştüren bir etkiye sahip olduğunu ve bu kentleşme sürecinin idari yapıyı kökten değiştirdiğini ifade etmektedir. HOBSBAWM, 2018, s. 29.

⁶⁷⁰ LINEBAUGH, 2015, s. 337-338.

⁶⁷¹ XVII. yüzyıl ortalarında Lancashire’ın çiftçilik yanında dokumacılıkla işgal eden ailelerinden olan ve girişimcilikteki yeteneği sayesinde ülkedeki ilk pamuk sanayicilerinden biri haline gelecek Sir Robert Peel’in oğlunun daha sonra İngiltere Başbakanı olması da endüstriyel ilişkilerin politik alana olan etkisi bakımından dikkat çekicidir. HOBSBAWM, 2018, s. 52-58. Ferguson’un dikkat çektiği üzere Hanover’ler döneminde Amerikan toprağını, Asya iktidarlarını ve Afrikalı köleleri ele geçiren İngiltere bu bölgelerde bulunan yerli halkları vergiye bağlayarak veya kitlesel kıyımlar gerçekleştirerek hareket etmiştir; ancak Victoria dönemine gelindiğinde bir ahlaki tutum da bu sömürüye dahil edilmektedir. Köle ticaretinin ve köleliğin Britanya topraklarında yasadışı ilan edildiği bu dönemden itibaren daha çok Batı yaşam tarzı yoluyla sömürge topraklarındaki insanları ilerletmek ve kültürel olarak onların yaşamlarına yön vermek fikri benimsenmiştir. FERGUSON, 2019, s. 123.

göstermesiyle pamuklu sanayi alanında İngiliz hâkimiyetindeki deniz aşırı bölgeler ham pamuk için arz, bitmiş kumaşa olan talep için ise pazar olarak kullanılmıştır. Bununla beraber böyle bir imalat için gereken enerji kaynağı, *Manchester* gibi ırmaklara yakın kentlerin pamuk üretiminin ana merkezleri haline gelmesine yol açmıştır⁶⁷². Beckert'ın deyişiyle bu dönem, İngiliz pamuk endüstrisinin bu aşamaya dek hâkim konumunu sürdüren yünlü dokumacılığa üstün geldiği bir aralıktır; ancak ham maddesini yerel ilişkilerden temin etmekten tamamıyla yoksun, ithalata bağımlı bu imalat, küresel bir işletme ağını oluşturmayı zorunlu kılmıştır. Toprak ve iş gücünü ele geçirmeye dayalı erken dönem kapital gelişimde İngiliz sanayisinin toprak açma, fabrikalaşma, iş gücü seferber etme gibi pratikler yoluyla pamuğa dayalı sanayi atılımlarını hiç olmadığı kadar hızlandırmış olduğu ifade edilmelidir.⁶⁷³ Gerçekten de endüstriyel anlamda teknik ilerlemenin deniz ötesi taşımacılıkla beraber ilerlediği bu dönemde dokuma sanayisinin dinamosunu oluşturan ve ülkedeki toplam ihracatın yarısına yakınına sağlayan pamuklu sanayinin ucuz iş gücü ve makineleşme yoluyla sermaye birikimine katkısı, diğer endüstriyel alanlardan daha fazla olmuştur. Bu konuya ilişkin el tezgâhları karşısında makineli dokuma tezgâhlarının sayısındaki artış bize yeterli bir fikir vermektedir; öyle ki 1813 yılında yalnız iki bin dört yüz adet olan makineli dokuma tezgâhlarının sayısı 1833'te seksen beş bine ve 1850'de iki yüz yirmi dört bine çıkmış iken 1820'lerde iki yüz elli bin el tezgâhında çalışan el dokumacısının sayısı 1850'de elli bin kişiye kadar gerilemiştir⁶⁷⁴.

Tarım alanında alınan ücret dengesi, kentlerde ücret sınırının oluşturulması hususunda altına düşülmemesi gereken bir karşılaştırma noktası olarak kabul edildiğinden ötürü toprağından ücretli çalışmaya sürüklenen kır işçisinin durumunu açıklayabilmek için Marx, fabrika sisteminde ücretleri düşük tutma politikasına sahip yasaları izlemek gerektiği kanısındadır. Bu hususta 1796 yılında tarım işçileri için önerilen yasal asgari ücreti, 1813 yılında ücretleri düzenleyen yasaların kaldırılması izlemiş ve kapitalistin fabrikadaki işçiler için belirlediği ücret dengesinin tarımdaki ücretlerden aşağı

⁶⁷² WIESNER-HANKS, 2017, s. 673.

⁶⁷³ Ne tuhaftır ki dünya tarım arazilerinin önemli bir kısmında farklı toplumlar tarafından binlerce yıldır yetiştirilen pamuk, Londra'daki Kew Kraliyet Bahçeleri'nde bulunan seralar haricinde ne Lancashire ne de diğer İngiliz adalarındaki soğuk ve nemli ortam sebebiyle yetiştirilmeye uygun bir iklime sahip olamamıştır. BECKERT, 2020, s. 130.

⁶⁷⁴ HOBSBAWM, 2018, s. 59-64.

olamayacağına kararlaştırıldığı bu dönemde patronla sözleşmeli işçi arasındaki statü dengesi daha da bozulmuştur. İş sözleşmesinin feshi durumunda yasayı çiğneyen patrona hukuk davası, işçiye ise ceza davası açılması gerekliliği ise iş yasalarında statüler arasında büyük bir tezatlık oluşturmaktadır⁶⁷⁵. Sonuç olarak nüfusun kentlerde toplanması sürecinde fabrikalar, teknik ilerlemelerle birlikte İngiliz dokuma endüstrisini ulus ötesi alanda hâkim bir güce ulaştırmış; ancak çalışma ekonomisi bağlamında emeğin statüsü, iş yükü dağılımı ve ücret dengelerini de kaçınılmaz şekilde değişime uğratmıştır.

3.3. ENCLOSURE ACT DÖNEMİ VE TOPRAK PAYLAŞIMLARI

3.3.1. Parlamento Tarafından Çıkarılan Çitleme Kanunları (*Enclosure Acts*) ve Çitleme Kayıtları

İngiliz toplum tarihinde XVIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren çitlemelerin yoğunlaştığı ve karar alma sürecinde doğrudan parlamentonun devreye girdiği bir aşamaya geçilmiş bulunmaktadır. Bu sebepten ötürü çitleme yasaları olarak ifade edilen “*Enclosure Acts*” düzenlemelerinde kararların nasıl alındığı ve açık tarla sistemini kapalı tarlalara dönüştüren bu parlamento kararlarına dair örnekler bu bölümde odaklanılacaktır. Tarihsel aralık olarak 1760 ila 1840 yılları arasında yoğun bir şekilde çıkarılan bu yasal düzenlemeler, İngiliz tarım tarihindeki sınıflar arası mücadeleler bakımından önemli bir değişimin göstergeleridir⁶⁷⁶. Diğer bir ifadeyle gelinen aşamada parlamentonun kontluk bölgelerinde arazilerin yeniden paylaşılmasına ilişkin anlaşmaları onaylama makamı olarak doğrudan yer aldığı bir dönem başlamış bulunmaktadır. Bu hususta her bölge kendi *parish* bölgesinde görevli komisyonlar aracılığıyla araziye ilişkin paylaşımı, yaptıkları anlaşmalarla kayıt altına almaktadır. Bu yolla ülke kırsalında

⁶⁷⁵ MARX, 2015, 708-710. İngiliz toplumunda toprağa ve paraya dayalı ilişkilerin emekten önce örgütlendiğine ve hukukî ilişkinin bu örgütlenmenin arka planını oluşturduğuna işaret eden Polanyi, bu tabloda bir bölge kilisesinin yetki ağındaki emekçilerin genellikle bölge dışına çıkmalarını sınırlandıran yasalarla çalıştırıldığını vurgulamaktadır. Bu kapsamda XVIII. yüzyıl sonuna dek katı bir biçimde uygulama bulan 1662 tarihli İskân Yasası (*Act of Settlement*) ve ardından gelen 1795 tarihli Speenhamland Yasası, ülke çapında bir emek piyasasının yaratılmasını engelleyecek unsurları yürürlüğe sokmuş iki önemli düzenlemedir. POLANYI, Karl, **Büyük Dönüşüm Çağımızın Siyasal ve Ekonomik Kökenleri**, (çev. A. Buğra), İletişim Yayınları, İstanbul, 2017, s. 125-126.

⁶⁷⁶ BLUM, Jerome, “English Parliamentary Enclosure”, **Journal of Modern History**, Yıl: 1981, Cilt: 53, Sayı: 3, (s. 477-504).

milyonlarca *acre* toprak, arazi planları çıkarılarak binlerce anlaşma tutanağıyla paylaşılmış bulunmaktadır. Böylelikle resmi çitlemeler olarak önceki bölümlerde ifade edilen çitleme dönemi, yerel ile merkez arasında kurulan bu ilişkiler üzerinden gerçekleşen arazi paylaşımlarıyla yeni bir form kazanmıştır.

Bu yeni formu açıklayabilmek için Barbara Hammond ile John Lawrence Hammond'dan ve onların bu alandaki eserleri "*The Village Labourer 1760-1832*"nin bu tartışmalardaki öneminden bahsetmek gerekmektedir; zira bu eser bir şekilde çitlemelere dair toplumsal çalışmalar literatüründe sonradan ortaya konan yapıtlar için dayanak noktası teşkil etmiştir. Öyle ki kavramın üzerinde henüz ayrıntılı bir tartışmanın cereyan etmediği görece erken bir dönemde eser, çitleme sürecinin prosedürel olarak nasıl ilerlediğini ve yerel ile merkez arasındaki ilişkileri ayrıntılı şekilde gözler önüne sermektedir. Bir parlamento çitleme işlemi, öncelikle bir büyük toprak sahibi kişi ya da topluluğun mevcut arazi düzeninin kendileri için elverişsiz olduğu yönünde parlamentoya dilekçe sunmasıyla başlamaktadır. Bu dilekçenin ardından Avam Kamarası'nın tasarı hazırlamasıyla durumla ilgili bir komiteye danışılmakta ve tasarının geçmesiyle birlikte belge, Lordlar Kamarası'na gönderilip kraliyet onayı almasının ardından son olarak komisyon üyelerinin araziye ilişkin görev dağılımları yapılmaktadır⁶⁷⁷. Tahmin edilebileceği üzere burada komisyonlar, parlamentonun o bölgede görevlendirmiş olduğu bir yapı olarak işlemlerini bir sonuca ulaştırmak ve nihai olarak parlamentoya göndermekle görevlidir. Bu süreci işletme yönteminin ülkedeki idari geleneklerle yakından ilişkili olduğunu ifade eden Hammond'lar, XVII.-XVIII. yüzyılda İngiliz anayasacılığında çıkarı olan her üyenin görüş beyan edebildiği kanun tasarılarına dair tekniğin bir devamı olarak özel tasarılar için komisyon oluşturma uygulamasının giderek istikrar kazanmış olduğunu ifade etmektedir. Bununla beraber komisyonların bu arazilerde çıkarları bulunan büyük toprak sahibi parlamenterlerin bir çıkar çatışması ya da ortaklığına dönüştüğünü ve küçük mülk sahipleriyle kulübe sakinlerini sürece dahil etmeyerek daha baştan prosedürel olarak haksız bir adalete yol açtığını belirtmek gerekir⁶⁷⁸.

⁶⁷⁷ HAMMOND, John Lawrence / HAMMOND, Barbara, **The Village Labourer 1760-1832 A Study in the Government of England before the Reform Bill**, Longmans, London, 1912.

⁶⁷⁸ HAMMOND / HAMMOND, **1912**, s. 46.

Bu konuda Mignay ise “*Parliamentary Enclosures in England*” eserinde parlamenter çitlemeler ile ilgili olarak iki temel yaklaşımın olduğunu ifade eder. Çitlemelerin artış dönemi ile bir bölgenin çitlenmesini etkileyen faktörlerin ne olduğunun üzerinde duran Mignay, temel olarak bu dönemdeki toprak çevirmeleri arttıran faktörlerin pazarın büyümesi, yükselen gıda fiyatları ve artan nüfus olduğundan hareketle 1755-1770 arası parlamento kararlarını doğrudan bu olgulara bağlamaktadır⁶⁷⁹. Toprakların çevrilmesini otlakların azalması sonucunda hayvanları izinsiz yere otlatan kırsal nüfusla ilişkilendiren Taylor ise meselenin arazi ve meskene bağlı olan bu haklarla ilişkili olduğundan ötürü araziye otlatma gücünün üzerinde hayvana açma girişimlerinin yeni bir düzenleme talep edenlere gerekçe oluşturduğuna işaret etmektedir; zira açık tarla sisteminde arazi, temel olarak özel tarıma açık ekilebilir araziler, herkesin hayvanlarını ortak biçimde otlattığı çayırılık alanlar ve boş araziler olarak üçlü bir yapıya bölündüğünden otlatmaya açık bölgeler artan hayvan sayısı karşısında büyük bir baskı altındadır⁶⁸⁰. Bir bakıma köy topluluklarında ortak olarak kullanılan topraktan izinsiz şekilde faydalanmak, boş alanlara izinsiz şekilde girmekten daha şiddetle karşılık bulmaktadır; zira burada asıl tehdit *parish* içindeki sakinler değil, dışarıdan araziye gelen hayvan otlatıcıları, cepler veya başka bölgelerdeki büyük toprak sahipleridir. Bu hususta yararlanmaya dair genel kabul, bölgedeki kayıtlı ve yalnızca o bölgede ikamet eden köylülerin bu topraklardan faydalanmaya haklarının olduğu üzerinedir⁶⁸¹.

1760 ila 1820 arasındaki yıllar genel olarak köy komünlerinin ortak topraklar üzerindeki haklarını sistemli şekilde kaybettiği bir dönem olarak eleştirilmektedir; ancak elli yıllık süre zarfında iki kat artan İngiliz nüfusunu bu arazilerde yetişen tahıl miktarıyla beslemeyi başarması üzerinden de takdir edilmektedir. Bunun yanında çitlemeler, çocuk ve kadın işçiliğinin arttığı dönemde dokumacı, çorapçı ya da çivi ustası gibi kimselerin daha güvencesiz şartlarda ücretli işçi haline gelmesine sebep olan olayların başlangıcı olarak nitelendirilmektedir⁶⁸². Bu doğrultuda 1760-1815 arasında yaklaşık yedi milyon *acre* toprağın parlamento kararıyla bu kapsama alındığına ve yün imalatının merkezi

⁶⁷⁹ MIGNAY, Gordon E., **Parliamentary Enclosure in England: An Introduction to Its Causes, Incidence and Impact**, Longman, London, 1997.

⁶⁸⁰ SHAW-TAYLOR, Leigh, “Parliamentary Enclosure and the Emergence of an English Proletariat”, **Journal of Economic History**, Yıl: 2001, Cilt: 61, Sayı: 3, (s. 640-662), s. 640-642.

⁶⁸¹ THOMPSON, 2016, s. 182-183.

⁶⁸² THOMPSON, 2015, s. 250-253.

Lincolnshire ve *Leicestershire* gibi yerlerde XVIII. yüzyıl öncesi toprakların yarından fazlasının halihazırda çevrilmiş olduğuna dikkat çeken Horn, bu evrede toprak kapatma faaliyetlerini destekleyen kesimlerin ayrıca hendek ve çit işleriyle kır emekçileri için ek bir istihdam yarattıklarına dair propaganda yaptıklarını ifade etmektedir. Öyle ki *Lincolnshire*, *Cambridgeshire*, *Midlands* gibi bazı kontluk bölgelerinde çitleme, köyün ortak topraklarıyla ekilebilir arazilerin değiştirilmesi ve inşa edilen çiftlik evleriyle bu arazilerin tek bir işletmeden idare edilmesi anlamına gelmektedir⁶⁸³. Bu süreci hızlandırabilmek için parlamentonun 1836 yılında çıkardığı çitleme yasası da dikkat çekicidir; zira bu tarihten itibaren mülk sahiplerinin süreci daha hızlı ve ekonomik şekilde götürebilmesi amacıyla ekime müsait ortak toprakların çitlemelerinde anlaşmaların resmi bir niteliği olacağı kabul edilmiş ve 1840 yılında bu kapsama ortak şekilde hasat sonrası tüm köy halkıyla kullanılan araziler, çayırılık alanlar ve meralar da dahil edilmiştir⁶⁸⁴. Buna karşılık İngiliz kırsalında çitleme konusunda sıklıkla erken dönem faaliyetlerinin incelendiğine işaret eden Chapman; Slater, Turner ve Yelling başta olmak üzere bu konudaki araştırmacıların 1836 yılından sonraki düzenlemelere eğilmediğini ve bunun büyük oranda arazilerin çitleme işlemlerinin tamamlanmasıyla ilişkili olduğunu ifade etmektedir; ancak bu durum yarından fazlası bu dönemden sonra paylaşılan Galler toprakları için geçerli değildir. 1845 yılındaki “*General Enclosure Act*”, Galler topraklarında daha az sayıda kararla geniş bir yüzölçümünde değişim gerçekleştirilmesine olanak sağlamıştır⁶⁸⁵.

Thompson’ın çitleme meselesine ilişkin dikkat çekici tespiti ise hukuk aracılığıyla hak ile hak sahibi öznenin ayrıldığı yönündedir. Bu tespite göre kapitalist mülkiyete geçişte bu dönüşüm yoluyla kullanım hakkının kullanıcı olan kimselerle ilişkisinin kesildiği yeni bir evreye girilmiştir. Teamüllerle topraktan faydalanan küçük kullanıcı karşısında toprağın, asıl sahibi olan lordun kişisel mülkü olduğuna ve bu sebeple lordun arazi tasarrufunun sınırlandırılmayacağına işaret eden mahkeme kayıtları bulunmaktadır. Genel olarak iyileştirme yönünde ekonomik bir amaç güderek ve hukukî prosedür izlenerek

⁶⁸³ HORN, Pamela, **Life and Labour in Rural England 1760-1850**, Macmillan Education, Basingstoke, 1987, s. 47.

⁶⁸⁴ TATE, W. E. / TURNER, Michael Edward, **A Domesday of Enclosure Acts and Awards**, University of Reading, 1978, s. 31.

⁶⁸⁵ CHAPMAN, John, “The Later Parliamentary Enclosures of South Wales”, **The Agricultural History Review**, Yıl: 1991, Cilt: 39, Sayı: 2, (s. 116-125), s. 116-117.

gerekçelendirilen durum, aileleriyle bu topraklarda ikamet eden kulübe sakinlerini mahkemede ya da çitleme eyleminde hak savunmasından büyük oranda mahrum bırakmıştır⁶⁸⁶. Burada görüldüğü üzere toprak sorununun tipik bir sözleşme özgürlüğü üzerinden ele alınması ve salt bir özel hukuk ilişkisine indirgenmesi, iki kişinin bir şey üzerinde özgür iradeleriyle anlaşmaya varmalarına ve kamu gücünün de bu alım satım anlaşmasının uygulanmasını onaylama makamı olarak bu ilişkide rol oynamasına⁶⁸⁷ dayanmaktadır. Toprak üzerindeki feodal yükümlülüklerle beraber sözleşme özgürlüğü önündeki engeller aşıldığında toprak sahiplerinin mülkleri üzerindeki tasarruflarını güvence altına alma yolundaki doğal hukuk idealini hayata geçirmek için aranan toplumsal zemin de büyük oranda sağlanmış bulunmaktadır⁶⁸⁸.

Parlamento kararları yoluyla yapılan çitlemeler, arazi üzerindeki hak sahipleri arasında uzlaşma yoluyla gerçekleşen anlaşmaların dahil olduğu bu sürecin son halkasını oluşturmaktadır ve XVIII. yüzyıl sonunda halen yaşamaya devam eden komünal kırsal eylemler artık çözülme sürecine girmiştir. Bir diğer ifadeyle parlamento yoluyla çitleme bir sebepten ziyade ticarileşen otlatma haklarının, hayvancılıktan gelen ek gelirler ile gündelikçi olarak günü kurtaran kulübe sakinlerinin durumunun ve giderek kapitalist etkiyle piyasa disiplinine maruz kalan üç yüzyılı aşan eylemlerin kaçınılmaz bir sonucudur⁶⁸⁹. Buna karşın Fransa’da ise süreç toprak satışı üzerinden ve daha farklı bir ilerleme göstermiştir. Devrim sonrası kral ile kilise topraklarına el koyan Ulusal Meclis,

⁶⁸⁶ THOMPSON, 2016, s. 166-171.

⁶⁸⁷ Banaji, 1850 sonrası İngiliz tahakkümü altındaki Hindistan tarımı konusunda hukukun işlevine dair benzer gözlemlerde bulunur. Buna göre varlıklı kimse ile köylü arasında yapılan borç sözleşmesi, köylünün iyi bir mahsul geliri ile bu borcu ödemesi yönündeki öngörüsüne dayanmaktadır; ancak alınan ürün ile ürüne verilen fiyat uyuşmadığı durumda köylü haneleri borçlarını ödeyemeyeceğinden bu konuma düşen bir ailenin durumu alacaklının hane üzerinde tahakküm kurmasına sebep olmaktadır, aksi halde alacaklıyla davalık duruma düşülecektir. Bununla birlikte düşük hasat dönemlerinde köylüye verilen avans karşılığında köylü elindeki ürünün tamamını alacaklı kapitaliste vermek zorunda olduğundan köylü aileleri için muhtaç duruma düşmek kaçınılmazdır. İşte Banaji’ye göre bir asliye hukuk mahkemesi, satıcı ile alıcı arasındaki basit bir alacak sözleşmesi olarak bunu gördüğünden ötürü tüm meta sahiplerini hukuka göre eşit bir değerlendirmeye tabii tutmaktadır. BANAJI, Jairus, **Tarih Olarak Teori Üretim ve Sömürü Biçimleri**, (çev. A. Sarı), Dipnot Yayınları, Ankara, 2015, s. 389-390.

⁶⁸⁸ TIGAR / LEVY, 2016, s. 253. Sözleşmeye dair bir ihtilaf, genellikle sözleşme hukukundan ayrı olarak diğer hukukî dallara dair toplumsal sorunları ortaya çıkarır. Örneğin mahkemeler sözleşmenin şartlarının dışında bir yorumda bulunmadığından ötürü tarafları kendi durumlarından sorumlu tutmayı tercih eder; ancak istisnai durumlarda ABD hukukunda ölçüsüzlük doktrini (*unconscionability doctrine*) gibi kavramlar geliştirilerek sözleşmenin tarafları arasındaki yüksek gelir farklarına ilişkin bir karar mekanizmaları ve sözleşmenin iptaline dair ahlaki gerekçeler geliştirilebilmiştir. POSNER, Eric A., “Sözleşme Teorisi”, (çev. F. Yılmaz), **Hukuk Felsefesi ve Teorisi Rehberi**, (ed. Martin P. Golding, William A. Edmundson), Işık Yayınları, İzmir, 2021, (s. 255-271), s. 264.

⁶⁸⁹ THOMPSON, 2016, s. 217-218.

Code Napoleon'un kabulüne kadar geçen sürede toprak sorunuyla ilgili olarak lordun arazisi çevresinde balık tutma veya avlanma eylemlerini ve köylülerin hasatlarından aynı ödeme yükümlülüklerini kaldırarak toprak hukukunda gerçekleştirilecek olan toprak aktarımını teorik olarak kolaylaştırmıştır. Bu süreçte Feodal Haklara İlişkin Komite'nin Meclis'e sunmuş olduğu öneri, aristokratik imtiyazların kaldırılması ve sahip olunan şey üzerinde mülkiyeti tasarrufla birlikte tek biçimli bir hale getirmeyi önerir iken çiftçilere de nakden ödeme yapmaları karşılığında feodal yüklerden kurtulma olanağı vermiştir; ancak soylulara ait olan ve devrimle el koyulan ekilebilir toprakların ihaleye çıkarılması bu toprakların tüccar toplulukların eline geçmesine yol açmıştır⁶⁹⁰.

Burada bir bakıma tarihsel süreçte gelişen arazi kullanımı pratikleriyle mülkiyet nosyonundaki gelişimin artık bir arada süremeyeceği bir evreye gelmiş bulunmaktadır. Bu evre ormanların, avlakların, arazilerin veya kırsal nüfusun bu zamana dek yararlandığı kaynakların yeniden dağılımının ve yeni dağılımın yasal olarak kayıt altına alınmasının ifadesidir. Bu ifade arazi hukuku ve eşya hukuku başta olmak üzere kullanıcı, kullanılan ve mülk sahibi arasında irtifak hakkı temelli bir dönüşümü beraberinde getirmektedir; ancak bu tip bir kaynak hakkının yazılı kaydı oluşmadığından ötürü kaynağa erişim ile ilgili her türlü uyumsuzluk maddi olarak güçlü ve politik alanda etkin mülk sahibi lehine sona ermektedir. Ortak topraklardaki uyumsuzluklar bir anlamda *lex custumaria* ile *common law* arasındaki mücadeleye evrilmiş ve *common law* hâkimiyetiyle ortak toprakların paylaşımı tamamlanmıştır. İngiliz politik düşüncesinde mülkiyet temelli ihtilafların tarıma sermaye koyan kesimler lehine yorumlanmasıyla beraber gerçekleşen bu değişim, hak sahipliği meselesine dair tartışmalara bu kesimler adına son vermektedir.

3.3.2. Çitleme Komisyonları: Planlar, Tutanaklar ve İşlevleri

Çalışmanın bu bölümünde parlamentoda alınan kararlar yoluyla gerçekleştirilen çitlemelere ilişkin kontluk topraklarında arazi paylaşırma konusunda önemli bir işlevleri bulunan ve bu iş için görevlendirilmiş olan komisyonların üzerinde durulacaktır. İngiliz tarım arazilerinin dağıtımında bu komisyonlar mevcut arazilerin paylaşılması

⁶⁹⁰ TIGAR / LEVY, 2016, s. 250-253.

hususunda yeni düzenin tayini ve arazi paylaşımlarındaki güç mücadelesi bakımından büyük bir ehemmiyet arz etmektedirler⁶⁹¹; ancak bunun için ilk olarak bir arazi çitleme komisyonunun yapısı ve işlevine dair açıklama yapılmalıdır. Öncelikle 1770'ten itibaren bir komisyonun çitleme konusunda toplanabilmesi ve arazi hakkında karar verici olabilmesi için beş veya beşten fazla üyeden oluşması gerekmektedir; fakat bu tarihten sonra daha resmi bir prosedür uygulanarak üç kişilik atamalara geçilmiştir. Her komisyon üyesinin bu bölgelerdeki alanların toprak sahipliğiyle ilişkili kimseler olduğuna değinen Turner, bunların çoğunlukla malikânenin lordu, *tithe* vergisini alan kilisenin üyesi ve kalan toprak sahipleri arasında *parish* topraklarında en çok toprağa sahip kişiden oluştuğunu ifade etmektedir⁶⁹². Bu hususta bir başka örnek, yün ticaretinin en önemli bölgelerinden biri olan *Leicestershire* çevresindeki çitleme komisyonlarından gelmektedir. Bu komisyonlarla ilgili olarak Hull, komisyon üyelerinin sosyal statüleri ve profesyonel anlamda bu işe vasıfları olup olmadığının izini sürmenin zor olduğuna değinmekle beraber arazi etüdü için görevli olan kimselerin (*surveyor*⁶⁹³) önemine işaret etmektedir. Benzer bir süreçte bu komisyonlarda görev alabilmenin komisyona aday gösterilme yoluyla gerçekleştiği ve küçük mülk sahiplerinin adaylık süreçlerinin dışında bırakıldığı ayrıca dile getirilmelidir⁶⁹⁴. Komisyonların göreve başlamasından önce paylaşımına dair ilk görüşmede arazi sahiplerinin onay ve imzalarının alındığını ifade eden Hollowell ise 1830 sonrası *Northamptonshire* çevresinde oluşturulan komisyonlardaki

---

⁶⁹¹ Fransa'da Devrim sonrası köy arazilerinin paylaşılmasına dair sorunun giderek şiddetlendiği ve bu arazilerin hak sahiplerinin sayısına veya toprak oranlarına göre paylaşılması ile ulusal ortak mal statüsünde onları satışa çıkarma yoluna gidilmesi bakımından bir karar aşamasına gelinmiş olduğu bilinmektedir. Bu doğrultuda Kurucu Meclis tarafından 1792 yılında otlakların ayrılmasına karar verilmiş olmasına rağmen 1803'te arazi paylaşım faaliyetleri durdurularak köy arazilerinin hak sahipleri arasında paylaşılması yerine bu arazilerin talep eden yurttaşlara satışı yoluna gidilmiştir. MAZOYER / ROUDART, 2016, s. 356

⁶⁹² TURNER, Michael, "Enclosure Commissioners and Buckinghamshire Parliamentary Enclosure", **The Agricultural History Review**, Yıl: 1977, Cilt: 25, Sayı: 2, (s. 120-129), s. 120-121. Bu hususta bir başka çalışma için bkz. TURNER, Michael, "Parliamentary Enclosures: Gains and Costs", **New Directions in Economic and Social History**, (ed. A. Digby, C Feinstein), Palgrave Macmillan, London, 1989.

⁶⁹³ Parlamento tarafından gerçekleştirilen çitleme faaliyetlerinde sürecin en güçlü unsurunun komisyon üyeleri olduğunu vurgulayan Hollowell, komisyon üyeleri yanında paylaşım yapılacak arazinin ölçüm, plan ve çizimini gerçekleştirerek sürece etki eden bu görevlilerin de önemli bir etkileri olduğunu ve XVIII. yüzyıldan itibaren arazi etüdünde uzmanlaşmanın arttığını ifade etmektedir. HOLLOWELL, Steven, **Enclosure Records for Historians**, Phillimore Book Publishing, Sussex, 2000, s. 90-91.

⁶⁹⁴ HUNT, Henry, Gerald, **The Parliamentary Enclosure Movement in Leicestershire, 1730-1842**, London University Ph.D. Thesis, 1955, s. 97-98.

üye sayısının arazi genişliğine göre değişkenlik gösterdiğini çitleme kayıtları üzerinden eserinde belirtmektedir⁶⁹⁵.

Bu konuda komisyon üyelerinin rollerinden de bahsetmekte fayda vardır. Bu üyelerin İngiliz toplumsal tarihindeki rollerinin yeterince tartışılmadığını ve üyelik görevlerini ne kadar layıkıyla yerine getirdiklerinin şüpheli olduğunu ifade eden Tate, *Oxfordshire* özelinde komisyon üyelerinin almış oldukları kararların niteliğine dikkat çekmektedir. İlgili tarihler arasında *Oxfordshire* çevresinde 136 bölgesel çitleme yasası ve 128 çitleme kararı olduğundan bahsederek komisyonun üç temel bileşenini oluşturanların sırasıyla manor lord, bölge papazı ve diğer arazi sahipleri olduğuna işaret etmektedir⁶⁹⁶. Bu bakımdan komisyon yapısı ve kararları üzerinde bölgesel olarak farklılıkların yaşanması mümkündür. Burada *lex loci*'nin ancak yerel uygulamalar üzerinden anlamlı hale geleceğini ifade eden Thompson'ın da vurguladığı gibi hak kullanımlarına ilişkin olarak toprak, mahsul ya da arazi işleme biçimlerine dair değişken uygulamaları herhangi bir fark gözetmeden bütün coğrafyalarda aynı şekilde ilerleyen bir süreç olarak görmemek gereklidir; zira İngiliz tarımında ortak alanlara dair haklar her ne kadar titizlikle düzenlenmeye ve maddileştirilmeye çalışılmış ise de görenek farklılıkları sebebiyle boş alanlarda *yard* veya kulübe başına otlatma haklarına ait kullanımlar bölgeler arası değişkenlik göstermişlerdir⁶⁹⁷.

Çitlemelerin artan nüfusu besleme amacıyla propaganda konusu olmasına rağmen esasen bir kâr arzusunun sonucunda gerçekleştiğini ifade eden Thompson, tüm karmaşık yapısına rağmen çitleme olgusunun, arazi sahipleri ve onların parlamentodaki temsilcilerinin çıkardıkları kararlarla ve temel olarak yeni mülkiyet nosyonuna göre bir sınıfın kullanımından diğer sınıfa toprak geçişini gösterdiğini ifade etmektedir. Burada arazideki otlatma, kulübede yaşama veya başak toplama gibi haklarını ispat etme

⁶⁹⁵ HOLLOWELL, 2000, s. 73. Hollowell çitlemelere dair kayıtların Avam Kamarası tarafından bir araya getirildiğini ve bu konuda meclisin yayın organı olan *Commons' Journal*'ın da önemli bir kaynak olduğunu ifade etmektedir. HOLLOWELL, 2000, s. 58.

⁶⁹⁶ TATE, William E., "Oxfordshire Enclosure Commissioners 1737-1856", *The Journal of Modern History*, Yıl: 1951, Cilt: 23, Sayı: 2, (s. 137-145), s. 137-140.

⁶⁹⁷ Bu hususta çalışma yapacak tarım tarihçilerinin o bölgedeki nüfusu, ekilebilir arazi ile boş topraklar arasındaki dengeyi, o topraklardaki mülkiyetin dağılımını, yetişen ürünleri, hayvancılığı ve o bölgenin pazarlara yakınlığını büyük oranda bilmesi gerekliliği de burada ifade edilmektedir. THOMPSON, 2016, s. 178-180.

hususunda yasal olarak az delile sahip rençberlerin oldukça istisnai örneklerle zararlarının telafi edildiğini söylemek mümkündür, komisyon kararıyla ailesinin geçimini sağlayamayacağı bir toprak parçasına sahip olanlar için de bu küçük toprağı çitle çevirmek oldukça maliyet gerektiren bir iştir⁶⁹⁸. Halkın topraktan koparıldığı bu büyük süreci “*clearing of estates*” yani gayrimenkulün üzerinde bulunan insanlardan temizlenmesi olarak nitelendiren Marx ise parlamento yoluyla bir kısım toprak beyinin diğer toprak beylerine arazi dağıtması sonucunda tarım işçileri ile ortak topraklar arasındaki ilişkilerin çözümlenerek tarihten silindiğini ifade etmektedir. Ayrıca XVIII. yüzyılın bitişinden itibaren toprak mülkiyetinin bir anlamda darbeye maruz kaldığını dile getiren Marx, 1810-1831 yılları arasında 3.511.770 *acre* toprağın çitlenmesi karşılığında kır halkının herhangi bir tazminat alıp almadığını sormaktadır⁶⁹⁹. Burada esasen yasal bir belgeye dayanmadan yaygın göreneklerle arazi işlemeye devam eden toplumsal kesimlerin, eğitilmiş ve maddi gücü yüksek kesimler karşısında yasal savunmadan yoksun olduğu da görülmektedir.

Çalışmayla ilgili olarak tarım işçilerinin “*son kale*”si olarak görünen ve üst ile alt sınıflar arasında tartışma konusu olan yardımların da konuyla yakından ilgisi bulunmaktadır; çünkü işçiler için bu ödemeleri almayı sürdürme veya işçi olarak aile üyeleriyle fabrikalara gitme konusunda bir karar aşamasına gelinmiştir. Bu hususta komisyonlar tarafından alınan kararların yoksul yardımları ve ucuz iş gücü oluşturma süreci üzerinde doğrudan etkiye sahip olduğunun altı çizilmelidir; çünkü arazinin paylaşımı sonucunda küçük bir toprağa sahip olan kesimler için mesele, işleyebileceği geçimlik toprağı olan kişinin artık maddi bir yardıma gereksinimi olmadığı ve gelirin kesilmesi gerekliliğini akla getirmektedir, bu yüzden soruya verilecek yanıt, yoksulluk ödemeleri ve ödemedeki yoksun çalışanların adil ücret taleplerine karşı tembellik ve ahlaksızlığın arttığı şeklindedir. Bu durum, İngiliz toplumunda iş gücünün ücret dengesinin bir şekilde kendi dengesini bulacağı yolundaki argümanlarla gerekçelendirilmektedir⁷⁰⁰. 1795 tarihli *Speenhamland Yasası*⁷⁰¹ ile devreye giren ve kilise eliyle yapılan bu yardımların kırdaki

⁶⁹⁸ THOMPSON, 2015, s. 274-275.

⁶⁹⁹ MARX, 2015, s. 699-700.

⁷⁰⁰ THOMPSON, 2015, s. 277-280.

⁷⁰¹ 6 Mayıs 1795 tarihinde Newsbury yakınında bulunan Speenhamland'deki Berkshire yargıçları, bölgede ikamet eden yoksullara kazançlarından ayrı olarak ekme fiyatları üzerinden uyarlanacak bir ücretlendirmeye asgari gelir ödemesi yapılmasına dair karara varmışlardır. Buna göre bir galonluk (dört

işçinin kiracı çiftçiden aldığı ile yaşamını idame ettireceği ücret arasındaki açığı tamamlayıcı vazife gördüğüne işaret eden Marx, bu açığın 1795 ile 1814 yılları arasındaki yirmi yılda iki kat arttığını göstermektedir. Nominal ücret ile kilise yardımlarının arasındaki açığın oran olarak artması iki otorite karşısında kırsaldaki işçinin aldığı ücretin asgarinin altına düştüğünü ve yardıma muhtaç olma halinin arttığını gözler önüne sermektedir⁷⁰². Başlangıçta yalnızca iş bulamayanların aldığı bu yardımların giderek geliri ölçütün altında kalanlara uygulanmaya başladığına dikkat çeken Polanyi, ücrete karşı yardım almayı tercih eden kesimlerle yoksul yardımlarının kırsal kesimi uzun vadede muhtaç hâle düşürdüğüne dikkati çekmektedir; zira ücretler işverenler tarafından düşürülse dahi yoksul yardımlarıyla asgari gelir sağlanmaktadır. Yardım Sistemi (*allowance system*) uzun vadede işverenlerin ölçütün üzerine çıkmamak için ücretleri düşürdüğü bir toplumsal tabloda işçilerin emek verimliliğinin azalmasına sebep olmuştur. Bundan dolayı yardım sistemine son veren 1832 tarihli Reform Tasarısı ile 1834 tarihli Yoksullar Yasası Değişikliği modern kapitalist oluşumun başlangıcı olarak kabul edilmektedir⁷⁰³.

Görüldüğü üzere arazi çitleme komisyonlarının genel yapısı içerisinde bu topraklara erişimden yararları bulunan ve görenekler temelinde bu topraklardan faydalanan köylü topluluğu üyeleri bulunmamaktadır. Vergisel, idari ve mülki olarak topraktan yararları bulunan varlıklı kimselerin bir birleşimi olarak bu komisyonlar ortak topraklar ve ortak haklara dair bir önceliğe veya bunu tartışmaya büyük oranda kapalıdır. Thompson'a göre yoksulların görenekleri arazi sahiplerinin mülkiyet hakları altında hiç edilirken bu hususta büyük rol oynayan çitleme komisyonlarının yaptıkları sıklıkla haksızlık olarak

---

litreye denk gelen bir ölçü birimi) bir somun ekmeğin bir şilin olduğu yerde yoksul emekçiler haftada üç şilin ve aile üyeleri için de bir şilin altı peni alacaktır. “*Speenhamland ölçütü*” olarak kabul edilen ve bölgeler arası büyük değişkenlik gösteren bu yoksul yardımları, gayriresmi şekilde kırsalda ve sanayileşen bölgelerdeki ücret farklarının ulusal çapta eşitlenmesini engelleyici bir etkiye sahip olmuştur. POLANYI, **2017**, s. 126-127.

⁷⁰² MARX, **2015**, s. 650.

⁷⁰³ Görülen o dur ki, emek piyasası yaratmak ve piyasa ekonomisine uygun bir yasal sistem geliştirmek kapitalist sistemin zaruri koşuludur; zira yoksul yardımları ile oluşan geçinebilmek, kitleler üzerinde ücretli emeği ortadan kaldırıcı bir etkiye sahip olmuştur. Bir başka deyişle ücret destekleme sistemi, mali olarak yaşam koşulları konusunda amaçlananın aksine yoksulların sosyal durumlarının hızla düşmesi ve muhtaç duruma gelmelerine yol açmış uygulamalardır; zira yoksul yardımları ücret sistemi karşısında paternalist bir müdahale olarak ücretlerin işçi-işveren arasında yükselmesini engelleyici bir vazife görmüş ve 1799-1800 tarihli işçilerin birleşmesini engelleyen yasalar (*anti-combination laws*) da bu süreçte önemli bir rol oynamıştır. POLANYI, **2017**, s. 128-130.

değerlendirilmektedir; ancak komisyon üyelerinin zaten geliştirilmesine bir şekilde katkı sundukları mülkiyet hukuku ve benzeri kurallar çerçevesinde hareket ettiklerini ve başka bir şekilde topraksızların lehine bu görevi yerine getirmelerinin olanaksız olduğu söylemek gerekmektedir. Ayrıca mülkiyeti mutlak şekilde kullanma pratiğinde bu komisyon üyelerinin istisnâ durumda bulduklarını söylemek mümkün değildir; zira gittikleri ülkelerde yasalarında komünal arazi işleme biçimleri olmasına rağmen kendi yasal anlayışlarını benimsetmek amacındaki kolonyal politikacı ve hukukçular kapitalist mülkiyet hukuku yorumlarını farklı coğrafyalara da dayatmaya çalışmışlardır⁷⁰⁴.

Bu yönüyle parlamenter çitlemelerin tarımsal nüfus üzerindeki toplumsal etkisini farklı süreçler üzerinden ilerleyen iki yönlü bir ayrım içerisinde düşünmek gereklidir. Bunlardan ilki yoksullaştırma iken diğeri ise kendi işinde çalışan statüsünden ücretli işçi statüsüne geçiştir⁷⁰⁵. Meselenin arka planında ise bu dönemde yün ticaretinden ziyade tahıl tarımından gelen ürüne yüksek talep ve ürünün kârlılığı yatmaktadır. Gıda fiyatları yüksek bir kâr getirmediği zaman, toprak sahipleri de topraklarını genişletmek amacıyla bu topraklardan yararlanan küçük toprak sahipleriyle bir özel çitleme anlaşmasının yolunu aramakta isteksiz davranmaktadır. Buna karşılık parlamenter olmayan gayriresmi çitlemeler yerine toprak sahiplerinin bu yola başvurma nedeni, yasal olarak belirlilik ve kesinlik arayışından kaynaklanmaktadır; zira komisyonların çalışmaları tamamlandıktan sonra arazinin yeniden tahsisine ilişkin itirazların düzeltilmesi çoğunlukla mümkün değildir⁷⁰⁶. Bununla beraber kırsal alanda kullanım haklarına ilişkin delillerin öne çıktığı bu yıkıcı süreçte toplumun farklı kesimleri arasında gidişatı durdurmak veya yavaşlatmak amacıyla birtakım somut girişimler ortaya çıkmıştır.

3.3.3. Çit Sökmeler ve Cezalandırma Pratikleri: Kırsalda ve Kentte Topraksızlar (Squatters), İşgal ve Direniş

Buraya kadar anlatılanlardan çitleme sürecini mülk sahiplerinin istekleri doğrultusunda ilerleyen ve kır üreticilerinin tamamen pasif bir konumda kaldıkları bir süreç olarak

⁷⁰⁴ THOMPSON, 2016, s. 201-202.

⁷⁰⁵ SHAW-TAYLOR, 2001, s. 641-642.

⁷⁰⁶ MIGNAY, 1997, s. 21-22.

değerlendirme hatasına düşülmemelidir; zira küçük mülk sahipleri ve köylü aileleri arasında sürecin tamamen dışında bırakılmaları sebebiyle bu değişime karşı çıkan kesimler bulunmaktadır. Bu aşamada geleneksel hak söylemine karşı mülkiyet nosyonunun daha üstün konumda görülmesi sebebiyle çit sökme eylemleri veyahut komisyonların faaliyetlerine karşı bölgesel meclislere dilekçe verme gibi eylemler göze çarpmaktadır. Gerçekten de Thompson'ın da dikkat çektiği üzere 1760 sonrası çitlemelerin halk tarafından seyredilen, herhangi bir reaksiyon gösterilmeyen veya hiç protesto edilmemiş bir süreç olduğunu düşünmek saflık olur. Mahkeme kayıtları, ortak yararlanılan arazilere ilişkin haklarını savunmak üzere çitleme karşıtı hareketler içerisinde yer alarak kapıları tahrip eden, çit fidanlarını kökünden söken, çitleme ilanlarını yırtan, bu eylemleri gerçekleştirmek amacıyla araç taşıyan birçok tarım işçisi bulunduğunu ve çitleri bozan veya yıkanlara karşı çok sayıda davanın açılmış olduğunu göstermektedir⁷⁰⁷. Gerçekten de grevlerin, protestoların ve birçok ayaklanmanın sonucu olarak XVIII. yüzyılda kent çeperleri ve kırsalda arazi sahiplerinin mülklerine karşı işlenen suçlara verilen cezaların ağırlaştırılması dikkat çekicidir. Artık sadece hırsızlar değil, endüstriyel ve ticari yatırımı engelleyici olan başta dokuma tezgâhını parçalama, arazideki çitleri yıkma veya buğday yığınlarını yakma gibi eylemleri gerçekleştirenler de idam cezasıyla yargılanmaktadır⁷⁰⁸.

Toprak çevirme kararına itiraz yolunun avukat tutma koşuluyla açık tutulduğundan hareketle alt sınıflara karşı zorlamaya dayalı eylemlerin gerçekleşmediğini beyan eden tarihçilere karşı sürecin köylüyü toprağında geçinemeyeceği bir duruma getirmesi, ekonomik ve yasal yolla bu kesimleri mülksüzleştirme temelli bir politika izlendiğinin göstergesidir. Bununla beraber parlamento onayıyla gerçekleştirilen tasarrufların hiçbir

⁷⁰⁷ Thompson kırsalda çit ve kapı sökme olaylarında haklarını geri almak amacıyla hareket edenlerin sıklıkla kayıtlarda çitlenen alanları bozan kimseler olduğunu ve bu eylemlerde kapı menteşelerini söken, çit fidanlarını yerinden kaldıran ya da bölgedeki kiliseye asılan çitleme kararına dair ilanı yırtan hak sahiplerinin bu faaliyetlerinin çit çekme eylemlerine direnme biçimi olduğunu ifade etmektedir. Bununla beraber genel haklar konusunda kentteki protestoların ve eylemlerin kırsal alandaki örneklerinden daha görünür olduğunu iddia ederek tüm bunların birer yasal savunma olduğunu ve ayaklanma haline dönüşmediğini belirtmektedir. THOMPSON, 2015, s. 145-150.

⁷⁰⁸ “Belirli hoşnutsuzluklara karşı doğrudan eylem bir yandan, 1760’lar ve 1770’lerdeki Wilkes ajitasyonu, Gordon Ayaklanmaları (1780), Kral’ın Londra sokaklarında etrafının sarılması (1795 ve 1820), Bristol Ayaklanmaları (1831) ve de Birmingham Boğa Güreşi ayaklanması (1839) gibi büyük siyasal kalkışmalarla birleşiyordu. Diğer yandan Luddculuk (1811-1813), Doğu Anglia Ayaklanmaları (1816), Son İşçinin isyanı (1830), Rebecca Ayaklanmaları (1839 ve 1842) ve de Civata Ayaklanmaları (1842) gibi sürekli yasadışı eylem ya da ayaklanma-benzeri olaylarla kol kola geliyordu.” THOMPSON, 2015, s. 99-101.

dirençle karşılaşmadığını iddia edenlere katılmak mümkün değildir, başlangıçta bu sürece destek veren politikacıların dahi uzun vadede çit çekme eylemleriyle kırsaldaki ailelere büyük zarar verildiğine dair tespitleri olduğu bilinmektedir⁷⁰⁹. Bu hususta başta çayırılık alanlar üzere ortak topraklar üzerindeki hak sahipliğini tartışmaya açan Neeson, kırsal nüfusun yarıya yakın oranda arazilerinin yanında otlağa sahip çiftçilerden oluştuğunu ve bu kimselerin hak sahipliği durumlarının tanınması sebebiyle tazmin sürecinde yer aldığını ifade etmektedir. Buna karşılık herhangi bir toprağı olmadan o bölgede ikamet eden tarım işçisi, zanaatçı, küçük esnaf takımının yanında göçmenler ile arazi işgalcisi şeklinde nitelenen “*squatter*” topluluklar vardır ki onlar çitlemelere ilişkin kayıtlarda yer almadıklarından ötürü ortak alanlara dair gösterdikleri itirazlar haricinde sıklıkla bu alanda çalışanların gözünden kaçmışlardır⁷¹⁰. Komisyonların çalışmaları başlamadan bölgedeki küçük pay sahiplerinin ödemelerle ikna edildiğine dikkat çeken Hill ise parlamentonun paylaşım sürecinde kararın ayrıntılarını uzun bir dönem içerisinde tartışmaya gitmediğini, toprakların nasıl dağıtılacağı ve diğer işlemlerle ilgili meseleleri bölgedeki komisyonlara havale etmiş olduğunu vurgulamaktadır. Bu bakımdan mülkiyet hakkı, kullanım hakkı veya uzun süreli kiracılık durumu, bu yerleri süren ya da ekenler tarafından bir kere kaybedildiğinde geçmişte kazanılan hakkın sağladığı güvenceye yeniden ulaşmak mümkün değildir. Diğer bir ifadeyle bir bölgedeki arazinin beşte dördünü elinde tutan toprak beyleri karşısında çoğunluğun kalan toprakları ve toprağa bağlı hakları göz ardı edilebilir kabul edilmiştir⁷¹¹.

Bu yüzyılda kent ve kırdaki gerçekleşen birçok halk eyleminin kıtlık, yüksek fiyatlar ve komisyon oranları gibi piyasa unsurlarından kaynaklı olduğunu ifade eden Thompson’a göre getirilen yasal düzenlemeler, yeni ekonomik anlayışa uygun bir yasal değişim için çalışan kapitalist sınıfların taleplerini yansıtmaktadır. Örneğin XVIII. yüzyıl İngiliz kentlerinde insanları eylemde bulunmaya yöneltten şey, ekmek fiyatları üzerinden gelişen ayaklanmalar olduğundan kent ile kır arasındaki çatışmanın nihayetinde tahıl tarımı amacıyla tarımsal iyileştirmeler ve bu iyileştirme girişimlerine karşı çıkarılan bölgesel

⁷⁰⁹ HILL, 2015, s. 317. Hammond’lar eserlerinde açık bir şekilde kulübe sahiplerinden ya da küçük mülk sahiplerinden gelen dilekçelerin parlamentoların karar alma sürecinde dikkate alınmadığını ifade etmektedir. HAMMOND / HAMMOND, 1912, s. 48.

⁷¹⁰ NEESON, Jeanette M., **Commoners: Common Right, Enclosure and Social Change in England, 1700-1820**, Cambridge University Press, Cambridge, 1996, s. 64-65.

⁷¹¹ HILL, 2018, s. 318-319.

ayaklanmalardan kaynaklandığı söylenebilir⁷¹². Bu dirence karşın kırsaldaki toprak sahipliği ve iş ilişkilerinin değiştiği bir ortamda dahi ülke sathına yayılan ve parlamentoya tehdit oluşturabilecek düzeyde kitlesel bir eylem veya lider figürü görmek olası değildir. Tahmin edilebileceği üzere göçlerin ve sürgünlerin ardından İngiliz kırsalı, mevcut küçük direnişlerin kitlesel bir boyuta ulaşacağı bir toplumsal güçten yoksun durumdadır. Bu hususta tarıma dayalı yoksullaşma ve ekonomik kriz ortamında köylülük içerisinde gündelikçi işçiliğin kır isyanlarına sıklıkla sebebiyet verdiğiine işaret eden Hobsbawm, kıtlık ve krizlere rağmen XVII. yüzyıl başından itibaren İngiliz tarihinde iktidar odaklarını tehdit edebilecek düzeyde kayıtlara geçen bir eşkıyalık olgusunun olmamasını ise etkin iletişim ve kamu idaresinin bu duruma sebebiyet verecek ortamı yok etmesiyle açıklamaktadır⁷¹³. Gerçekten de Thompson'ın da belirttiği gibi İngiliz yakın tarihindeki mahkeme kayıtlarından yoksul kesimin büyük toprak sahiplerine karşı giriştiği bir savunma kaydı bulabilmek mümkün değildir; bir kulübe sakininin çitlemeye ilişkin davasını hukuk mahkemelerine götürmesi beklenmedik bir tutum olduğundan büyük pay sahibi tarafından destek bulmadıkları müddetçe arazi üzerindeki hakların yok olması kaçınılmazdır. Bununla beraber ormanlık alanda odun talebinden başak toplamaya veya kökenini *Elizabeth* döneminden alan bir görenek olan ağaç budama hakkına dek talepler hususunda 1860 sonrası Ortak Alanları Koruma Derneği (*The Commons Society*⁷¹⁴) kurulmuş olmasının bu toplulukların ve sonraki kuşak çiftçi ailelerinin hak kayıplarının mahkemeye sunulması hususunda etkili bir yol olduğu söylenebilir⁷¹⁵.

⁷¹² THOMPSON, 2016, s. 228-229.

⁷¹³ HOBBSAWM, 2011, s. 28-34. Tüm toplumsal ilişkiler kültürel, politik ve ekonomik vb. olarak ayrışmadan önce toplumsalın kurucu ögesi olan emeğin ortak ürünüdür. Kapitalist devlet, toplumsal olana yani bu emek gücüne el koyarak kendi politik alanını kurmaktadır. Mevcut politik alanın mekânsal olarak büyük oranda sermayenin tahakkümünde olduğu kabulü ise bu anlayışın neye el koyduğu, ne tür mallarla diğerlerini malları ayrıştırdığını ve özne olarak hangi varlıkları konumlandırarak neleri dışladığını görmeyi gerektirir. Sermaye bu emeğe el koyarak veya emek sahiplerinin ürettiği ya da yararlandığı ortak oluşumları işgal ederek kendi hâkimiyetinde bu alanları yeniden kurmaktadır, diğer bir deyişle örgütlenmiş bir ortak kullanım anlayışına karşı kendi politik alanını bu ortaklıklara el koyarak ayrıştırmaktadır. AKÇAY, Eylem / KOCAGÖZ, Umut, “Bir Siyaset Rasyonalitesi Olarak Müşterekleştirme”, *Felsefelogos*, Yıl: 2018, Sayı: 68, (s. 31-41), s. 31-33.

⁷¹⁴ Charles Shaw Lefèvre ve Viscount Eversley isimli Avam Kamarası üyesi Whig politikacılar tarafından 1865 yılında kurulmuş olan ve genellikle kent çevrelerindeki ortak alanlarla ilgilenen derneğin tam olarak ismi “*Commons, Open Spaces and Footpaths Preservation Society*”dir. Dernek bir kısmı başarılı olmuş çitleme karşıtı eyleme önderlik etmiştir. TATE / TURNER, 1978, s. 32-33.

⁷¹⁵ THOMPSON, 2016, 174-176.

Toprağını kaybeden kesimler bakımından tarımsal çalışma ve ücretlere dair genel bir sonuç çıkarmak yerine bölgeler bazında meseleyi görmek daha yararlıdır; zira XVIII. yüzyılın bitişiyle çitlemelerin etkisi kırsalda farklı işçi tiplerinin görülebileceği bir toplumsal tablo ortaya çıkarmıştır. Belirli süreli kiralanan çiftlik hizmetkârları, büyük çiftliklerde yıl boyu çalışanlar, gündelik veya parça başı işçi ve sözleşmeli çalışan vasıflı işçiler bu süreçteki dört ana işçi tipini oluşturmaktadır⁷¹⁶. Topraktan gelen ekonomik gücü arttırmanın toprağa bağlı çalışanlar üzerinde kurulacak fiziksel baskıyla mümkün olduğuna işaret eden Hobsbawm'ın belirttiği gibi bir tarım toplumunda köylü toplulukları modern kapitalist döneme kadar belli bir güç ve himaye sistemi içerisinde yerel veya bölgesel güçlere bağlı şekilde yaşamlarını sürdürmüşlerdir. Diğer bir ifadeyle merkeziyetçi yönetimin kurumları kendi yasalarını yerel düzene hâkim kurallarla değiştirmeye çalışmasına rağmen kırsal topluluklar arasında düzen, büyük oranda yerel efendi ile topluluk üyeleri arasında ilerlemektedir; ancak yeni düzenin reddi sebebiyle gerçekleşen direnişleri bastırma ihtiyacı, giderek fiziksel kontrol ve güç tekeli tüm topraklar ve yurttaşlar üzerinde arttırma gereğini oluşturmuştur⁷¹⁷. Çitlemelerin şiddete içkin eylemler olmasının sonraki dönemlerde barışçı biçimde demokratik düzene geçildiği yanılgısına neden olduğunu ifade eden Moore ise çit çekmelerin İngiliz köylülüğüne son darbeyi vurarak endüstriyel iş ilişkilerine geçişte köylü sorununu ortadan kaldıran bir etkiye sahip olduğu kanısındadır. Bu yönüyle liberal ekonomik sistemi gerçekleştirebilme amacıyla şiddete dayanan mücadelenin kökenleri bizatihi tarımsal ilişkilerden kaynaklandığından ötürü İngiltere, XVIII. yüzyıldan itibaren bu sisteme mevcut köylü toplumunu ve onların geçimlik ekonomisini yok ederek geçiş yapmıştır⁷¹⁸. Bu yıkımın başat unsuru da bu başlık altında incelenmiş olan XVIII.

⁷¹⁶ THOMPSON, 2015, s. 271-272.

⁷¹⁷ HOBBSAWM, 2011, s. 16-18. Bir başka eserinde Hobsbawm, 1850 sonrası geçen otuz yılda büyük oranda ABD ve Avustralya ve Kanada'ya olmak üzere çoğu köylü ailelerinden 5,3 milyon kişinin Britanya Adaları'ndan bu ülkelere göç ettiğini ifade ederek bunun dünya tarihinde o ana dek gerçekleşmiş olan en geniş kapsamlı okyanus ötesi göç olduğuna dikkat çekmektedir. Köylülerin dünyaya dağılması olarak nitelendirilen bu göç dalgası sonrası yeni ülkelerinde çiftlik ve tarım aleti alacak sermayesi olmayan bu kesimlerin büyük oranda kentlere giderek sürdürdükleri tarımsal yaşamı ve geleneksel işlerini geride bırakmak zorunda kaldıklarını burada belirtmek gerekmektedir. HOBBSAWM, 2017, s. 214-215.

⁷¹⁸ Bunun bir sonucu olarak İngiliz tarımında ne Alman veya Japon tarımındaki gibi toprak sahiplerinin ideallerine hizmet edecek bir kırsal nüfus, ne Rusya veya Çin örneklerindeki gibi bir köylü devriminin kitlesel tabanı kalmıştır. Kezâ, İç Savaş sonrası ABD de köylü sorunundan kaynaklı politik olumsuzlukları çok farklı gerekçelerle aşmayı başaran ülkelere olmuştur. Fransız örneği ise bu sorunu aşamadığından ve toprak sahipleri kapitalist sisteme eklenemediğinden ötürü demokrasiye geçişte problem yaşanmıştır. MOORE, 2016, s. 494-495.

yüzyılda İngiliz Parlamentosu'nun çitleme yasaları olmuş ve mecliste alınan kararlar yoluyla resmi çitlemeler ile sistemli bir şekilde İngiliz kırsalı paylaştırılmıştır⁷¹⁹.

Toparlamak gerekirse çit çekme eylemlerine karşı müştereklerin nasıl idare edileceği meselesi, teorik ve pratik yönleriyle dünyada büyük bir tartışma konusu olmaya devam etmektedir. Bu konuda “*Müştereklerin Trajedisi*” isimli çalışmasında müşterekler üzerindeki romantik özgürlükçü söylemleri eleştiren Hardin, ortak alanlar sorununun merkezine ekolojik bir perspektiften hareketle aynı kaynak miktarına karşı artan insan ve hayvan popülasyonunu koymaktadır. Buna göre herkese açık bir otlakta beklenen durum, her çobanın diğer çobanların hayvan otlatmasına rıza göstermesi değil, rasyonel bir varlık olarak kazancını azami seviyeye çıkarmak amacıyla sürüsüne bir hayvan daha eklemesidir. Bu isteklerin her biri kaynakları sınırlı bir dünyada müştereklerden özgürce faydalanılmasını değil, giderek kolektif bir yıkımı beraberinde getirmektedir. Hayvan sayısındaki her artış veya çobanlardan gelen talepler her tekil çoban için kısa vadede pozitif bir etkiye sahip olarak görünmekle beraber aşırı otlatmanın etkileri tüm çobanlarla beraber paylaşılacağından negatif bu etki tarımsal alanlarda ve doğal kaynaklarda müştereklerin yok olması sonucunu kaçınılmaz şekilde doğurmaktadır. Bir diğer ifadeyle Hardin'e göre nüfus yoğunluğunun yüksek olduğu veya nüfus artışının çok hızlı seyrettiği bölgelerde müşterekler üzerinde özgürce hareket etmenin kaynakların sürdürülebilirliği noktasında toplumsal olarak çöküşe neden olması kaçınılmaz görünmektedir⁷²⁰. Nüfus

⁷¹⁹ XVIII. yüzyıl İngiliz tarımından farklı olarak Fransız tarımının gelişiminde laik senyörlere ait olan büyük mülk sahipliği, küçük ve orta köylü mülk sahipleri karşısında görece gerilemiş veya devrimin akabinde küçük mülk sahiplerinin sayısında dramatik bir düşüş meydana gelmemiştir. Fransız Devrimi sonucu Kurucu Meclis yapıları, köy arazileri ve orta malı olan otlakların varlıklarını sürdürmesine engel olmamış ve orman ile otlakların senyör veya köylüler arasında kime ait olduğunu belirleme yoluna gitmiştir. MAZOYER / ROUDART, 2016, s. 356. Bununla birlikte 1789-1820 yılları arasında tarım politikasında kapsamlı bir reform arayışı olmuş ise de otlak hakkı (*vaine pâture*) ile geçiş hakkı (*droit de parcours*) temelinde kalıcı bir değişiklik olmamış ve kolektif pratikler ile ortak haklar tarımsal ekonomideki önemleri sebebiyle korunmuştur. Bunun bir sonucu olarak 1791 tarihli Toprak Reformu'nun ardından ortak alanların çoğu küçük köylüler tarafından bağcılık yapılacağı gerekçesiyle ekime açılmıştır. PLACK, Noelle, **Common Land, Wine and French Revolution**, Ashgate Publishing, Surrey, 2009, s. 39-40.

⁷²⁰ HARDIN, Garrett, “Müştereklerin Trajedisi”, **Herkesin Herkes İçin Müşterekler Üzerine Eleştirel Bir Antoloji**, (haz. F. Adaman, B. Akbulut, U. Kocagöz), Metis Yayınları, İstanbul, 2017, (s. 25-43). Temel ihtiyaçlara eşit erişime dayanan ortak alanlara piyasa için çalışan unsurlar tarafından el konulması, basit bir el koyma işleminin çok ötesinde sonuçlar doğurur. Ortak alandan faydalanan öznelere kolektif pratiklerinden koparıp “tecrit eden” bu el koymalar, dayanışma ekonomisinden yoksun kalarak komşu topluluklar ve doğadan kopan iştirakçi toplulukları (*commoners*) böler ve yeni bir emek ordusuna dönüştürür. Buna ek olarak sahipsiz kaynaklar piyasaya sahipli mal statüsünde dahil olmalarıyla kendilerine değer biçilerek üretim ve satış konusu olan şeyler haline gelir. Ayrıca endüstriyel gelişimde fabrika ve işletmelerin atıkları kaçınılmaz olarak yine havaya, nehirlere, denizlere ve diğer sahipsiz mallara boşaltılır.

dinamiklerini hesaba katmadan ortak alanları yönetme girişimlerinin başarısızlığa uğrayacağını düşünen Hardin'in meralarda herkese açık ve sınırsız şekilde otlatma yapıldığı algısını oluşturan ortak alanlara ilişkin çalışmasını yeterli derecede aydınlatıcı bulmayan Thompson ise kırsala çiftçiler arasında sağduyunun bulunmadığı bir alan olarak bakmanın yüzyıllar boyu bu alanlara erişimi olan toplulukları ve onların oluşturduğu sınırlandırıcı kurumları görmezden geldiğini ifade etmektedir⁷²¹. Bu hususta Ostrom ise yaptığı gözlemlerle Hardin'in argümanlarına karşı ortak alanlarda yerel ihtiyaçlar ile kural koyma pratikleri arasında belirli ilkeler geliştirmiş bir isimdir. Müşterek arazi paylaşımının en nihayetinde toprağın verim bakımından düşmesine yol açacağından ötürü kaynak israfına sebep olacağını ileri süren Hardin'e karşı Ostrom, "*Governing the Commons*"⁷²² isimli eserinde özel mülkiyete dayalı uygulamaların dünyadaki ortak kullanılan toprakların yıkımını engelleyecek yegâne çözüm olmadığı savıyla dünya tarımındaki örneklerle hâkim iktisadi düşünceye mensup düşünürlere dikkat çekici bir karşı argüman sunmuştur. Bir başka ifadeyle Ostrom, özel mülkiyete başvurmadan da ortak alanların o toprağa erişimi olan grup üyeleri arasında verimli ve sürdürülebilir şekilde kullanımının olanaklı olduğunu yenilikçi bir yaklaşımla savunmaktadır⁷²³. Bu yönüyle tartışma, toplumun kendi bölgesinde yaşamaktan gelen hakları olduğu ve topluluğun geçmişinde oluşmuş idari yönetim ile tasarruf şekillerinin yasal olarak kayıt altına alınması gerektiği hususunu içermektedir. Böylelikle bu

---

BOLLIER, David / HELFREICH, Silke, "Dönüştürücü Bir Tasavvur Olarak Müşterekler", (çev. İ. H. Karataş), *Felsefelogos*, Yıl: 2018, Sayı: 68, (s. 43-50), s. 45-48.

⁷²¹ THOMPSON, 2015, s. 137. Bu konuda toplumsal mücadeleler bakımından müştereklerin mülkiyetten çok üretim ilişkileriyle ilgili olduğunu vurgulayan Romero bu alanların hem üretim biçimi hem toplumsal ilişkilerin kaynağı olması dolayısıyla el koymaların birden fazla toplumsal etkisi olduğunu ifade eder. Farklı toplumsal grupların ele geçirmek veya elde tutmak için mücadele verdiği müşterekler, bu bakımdan yalnızca doğal kaynaklar olarak nitelendirilemez; zira kıtlık ya da bolluk temelindeki açıklamalar bu alanlardan emeğiyle faydalanan öznelerin onlarla kurdukları tarihsel-toplumsal ilişkinin ve kullanım dolayısıyla müşterekten sağlanan faydanın üzerini örtmektedir. ROMERO, Gigi, "Müşterek Üzerine Beş Tez", (çev. C. Turan), *Felsefelogos*, Yıl: 2018, Sayı: 68, (s. 75-90), s. 76-80.

⁷²² OLSTROM, Elinor, *Governing the Commons The Evolution of Institutions for Collective Action*, Cambridge University Press, Cambridge, 2015, s. 111

⁷²³ OLSTROM, Elinor, "Müşterekleri İdare Etmenin Sekiz İlkesi", *Müştereklerimiz Paylaştığımız Her Şey*, (ed. J. Walljasper), (çev. T. Birkan, B. Cezar, Ö. Çelik, D. Gürkan, S. Kılıç, M. Gürsoy Sökmen), Metis Yayınları, İstanbul, 2015, (s. 40), s. 40. Dardot ve Laval ise müştereklerin evrensel bir konumda muhafaza edilmesi gerektiğine ilişkin argümanlarda sıklıkla öne çıkarılan ve dünya dışı varlıkların da giderek dahil edilmeye çalışıldığı "*insanlığın ortak mirası*" (*common heritage of mankind*) kavramının son derece tartışmalı olduğunu ifade etmektedir; zira insanlık bir özne değildir. Her tür miras bir özne gerektirdiğinden ötürü kişi ya da öznesiz bir miras olabileceğini savunmak hukukî olarak problemlidir. DARDOT / LAVAL, 2018, s. 21-22.

mekânlara ve kaynaklara erişim, gelecek kuşaklar için de hukuken teminat altına alınmış olacaktır.

3.3.4. Hak Temelli Dönüşüm Bakımından İngiliz Çitlemeleri

Çitleme sürecinde komisyonların arazi paylaşım süreçlerinde oynadıkları rolün açıklanmasının ardından ortak alanlara köylü ailelerinin erişiminin yasal olarak nasıl kısıtlandığını ortaya koymak gerekmektedir. Çalışma boyunca vurgulandığı üzere halkın kullanımına açık toprakların ve doğal kaynakların avlanma, başak toplama, yakacak odun sağlama veya hayvan otlatma gibi bir dizi tasarruf bakımından daimî zilyet konumundaki köylülerin ulaşımına kapatılması veya faydalanmalarının sınırlandırılması geçimlik ekonominin bu topraklarda sürmesini mutlak anlamda engellemiştir. Bu bakımdan araziler birleştirilirken ve çitlerle çevrilirken hukukî alanda eşya hukuku veya arazi hukuku bağlamında değişimin tam olarak hangi unsurlar üzerinden gerçekleştiği problemini derinleştirmek ve çitlemelerin hangi haklar temelinde gerçekleştiğini ifade etmek gerekmektedir. Bir diğer deyişle tarımsal iyileştirme sürecinde mülkiyet sahipliğinin bu hakka bağlı yetkilerin başta hukuk teorisi üzerinden açıklamasını yapmak ve bu konudaki tespitleri ortaya koymak elzemdir.

Burada ilk olarak ortak tasarruf konusu olan malın devlet mülkü ve özel mülk olan şeylerden nasıl ayrıştığından bahsetmek gerekir. Ortak mal teriminin kamuya açık kaynaklar ve ortak mülkler şeklinde iki ayrı düzenleme içerdiğini ifade eden Munzer'e göre kamuya açık kaynak, satıma ve işletilmeye uygun olmayan mal olarak karşılanmaktadır; ancak ortaklık karşıtı mal (*anticommons*) denildiğinde bundan her kimsenin diğer kimseyi o mala dair herhangi bir tasarruf konusunda engelleyecek şekilde normatif yetkiye sahip olması anlaşılmaktadır⁷²⁴. Bu sebepten dolayı özel mülk ve kamu malı kavramları, ortak mal ile ortaklık karşıtı mal kavramlarının tam arasında bir konum işgal etmektedir; zira kamu malı kavramı, devletin kaynaklar üzerinde yurttaşlar ile diğer

⁷²⁴ MUNZER, Stephen R., “Mülkiyet Hukuku ve Teorisinde Ortak Mallar ve Ortaklık Karşıtı Mallar”, (çev. Y. B. Güleç), **Hukuk Felsefesi ve Teorisi**, (ed. E. Uzun), İzmir, Işık Yayınları, İzmir, 2021, (s. 273-299), s. 273-274.

kurumları kullanımdan menettiği bir hak sahipliğinin yolunu açar⁷²⁵. Diğer bir deyişle gelinen aşamada mülkiyet hakkının kapsamı bağlamında tüm kaynaklara, arazinin bütünleyici parçası olarak bakıldığı söylenebilir. Bu durumda başkasının arazisinden faydalananların durumu, yasal pratikte bir işgal şeklinde nitelendirilmektedir. Hakkın kullanımı ise sıklıkla açık erişim ve aşırı kullanım olduğu gerekçesiyle engellenmeye çalışılmaktadır. Buradan hareketle araziler üzerinde tasarruf pratikleri bakımından ortak maldan ortaklık karşıtı mala doğru bir değişim gözlenmektedir ve bu değişimi gerçekleştirebilmek için başka tasarrufları engelleme hususunda gerekli normatif yetkinin parlamento kararlarıyla oluşturulduğu söylenebilir. Gerçekten Hardin'in tahayyülündeki gibi sınırlama olmadığında herkesin bu alanlardan aşırı yararlanmaya çalışacağı ve bireysel çıkarların toplumsal faydayı gözetmeyeceği düşünülmektedir. Özel mülkiyet hakları ise ortaklıkla idare edilmesi hususu büyük oranda oturmuş bu alanların kısıtlanmasının bir enstrümanı olarak kullanılmaktadır⁷²⁶. Buradan hareketle çalışma boyunca yer verilen şekliyle tarihte yaygın bir uygulama bulmuş olan göreneklerin veya kişiler arasında yapılan sözleşmelerin hukuken geçerliliği ve yargıcın onu göz önüne alarak kanun gibi uygulaması, pozitivist yaklaşımda ancak bu göreneğin mevcut bir hukuk normuna dayanmasına bağlıdır. Aksi halde mahkeme, merkezi iktidarın ve onun ürettiği hukukun üstün olduğuna hükmederek yerel uygulamalar karşısında merkezileşmiş hukuk sisteminin ürettiği mevcut normu önceleyecektir⁷²⁷.

İngiltere'de ortak mülkiyet pratiğinin devlet mülkiyetinden ayrı bir biçimde yüzyıllar boyunca sürmeye devam eden bir Cermen hukukî kurumu olduğunu ifade eden Marx, Norman öncesi topluluklarda yaygınlık kazanan kırsaldaki bu yerleşik uygulamaların esasen güçlü bir tarihsel bir temele dayandığını göstermektedir; zira XVI. yüzyıla dek bu statüdeki ekilebilir araziye meraya dönüştürme çabaları, çoğunlukla bireysel girişimler

⁷²⁵ Buradan hareketle ortaklık meselesi, mülkiyetin meşrulaştırılmasına dair gerekçelendirme yöntemleri bakımından iki ana akımın doğmasına sebebiyet vermiştir. Mülkiyeti kişiler arasındaki eşya ile o eşyaya bağlı hak üzerinden yorumlayan Hohfeld ve Honoré tarafından geliştirilen “*haklar demeti analizi*” ile mülkiyet haklarını hukukun koruması gereken menfaat üzerinden yorumlayan Calabresi ve Melamed ile öne çıkan “*kurula dayalı haklar analizi*” bu iki ana akımı oluşturmaktadır. Bu ayrımında Hohfeld ile Honoré, ortak mal kavramını kimsenin bir başka kimseyi bu maldan yararlanmaktan engelleme hususunda hakkının bulunmadığı bir perspektif ile ilerlerken buna karşılık ikinci grup ise hak kullanımında bir kimsenin diğerine müdahalesini mülkiyet kuralları ile sorumluluk kuralları üzerinden yasaklama yoluna gitmektedir. MUNZER, 2021, s. 273-278.

⁷²⁶ MUNZER, 2021, s. 279.

⁷²⁷ UYGUN, Oktay, **Hukuk Teorileri**, On İki Levha Yayıncılık, İstanbul, 2017, s. 113-115.

niteliğinde kalmıştır. Bu bakımdan Marx'a göre XVIII. yüzyıl, tüm bu el koyma girişimlerine yasa koyucunun öncülük ettiği ve köylünün iktisadi dayanağını elinden alma girişiminde meclisin başat bir rol oynadığı bir dönemdir⁷²⁸. Çitlemelerle ilgili ilk özel yasa tasarısının *Winchester* Piskoposluğu içindeki *Ropley* bölgesi ve *Farnham* parkıyla ilgili 1710 yılında parlamento önüne geldiğini ifade eden Thompson ise tasarıyla birlikte arazi sahiplerinin şikayetlerinin parlamento sürecini başlatmış olduğunu ifade etmektedir. Bu durum giderek geçimlik ekonomide büyük bir önemi olduğu görülen göreneklerin özelinde geçiş haklarının kaybedilmesi, yakacak odun toplama ve başta su olmak üzere kaynak haklarının kaybı şeklinde yoğun olarak cereyan etmiştir⁷²⁹. Esasen bu gelinen aşamayla çitleme talepleri ve arazi üzerindeki anlaşmazlıklara ilişkin olarak toprak üzerinde fiziki mekânı kontrol hakkının başka kimseleri tamamen alandan dışlayacak biçimde yerleşmesi ve hukukî bir altyapı kazanması temelinde bir mücadelenin gerçekleştiğini görmek mümkündür. Bunun üstesinden gelebilmek için her görenek, insan kullanımı yerine araziye bağlı ve onun el değiştirmesiyle biten bir şey olarak addedilmiştir⁷³⁰.

Bu hususta tarihsel olarak İngiliz kırsalında malikâne hukukunun toprak sahibi ve köylülerin karşılıklı haklarının bir toplamı olduğundan söz eden Berman, bu karşılıklılıkta köylülerin görenek temelli ortak arazi, çayırılık alan ve ormanlardan faydalanma ve geçimlik toprağı işleme hakları olduğuna işaret etmektedir. İşte bu durum, köylü ailelerinin lordun ekonomik çıkarlarından kendi çıkarlarını ayırt etme ve bu çıkarlar üzerinden kendi durumlarını iyileştirme arayışlarına yasal bir zemin sağlamıştır⁷³¹. Mülk

⁷²⁸ MARX, 2015, s. 696. Winchester da bu konuya dair çalışmasında İskoçya ve Galler tarımından farklı olarak gördüğü İngiliz ortak toprak idaresinin, bölgedeki iştirakçiler tarafından dair feodal dönem öncesine uzanan ilke ve pratikler içerisinde yaygınlık kazanmış olduğunu vurgulamaktadır. Özellikle otlatma hakları ve buna bağlı geleneksel arazi uygulamaları feodal dönemin öncesinde yerleşmiş düzenlemeler olarak görünmektedir. El değmemiş alanları kapsayarak çizilen bölge sınırları, o çevreye özgü geliştirilmiş görenek ve tarımsal uygulamanın da sınırlarını oluşturmaktadır. WINCHESTER, Angus J. L., **Common Lands in Britain A History in the Middle Ages to the Present Day**, The Boydell Press, Cambridge, 2022, s. 21.

⁷²⁹ Esasen bu süreç kiracılar ve topraktan faydalananların yerel hukuktan doğan haklarını daha o zaman meclise aksettirmeleri ve dilekçe yoluyla duruma itiraz etmelerine karşın dilekçeler işleme konulmamıştır. THOMPSON, 2016, s. 138-139.

⁷³⁰ THOMPSON, 2016, s. 199.

⁷³¹ Özgür köylülerin hakları çığnendiğinde bu kimseler şikayetlerini mâlikaneler üzerinden krallık yetkililerine iletebilirler; ancak serflerin manor lordun dışında bir mahkemeye başvurma hakları bulunmamaktadır. Bununla beraber lorddan azat edilmelerini toplu olarak talep edebilir, iş bırakabilir veya komşu bir mâlikaneye kaçabilirler. BERMAN, 2020, S. 455-456.

sahipliğinin mutlak anlamda kullanılmadığı malikâne yapıları, aynı arazide farklı kimselerin tasarruflarında bulunabildikleri bir düzene⁷³² izin vermektedir. Bu durum kırsal alanda üretici toplulukları toprağa bağımlı kılmanın bir yolu olarak hiyerarşik ilişkilerde büyük bir önem arz etmiştir. Bu ilişkiler ise modern hukuktaki mülkiyet anlayışının uzağında farklı haklar kümesinin aynı topraklardan faydalanmalarına olanak sağlamıştır. XVIII. yüzyılla birlikte bu hakların bir arada bulunamayacağı ve bu kullanımdan zarar gören mülk sahiplerinin köylüleri, oturma ve yararlanma haklarından taşkın eylem benzeri gerekçelerle mahrum ettiği bir aşamaya gelinmiştir. Bu yönüyle kırsal alanda göreneklere dayalı hak kullanımları, başka arazilerde hayvan otlatılması, kulübe inşa edilmesi veya yakacak odun toplanması gibi birçok uyumsuzlukta devlet hukukuna göre yoksul *cottage* sakinlerine daha geniş bir olanak sağlamaktadır⁷³³. Bununla birlikte hak mücadelelerinin yalnızca büyük toprak sahipleriyle küçük mülk sahipleri arasında gerçekleşmediğini, küçük mülk sahipleri ile topraksız kesim veyahut belirli bir hakla araziden faydalananlar ile çiftliğe bağlı tarım işçileri arasında farklı boyutlarda cereyan ettiğinin altını çizen Thompson, buna örnek olarak lord, kayıtlı küçük mülk sahipleri ve uzun süredir toprakları işleyen köylüler arasında yaklaşık yedi yüz *acre* ortak alan ve yüz elli *acre* otağı olan *Kuzey Warwickshire*'ın *Atherstone* bölgesini örnek göstermektedir. Bu mücadelede, lord ve küçük mülk sahibinin köylülere hakları karşılığında yirmi şilin veya o değerinde bir toprak vererek bölgeden çekilmelerini teklif etmesine karşın köylüler, teklifi reddederek yasanın çıkmasını engellemişlerdir⁷³⁴.

Görüldüğü üzere uzun süreli kullanımdan kaynaklanan ve çoğu kez dayanağının beratlar olduğu düşünülen ortak hakların, hukuken farazi, kayda geçmemiş birer bağıştan öteye gitmediği değerlendirilmesinin yapılabilmesi burada mümkündür. Hatta yaygın inanışın tersine, üzerinde ortak hakların cereyan ettiği tüm arazilerin esasen özel mülk oldukları

⁷³² Bu konuda Munzer, “yarı ortak mal” (*semicommons*) kavramlaştırmasının farklı hak kümelerinin birbirlerine temas ettiği kullanımlar bakımından anlamlı olduğunu savunmaktadır. H. E. Smith'in çalışmasındaki bu kavram, otlatma ve açık arazi sistemindeki hak kullanımlarını açıklamak için iyi bir anahtardır. MUNZER, 2021, 282-283. İlgili çalışma için bkz. SMITH, Henry E., “Semicommon Property Rights and Scattering in the Open Fields”, *The Journal of Legal Studies*, Yıl: 2000, Cilt: 29, Sayı: 1, (s. 131-169).

⁷³³ THOMPSON, 2016, s. 186.

⁷³⁴ Teklifte tazminat olarak önerilen toprağın o bölgedeki en verimsiz alanlar arasından teklif edildiğini ifade etmek gerekir. THOMPSON, 2016, s. 187-194. Burada ayrıca *Houghon* bölgesindeki lordun, ormanı çitleme girişimi örnek olarak gösterilebilir. Lord, ormanlık alandan faydalanan topluluklara haklarından ötürü ormana girmemeleri karşılığında kaydıhayat şartıyla tazminatlar ödeyerek ağaçları kesmeye başlamıştır. THOMPSON, 2016, 177 dn.

ve bir kişi ya da kurumun mülkiyetinde buldukları dahi yapılan hukukî değerlendirmelerde ifade edilmiştir. Burada göz ardı edilmemesi gereken önemli noktalardan biri, göreneğin temelinde mülkiyet kavramının değil, karşılıklı yükümlülüklerin yattığıdır. Bu anlamda ortak hakların (asıl mülkle beraber intikal eden fer'i haklar, komşuluk hakları vs.) XVIII. yüzyıla kadar devlet hukukunun kurallarıyla birlikte varlığını devam ettiren komünal tarıma içkin görenekler oldukları ve arazilerin çevrenmesiyle bu hakların daha net biçimde tanımlanması ihtiyacının toprak mülkiyetini dönüştürdüğü göz önünde bulundurulmalıdır. Bu dönüşüm zamanla köylüleri, toprak üzerindeki kullanım hakkı sahiplerine dönüştürmüştü; arazinin büyük kısmı ile araziye çevreleyen doğal kaynaklar ise hukuken statü olarak üstün lorda ait kabul edilmiştir. Bireysel mülkiyetin, böylelikle eşitlikçi düşüncelerin önüne geçtiğini söylemek yanlış olmayacaktır. Bireysel mülkiyeti önceleyen ve ortak hakların kullanımını gasp olarak nitelendiren düşüncenin ağırlık kazanması, çalışma açısından hukuk teorisinin teamüle göre öncelikli olduğu ve ortak hakların kullanıcısı olan köylülerle hakkın kendisinin ayrılmasının olanaklı olduğu sonucunu ortaya çıkarmaktadır⁷³⁵. Oysa görenek, genel hukukun yerini alabilen, bununla birlikte belirli noktalarda genel hukuk kuralları ile düzeltilmesi olanaklı olan kurallar bütünüdür. Buna karşılık genel hukukun gerekli kıstaslara sahip göreneklere izin vermenin ötesine geçerek var olan görenekleri kusurlu bulmak, onları mahkeme önüne taşımak gibi imkânlarla da sahip olduğu kolaylıkla görülebilmektedir.

---

⁷³⁵ THOMPSON, 2016, s. 161.

SONUÇ

İngiliz tarım tarihinde feodal toprak mülkiyetinin çözülüşünden itibaren gelişen toplumsal dinamikleri, mülkiyet formlarının izini sürerek incelemeyi amaçlayan bu çalışma, temel gaye olarak kapitalist toprak mülkiyetinin hukukî gelişimini toprak kapatma ve çitle çevirme pratikleri üzerinden açıklamaya çalışmıştır. Çalışmanın amacı, tarım tarihinde *Çitleme Hareketi* olarak adlandırılan bu hareketlerin, geçmişten beri ortak tasarrufa tâbi olmuş toprakların özel mülkiyete dönüştürülmesi sürecinde geçirdiği politik ve yasal dönüşümün izini sürmek olmuştur. XVIII. yüzyılda “*Enclosure Acts*” adı verilen bir dizi yasanın parlamentoda kabul edilmesiyle yasal statüye kavuşan bu hukukî-politik değişim, topraklara erişimi olan ve yüzyıllardır bölgelerindeki müştereklerden faydalanan köylü toplulukların hak kayıplarını incelemeyi amaçlamıştır. Bu yönüyle kapitalist üretim ilişkilerinin oluşumunda ortaya konan ticaret, sömürgecilik, endüstri odaklı geçiş teorilerinin belli oranlarda geçiş sürecine etkili oldukları kabul edilmekle birlikte, esas olarak tarımsal alandaki dönüşümün kapitalist üretim tarzına geçişi başlatan ve toplumsal dinamikleri değiştiren esas unsur olduğu iddiası araştırma boyunca korunmuştur.

Bu kapsamda ilk olarak İngiliz toplumunun oluşum dinamiklerinde feodal örgütlenmenin kıtadaki diğer örneklerinden ayırıcı unsurlarını tespit etmek amaçlanmıştır. İngiltere’de Norman İstilasası sonrası olgunlaşan toprak temelli örgütlenme, üç yüz yıl gibi kısa bir sürede çözülmeye başlamasıyla diğer feodal ekonomilerden farklı ve dikkat çekici bir nitelik arz etmektedir. Bu doğrultuda XIV. yüzyıldan itibaren malikâne ekonomisinde serf statüsündeki *villein* toplulukların buldukları toprakları terk etmeleri, feodal yapının artı değerinden faydalanacağı temel üretim birimini ve bağımlılık ilişkilerini ortadan kaldırmış bulunmaktadır. Bu döneme dek hiyerarşik ilişkilerle feodal toprak rantının oluşumunu sağlayan bu düzen, üretici toplulukların buldukları bölgeden ayrılmalarıyla manor lordun yargı yetkisi ve onun siyasal aygıt içerisinde ifade ettiği üretime dayalı tüm dolaylı ilişkileri de değişime uğratmıştır. Buradan çıkacak ilk sonuç, köylü hanelerinin geçimlik ekonomi içerisinde aileleriyle sürecekleri kendilerine tahsis edilmiş toprağa dayanmış oldukları ve serfin kendisine ait toprağıyla açık tarla sistemini sürdürme imkânı bulduğudur. Norman sonrası dönemden itibaren belirgin şekilde görülen bu uygulamada serf aileleri, kendi topraklarından geçimlerini sağlarken ortak alanlara ve doğal

kaynaklara erişerek diğer ihtiyaçlarını gidermektedir. Bu ihtiyaçlar sıklıkla hayvan otlatma, yakacak ve inşaat amaçlı odun sağlama, ormanlık alanlar ile nehir alanlarında avlanma, sazlıklardan faydalanma, şifalı ot toplama gibi çok değişik ihtiyaçlar olarak ortaya çıkmaktadır. Bunun dışında hasat döneminin bitişinden sonra, köyde başkalarına ait ve özel mülk araziler üzerinde köylü topluluklarının hayvanlarını otlatması da yaygın bir uygulamadır; zira bu hem hayvan otlatan hem de toprağında hayvan otlatılan için yararlı bir uygulama olduğundan kırsal yaşamda kalıcılaşmıştır.

Feodal üretim içerisindeki küçük köylü mülkiyetinin çözülmeye başlaması ve bu toprakların önemli oranda gündelik işçi çalıştıran kiracı/işletmeci topluluklar eliyle kullanımı ise kapitalist mülkiyet temelli arazi tasarrufunda başlangıç noktası olarak kabul edilmelidir. Diğer bir ifadeyle kapitalist toprak rantının temel unsuru olan kiralama, toprağı işleyen ile toprak sahibi arasında yeni bir rant alanı oluşturmuştur. Kiralanan toprağı olabildiğince genişletmek ve bu şekilde işletmek toprağın kârlılığını arttıran bir unsur haline almıştır. Bununla birlikte giderek yükselen talep karşısında, bu toprakları yün ticaretinin gereksinimleri doğrultusunda koyun yetiştiriciliği için kullanma gerekliliği oluşmuştur. İngiliz yününün kıtada ticari olarak yüksek kâr getirisi olması, kırsal alanda otlakların önemini ve genişliğini arttırıcı bir etken olmuştur.

XVI. yüzyılda manastır topraklarına el konulması ve arazi satışları da kırsal alanda toprak sahipliğinin toplumsal dinamiklerini değiştiren bir husustur. Tarihsel gelişim seyri içerisinde kiralama yoluyla toprağı işleten *yeomanry* topluluklar, girişimci özellikleriyle mevcut malikâne yapıları ve manor beylerin büyük oranda kira toplayıcı birimlere dönüşmesine sebep olmuştur. Kapitalist mülkiyet tipinin kendinden önceki mülkiyet tiplerini tasfiye etmesi, hukukî anlamda bir paradigma değişikliği yoluyla mülkiyeti münhasıran elde tutmayı öncelerken toprağın işlenip yararlanması bakımından tasarrufu ise *copyholder* topluluklara bırakmayı onaylamaktadır. Diğer bir ifadeyle toprak açısından mülkiyet ayrı, tasarruf ayrı şekilde ilerlemektedir. Kaydı tutulan toprak kiralama toprak üzerindeki rantın giderek artması sebebiyle kira sürelerinin daha kısa tutulmasına yol açmış ve arazilerin ortak alanlardan faydalanan köylü emeğiyle işletilmesi yaygınlık kazanmıştır.

Toprak sahipliğine dair uyuşmazlıklarda *common law* yargıçları mülkiyeti giderek toprak üzerindeki kontrolü genişleterek, araziye tek elden tasarruf garantisini toprak sahibine verecek içtihatlar geliştirir iken siyaset felsefesi düşünürleri ise tarımsal adalet tartışmalarıyla hukukî düzenlemelerin bu yönde oluşumuna katkı sunmuşlardır. Buna göre arazileri iyileştiren ve verimli hale getiren toprak sahipleri, tanrının herkese ortak olarak sunduğu toprağa değer katan ve toplumsal yaşamda ortak faydaya katkı sağlayanlar olarak nitelendirilmektedir. Tarihsel ve toplumsal gerçekliğin ışığında bu düzenlemeler, kolektif bilinçle tasarrufta bulunan kaynakların kırsal nüfus tarafından erişimini keyfi eylemler olarak niteleyerek bunlara son vermeyi ve arazilerin özel mülk olduğunun tescili ile gelişen bir değişimi incelemeyi gerektirdiğinden, çalışma boyunca iktisat tarihi ve hukuk tarihinin birlikte yorumlanması gerekmiştir.

Çalışma boyunca ifade edildiği üzere çitlemelerin tarihsel ve sosyolojik olarak incelenmesi, arazilerde farklı çitleme formlarının gerçekleştiğini göstermektedir; zira piyasa gereklilikleri değiştikçe toprağa ihtiyaç duyma sebepleri de değişkenlik göstermiştir. Bu doğrultuda XIV. yüzyılda köylerin terk edilmesi ile başlayan süreçte otlak ihtiyacıyla çit çekilen bir arazi ile XVIII. yüzyıl ortasında parlamento kararıyla gerçekleşmiş tahıl tarımı amaçlı çevrelenen toprak aynı kapsamda değerlendirilmemelidir. Bu iki dönem arasında, toprağın iyileştirilmesi, bataklıkların kurutularak ekilebilir araziye dönüştürülmesi veya ormanların koyun otlatma amacıyla kesilmesi gibi zirai ve teknik değişimler yaşandığından çalışmada çok yönlü bir inceleme yapılması gerekliliği hasıl olmuştur. Bu doğrultuda, toprak çevirmelerin nasıl yasal ve rasyonel bir nitelik aldığına dair bu incelemeyi, parlamento kararıyla çitlemeler konusuyla noktalamak uygun görülmüştür; zira bölgedeki komisyonların raporları doğrultusunda kabul edilen bu düzenlemeler kırsal bölgelere dair mülk paylaşımının belirleyici unsurları olmuştur. Esasen gelinen nokta hakların, hukukun sistemli hale gelme sürecinde küçük toprak sahipleri elinde giderek yok olduğu bir dönüşüme işaret etmektedir.

Çalışmada görüldüğü üzere bu aşamaya dek sıklıkla gerçekleşen resmi olmayan çitlemeler, tahıl tarımı için yeni toprağa ihtiyaç duyulmasıyla resmi çitlemelere doğru yön değiştirmiş; toprak sahibinin parlamentoya meseleyi intikal ettirmesi ve bölgedeki

arazinin paylaşımı için görevlendirilmiş komisyonun toprağın tahsisi hususunda karar almasına dayanan uygulama ağırlık kazanmıştır. Buna karşın geçimlerini sağladıkları topraklara erişimlerini kaybetmemek için köylü aileleri, kırsal alanda merkezi hukuk uygulamalarından farklı olarak görenekler bulunduğu ve kullanım haklarının olduğu iddiasıyla bu uygulamalara karşı gelmeye çalışmıştır. Gerçekten Saxon dönemden kalma ortak mülkiyet uygulamalarının İngiliz kırsalındaki üreticiler arasında devamlılık arz ettiği ve tarihsel olarak bu örfi uygulamaların kırsalda hâkimiyete sahip oldukları görülmüştür. Görenekler bakımından çalışma, ortak hukukun sistemli hale gelerek kırsalda uygulanma sürecinde küçük toprak sahipleri elinde bu kullanımlara bağlı hakların giderek yok olduğu bir dönüşüme işaret etmektedir. Felsefi ve tarihsel kökenleri yönünden çitleme olgusu, yerleşik görenekler ile kapitalist özel mülkiyetin kuruluşunun toprak üzerinde çarpıştığı alanları göstermesi bakımından, lordlar, küçük toprak sahipleri, kilise temsilcileri ile topraksız köylüler arasındaki ilişkilerin nasıl değiştiğine ilişkin önemli veriler sunmaktadır.

Görenekler (*custom*) ile hukuk arasındaki gerilim giderek tırmanmış ve devletin mülk sahiplerinin mülkleri üzerindeki iktidarlarını koruması ve dokunulmaz kılması gerekliliği, diğer kullanım haklarıyla birlikte devam ettirilemeyecek bir noktaya ulaşmıştır. Öyle ki XVIII. yüzyıldan itibaren nüfus artışının müşterekler üzerinde getirmiş olduğu baskıyla beraber İngiliz kırsalındaki tüm ortak arazi ve doğal kaynaklar üzerinde uyumsuzluklar gün yüzüne çıkmıştır. Bu bakımdan mülkiyetin hak sahibinin elinde mutlak ve sınırsız olduğu iddiası ve devletin mutlak biçimdeki mülkiyet hakkını teminat altına alma görevi olduğu yolundaki talep, toprak sahipleri arasında yükselmiş ve bunun neticesinde hak sahipliğinin üçüncü kişilere ve devlete karşı her zaman ileri sürülebileceğine dair bir uzlaşma sağlanmıştır. Geleneksel toprak ilişkilerinin kopuşunu başlatan asıl olayın Şanlı Devrim sonrası özel mülkiyete devlet müdahalesinin kaldırılması olduğunu ifade eden Hill, *common law* egemenliği altında gelişen mutlak mülkiyet nosyonuyla kapitalist toprak rantının devlet kontrolünden bu tarihten sonra tamamen çıktığını ifade etmektedir.

Bu uzlaşmanın kırsal alandaki yansıması, kırsal alandaki topraklar ve doğal kaynaklar üzerinde olmuş ise de XVIII. yüzyıldan itibaren yasa tasarılarıyla, bu toprakların aidiyet

sorunu formal düzeyde çözülmeye çalışılmıştır. XVII. yüzyıla kadar ağırlıklı olarak koyun yetiştiriciliği sebebiyle tarımsal araziler otlağa çevrilirken bu dönemden sonra daha çok kentlerdeki nüfustan gelen gıda talebini karşılamak amacıyla tahıl tarımına uygun arazi ihtiyacı çevirme hareketlerine ivme kazandırmıştır. Bu döneme dek iki koldan ilerleyen toprak çevirmeler, bu tarihten sonra yerel ile merkezin bir iş birliği ve bu iş birliğinin yasalaşması yoluyla gerçekleşmiştir. Toprak sahiplerinin talebi üzerine parlamentoya intikal eden bu talepleri meclis, talebin geldiği *parish* toprağında hak sahipleri arasında kurulan çitleme komisyonları vasıtasıyla çözüme yoluna gitmiştir. Temel olarak bölgenin manor lordu, toprağa en çok sahip olan malik ve kilise papazından teşekkül eden bu komisyonlar sürveyanların çıkarttığı arazi planı üzerinde yapılan tartışmalar sonucunda hak sahipliği konusundaki anlaşmayı bir tutanakla kayıt altına alarak parlamentoya yeniden göndermektedir. Komisyon toplantılarının dışında bırakılan küçük toprak sahipleri, haklarıyla topraklardan faydalananlar ve işgalci topluluklar arazi sahipliğinin yeni dağılımında karar alma sürecinin dışında bırakılmışlardır.

Belirli bölgelerde kırsal nüfus bu hızlı değişimi karşı dilekçelerle durdurmaya çalışmış ve çit sökme eylemleriyle karşı gelme denemelerinde bulunmuş; ancak süreç sonunda kırsalda ve kent çeperlerindeki toprakların büyük toprak sahiplerine tahsisi gerçekleştirilmiştir. Bu mülksüzleştirme süreci sonunda ortak alanlara erişimleri tamamen engellenen köylü aileleri, geçimlerini sağlayabilmek için fabrikalara dağılmak ve yoksul yardımlarına başvurmak zorunda kalmıştır. Çalışmada ayrıntılı şekilde gösterildiği üzere bu ortak mülkiyet pratiklerinin son bulması ve geçimlik toprağın ellerinden alınması sonucu kırsaldaki üretici, dokuma ve maden endüstrisinde çalışmak zorunda kalmıştır. Bu bağlamda çalışma, bir anlamda serfliğin çözüldüğü bir toplumsal yapıda endüstriyel üretim ilişkilerine ilk olarak geçen İngiliz işçi sınıfının oluşum ya da örgütlenme dinamiklerini iktisadi ve hukukî kavramlar ile açıklama amacını gütmüştür. Tahıl yasalarının yükselen gıda talebi karşısında kaldırılması, manifaktür temelli dokumacılıktan fabrika temelli çalışma ilişkilerine geçişte ücretli emek olmayı reddedenlerin kriminalizasyonu, kır” ile kentte odun toplama ya da üretim maddelerini temellük etme pratiklerinin suç kapsamına alınması ve geçimlerini sağlayamayanlara yoksul yardımları bağlanması bu sürecin diğer göstergeleri arasında sayılmalıdır.

Sonuç olarak ortak alanlar meselesini arkaik bir süreç olarak değerlendirme hatasına düşmemek gerekir. Toplumun ortak bir şekilde faydalandığı kamuya ait bütün ortak kaynaklar toplumun daimî kullanımı amacıyla bu kapsam içerisine dahil edilebilir. Bu hususta doğal kaynaklar, kültürel varlıklar ve insanlığın ortak mirası olarak görülen tüm unsurlar üzerinde ve daha geniş bir perspektife ihtiyaç bulunmaktadır. Ortak servet anlayışı karşısında piyasa gereksinimleriyle özel servetlere dahil edilen ve kolektif kullanımdan çıkarılan veya üzerindeki idari denetim kaybedilen her unsur, mevcut toplulukların gelecek adına ortak kaynaklarının kaybedilmesidir.

Burada hukukun oynadığı rol müşterekler bakımından tartışmalıdır. Müşterekleri denetleyecek yerleşik uygulamalar, doğal kaynakların ve ortak alanların muhafazasına ve kişilerin bu kaynaklardan erişimine dair hükümleri barındırıyor ise bu unsurlar teminat altına alınabilir ve bu durum onların toplumsal görünürlüğüne katkıda bulunarak yatırım ve sermaye aracı olarak kullanılma girişimlerini büyük oranda engelleyici bir işlev görür. Buna karşılık topluma hâkim olan yerleşik uygulamalarla bu alanların kullanım pratiklerini yani görenekler olarak çalışmada karşılık bulan örf âdet hukukunun devlet hukukuyla ve mutlak anlamda mülkiyet haklarını kullanmak isteyenlerin talepleriyle karşı karşıya gelmesi durumu söz konusu olabilir.

KAYNAKÇA

- ABELS, Richard, **Alfred the Great War, Kingship and Culture in Anglo-Saxon England**, Routledge, New York, 2013.
- ABENDROTH, Wolfgang, **Avrupa İşçi Hareketleri Tarihi**, (çev. A. Çakıroğlu), Belge Yayınları, İstanbul, 1992.
- ADAMS, George Burton, “Anglo-Saxon Feudalism”, **The American Historical Review**, Yıl: 1901, Cilt: 7, Sayı: 1, (s. 11-35).
- ADAMS, George Burton, “The Origin of the Common Law”, **The Yale Law Journal**, Yıl: 1924, Cilt: 34, Sayı: 2, (s. 115-128).
- AGIBALOVA, Yekaterina / DONKSOY Grigory, **Ortaçağ Tarihi**, (çev. Ç. Sümer), Yordam Kitap, İstanbul, 2017.
- AĞAOĞULLARI, Mehmet Ali / KÖKER Levent, **Tanrı Devletinden Kral-Devlete**, Ankara, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2013.
- AKÇAY, Eylem / KOCAGÖZ, Umut, “Bir Siyaset Rasyonalitesi Olarak Müsterekleştirme”, **Felsefelogos**, Yıl: 2018, Sayı: 68, (s. 31-41).
- AKMAN, Şefik Taylan, “Feodalizmden Kapitalizme Geçiş Sürecinde İngiltere’de Hukukî Düzeninin Kuruluşu ve İktidarın Paylaşımı”, **GSÜHFD**, Yıl: 2020, Cilt: 20, Sayı:1, (s. 151-237).
- AKMAN, Şefik Taylan, “John Locke’un Siyaset Felsefesi Ekseninde Doğal Hukukun Politikleştirilmesi”, **Amme İdaresi Dergisi**, Yıl: 2021, Cilt: 54, Sayı: 2, (s. 1-44).
- ALLEN, Robert C., **Enclosure and the Yeoman**, Clarendon Press, Oxford, 1992.
- ANDERSON, Perry, **Antikiteden Feodalizme Geçişler**, (çev. U. Kocabaşoğlu), İstanbul, İletişim Yayınları, İstanbul, 2017.
- ANIKIN, Andrey V., **Marx Öncesi Siyasal İktisat**, (çev. A. Güler), Yazılama Yayınevi, İstanbul, 2008.

- ARMITAGE, David, “John Locke, Carolina and “Two Treatise of Government””, **Political Theory**, Yıl: 2004, Cilt: 32, No: 5, (s. 602-627).
- ASAL, Barkın, **Kodlaştırma Fransız Medeni Kanunu’nun Felsefi ve Tarihi Kökenleri**, On İki Levha Yayıncılık, İstanbul, 2018.
- AYTAÇ, Kemal, **Avrupa Eğitim Tarihi**, Phoenix Yayınevi, Ankara, 2012.
- AZERİ, Siyaveş, “Kökensel Birikim”in (Ursprüngliche Akkumulation) Sürekliliği, Dolaylı Tahakküm ve Devlet”, **Praksis**, Yıl: 2018, Cilt: 47, (s. 93-118).
- BACKMAN, Clifford R., **The Worlds of Medieval Europe**, Oxford University Press, New York, 2009.
- BAKER, John, **The Reinvention of Magna Carta 1216-1616**, Cambridge University Press, Cambridge, 2017.
- BAKIRCI, Fahri, **John Locke’ta Mülkiyet Anlayışı**, Babil Yayıncılık, Ankara, 2004.
- BANAJI, Jairus, **Tarih Olarak Teori Üretim ve Sömürü Biçimleri**, (çev. A. Sarı), Dipnot Yayınları, Ankara, 2015.
- BARLOW, Frank, **The Feudal Kingdom of England 1042-1216**, Routledge, London, 1999.
- BARNES, Peter, “Müştereklerin Yok Edilişinin Kısa Tarihi”, **Müştereklerimiz Paylaştığımız Her Şey**, (ed. J. Walljasper), (çev. T. Birkan, B. Cezar, Ö. Çelik, D. Gürkan, S. Kılıç, M. Gürsoy Sökmen), Metis Yayınları, İstanbul, 2015, (s. 74-77).
- BEAUD, Michel, **Kapitalizmin Tarihi: 1500-2010**, (çev. F. Başkaya), Yordam Kitap, İstanbul, 2018.
- BECKERT, Sven, **Pamuk İmparatorluğu Tek Bir Meta ile Kapitalizmin Küresel Tarihi**, (çev. A. Nalbant), Say Yayınları, İstanbul, 2020.
- BEIER, A. Lucinda, **The Problems of The Poor in Tudor and Early Stuart England**, Lanchaster Pamphlets, London, 1983.

- BENSAID, Daniel, **Mülksüzler Karl Marx, Odun Hırsızları ve Yoksulların Hukuku**, (çev. S. Sezer), Dipnot Yayınları, Ankara, 2016.
- BERCÉ, Yves-Marie, **Modern Avrupa'da Ayaklanmalar ve Devrimler**, (çev. M. Cedden), İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2003.
- BERKTAY, Halil, **Kabileden Feodalizme**, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1983.
- BERMAN, Harold J., **Hukuk ve Devrim Batı Hukuk Geleneğinin Oluşumu**, (çev. K. Turanlı), Pinhan Yayıncılık, İstanbul, 2020.
- BERNSTEIN, Henry, **Tarımsal Değişimin Sınıfsal Dinamikleri**, (çev. O. Köymen), Yordam Kitap, İstanbul, 2014.
- BİLGİ, Alaattin, **Marx-Engels Ekonomi Politik Sözlüğü**, Yurt Kitap Yayın, Ankara, 1992.
- BLACK, Jeremy, **European Warfare, 1494-1660**, Routledge, London, 2002.
- BLACK, Jeremy, **İngiltere Tarihi**, (çev. A. Yıldız), Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2020.
- BLACKSTONE, William, **Commentaries on the Laws of England Book II: Of the Rights of Things**, (ed. W. Prest), Oxford University Press, New York, 2016.
- BLUM, Jerome, "English Parliamentary Enclosure", **Journal of Modern History**, Yıl: 1981, Cilt: 53, Sayı: 3, (s. 477-504).
- BOLLIER, David / HELFREICH, Silke, "Dönüştürücü Bir Tasavvur Olarak Müsterekler", (çev. İ. H. Karataş), **Felsefelogos**, Yıl: 2018, Sayı: 68, (s. 43-50).
- BOOKCHIN, Murray, **Devrimci Halk Hareketleri Tarihi Köylü İsyanlarından Fransız Devrimine**, (çev. S. Ata), Dipnot Yayınları, Ankara, 2017.
- BOOKCHIN, Murray, **Toplumsal Ekoloji ve Komünalizm**, (çev. F. D. Elhüseyni), Sümer Yayıncılık, İstanbul, 2017.
- BORATAV, Korkut, **Tarımsal Yapılar ve Kapitalizm**, Birikim Yayınları, İstanbul, 1981.

- BORATAV, Korkut, “Küçük Üreticilikte Bölüşüm Kategorileri”, **AÜSBFD**, Yıl: 1972, Cilt: 27, Sayı: 4, (s. 227-246).
- BOWDEN, Peter J., **The Wool Trade in Tudor and Stuart England**, Palgrave Macmillan, Toronto, 1962.
- BROOKS, Colin, “Public Finance and Political Stability: The Administration of the Land Tax, 1688–1720”, **The Historical Journal**, Yıl: 1974, Cilt: 17, Sayı: 2, (s. 281-300).
- BROWN, Peter, **Geç Antikçağda Roma ve Bizans Dünyası**, (çev. T. Kaçar), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2000.
- BROWN, Wendy, **Yükselen Duvarlar Zayıflayan Egemenlik**, (çev. E. Ayhan), Metis Yayınları, İstanbul, 2011.
- BURKE, Peter, **Yeniçağ Başında Avrupa Halk Kültürü**, (çev. G. Aksan), İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 1996.
- BURY, John B., **Barbarların Avrupa’yı İstilas**, (çev. İ. Kavas, Y. Akbaba), Kronik Kitap, İstanbul, 2020.
- CAN, Cahit, **Hukuk Sosyolojisinin Antropolojik Temelleri ve Genel Gelişim Çizgisi**, Siyasal Kitabevi Yayınları, Ankara, 2011.
- CAPRA, Fritjof / MATTEI, Ugo, **Hukukun Ekolojisi Doğa ve Toplumla Uyumlu Bir Hukuk Sistemine Doğru**, (çev. E. Kılıç), Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2017.
- CARR, Edward Hallett, **Tarih Nedir?**, (çev. M. G. Gürtürk), İletişim Yayınları, İstanbul, 2002.
- CARTER, Samuel, **Lex Custumaria: Or A Treatise of Copy-Hold Estates**, 1696.
- CAZZOLA, Matilde, **The Political Thought of Thomas Spence Beyond Poverty and Empire**, Routledge, New York, 2022.

- CHALLAYE, Felicien, **Mülkiyetin Tarihi**, (çev. T. Aytuğ), Remzi Kitabevi, İstanbul, 1969.
- CHAPMAN, John, “The Later Parliamentary Enclosures of South Wales”, **The Agricultural History Review**, Yıl: 1991, Cilt: 39, Sayı: 2, (s. 116-125).
- CHIBNALL, Marjorie, **Anglo-Norman England 1066-1166**, Basil Blackwell, Oxford, 1987.
- CLARK, George, **The Later Stuarts 1660-1714**, Clarendon Press, Oxford, 1972.
- COHEN, S. Ibrahim, **Agrarian Structures and Agrarian Reforms Exercises in Development Theory and Policy**, Springer, New York, 1978.
- COLEMAN, Donald, “Economic Problems and Policies”, **The New Cambridge Modern History Volume V The Ascendancy of France 1648-1688**, (ed. F. L. Carsten), Cambridge University Press, London, 1964.
- COLLINS, Roger, **Early Medieval Europe 300-1000**, Macmillan, London, 1991.
- CONNER, Clifford D., **Halkın Bilim Tarihi Madenciler, Ebeler ve “Basit Tamirciler”**, (çev. Z. Çiftçi Kanburoğlu), Tübitak Yayınları, Ankara, 2010.
- COOPER, Alan, **Bridges, Law and Power in Medieval England 700-1400**, The Boydell Press, 2006.
- CORÉDON, Cristopher / WILLIAMS, Ann, **A Dictionary of Medieval Terms and Phrases**, St. Edmundsbury Press, Suffolk, 2004.
- COTTERRELL, Roger, **Hukukbiliminin Politikası Hukuk Felsefesine Eleştirel Bir Giriş**, (çev. S. Üye), Pinhan Yayıncılık, İstanbul, 2022.
- CROUCH, David, **The Image of Aristocracy in Britain, 1000-1300**, Routledge, London, 1992.
- ÇOBAN, Aykut, **Çevre Politikası Ekolojik Sorunlar ve Kuram**, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2020.

- ÇOBAN, Aykut, **Ekolojik İhtilaflar ve Kapitalizm**, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2018.
- DAUNTON, Martin, “Şanlı Devrim’den Büyük Savaş’a İngiliz Vergilendirme Politikası”, **Vergi Devletlerinin Yükselişi Alternatif Bir Dünya Tarihi 1500-1914**, (ed. Bartolomé Yun-Casallila, P. O’Brien, F. Comin Comin), (çev. N. Bulut), Selenge Yayınları, İstanbul, 2022, (s. 157-194).
- DAHLMAN, Carl Johan, **The Open Field System and Beyond**, Cambridge University Press, Cambridge, 2008.
- DALTON, Paul, **Conquest, Anarchy and Lordship Yorkshire 1066-1154**, Cambridge University Press, Cambridge, 1994.
- DANIELL, Cristopher, **Atlas of Medieval Britain**, Routledge, London, 2008.
- DARDOT, Pierre / LAVAL, Christian, “Müşteregin Arkeolojisi”, (çev. E. Sarıkartal, F. Taylan), **Felsefelogos**, Yıl: 2018, Sayı: 68, (s. 7-30).
- DAVIDE, **Daniolo**, “İmalat Alanı”, **Ortaçağ Şatolar, Tüccarlar, Şairler**, (ed. U. Eco), (çev. L. Tonguç Basmacı), Alfa Kitap, İstanbul, 2015, (s. 187-191).
- DAVIS, Ralph Henry Carless, **Orta Çağ Avrupa Tarihi**, (çev. R. Şişman), Dergâh Yayınları, İstanbul, 2020.
- DE ANGELIS, Massimo, “Marx ve İlkel Birikim: Kapitalist “Çitleme”nin Sürekli Karakteri”, (çev. Y. Akmeraner), **İlkel Birikim Sermayenin Kaldıracı**, (e. Ö. Göztepe), Notabene Yayınları, İstanbul, 2014, (s. 89-114).
- DICKSON, Adam, **A Treatise of Agriculture**, Nabu Press, 2010.
- DOBB, Maurice, Bir Cevap, **Feodalizmden Kapitalizme Geçiş**, (çev. Ç. Yetkin), Kaynak Yayınları, İstanbul, 2000, (s. 47-59).
- DOBB, Maurice, **Kapitalizmin Gelişimi Üzerine İncelemeler**, (çev. F. Akar), Belge Yayınları, İstanbul, 1992.

- DODDS, Ben, **Peasants and Production in the Medieval North-East The Evidence From Tithes 1270-1536**, The Boydell Press, New York, 2007.
- DUBY, Georges / ARIES, Philippe, **Özel Hayatın Tarihi 2 Feodal Avrupa'dan Rönesans'a**, (çev. R. Hakmen), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2006.
- DURGUN, Fatih, "Geç Ortaçağ İngiliz Toplumunu Anlamak: Tarih Yazıcılığında Bastard Feudalism Kavramının Gelişimi", **Tarih İncelemeleri Dergisi**, Yıl: 2017, Cilt: 32, Sayı: 1, (s. 47-72).
- DURGUN, Fatih, "*Lex Animata ve Lex Facit Regem* Prensipleri Çerçevesinde 13. ve 14. Yüzyıllarda İngiliz Siyaset Düşüncesinin Krizi", **Ortaçağ Avrupa Tarihi Üzerine Kavramlar ve Olgular**, Ketebe Yayınları, İstanbul, 2021, (s. 69-89).
- DUVERGER, Maurice, **Siyasi Partiler**, (çev. E. Özbudun), Bilgi Yayınları, İstanbul, 1974.
- DWORKIN, Dennis, **Sınıf Mücadeleleri**, (çev. U. Özmakas), İletişim Yayınları, İstanbul, 2012.
- DYER, Cristopher, **Everyday Life in Medieval England**, The Hambledon Press, London, 2000.
- ELIADE, Mircea, **Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi Cilt 3 Muhammed'den Reform Çağı'na**, (çev. A. Berktaş), Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2003.
- ELTON, Geoffrey Rudolph, **Reformasyon Avrupası 1517-1559**, (çev. A. Yardımlı), İdea Yayınevi, İstanbul, 2012.
- ENGELS, Friedrich, **İngiltere'de Emekçi Sınıfların Durumu**, (çev. O. Emre), Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2013.
- EPSTEIN, Steven A., **Geç Dönem Ortaçağ Avrupası Ekonomik ve Sosyal Tarih 1000-1500**, (çev. S. Işık), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2014.
- ERKOÇ YENİ, Seda, "Çilecilikten Mistisizme: On Birinci Yüzyıldan On Dördüncü Yüzyıla Kadar İngiltere'de Münzevi Kadınlar", **Orta Çağ'a Yeni Yaklaşımlar:**

Ekonomi, Savaş, Kilise, Yaşam, (der. Z. Kocabıyıkoglu Çeçen), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2019, (s. 189-216).

EROĞUL, Cem, **Anatüzeeye Giriş (“Anayasa Hukukuna Giriş”)**, İmaj Yayıncılık, Ankara, 1997.

EROĞUL, Cem, **Devlet Nedir?**, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 1990.

FAULKNER, Neil, **Marksist Dünya Tarihi Neandertallerden Neoliberallere**, (çev. T. Öncel), Yordam Kitap, İstanbul, 2012.

FEDERICI, Silvia, **Caliban ve Cadı Kadınlar, Beden ve İlksel Birikim**, (çev. Ö. Karakaş), Otonom Yayıncılık, İstanbul, 2012.

FERGUSON, Niall, **İmparatorluk Britanya’nın Modern Dünyayı Biçimlendirışı**, (çev. N. Elhüseyni), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2019.

FERGUSON, Niall, **Paranın Yükselişi Dünyanın Finansal Tarihi**, (çev. B. Pala), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2018.

FILMER, Robert, **Patriarcha and Other Political Works of Sir Robert Filmer**, (ed. P. Laslett), Basil Blackwell, Oxford, 1949.

FINN, R. Welldon, **An Introduction to Domesday Book**, Longmans, London, 1963.

FRAME, Robin, **Conquest and Settlement The Twelfth and Thirteenth Centuries 1066-C.1280**, (ed. B. Harvey), Oxford University Press, 2001.

FRITZE, Robert H. / ROBISON, William Baxter (ed.), **Historical Dictionary of Late Medieval England 1272-1485**, Greenwood Press, London, 2002.

FRUCHTMAN, Jack Jr., **The Political Philosophy of Thomas Paine**, The John Hopkins University Press, Baltimore, 2009.

GENÇ, Özlem, **Birleşik Avrupa’nın Mimarı Charlemagne ve Karolenj Rönesansı**, Lotus Yayınevi, Ankara, 2013.

- GIERKE, Otto, “Orta Çağ’da Siyasi Kuramlar: Devlet ve Hukuk”, (çev. O. Akbulut, E. Zeybekoğlu), **Devlet Kuramı**, (der. C. B. Akal), Dost Kitabevi Yayınları, Ankara, 2005, (s. 129-137).
- GIMPEL, Jean, **Ortaçağda Endüstri Devrimi**, (çev. N. Özüaydın), Tübitak Yayınları, Ankara, 2004.
- GÖZE, Ayferi, **Liberal, Marxiste, Faşist Nasyonal Sosyalist ve Sosyal Devlet**, Beta Basım Yayın, İstanbul, 2016.
- GÖZLER, Kemal, “İngiltere’de Parlamento Neden ve Nasıl Ortaya Çıktı: Malî Hukukun Anayasa Hukukundan Eskiliği Üzerine Bir Deneme”, **Prof. Dr. Mualla Öncel’e Armağan I. Cilt**, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara, 2009, (s. 365-374).
- GÜRİZ, Adnan, **Teorik Açıdan Mülkiyet Sorunu**, Siyasal Kitabevi, Ankara, 2018.
- HALL, David, **The Open Fields of England**, Oxford University Press, Oxford, 2014.
- HAMEROW, Helena, **Rural Settlements and Society Anglo-Saxon England**, Oxford, University Press, Oxford, 2012.
- HAMMOND, John Lawrence / HAMMOND, Barbara, **The Village Labourer 1760-1832 A Study in the Government of England before the Reform Bill**, Longmans, London, 1912.
- HARDIN, Garrett, “Müştereklerin Trajedisi”, **Herkesin Herkes İçin Müşterekler Üzerine Eleştirel Bir Antoloji**, (haz. F. Adaman, B. Akbulut, U. Kocagöz), Metis Yayınları, İstanbul, 2017, (s. 25-43).
- HEATON, Herbert, **Avrupa İktisat Tarihi İlkçağdan Sanayi Devrimine**, (çev. M. A. Kılıçbay), İletişim Yayınları, İstanbul, 1995.
- HELLER, Henry, **Kapitalizmin Doğuşu 21. Yüzyıldan Kapitalizme Bakış**, (çev. G. Aydın), Doruk Yayınları, İstanbul, 2017.

- HERLIHY, David, "Church Property on the European Continent, 701-1200", **Medieval Academy of America**, Yıl: 1961, Cilt: 36, Sayı: 1, (s. 81-105).
- HILL, Cristopher, **1640 İngiliz Devrimi**, (çev. N. Kalaycıoğlu), Kaynak Yayınları, İstanbul, 1983.
- HILL, Cristopher, **Dünya Altüst Oldu İngiliz Devrimi'nde Radikal Düşünceler**, (çev. U. Kocabaşoğlu), İletişim Yayınları, İstanbul, 2013.
- HILL, Cristopher, **İngiliz Devrimler Çağı Demokratik Devrimden Sanayi Devrimi'ne 1530-1780**, (çev. L. Akalın), Kaynak Yayınları, İstanbul, 2015.
- HILL, Cristopher, **İngiltere'de Devrim Çağı 1603-1714**, (çev. U. Kocabaşoğlu), İletişim Yayınları, İstanbul, 2016.
- HILTON, Rodney, **Bond Man Free Medieval Peasant Movements and the English Rising 1381**, Routledge, New York, 2005.
- HILTON, Rodney, **Class Conflict and Crisis of the Feudalism**, The Hambleton Press, London, 1985.
- HILTON, Rodney, **The Decline of Serfdom in Medieval England**, Palgrave Macmillan, 1969.
- HILTON, Rodney, "Peasants Movements in England Before 1381", **The Economic History Review**, Yıl: 1949, Cilt: 2, Sayı: 2, (s. 117-136).
- HINDE, Andrew, **England's Population A History Since the Domesday Survey**, Oxford University Press, London, 2003.
- HOBSBAWM, Eric J., **Devrim Çağı 1789-1848**, (çev. B. S. Şener), Dost Kitabevi Yayınları, Ankara, 2016.
- HOBSBAWM, Eric J., **Eşkıyalar**, (çev. O. Akınhay), Agora Kitaplığı, İstanbul, 2011.
- HOBSBAWM, Eric J / RANGER, Terence, **Geleneğin İcadı**, (çev. M. M. Şahin), Agora Kitaplığı, İstanbul, 2020.

- HOBBSAWM, Eric J., **İlkel Asiler 19. ve 20. Yüzyıllarda Toplumsal Hareketin Arkaik Biçimleri Üzerine İncelemeler**, (çev. U Kocabaşoğlu), İletişim Yayınları, İstanbul, 2016.
- HOBBSAWM, Eric J., “Makine Kırıcılar”, **Sıradışı İnsanlar**, (çev. I. Gündüz), Yordam Kitap, İstanbul, 2016, (s. 15-30).
- HOBBSAWM, Eric J., **Sanayi ve İmparatorluk**, (çev. A. Ersoy), Dost Kitabevi Yayınları, Ankara, 2018.
- HOBBSAWM, Eric J., **Sermaye Çağı 1848-1875**, (çev. M. S. Şener), Dost Kitabevi Yayınları, Ankara, 2017.
- HOBSON, John M., **Batı Medeniyetinin Doğulu Kökenleri**, (çev. E. Ermert), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2019.
- HODGSON, Geoffrey M., “1688 and all that: Property Rights, Glorious Revolution and the rise of British Capitalism”, **Journal of Institutional Economics**, Yıl: 2016, Cilt: 13, Sayı: 1, (s. 79-107).
- HOELL, Günter, **Tarımda Kapitalizmin Gelişmesi ve Toprak Rantı**, (çev. A. Doğankan), Bilim Yayınları, İstanbul, 1975.
- HOLLOWELL, Steven, **Enclosure Records for Historians**, Phillimore Book Publishing, Sussex, 2000.
- HOLT, James C., **Magna Carta**, Cambridge University Press, Cambridge, 2015.
- HOME, Francis, **The Principles of Agriculture and Vegetation**, Forgotten Books, 2018.
- HOPPIT, Julian, **A Land of Liberty England 1689-1727**, Oxford University Press, New York, 2010.
- HORN, Pamela, **Life and Labour in Rural England 1760-1850**, Macmillan Education, Basingstoke, 1987.

- HOSKINS, William George, “The Rebuilding of Rural England, 1570-1640”, **Past & Present**, Yıl: 1953, Cilt: 4, Sayı: 1, (s. 44-59).
- HUDSON, John, **The Formation of the English Common Law Law and Society from King Alfred to Magna Carta**, Routledge, London, 2018.
- HUDSON, John, **The Oxford History of the Laws of England Volume II 871-1216**, Oxford University Press, Oxford, 2012.
- HUGHES, Ann, “1649 İngiliz Devrimi”, **Batıda Devrimler ve Devrimci Gelenek 1560-1991**, (der. D. Parker), (çev. K. İnal), Dost Kitabevi Yayınları, Ankara, 2003, (s. 52-74).
- HUNT, E. K., **Property and Prophets The Evolution of Economic Institutions and Ideologies**, Harper Raw, New York, 1972.
- İŞIKTAÇ, Yasemin, **Hukukun Kaynağı Olarak Örf ve Âdet Hukuku**, Kazancı Kitap, İstanbul, 1992.
- İLAL, Ersan, “Magna Carta”, **İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası**, Yıl: 1968, Cilt: 34, Sayı: 1-4, (s. 210-242).
- JANIN, Hunt, **Medieval Justice: Cases and Laws in France, England and Germany, 500-1500**, McFarland & Company: North Carolina, 2004.
- JENKINS, Simon, **İngiltere’nin Kısa Tarihi**, (çev. U. Kocabaşoğlu), İletişim Yayınları, İstanbul, 2020.
- JONES, Geoffrey / SLUYTERMAN, Keetie E., “İngiliz ve Hollanda İşletme Tarihi”, **Dünya İşletme Tarihi**, (ed. F. Amatori vd.), (çev. A. Ersoy), Dost Kitabevi Yayınları, Ankara, 2007, (s. 131-168).
- KAIN, Roger J. P. / CHAPMAN, J. / OLIVER Richard R., **The Enclosure Maps of England and Wales 1595-1918: A Cartographic Analysis and Electronic Catalogue**, Cambridge University Press, Cambridge, 2004.

- KANTOROWICZ, Ernst H., **Kralın İki Bedeni Ortaçağ Siyaset Teolojisi Çalışması**, (çev. Ü. H. Yolsal), Bilgesu Yayıncılık, Ankara, 2018.
- KARAGÖZ, Fatma Gül, “Bir Masaldan Magna Carta’ya, Magna Carta’dan 17. Yüzyıla Mülksüzlesen Köylülerin Hikayesi.”, **GSÜHFD**, Yıl: 2020, Cilt: 19, Sayı: 1, (s. 187-221).
- KARASU, Koray, “İngiltere’de Kamu Yönetimi”, **Kamu Yönetimi Ülke İncelemeleri**, (haz. K. Karasu), İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2009, (s. 169-312).
- KAYA, Alp Yücel, “Genç Marx ve ‘Odun Hırsızlığı Kanunu Tartışmaları’”, **İktisatta Bir Hayalet: Karl Marx**, (der. S. Orhan, S. Koloğlugil, A. Yalçıntaş), İletişim Yayınları, İstanbul, 2012, (s. 13-44).
- KAYE, Harvey J., **İngiliz Marksist Tarihçiler**, (çev. A. Köse), İletişim Yayınları, İstanbul, 2009.
- KAYMAK, Muammer, “Tarımsal Kapitalist Dönüşümün Klasik Modeli: İlkel Birikimden Tarımsal Kapitalizme İngiliz Tarımı”, **Toplum ve Hekim Dergisi**, Yıl: 2010, Cilt 25, Sayı: 2, (s. 85-102).
- KAZGAN, Gülten, **Tarım ve Gelişme**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2003.
- KEARNEY, Hugh, **Britanya Adaları Tarihi Dört Ulusun Tarihi: İngiltere, İskoçya, İrlanda ve Galler**, (çev. Ö. U. Hoşafçı). İnkılap Kitap, İstanbul, 2015.
- KEATS-ROHAN, Katharine S. B., **Domesday Book A Prosography of Persons Accuring in English Documents 1066-1166 I. Domesday Book**, The Boydell Press, Suffolk, 1999.
- KERN, Fritz, **Kingship and Law in the Middle Ages**, (çev. S. B. Chrimes), Basil Blackwell, Oxford, 1939.

- KOCABAŞOĞLU, Uygur, **İngiliz Sicimi**, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 1995.
- KOCABAŞOĞLU, Uygur, “Lügatçe”, **İngiltere’de Devrim Çağı 1603-1714**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2016, (s. 399-427).
- KENNEDY, Geoff, **Diggers, Levellers and Agrarian Capitalism Radical Political Thought in 17th Century English**, Lexington Books, Lanham, 2008.
- KENNEDY, Paul, **Büyük Güçlerin Yükseliş ve Çöküşleri 16. Yüzyıldan Günümüze Ekonomik Değişim ve Askerî Çatışmalar**, (çev. B. Karanakçı), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2005.
- KERRIDGE, Eric, “The Movement of Rent, 1540-1640”, **The Economic History of Review**, Yıl: 1953, Cilt: 6, Sayı: 1, (s. 16-34).
- KING, Edward / HAWLEY, Joseph, “İngiliz (Common Law)’unun Gelişmesi”, **AÜHFD**, (çev. İ. Lütem), Yıl: 1959, Cilt: 16, Sayı: 1, (s. 178-233).
- KINNES, K. M., **The Reaction to Enclosure in Tudor Policy and Thought**, Master’s Theses, Richmond University, 1971.
- KINNEY, Arthur F. / SWAIN, David W. (ed.), **Tudor England An Encyclopedia**, Routledge, New York, 2001.
- KIVILCIMLI, Hikmet, **Tarih-Devrim-Sosyalizm Işığında İkel Sosyalizmden Kapitalizme İlk Geçiş: İngiltere**, Diyalektik Yayınları, 1994, İstanbul.
- KOENIGSBERGER, Helmut George, **Early Modern Europe 1500-1789**, Longman, Essex, 1987.
- KÖYMEN, Oya, **Kapitalizm ve Köylülük Ağalar, Üretenler, Patronlar**, Yordam Kitap, İstanbul, 2017.
- KULA, Witold, **Feodalizmin Ekonomik Teorisi**, (çev. O. Esen), Birey ve Toplum Yayınları, Ankara, 1985.
- KÜÇÜK, Yalçın, “İngiliz Endüstri Devrimi Öncesinde Avrupa’da Yünlü Dokuma Sanayi”, **Bilim ve Edebiyat**, Tekin Yayınevi, Ankara, 1985, (s. 79-135).

- LADURIE, Emmanuel La Roy / GOY, Joseph, **Tithe and Agrarian History from the Fourteenth to the Nineteenth Centuries**, Cambridge University Press, New York, 1982.
- LANDSBERGER, Henry A., “Peasant Unrest: Themes and Variations”, **Rural Protest: Peasant Movements and Social Change**, (ed. H. A. Landsberger), Palgrave Macmillan, New York, 1974, (s. 1-64).
- LATIMER, Paul, “Orta Çağ’da Avrupa Ekonomisinin Gelişimi”, **Orta Çağ’a Yeni Yaklaşımlar: Ekonomi, Savaş, Kilise, Yaşam**, (der. Z. Kocabıyıkoglu Çeçen), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2019, (s. 1-27).
- LAZONICK, William, “Karl Marx and Enclosures in England”, **Review of Radical Political Economics**, Yıl: 1974, Cilt: 6, Sayı: 2, (s. 1-59).
- LE GOFF, Jacques, **Ortaçağ Batı Uygarlığı**, (çev. H. Güven, U. Güven), Dokuz Eylül Yayınları, İzmir, 1999.
- LE GOFF, Jacques, **Ortaçağ Tüccarları ve Bankerleri**, (çev. O. Adanır), Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2018.
- LENIN, Vladimir İlyiç, **Tarımda Kapitalizm**, (çev. S. Güvenç), Sol Yayınları, Ankara, 1996.
- LINEBAUGH, Peter, **Londra İdamları 18. Yy’da Suç ve Sivil Toplum**, (çev. Ç. Demir), Otonom Yayıncılık, İstanbul, 2015.
- LINEBAUGH, Peter, **Makine Kırıcılık Ned Ludd ve Queen Mab**, (çev. D. Esen), Otonom Yayıncılık, İstanbul, 2014.
- LINEBAUGH, Peter, “Özgürlük ve Herkesin Müşterekleri”, **Müştereklerimiz Paylaştığımız Her Şey**, (ed. J. Walljasper), Metis Yayınları, İstanbul, 2015, (s. 87-90).
- LINEBAUGH, Peter, **The Magna Carta Manifesto Liberties and Common For All**, University of California Press, London, 2008.

- LOCKE, John, **Yönetim Üzerine İkinci İnceleme Sivil Yönetimin Gerçek Kökeni Boyutu ve Amacı Üzerine Bir Deneme**, (çev. F. Bakırcı), Ebabil Yayıncılık, Ankara, 2004.
- LOUGHLIN, Martin, **Kamu Hukukunun Temelleri**, (çev. D. Ç. Sever, K. Turanlı), Dipnot Yayınları, Ankara, 2017.
- LOUGHLIN, Martin, **Politik Hukukbilim Bodin'den Modern Sonrasına**, (çev. K. Turanlı), Fol Yayınları, Ankara, 2022.
- LUXEMBURG, Rosa, **Sermaye Birikiminin Tarihsel Koşulları**, (çev. N. Kalaycıoğlu), Kaynak Yayınları, İstanbul, 1984.
- LYNCH, Joseph H., **The Medieval Church: A Brief History**, Longman, Essex, 1992.
- MACFARLANE, Alan, **İngiliz Bireyselciliğinin Kökenleri**, (çev. O. İşçi), Vakıfbank Kültür Yayınları, İstanbul, 2021.
- MACLEAN, Gerald / MATAR, Nabil, **İngiltere ve İslam Dünyası 1558-1713**, (çev. B. Genç), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2021.
- MADDICOTT, John Robert, **The Origins of the English Parliament 924-1327**, Oxford University Press, New York, 2010.
- Magna Charta seu Magna Charta Libertatum: Büyük Sözleşme ya da Özgürlükler Sözleşmesi**, (çev. Ç. Dürüşken), Alfa Yayınları, İstanbul, 2017.
- MAITLAND, Frederic William, **England Before the Conquest. Domesday Book and Beyond**, Cambridge University Press, London, 1921.
- MAITLAND, Frederic William, **The Constitutional History of England**, The Lawbook Exchange, New Jersey, 2001.
- MANNING, Roger B., "Violence and Social Conflict in mid-Tudor Rebellions", **Journal of British Studies**, Yıl: 1977, Cilt: 16, Sayı: 2, (s. 18-40).

- MARX, Karl, **Kapital Ekonomi Politigin Eleştirisi 1. Cilt Sermayenin Üretim Süreci**, (çev. M. Selik, N. Satlıgan), Yordam Kitap, İstanbul, 2011.
- MARX, Karl, “Odun Hırsızlığı Yasası Üzerine Tartışmalar”, **Mülksüzler, Odun Hırsızları ve Yoksulların Hukuku**, (çev. S. Sezer), Dipnot Yayınları, Ankara, 2016, (s. 83-119).
- MARX, Karl / ENGELS, Friedrich, “Dritter Artikel: Debatten über das Holzdiebstahls-gesetz”, **Werke Band I**, Dietz Verlag, Berlin, 1981, (s. 109-147).
- MARX, Karl / ENGELS, Friedrich, **Kapitalizm-Öncesi Üretim Modelleri**, (çev. M. Belli), Sol Yayınları, İstanbul, 1977.
- MAZOYER, Marcel / ROUDART, Laurence, **Dünya Tarım Tarihi Neolitik Çağ’dan Günümüzdeki Krize**, (çev. Ş. Ünsaldı), Epos Yayınları, Ankara, 2016.
- MENDELLS, Franklin F., “Proto-Industrialization: The First Phase of the Industrialization of Process”, **Journal of Economic History**, Yıl:1972, Cilt: 32, Sayı: 1, (s. 241-261).
- MERRINGTON, John, “Kapitalizme Geçişte Kent ve Kır”, **Feodalizmden Kapitalizme Geçiş**, (çev. M. Gürer, S. Sökmen), Metis Yayınları, İstanbul, 1984, (s. 184-213).
- METİN, Sevtap, **Magna Carta ve Sened-i İttifak’tan Bugüne**, On İki Levha Yayıncılık, İstanbul, 2018.
- MIGNAY, Gordon E., **A Social History of the English Countryside**, Routledge, London, 1990.
- MIGNAY, Gordon E., **Parliamentary Enclosure in England: An Introduction to Its Causes, Incidence and Impact**, Longman, London, 1997.
- MITCHELL, Stephen, **Geç Roma İmparatorluğu Tarihi**, (çev. T. Kaçar), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2020.

- MODZELEWSKI, Karol, **Barbarların Avrupa'sı Roma'nın Mirasçıları Karşısında Germenler ve Slavlar**, (çev. N. Demirtaş), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2010.
- MOOERS, Colin, **Burjuva Avrupa'nın Kuruluşu Mutlakçılık, Devrim ve İngiltere, Fransa, Almanya'da Kapitalizmin Yükselişi**, (çev. B. S. Şener), Dost Kitabevi Yayınları, Ankara, 1997.
- MOORE, Barrington, **Diktatörlüğün ve Demokrasinin Kökenleri Çağdaş Dünyanın Yaratılmasında Soylunun ve Köylünün Rolü**, (çev. Ş. Tekeli, A. Şenel), İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2016.
- MORE, Thomas, **Ütopya**, (çev. S. Usta), Librum Kitap, İstanbul, 2017.
- MORETTI, Franco, **Tarih ile Edebiyat Arasında Burjuva**, (çev. E. Buğlalılar), İstanbul, İletişim Yayınları, 2015.
- MOSHER, Arthur T., **Getting Agriculture Moving Essentials for Development and Modernization**, Frederick A. Praeger Inc., Pennsylvania, 1966.
- MUNZER, Stephen R., "Mülkiyet Hukuku ve Teorisinde Ortak Mallar ve Ortaklık Karşıtı Mallar", (çev. Y. B. Güleç), **Hukuk Felsefesi ve Teorisi**, (ed. E. Uzun), İzmir, Işık Yayınları, İzmir, 2021, (s. 273-299).
- NAIL, Sylvie, **Forest Policies and Social Change in England**, Springer, Berlin, 2008.
- NEESON, Jeanette M., **Commoners: Common Right, Enclosure and Social Change in England, 1700-1820**, Cambridge University Press, Cambridge, 1996.
- NICHOLAS, David, **The Growth of the Medieval City: From Late Antiquity to the Early Fourteenth Century**, Routledge, New York, 2014.
- OGILVIE, William, **An Essay on the Right of Property in Land**, J. Walter, London, 1782.
- OLIN, Laurie, **Across the Open Field Essays Drawn from English Landscapes**, University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 2000.

- OLSTROM, Elinor, **Governing the Commons The Evolution of Institutions for Collective Action**, Cambridge University Press, Cambridge, 2015.
- OLSTROM, Elinor, “Müşterekleri İdare Etmenin Sekiz İlkesi”, **Müştereklerimiz Paylaştığımız Her Şey**, (ed. J. Walljasper), (çev. T. Birkan, B. Cezar, Ö. Çelik, D. Gürkan, S. Kılıç, M. Gürsoy Sökmen), Metis Yayınları, İstanbul, 2015, (s. 40).
- OMAN, Charles W. C., **Ok, Balta ve Mancınık Ortaçağda Savaş Sanatı 378-1515**, (çev. Y. Alogan), Kitap Yayınları, İstanbul, 2013.
- OOSTHUIZEN, Susan, **Landscapes Decoded The Origins and Development of Cambridgeshire Medieval Fields**, University of Hertfordshire Press, Hertfordshire, 2006.
- OZANSÜ, Mehmet Cemil, **Erken Modernlikte Ceza Sorumluluğunun Kamusallaşması ve Rasyonelleşmesi**, On İki Levha Yayıncılık, İstanbul, 2014.
- ÖKTEN, Kaan H., **Reformasyon Dönemi Siyasal ve Dinsel Düşünce Tarihine Giriş**, Alfa Yayınları, İstanbul, 2003.
- ÖZCAN, Mehmet Tevfik, **Modern Toplum ve Hukuk Devleti**, On İki Levha Yayıncılık, İstanbul, 2008.
- PAINE, Thomas, “Agrarian Justice, Opposed to Agrarian Law, and the Agrarian Monopoly”, **Selected Writings of Thomas Paine**, (ed.I. Shapiro, J. E. Calvert), Yale University Press, New Haven, 2014.
- PATRIQUIN, Larry, **Agrarian Capitalism and the Poor Relief 1500-1860 Rethinking the Origins of the Welfare State**, Palgrave Macmillan, New York, 2007.
- PELZ, William A., **Modern Avrupa Halkları Tarihi**, (çev. N. Tuna), Kolektif Kitap, İstanbul, 2017.
- PERELMAN, Michael, “Kapitalizmin İcadı: Klasik Politik Ekonomi ve İlkel Birikimin Gizli Tarihi”, (çev. D. Saraçoğlu), **İlkel Birikim Sermayenin Kaldırıcı**, (ed. Ö. Göztepe), Notabene Yayınları, İstanbul, 2014, (s. 115-149).

- PETIT-DUTAILLS, Charles, **The Feudal Monarchy in France and England From the Xth to the XIIth Century**, Routledge Press, New York, 1996.
- PIRENNE, Henri, **Hz. Muhammed ve Charlemagne**, (çev. M. A. Kılıçbay), Birey ve Toplum Yayınları, Ankara, 1984.
- PIRENNE, Henri, **Ortaçağ Avrupası'nın Ekonomik ve Sosyal Tarihi**, (çev. U. Kocabaşoğlu), İletişim Yayınları, İstanbul, 2016.
- PIRENNE, Henri, **Ortaçağ Kentleri Kökenleri ve Ticaretin Canlanması**, (çev. Ş. Karadeniz), İletişim Yayınları, İstanbul, 1991.
- PITTOCK, Murray G. H., **Inventing and Resisting Britain Cultural Identities in Britain and Ireland, 1685-1789**, Macmillan Press, London, 1997.
- PLACK, Noelle, **Common Land, Wine and French Revolution**, Ashgate Publishing, Surrey, 2009.
- POGGI, Gianfranco, **Modern Devletin Gelişimi Sosyolojik Bir Yaklaşım**, (çev. Ş. Kut, B. Toprak), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2009.
- POLANYI, Karl, **Büyük Dönüşüm Çağımızın Siyasal ve Ekonomik Kökenleri**, (çev. A. Buğra), İletişim Yayınları, İstanbul, 2017.
- POSNER, Eric A., "Sözleşme Teorisi", (çev. F. Yılmaz), **Hukuk Felsefesi ve Teorisi Rehberi**, (ed. Martin P. Golding, William A. Edmundson), Işık Yayınları, İzmir, 2021, (s. 255-271).
- POST, Gaines, "Plena Potestas and Consent In Medieval Assemblies: A Study in Romano-Canonical Procedure and the Rise of Representation, 1150–1325", **Traditio**, Yıl: 1943, Cilt: 1, (s. 355-408).
- POUND, Roscoe, **The Spirit of the Common Law**, Marshall Jones Co., New Hampshire, 1921.
- POWER, Eileen, **Ortaçağ İnsanları**, (çev. İ. Kavas), Kronik Kitap, İstanbul, 2019.

- RADKAU, Joachim, **Doğa ve İktidar Global Bir Çevre Tarihi**, (çev. N. Güder), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2017.
- RAFTIS, James Ambrose, **Tenure and Mobility Studies in the Social History of the Medieval English Village**, Pontifical Institute of Medieval Studies, Toronto, 1964.
- RAMSAY, G. D., **The English Woolen Industry 1500-1750**, Macmillan Press, 1982.
- RANDBORG, Klavs, “The Viking Nation”, **The Making of Britain The Dark Ages**, (ed. L. M. Smith), Macmillan, London, 1984, (s. 91-104).
- RATZEL, Friedrich, “Toprak, Toplum ve Devlet (1900)”, (çev. A. Topukçu), **HFSA 22. Kitap**, (haz. H. Ökçesiz, G. Uygur), İstanbul Barosu Yayınları, İstanbul, 2010, (s. 241-248).
- RAZI, Zvi, “Serfdom and Freedom in Medieval England: A Reply to the Revisionists”, **Past & Present**, Yıl: 2007, Cilt: 195, Sayı: 2, (s. 182–187).
- REES, John, **The Leveller Revolution Radical Political Organisation in England 1640-1650**, Verso Books, New York, 2016.
- RICARDO, David, **Siyasal İktisadın ve Vergilendirmenin İlkeleri**, (çev. B. Zeren), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2015.
- RIOT-SARCEY, Michele / BOUCHET, Thomas / PICON, Antoine, **Ütopya Sözlüğü**, (çev. T. Ilgaz), İstanbul, Sel Yayıncılık, 2003.
- ROCHE, Julian, **The International Wool Trade**, Woodhead Publishing Limited, Cambridge, 1995.
- ROMERO, Gigi, “Müşterek Üzerine Beş Tez”, (çev. C. Turan), **Felsefelogus**, Yıl: 2018, Sayı: 68, (s. 75-90), s. 76-80.
- ROSKIN, Michael G., **Çağdaş Devlet Sistemleri Siyaset, Coğrafya, Kültür**, (çev. B. Seçilmişoğlu), Adres Yayınları, Ankara, 2014.
- RUSSELL, E. John, **İngiliz Çiftçiliği**, Collins, İstanbul, 1945.

- SCOTT, H. Marshall, **The Birth of A Great Power System 1740-1815**, Pearson, Essex, 2006.
- SHAW-TAYLOR, Leigh, "Parliamentary Enclosure and the Emergence of an English Proletariat", **Journal of Economic History**, Yıl: 2001, Cilt: 61, Sayı: 3, (s. 640-662).
- SAWYER, Peter H., **The Wealth of Anglo-Saxon England**, Oxford University Press, Oxford, 2013.
- SCHICKELE, Rainer, **Agrarian Revolution and Economic Progress A Primer for Development**, Praeger Publishers, New York, 1969.
- SCHOFIELD, Philipp R., **Peasant and Community in Medieval England 1200-1500**, Palgrave Macmillan, New York, 2003.
- SCHORN-SCHÜTTE, Louise, **Reformasyon Temelleri, Seyri ve Etkileri**, (çev. A.Ünal), Runik Kitap, İstanbul, 2021.
- SERDENGECİTİ, Edip, **Mülkiyet Rejiminin Gelişimi Mülkiyetin Toplumsal ve Hukukî Niteliği Hakkında İnceleme**, (haz. E. Partalıcı), On İki Levha Yayınları, İstanbul, 2021.
- SIMPSON, E. S. C. / WEINER, J. A. (ed.), **The Oxford Encyclopaedic English Dictionary**, Clarendon Press, New York, 1989.
- SINGMAN, Jeffrey L., **Daily Life in Medieval Europe**, Greenwood Press, Westport, 1999.
- SMITH, Henry E., "Semicommon Property Rights and Scattering in the Open Fields", **The Journal of Legal Studies**, Yıl: 2000, Cilt: 29, Sayı: 1, (s. 131-169).
- SMYTH, Alfred P., "Vikings in Britain. The Viking Nation", **The Making of Britain The Dark Ages**, (ed. L. B. Smith), Macmillan Education, London, 1984.
- SOMÇAĞ, Selim, **Avrupa Feodalizminin Evrimi**, Bağlam Yayınları, İstanbul, 1994.

- SPECK, William A., “1688: Siyasal Bir Devrim”, **Batıda Devrimler ve Devrimci Gelenek 1560-1991**, (der. D. Parker), (çev. K. İnal), Dost Kitabevi Yayınları, Ankara, 2003, (s. 75-93).
- STATER, Victor, **The Political History of Tudor and Stuart England**, Routledge, London, 2005.
- STEIN, Peter, **Roman Law in European History**, Cambridge University Press, New York, 2012.
- STEPHENS, J. E. R., “İngiltere’de Jürili Mahkemenin Ortaya Çıkışı”, **İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası Ord. Prof. Sadri Maksudi Arsal’a Armağan Özel Sayısı**, (çev. M. Dülger), Yıl: 2017, Cilt: LXXV, (s. 837-848).
- STEVENSON, Glenn G., **Common Property Economics A General Theory and Land Use Applications**, Cambridge University Press, New York, 1991.
- STÖBER, Karl, **Late Medieval Monasteries and their Patrons England and Wales c. 1300-1540**, The Boydell Press, Suffolk, 2007.
- ŞAHİNÖZ, Ahmet, **Neolitik’ten Günümüze Tarım Ekonomileri ve Politikaları**, Turhan Kitabevi Yayınları, Ankara, 2011.
- ŞENEL, Alâeddin, **Kemirgenlerden Sömürgenlere İnsanlık Tarihi**, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2006.
- TACITUS, Cornelius, **Germania Britannia / Germenlerin Kökeni ve Durumu Hakkında veya Agricola'nın Yaşamı**, (çev. F. Akderin), Alfa Kitap, İstanbul, 2006.
- TAHİROĞLU, Bülent, **Roma Hukukunda Mülkiyet Hakkının Sınırları**, Der Yayınları, İstanbul, 2001.
- TATE, W. E. / TURNER, Michael Edward, **A Domesday of Enclosure Acts and Awards**, University of Reading, 1978.

- TATE, William E., "Oxfordshire Enclosure Commissioners 1737-1856", **The Journal of Modern History**, Yıl: 1951, Cilt: 23, Sayı: 2, (s. 137-145).
- TAWNEY, Richard Henry, **The Agrarian Problem in the Sixteenth Century**, Burt Franklin, New York, 1967.
- TAWNEY, Richard Henry, "The Rise of the Gentry 1558-1640", **Economic History of Review**, Yıl: 1941, Cilt:11, Sayı: 1, (s. 1-38).
- TEZGEL, Osman, "Manüfaktürün Ortaya Çıkışı ve Fabrika Üretimine Geçişte Manüfaktürün Rolü: Emek Süreci Bağlamında Bir Değerlendirme", **Çalışma İlişkileri Dergisi**, Yıl: 2013, Cilt: 4, Sayı: 1, (s. 98-114).
- THIRSK, Joan, "The Common Fields", **Peasants, Knights and Heretics Studies in Medieval English Social History**, (ed. R. Hilton), Cambridge University Press, Cambridge, 1976.
- THIRSK, Joan, **The Rural Economy of England Collected Essays**, The Hambledon Press, London, 1984.
- THOMPSON, Edward Palmer, **Avam ve Görenek İngiltere'de Geleneksel Popüler Kültür Üzerine Araştırmalar**, (çev. U. Kocabaşoğlu), Birikim Yayınları, İstanbul, 2016.
- THOMPSON, Edward Palmer, **İngiliz İşçi Sınıfının Oluşumu**, (çev. U. Kocabaşoğlu), İletişim Yayınları, İstanbul, 2015.
- THOMPSON, Edward Palmer, **Whigs and Hunters: the Origin of the Black Act**, Penguin Books, Bristol, 1975.
- TIGAR, Michael E. / LEVY, Madeleine R., **Kapitalizmin Yükselişi ve Hukuk**, (çev. O. Karahanoğulları), Epos Yayınları, Ankara, 2016.
- TILLY, Charles, **Avrupa'da Devrimler 1492-1992**, (çev. Ö. Arıkan), Alfa Kitap, İstanbul, 2016.

- TOLLERTON, Linda, **Wills and Will-Making In Anglo-Saxon England**, York Medieval Press, Suffolk, 2011.
- TULL, Jethro, **The Horse-Hoeing Husbandry**, Forgotten Books, London, 2018.
- TURNER, Michael, “Enclosure Commissioners and Buckinghamshire Parliamentary Enclosure”, **The Agricultural History Review**, Yıl: 1977, Cilt: 25, Sayı: 2, (s. 120-129).
- TURNER, Michael, “Parliamentary Enclosures: Gains and Costs”, **New Directions in Economic and Social History**, (ed. A. Digby, C Feinstein), Palgrave Macmillan, London, 1989.
- TURNER, Ralph V., **Magna Carta Through the Ages**, Longman, Essex, 2003.
- URGAN, Mina, **İngiliz Edebiyatı Tarihi**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2010.
- UYGUN, Oktay, **Hukuk Teorileri**, On İki Levha Yayıncılık, İstanbul, 2017.
- ÜLGEN, Pınar, **Ortaçağda Avrupa’da Kölelik-Toplum ve Hukuk**, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2013.
- ÜŞÜR, İşaya, “Burjuva Devrimleri Bağlamında 17. Yüzyıl İngiliz Devrimi”, **11. Tez Kitap Dizisi / 10. Sosyalizm Nereye**, Belge Yayınları, İstanbul, 1990, (s. 158-178).
- ÜŞÜR, İşaya, ““Kapitalizmin Gelişmesi Üzerine İncelemeler” ve Geçiş Tartışmaları Bir Takdim”, **Kapitalizmin Gelişimi Üzerine İncelemeler**, Belge Yayınları, İstanbul, 1992, (s. 355-452).
- ÜŞÜR, İşaya, “Küçük İktisadi Tarih Deyimleri Sözlüğü”, **Kapitalizmin Gelişimi Üzerine İncelemeler**, Belge Yayınları, İstanbul, 1992, (s. 453-466).
- ÜYE, Saim, **Teoride ve Pratikte Hukukî Çoğulluk**, Turhan Kitabevi Yayınları, Ankara, 2013.
- VAN CAENEGEM, Raoul Charles, **Özel Hukuk Tarihi**, (çev. A. Acar, C. Birdal, İ. D. Takavut, O. V. İşsevenler, Z. Arslan), Pinhan Yayıncılık, İstanbul, 2022.

- VAN HORN MELTON, J. **Aydınlanma Avrupasında Kamunun Yükselişi**, (çev. F. B. Aydar), Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul, 2011.
- VINOGRADOFF, Paul, **Ortaçağ Avrupası'nda Roma Hukuku**, (çev. F. Düzgören, S. Metin, A. U. Türkbağ, E. Öz, T. Ayanoglu), Göçebe Yayınları, İstanbul, 1997.
- VITOLO, Giovanni, "Köylü İsyamları", **Ortaçağ Şatolar, Tüccarlar, Şairler**, (ed. U. Eco), (çev. L. Tonguç Basmacı), Alfa Kitap, İstanbul, 2015, (s. 83-87).
- VON GREYERZ, Kaspar, **England im Jahrhundert der Revolutionen 1603-1714**, Verlag Eugen Ulmer, Stuttgart, 1994.
- WEBER, Max, **The Agrarian Sociology of Ancient Civilizations**, Verso Books, London, 1988.
- WEBSTER, Graham, **Roma Against Caratacus The Roman Campaigns in Britain AD 48-58**, Batsford, London, 1993.
- WIESNER-HANKS, Merry E., **Erken Modern Dönemde Avrupa 1450-1789**, (çev. H. Çalışkan), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2017.
- WILLIAMS, Ann, **The World Before Domesday The English Aristocracy 900-1066**, Continuum Books, New York, 2008.
- WILSON, Peter, "1648-1789 Eski Rejimde Savaşlar", **Top, Tüfek ve Süngü Yeniçağda Savaş Sanatı 1453-1815**, (ed. J. Black), (çev. Y. Alogan), Kitap Yayınevi, İstanbul, 2003, (s. 76-103).
- WINCHESTER, Angus J. L., **Common Lands in Britain A History in the Middle Ages to the Present Day**, The Boydell Press, Cambridge, 2022.
- WOLF, Eric R., **Avrupa ve Tarihsiz Halklar**, (çev. H. Çalışkan), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2019.
- WOLF, Eric R., **Köylüler**, (çev. A. Sönmez), İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2000.

- WOLFRAM, Herwig, **Germenler Kökenleri ve Roma Dünyasıyla İlişkileri**, (çev. T. İsmailoğlu Kacıır), Kronik Kitap, İstanbul, 2020.
- WOOD, Ellen Meiksins, **İsyan Borusu/ Kapitalizmin Yükselişi ve Siyasal Teori 1509-1688**, (çev. F. Bakırcı), Epos Yayınları, Ankara, 2008.
- WOOD, Ellen Meiksins, **Kapitalizmin Arkaik Kültürü Eski Rejimler ve Modern Devletler Üstüne Tarihsel Bir Deneme**, (çev. O. Köymen), Yordam Kitap, 2017, İstanbul.
- WOOD, Ellen Meiksins, **Kapitalizmin Kökeni Geniş Bir Bakış**, (çev. A. C. Aşkın), Epos Yayınları, Ankara, 2002.
- WOOD, Ellen Meiksins, **Özgürlük ve Mülkiyet Rönesans'tan Aydınlanma'ya Batı Siyasi Düşüncesinin Toplumsal Tarihi**, (çev. O. Köymen), Yordam Kitap, İstanbul, 2016.
- WOOD, Ellen Meiksins, **Yurttaşlardan Lordlara Eskiçağlardan Ortaçağlara Batı Siyasi Düşüncesinin Toplumsal Tarihi**, (çev. O. Köymen), Yordam Kitap, İstanbul, 2008.
- WOOD, Neal, **John Locke and Agrarian Capitalism**, University of California Press, London, 1984.
- WOODWARD, Donald, "The Background to the Statute of Artificers: The Genesis of Labour Policy, 1558-63", **The Economic History Review**, Yıl: 1980, Cilt: 33, Sayı: 1, (s. 32-44).
- WOOTTON, David, "Leveller Democracy and the Puritan Revolution", **The Cambridge History of Political Thought 1450-1700**, (ed. J. H. Burns), Cambridge University Press, 1991, (s. 412-442).
- YALÇINKAYA, Ayhan, "Orta Çağ ve Feodalite: Bitmeyen Tartışma ve Siyasal Düşünce", **Sokrates'ten Jakobenlere Batıda Siyasal Düşünceler**, (ed. M. A. Ağaoğulları), İletişim Yayınları, İstanbul, 2015, (s. 237-258).

YELISEYEVA, N. V., **Yakın Çağlar Tarihi**, (çev. Ö. İnce), Yordam Kitap, İstanbul, 2014.

YELLING, James Alfred, **Common Field and Enclosure 1450-1850**, The Macmillan Press, London, 1977.

